

САФО МАТЖОН, ШАРОФЖОН САРИЕВ

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ

Ўрта мактаб, академик лицей ва касб-хунар
коллежларининг ўқувчилари ҳамда олий ўқув
юртига кирувчи абитуриентлар учун
қўлланма

ТОШКЕНТ - 2005

Адабиёт - сўз санъати, инсоният даҳоси яратган сирли ва сехрли мўъжиза. Инсонлар камолотида ва маънавиятининг шаклланишида адабиётнинг ўрни беқийсдир.

Мазкур қўлланма ўзбек ва жаҳон адабиёти намояндalarининг ҳаёти ва ижоди, адабиёт назарияси ва тарихи ҳақида анча тўлиқ маълумот бериш учун мўлжалланган бўлиб, у ўрта мактаб, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларининг ўқувчилари, олий ўқув юртига кирувчи абитуриентлар ҳамда барча адабиёт ихлосмандлари учун маълумотнома сифатида хизмат қилиши мумкин.

Қўлланмадаги мавзулар таълим турлари бўйича ўқитилаётган «Адабиёт» ўқув фани мавзуларига ҳамда амалдаги ўқув дастурларига мувофиқлаштирилган. Ушбу қўлланма Низомий номли Тошкент Давлат Педагогика университети Илмий кенгаши ййгилишининг 2000 йил 26 октябрь 3 - сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.

Бу қўлланманинг мантиқий давоми сифатида «Адабиёт фанидан мавзули тест саволлари тўплами» нашр этилган бўлиб, улар биргаликда «Адабиёт» курси бўйича яхлит ўқув - дидактик мажмуани ташкил этади.

Муаллифлар:

- педагогика фанлари доктори,
профессор *Сафо Матжон*
- ТошДШИ қошидаги Хорижий тиллар
академик лицейи ўқитувчиси
Шарофжон Сариев

Тақризчилар:

- филология фанлари доктори,
профессор *Боқижон Тўхлеев*
- ТошДШИ қошидаги Хорижий тиллар
академик лицейи олий тоифали «Она тили ва
адабиёт» фани ўқитувчиси *Баҳримсо Оқбўтаева*

Масъул муҳаррир: - филология фанлари номзоди *М. Ҳамроев*

КИРИШ. АДАБИЁТ - СЎЗ САЊЪАТИ

Санъат воқеликни образлар воситасида акс эттиради. Образ эса борлиқдаги нарсаларни оддий акс эттиришдан иборат эмас, балки бадиий акс эттиришдан иборатдир. Ижодкорнинг фикр, туйғу, сезги ва кечинмалари сиңдирилган ҳаёт манзараси тасвири *бадиий образ* дейилади.

Санъатнинг турлари кўп. Улардан энг муҳимлари *тасвирий санъат (мусаввириқ), мусиқа, кино, мейморчилик, рақс, ҳайкалтарошлиқ ва бадиий адабиётдир*. Образчилик ҳамма санъат турлари учун хос. Бироқ уларнинг ҳар бирининг ўзига хос образ яратиш воситалари мавжуд. Бадиий адабиётда образ яратувчи ягона восита сўздир. Бироқ адабиётдаги бу сўз оддий сўз эмас, балки муайян ҳис - туйғуни, ҳолат ва ҳаракатни, манзарани ўқувчилар қалбига таъсир этадиган даражада ифодаловчи бадиий сўздан иборат бўлади. *Бадиий сўз адабиётнинг асосий қуроли ҳисобланади*. Образли сўзга асосланувчи, ҳаётни муайян образлар воситасида акс эттирувчи адабиёт эса *бадиий адабиёт* деб юритилади.

«Адабиёт» арабча сўз бўлиб, «*одоблар йиғиндиси*», бошқача айтганда «*одоблар хазинаси*» деган маънони билдиради. Одоб эса маънавий аталмиш тушунчанинг асоси ҳисобланади. Шунинг учун бадиий адабиётни *маънавий хазинаси* дейиш ҳам мумкин. Бадиий адабиётнинг қуйидаги уч вазифаси бор:

- 1) *Ҳаётнинг ҳаққоний бадиий инъикосини яратиш;*
- 2) *Инсон образини яратиш, унинг ички оламини тасвирлаш, табиати ва руҳиятидаги гўзаллик куртакларининг ташқи олам тасвирида гунча тугиши ва гуллаши жараёнини кўрсатиш;*
- 3) *Тарихий ўтмишдаги, шунингдек, ҳозирги даврдаги ибратли воқеалар ва ажойиб кишилар ҳаётини акс эттириш орқали кишиларга эмоционал тасвир ўтказиш, заъқ-шаъқ бағишлаш, уларни тарбиялаш, уларнинг баркамол инсонлар бўлиб шаклланишида фаол иштирок этиш.*

Адабиётнинг бош вазифаси эса инсон қалбига эзуликка муҳаббат, ёвузликка нафратли уйлантишга қаратилган. Ёзувчининг қуроли сўз бўлиб, у сўзлардан моҳирлик билан фойдаланган ҳолда шундай ҳаётини манзаралар чицадики, асарларни ўқиётган ўқувчи худди ўша воқеаларда иштирок этаётгандек, уларни ўз кўзи билан кўриб тургандек бўлади, қаҳрамонлар билан бирга шолланиб, бирга маъюсланади. Санъат асарлари таъсирида ўқувчиларда туғилган бундай туйғулар *эстетик туйғу* дейилади.

Бадиий асарларда тасвирланган тарихий шахслар, уларнинг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ воқеа-ҳодисалар *тарихий ҳақиқат* деб аталади. Ҳаёт фанда илмий абстракциялар, ахборотлар тарзида акс этса, адабиётда у бадиий образ қиёфасида гавдаланади. В. Г. Белинский таъбири билан айтганда *фан «нима бўлганини» ташунтира, адабиёт «қандай бўлганини» тасвирлайди*. Адабиёт ҳаётнинг инъикоси бўлгани билан унинг суратга туширилган айнан нусхаси эмас. Ҳаётдаги ҳодиса ва шахслар фаолияти аслида қандай кузатилган бўлса, шу ҳолатда кўчириб олинмайди. Ёзувчи тарихий шахс ҳаётини акс эттирганда ҳам. умумлаштирини йўли билан қаҳрамонни тасвирлаганда ҳам уларнинг ҳаётдаги фель-атворлари, бошидан кечирганларини қандай бўлса, шундай тасвирламай, балки уларни муайян нуқтаи назардан бир оз ўзгартирса, баъзи воқеаларни ўзидан қўпса, баъзиларини тушириб қолдирса, бу *бадиий тўқима* дейилади.

Бадиий адабиёт илмий адабиётдан ҳаёт ҳақиқатини жонли ва жозибали тасвирлаши билан кескин фарқланади. Бадиий асарлар 3 хил бўлади:

1. Лирик асарлар (*шеърлар: газал, рубоий, туюқ, қўшиқ, мухаммас, фард, қятъа, қасида, мусамман ва бошқ.*). Лирик асарларда воқелик айрим шахснинг кечинмалари, ўй-фикрлари асосида кўрсатилади. Лирика мазмун ва моҳиятига кўра икки хил бўлади: А) *илтимо лирика* - шоирнинг руҳий кечинмалари ва ҳиссий олами акс эттирилади. Б) *илтимоий лирика* - реал ҳаётда рўй берган воқеа ва ҳодисалар тасвирланади.

2. **Эпик асарлар** (*очерк, ҳикоя, қисса (новелла), роман, эротик ва ботқ.*). Бир ёки бир неча одамнинг ҳаёти, тақдири, уларнинг бошқа одамлар билан муносабати ҳақида ҳикоя қилувчи, образларнинг характер хусусиятларини акс эттирувчи бадиий асарлар эпик турдаги асарлар дейилади. Эпик асарларда тасвирланаётган воқелик, асарда иштирок этувчи турли персонажларнинг хатти-ҳаракати ва кечинмалари кўпроқ муаллиф ҳикояси орқали кўрсатилади.

3. **Драматик асарлар** (*драма, комедия, трагедия (фолжиа)*). Бундай асарларда воқелик асарда бевосита иштирок этувчи шахсларнинг хатти-ҳаракатлари, нутқлари орқали очилади.

Бадиий асарларнинг яна шундай бир тури борки, уларда воқеани ҳикоя қилиб бериш ҳисси муносабат билдириш билан уйғунлашиб кетади. Бундай асарлар *ларо-эпик асарлар* деб юритилади. Бу турга *достол, баллада, поэма ва лирика* киради.

Бадиий адабиёт асарларининг гоё ва мазмуни, ундаги бадиий тасвир, асар сюжетини, образларнинг маъноларини *адабиётшунослик* фани ўрганади. Бу фан 3 асосий таркибий қисмдан иборат:

1. **Адабиёт назарияси.** У сўз санъатининг моҳияти, кишилик жамиятидаги ўрнини, ўзига хос хусусиятларини тадқиқ этади, бадиий ижоднинг табиати ва тараққиётига хос умумий қонуниятлари, методлар, жанрлар, бадиий асарнинг тузилиши ва хусусиятлари, асарнинг бадиий тили, услуб, турли бадиий-тасвирий ва ифодавий воситалар, шеър тузилиши масалаларини ўрганади.

2. **Адабиёт тарихи.** Сўз санъатининг вужудга келиши ва ривожланиш тарихини тадқиқ этади, адабиёт тараққиётини хронологик изчиллик билан, унинг энг қадимги ёдгорликларидан бошлаб шу кунга қадар яратилган асарларгача текширади. Жаҳон ва бирор миллий адабиётнинг тараққиёт жараёни, ҳар бир давр адабиётининг ўзига хос хусусиятлари, ижодкорларнинг ижодий фаолияти каби масалаларни ўрганиш ва ўргатиш адабиёт тарихининг вазифасидир.

3. **Адабий таъкид.** У замонавий бадиий асарларни халқ ҳаёти, унинг ҳозирги кундаги эҳтиёж ва талаблари жиҳатидан тадқиқ этади, баҳолайди, нуқсонларини аниқлайди. ёзувчиларнинг ижодий ўсиши ва адабиёт равнақига кўмаклашади. Танқидчилик адабиётнинг замона билан алоқаси, ҳар бир ижодкор асарининг тугган ўрни, ижтимоий курашдаги роли ва функцияларини аниқлаб беради.

Адабиёт дастлаб оғзаки шаклла юзага келган. Оғзаки адабиёт ёзма адабиётнинг юзага келишида асосий вазифани ўтаган. Ёзма адабиётнинг энг муҳим ютуғи шундаки, у унутилмайди ва кейинги авлодларга ўзгармай, яъни ижодкор қаламидан қандай чиққан бўлса, шундайлигича етиб боради. Бу иккала адабиёт тури лоимо ёнма-ён яшайдилар ва бир-бирининг ривожига ижобий таъсир кўрсатади.

Адабиёт тарих фани билан, жамият тарихи билан узвий боғлиқ. Энг қадимги даврлардан бошлаб XI-XII асрларгача бўлган давр оралиғида яратилган адабиёт фанда *қадимги туркий адабиёт* номи билан юритилади. Ўзбек адабиётида XIV асрдан XVII асргача бўлган давр *уйғоним (ренессанс)* даври ҳисобланади. Адабиёт тарихини қуйидагича даврлаштириш мумкин:

1. Энг қадимги адабий ёдгорликлар.
2. X-XII асрлар адабиёти.
3. XIII - XIV асрлар адабиёти
4. XIV - XVII асрлар адабиёти
5. XVII - XIX аср адабиёти
6. XX аср адабиёти
7. Миллий истиқлол даври адабиёти

Хуллас, бадиий адабиёт инсон ва табиат муносабати, мана шу муносабатда инсоннинг тугган ўрни ва роли, инсон руҳий олами бутун мураккаблиги билан кўрсатиш орқали маънавий юксакликни тарғиб этувчи, разиллик ва тубанликни инкор этувчи, инсоннинг дунёқарашига, ҳиссиётига ва ахлоқига ижобий таъсир кўрсатувчи сўз санъатидир.

ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ

1-МАВЗУ. ХАЛҚ ОҒЗАКИ ИЖОДИ

Халқ оғзаки ижоди ёзма адабиётдан анча илгари пайдо бўлган ва ёзма адабиётнинг бунёдга келиши учун замин ҳозирлаган. Оғзаки яратилган ва оғзаки тарқалган, халқ шоирлари ёки жамоа томонидан яратилиб, оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб келган бадий асарлар ҳозирда *халқ оғзаки ижоди* ёки «*фольклор*» (ингл. «folk» (халқ), «lore» (донолик) - «халқ донолиги») деб юритилади. Халқ яратган асарлар ўзининг гоёвийлиги, чуқур халқчилиги, тил бойлиги ва бадийлиги билан ажралиб туради. У халқнинг энгилмас иродасини, келажакка бўлган ишончини, ҳақиқат, адолат, тинчлик ва бахт ҳақидаги тасавурларини яққол акс эттиради. Халқ оғзаки ижодига қуйидаги жанрлар киради: кўшиқ, мақол, мятал, топишмоқ, афсона, ривоят, асотир (миф), эртақ, латифа, доф, лапар, термалав, дoston, аския, тез айтиш, масал, алла, ёр-ёлар, келив саломлар ва бошқ.

Лапар, доф, аския каби жанрлар тортишув, баҳслашув, айтишув-ҳазил-мутойиба, муболага, бадиҳаўйлик асосида ижро этилади.

КЎШИҚ - куйга солиб айtilадиган кичик лирик шеър. Кўшиқларнинг куйидагича турлари мавжуд:

1. **Лирик кўшиқлар.** Бундай кўшиқларда инсонларнинг руҳий олами, ишқий кечинмалари акс этади, тўрт мисралик бандлардан ташкил топади, улар касб, пайт, ўрин танламайди: уларни талланган вақтда исталган киши хоҳишига кўра баланд овоз билан ёки хиргойи қилиб айтаверади. *Мисол:*

*Ҳавони булут босди,
Ойни кўрмасам бўлмас,
Юракларни ғам босди,
Ёрни кўрмасам бўлмас.*

*Ёш болалар ўйнайдир,
Тол ёғочдан от қилиб.
Ошиқ йигит йиғлайдир,
Суйганини ёд қилиб.*

2. **Меҳнат кўшиқлари.** Улар халқ шеърятининг энг қадимий шакллари билан бўлиб, бу шеърят ибтидоий инсоннинг меҳнат фаолияти билан бевосита алоқадорликда вужудга келган. Меҳнат кўшиқлари меҳнат тури жараёнида ижро этилади, бундай кўшиқлар матнида ўша меҳнат тури билан боғлиқ асбоб ёки бошқа воситалар ва уларга мурожаат этиш мотивлари етакчилик қилади. Бизгача етиб келган меҳнат кўшиқлари қуйидагилардир:

а) **Дехқончилик билан боғлиқ кўшиқлар:** кўш кўшиқлари, ўрим кўшиқлари, «Тўлмадингми, Қорадарё», янгиқ кўшиқлари («Хўп майта»лар (Майдагул)), ёрғичоқ кўшиқлари.

б) **Чорвачилик билан боғлиқ кўшиқлар:** соғим кўшиқлари: хўш-хўш (говмишим), турей-турей, чуриялар.

в) **Хунармандчилик билан боғлиқ кўшиқлар:** чарх кўшиқлари, бўзчи кўшиқлари, ўрмак кўшиқлари (*Ўзбек аёлларининг ғилам, шолча тўқиш билан боғлиқ меҳнат кўшиқлари*), кашта кўшиқлари (*Каштанинг турлари: санама, илма, жамалак, йўрма*).

3. **Мавсумий - маросим кўшиқлари:**

Йил фасллари тасвирланган кўшиқлар *мавсум кўшиқлари* дейилади. Қадимги кўшиқларнинг намуналари Маҳмуд Қошғарийнинг «*Девону луғотит турк*» асари орқали етиб келган. Бизгача етиб келган мавсумий - маросим кўшиқлари қуйидагилар:

а) **Суст хотин (ёмғир чақирш кўшиғи).** Суст хотин қадимги зардуштийлик (оташпарастлик) динида муқаддас саналган Тишгириянинг халқ ўртасида номи ўзгариб кетган образидан иборат. Бунда баҳор ойларида ёмғир етарлигча ёғмаса, қишлоқ аёллари йиғилишиб, полиз қуриқчисига ўхшаш кўғирчоққа кекса аёл кўйлагини кийдириб, қишлоқдаги барча хонадонларга киришиб, «Суст хотин»

қўшигини айтиб юрганлар. Хонадон эгалари уларни шодлик билан қарши олиб, қўғирчоқ устидан сув сепишиб, маросим ипгирокчиларига хайр-садақа қилишган. Маросим тутагач, йиғилган хайр-садақа ҳисобига Султ хотинга атаб катга ис чиқаришган. Султ хотин зардуштийларда ёмғир тангриси (*осмон сувлари худоси*) ҳисобланган.

б) *Чой момо (шамол шўхатини)*. Бундай қўшиқларда илтижо қилинадиган Чой момо тарихан Чуй момо, яъни «шамол момо» образидан иборат бўлиб, у зардуштийларнинг шамол тангриси ҳисобланган. Бу маросим қуйидагича ўтказилади: Икки кампир эски кийим ва чопон кийиб, юзларига қора куя сургишиб, қўлларига асо ушлашиб олдинда «Чой момо» қўшигини айтиб юришган. Буй етиб қолган бешта қиз бошларига шолча ёпиб, кампирлар ортидан эргашиб қўшиққа жўр бўлиб юришган. 7-8 ёшлардаги бир ёки бир неча ўғил болалар хуржун осилган эшакларга минишиб, хонадонлардан хайр-садақаларни йиғиб юришган. Эшакка ўқдоғ, юмшоқ супурги ва кели сопи судрагиб қўйилган. Маросим тутагач, йиғилган хайр-садақа ҳисобига шамол тангриси шарафига ис чиқарилган. «Чой момо» маросимлари ҳозир Қозоғистоннинг Туркистон, Сайрам атофларига яшовчи ўзбеклар орасида сақланиб қолган.

Қўшиқдан намуналар:

...Боса-боса беринглар, Босилиб қолсин қув шамол.	Чой момолар ўлибди, Ўғли етим қолибди.	Чой момо, чой, чой, чой Чайлиб қолсин бу шамол.
Уча-уча беринглар, Училиб қолсин бу шамол.	Чой момонинг онаси, Амакимга борибди.	Боса-боса беринглар, Босилиб қолсин қув шамол...

в) *Е, Ҳайдар (шамол чақирит)*. Қўшиқда шамол ҳомийси сифатида Ҳайдарга, яъни Муҳаммад алайҳиссаломнинг қуёви, тўртинчи халифа Алига мурожаат қилинади. Бу қўшиқнинг қуйидаги 4 мисрасигина сақланиб қолган:

Ҳайдар, ота-онанг ўлибдир,
Моли сенга қолибдир.
Боланг сувга оқибдир,
Шамолнингни қўйворивор.

МАҚОЛ - халқнинг доно, пурҳикмат ифодалари, йирик маданият арбоблари, олимлар, давлат арбобларининг ибратомуз гаплари, халқнинг ҳаётий тажрибалари асосида юзага келган доно фикрларни ихчам шаклда ифодаловчи асарлар. Мақоллар шеърӣй ва насрий тузилишга эга. Уларда меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, мардлик, саҳййлик, адолат, инсоф, дўстлик, олижаноблик, чин инсоний ғоялар, соф муҳаббат, илм олишга даъват қабилар ўз аксини топган. Мисоллар: «Азоб кўрмай - роҳат йўқ», «Йишламай еган - оғримай ўлар», «Тиришган тоғдан ошар», «Ватанинг тинч - сен тинч», «Уйқу жой танламас, муҳаббат - чирой», «Беташъ.ш бош қайда, меҳнатсиз ош қайда», «Хўнар -хўнардан унар», «Илмсиз бир яшар, илми минг яшар» ва бошқ.

МАТАЛ - кўчма маънода ишлатилувчи халқ мажозий ибораларининг бир тури. Матал ўз маъносидан бошқа маънога кўчирилган сўз бирикмаларидан иборат бўлади, унда ўхшатиш, киноя, қочирма сўз ва бошқа тил воситалари қўлланилади. Бунда мажозий иборанинг ўз асл маъноси билан кўчирилган маъноси ўртасида мантиқий боғланиш бўлади. Мисоллар: «Темирни қизиғида бос», «Чумчук сўйса ҳам қассоб сўйсин» ва бошқ.

ТОПИШМОҚ - нарса ёки ҳодисаларнинг атайлаб яширинган белгиси, шакли, хатти-ҳаракати, ҳолати ва вазифасини бошқа нарса ёки ҳодисаларга қиёслаш асосида топишга асосланган шеърӣй ёки насрий тузилишдаги савол ва топшириқлар. Топишмоқлар ўзбеклар ўртасида «топишмоқ», «жумбоқ», «жумоқ», «ушук», «тоя-тоя» каби атамалар билан юритилади. Топишмоқлар халқ турмуши билан чамбарчас боғлиқ ҳолда яратилади. Уларнинг заминиде кишиларнинг қадимий эътиқод ва тасаввурлари, уларнинг оламни билиш ва идрок этишга бўлган интилишлари ётади.

- Мисоллар:** 1. *Ақа ўтдим билдингми,
Бақа ўтдим билдингми?
Оқ қурайнинг бошини
Чертиб ўтдим, билдингми? (шамол)*
2. *Ош ичида тош
Тош ичида ош (ўрик)*
3. *Ер тагида мушдай гушт
(шолғом)*
4. *Сувга тушса мингта,
Сувдан чиқса битта. (Отмишг думи)*
5. *Асалдан ширин, захардан аччиқ.
(сўз)*

АФСОНА - ҳаёлий уйдирмалар асос бўлган кичик насрий ҳикоялар ҳисобланади. «Афсона» атамаси форсча «фусун» («сеҳр, авраш, мақр») сўздан олинган. Афсоналар асосида муайян даражада тарихий воқеа ва ҳодисалар ётади, узоқ даврлар ўтиши билан ўзининг аниқ илдиждарини йўқотди, воқеликни юксак бадиийликда акс эттирмайди. Уларда асосан осмоний ҳодисалар эмас, балки ярим ҳаётий, ярим ҳаёлий воқеалар тасвирланади. Афсона ижрочиси халқ оmmasидир. Аристотел афсоналарни «*ҳақиқатдан хабар берувчи ёлғон ҳикоялар*» деб атаган. Афсоналар ўз мавзусига кўра тарихий, топонимик, диний, маиший каби турларга бўлинади. **Мисоллар:** «Хазорасп», «Гулдурсун», «Аёз қалъа», «Шоҳсанам қўшиқи», «Обшир ота», «Тумарис», «Широқ» ва бошқ. Қадимги туркий адабиётда афсона «*сав*» деб номланган. Афсоналар тарих билан боғлиқдир.

РИВОЯТ - халқнинг тарихий ўғмиши ҳақидаги бадиий ёдномалар. Биз ривоятлар ва афсоналар туфайли аждоларимиз кўрсатган буюқ қаҳрамонликлар ҳақидаги тарихни билиб олаемиз. Ривоятлар афсоналарга қараганда тарихга янада яқин туради. Улар ҳам халқ ижодиидир. Эртақни эртақчи, дostonларни бахшилар ижро этганлари ҳолда афсона ва ривоят исталган киши томонидан айтилиши мумкин.

АСОТИР (миф) - ибтидоий инсонларнинг коинот, табиат ҳодисаларининг моҳияти, пайдо бўлиш сабабларини уларича изоҳлаш мақсадида яратган озгаки ҳикоялари. Асотирларда барча мавжудот жонли образлар воситасида ҳаракат қилади. Бирор нарса ёки ҳодисанинг пайдо бўлиши (этиология) ва йўқолиб кетиши (эсхатология) ҳақида ҳам жуда қўплаб асотирлар мавжуд. Асотирлар эртақларга яқин туради. Уларнинг ҳар иккисиде ҳам фантастика, бадиий ҳаёлот етакчилиқ қилади. Қаҳрамонларга гайри - одатий сифатлар «юкланади». Асотирлар бир қанча турларга бўлинади: а) *Этнологик мифлар* - табиат ҳодисалари, табиатдаги бирор предметларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги мифлар; б) *космогоник мифлар* - дунёнинг пайдо бўлиши, коинот жисмлари ҳақидаги мифлар; в) *этногоник мифлар* - бирор уруғ, қабиланинг пайдо бўлиши ҳақидаги мифлар; г) *антрологик мифлар* - инсонларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги мифлар; д) *эсхатологик мифлар* - инсонларнинг келажаги ҳақидаги мифлар ва ҳ.к. **Мисол:** *Азиз Момо (қиш фасли ҳақида), «Ой билан Кун» (оилавий ҳаёт ҳақида, бу асотирда қўлланган «Юлдуз учди» деган тушунча Ой уйқуга кетганда, Кун болаларидан бирини олиб қочмоқчи бўлгани билан боғлиқ).*

АЗИЗ МОМО

Қадим замонларда Азиз Момо исми кекса бир кампир яшар экан. Унинг тўқсонта ўғли бўлиб, тўқсон кун - қишнинг ҳар бир кунин Азиз Момонинг бир ўғлига бағишланган экан. Агар тўқсон кун қиш илқ ўтса, Азиз Момо дарғазаб бўлиб, ўз ўғилларига «Тўқсон, тўқсоннинг ҳам менинг бир кунимча йўқсан» деб қойиб берар экан. Шундан кейин у «Азиз Момо кунлари» деб аталувчи Наврўз арафасидаги олти кун мобайнида қаттиқ совуқларни юборар эмиш.

ЭРТАК - ҳаёт ҳақиқатига асосланган, ҳаёлот ва фантастика хусусиятлари билан йўрилган, одамларга ибрат-ўғит берувчи озгаки ҳикоялар ҳисобланади. Эртақларда халқнинг маиший турмуши ва қаҳрамонликлари, инсонпарварлик ва ватанпарварлик, чин севги ва вафодорлик ҳақидаги орзулари ҳаёлий ҳамда ҳаётий уйдирмалар воситасида ҳикоя қилинади. Узбеклар ўртасида эртақлар «*сарсоққа*», «*чўпчак*», «*умук*», «*масала*» каби атамалар билан юритилади. Маҳмуд Қошғарий ўзининг «Девону лувотит турк» асариде эртақларнинг «*этуқ*» тарзида ишлатилганлигини кўрсатиб ўтади. Эртақларнинг ўзига хос

жанр хусусиятлари куйидагилар. 1) *Оғзаки ҳикояга асосланган қиссақарми сюжетга эга бўлиши*; 2) *воқеаларнинг оғли тарзда ҳаёлий уйдирмалар орқали акс эттирилиши*; 3) *Эстетик вазифанинг етакчилик қилиши*; 4) *ўзига хос бадий шаклий қолип ҳамда тилга эга бўлиши* (эртақлар «бир бор экан, бир йўқ экан»... каби махсус бошламалар билан бошланиб, «мурод-мақсадига етипти», «бирга туриб, бирга яшаптилар», «соқоли кўксига етипти» каби махсус туталланмалар билан якунланади). Халқ эртақлари мазмунан 3 гуруҳга бўлинади:

1. *Ҳайвонлар ҳақидаги ҳамда мижозий эртақлар* (Мисол: «Сусамбел», бу эртақда йўлда эшакка ўқиз, ҳўроз, иккита каламуш, арилар ҳамроҳ бўладилар. **Эртақ қаҳрамонлари:** *Ўқиз (мункарнақир), қаламушлар (гўрқовлар), арилар (Азроил), ҳўроз (сўфи), эшак (эшон), бурилар*)

2. *Сеҳрав - фалмастик эртақлар* (Мисоллар: «Гулиқажҳаҳ» (бу эртақда Тилла кокилли бола шум кампирнинг ҳийласи билан Гулиқажҳаҳни, қирқ қозонни, оинаи жаҳоннамони қўлга киритади. **Эртақ қаҳрамонлари:** *Тилла кокилли бола, Гулиқажҳаҳ, чол, қуш* (ўз фарзандини танимаган подшоҳга тилла кокилли бола унинг фарзанди эканлигини айтган), *подшо* (икки хотинини ва шум кампирни отнинг думига боғлаб ўлдирган), *шум кампир* ва бошқ. «*Битта деу тишини кавласа, бир одамнинг сони чиқибди*» деган муболага ҳам шу эртақда учрайди)), «*Ҳусниябону*» (**Эртақ қаҳрамонлари:** *Гарданиш, Нодирани даврон, Ҳусниябону* ва бошқ. Эртақда Ҳусниябону ўғриларнинг бошлиғи эшон эканлигини айтганда, подшо дарғазаб бўлиб, уни осийга буюради, лекин вазирининг маслаҳатига кўра Ҳусниябону ва унинг доясини дашту биёбонга ташлаб келишди, дароҳт остидан топиб олган хазинани Ҳусниябону етим-есирларга шаҳар қуриш учун сарфлайди), «*Гулжамал*»).

3. *Ҳаётий-маиший эртақлар* (Мисол: «*Маликаи Ҳуснобод*»).

Воқеликка ҳажвий ёндашиш орқали акс эттириш жиҳатидан ўзбек халқ эртақлари *ҳажвий* ва *ҳажвий бўлмаган эртақлар* каби турларга бўлинади. Ишқий-сарғузашт эртақларида севгида вафодорлик куйланади. Эртақларни ёзиб олиш ва нашр қилдириш, асосан XIX асрнинг охири XX аср бошларидан бошланди. Эртақларда ҳар хил воқеалар юз беради. Масалан, «*Олтин балиқ*» эртақда олтин балиқ камбағал ота - бола балиқчиларни подшо қизини даволаб бахтли қилган.

ЛАТИФА - халқ оғзаки ижодининг энг оммавий жанрларидан бири бўлиб, нозик, майин киноя, қочириклар ишгирок этувчи кулгули, кичик ҳажмли ҳикоядир. Халқ ўртасида «*афанди*» деб ҳам юритилади. «Латифа» атамаси арабча «*латиф*» сўзидан олинган бўлиб, «*нозик*», «*ёқимли*», «*зариф*» деган маъноларни билдиради. Мустақил жанр сифатида латифа куйидаги хусусиятларга эга: 1) *Ягона қаҳрамон билан боғлиқ ҳолда яратилади* (Насриддин образи, бу образ асосан XIX асрдан бошлаб ўзбек латифаларига кириб келган. XIX асрга қадар латифа қаҳрамони «*бир киши*», «*Машраб*», форс-тожик латифалари таъсирида «*Мушфиқий*», «*Ба-ду*» ёки туркий халқлар оғзаки ижодида кенг тарқалган «*Алдар кўса*», «*Кўса*», «*Кал*» каби турлича номлар билан юритилган. Халқ орасида бу образ «*Насриддин афанди*», «*Хोजа Насриддин афанди*» ёки «*Афанди*» каби шаклларда қўлланади). 2) *Ишчам сюжетга эга бўлади*. 3) *Асар конфликтли, қаҳрамони ва унинг «муҳолифи» ўртасидаги мулоқот диалог орқали ҳал этилади*. Латифаларнинг энг муҳим хусусиятларидан бири унинг ҳамма вақт ҳаёт билан ҳамнафас, ҳамқадам боришидир. Латифалар мазмуни ва воқеликка муносабати жиҳатидан икки турга бўлинади: а) *ҳажвий латифалар* - уларда Насриддин афанди йирик давлат арбоблари, сарой аҳли, муфти ва қозилар, ҳоким ва миршаблар, маккор муллалар ва жоҳил табиблар даврасида тасвирланади. б) *юмористик латифалар* - уларда Афанди бевосита оиласи, болалар, қўни-қўшни ва маҳалла-қўй даврасида тасвирланади. Латифани махсус ижро этувчилар йўқ. Уни ҳар қим айтавериши мумкин. Латифа *аведот* (гр. «*босиб чиқарилмаган*») деб ҳам

юритилади. Термин сифатида анекдот биринчи марта VI асрда Византияда қўлланилган.

ЛОФ - бирор воқеани ўта бўрттириб айтиш, ҳазил-мутойибага асосланган жанр. *Мисол: Бир куни икки лофчи учрашиб қолишибди.*

- *Раҳматлик отамнинг буйи чунон узун эдики, боши осмонда юрарди, - дебди бир лофчи.*

- *Ушанда отангизнинг бошига бирор нарса тегиб турармикан? - деб сўрабди иккинчиси. Ҳалиги лофчи булутни айтгани, деб ўйлаб:*

- *Ҳа, тегиб турар жан, - деса, иккинчи лофчи:*

- *Уша тегиб турган нарса, раҳматлик отам кийган тўннинг этаги эди, - дебди.*

ЛАПАР - халқ қўшиқларининг бир тури, асосан, икки киши томонидан ёки икки тараф томонидан айтилади. Лапар *айтишу* деб ҳам юритилади.

Мисол: Қиз: Ота-онам йўл бермас, Йигит: Келдинг, кетма ёнимдан,

Уйнамоққа сен билан. Кўнгилларни очайлик.

Ишиқингда куйдим ўзим,

Алам билан, ғам билан.

Юр жонгинам, шу оқшом,

Бу ерлардан кетайлик.

ТЕРМАЛАР - панд-насихат, одоб-ахлоқ, саз ва сўз ҳақида яратилган

ижтимоий ҳаётдаги турли ҳодисалар, шахс ва жониворларнинг таърифи ва танқидига бағишланган, бахшилар томонидан қўйланадиган 10 - 12 сатрдан 150 - 200, баъзан ундан ҳам ортиқ мисраларгача бўлган лирик, лиро-эпик шеърлар.

*Мисол: Қошингнинг қаросига,
Хол бўлай орасига.
Асло раҳминг келмайди
Бировнинг боласига.*

*Қалдирғоч қора бўлур.
Қаноти ола бўлур.
Ёшиқда берган кўнгул,
Айрилмас бало бўлур.*

ДОСТОН - халқ оғзаки ижодининг энг мураккаб, йирик ва кенг тарқалган жанрларидан бири. «Достон» сўзи «қисса», «ҳикоя», «шону шухрат», «сарғузашт», «таъриф» ва «мақтов» маъноларида ишлатилади. Бу сўз адабий атома сифатида халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётдан йирик ҳажмли эпик асарларни англатади. Фольклор ва ёзма адабиётдаги достонлар бир-бири билан ҳаётни тасвирлаш воситаси ва усулларига кўра жиддий фарқланади. Ёзма адабиётдаги достонлар лирик достон (*Миртемирнинг «Сурат», А. Ориповнинг «Юзма-юз» достонлари*), эпик достон (*Ойбекнинг «Даврим жароҳати», М. Шайхзоданинг «Тошкентнома», Э. Воҳидовнинг «Истанбул фожиаси» достонлари*), драматик достон (*Фитратнинг «Шайтоннинг тангерига исёни», А. Ориповнинг «Жаннатга йўл» достонлари*) каби уч турга бўлинади.

Достон дастлаб халқ оғзаки ижодида вужудга келган. У лиро-эпик турга киради. Халқ достонларини дўмбира жўрлшгида ижро этувчи ва куйловчи санъаткор *шор* ёки *бахши* (*муғулча «бахша», «бағша» сўздан олинган бўлиб, «устод», «маърифатчи» демакдир. Санскритча «бхик шу» сўздан келиб чиққан, деган фикр ҳам бор*) деб аталган. Халқ ижодкорларини ўзбек халқи *бахши* ва *шор*, қозоқ халқи *оқян*, қорақалпоқлар *жиров*, озайбайжонлар *омиқ* деб атайдилар. Достонни ижро этувчи бахшилар минглаб шеърӣ мисраларни, катта-катта насрий парчаларни ёддан билиши, биронта мусиқий асбобни чала олиши лозим. Халқ достонларини ижро этиш услубига кўра Булунғон, Қўрғон, Шаҳрисабз, Шеробод, Жанубий Тожикистон ва Хоразм достонлиқ мактаблари мавжуддир.

Халқ достонларининг наср қисми сажъ усулида берилган. Уларда бошланма уч муҳим жиҳатни ўз ичига олади, яъни бошланма асарда тасвир этиладиган воқеанинг узоқ ўтмишга оид эканлигини, воқеа ўрнини ва қаҳрамоннинг авлод-аждоди шажарасини кўрсатади.

Фольклоршунослар томонидан ўзбек халқ бахшиларининг айтиб туриши асосида 150 дан ортиқ (вариантлари билан 400 дан ортиқ) достонлар ёзиб

олинган бўлиб, уларнинг кўпчилиги китоб ҳолида нашр қилинган. Бу дostonлар куйидаги турларга бўлинади:

1. **Қаҳрамонлик дostonлари:** Бундай дostonлар уруғчилик замонлари билан, халқнинг кўчманчилик ҳаёти билан боғлиқ. Қабила ва уруғлар орасидаги курашлар, низо ва адоватлар, қабила ва уруғларнинг халқ сифатида бирлашиши, давлатчилик куртакларининг пайдо бўлиши, уруғ ва қабилаларнинг чет эл босқинчиларига қарши олиб борган курашлари бу турдаги дostonларнинг майдонга келишига сабаб бўлган. *Мисол:* «Атомиш», «Едгор».

2. **Жангнома дostonлар:** Бундай дostonларда ўзаро жангу жадаллар, афсонавий ёки тарихий урушлар, бундай урушлардаги қўшин ёки яққа шахснинг жасоратлари тасвирланган. *Мисол:* «Юсуф ва Аҳмад», «Алибек билан Балибек», «Холдорхон» ва бошқ.

3. **Ишқий - романтик дostonлар:** Бундай дostonларда севги романтикаси ва фантастик саргузаштлар уйғунлашиб кетади. *Мисол:* «Муродхон», «Рустамхон», «Кунтуғмиш», «Маликаи айёр», «Равшан», «Гурўғли туркуми ва бошқ.

4. **Тарихий дostonлар:** Бу турдаги дostonларда тарихда бўлиб ўтган воқеа-ҳодисалар, айрим тарихий шахсларнинг фаолияти ифода этилган. *Мисол:* «Эдега», «Шайбонийнома», «Ойчирой» ва бошқ.

5. **Китобий дostonлар:** Улар яратилиши жиҳатидан ёзма адабий манбага эга бўлган бевосита ёзма адабиёт таърифида яратилган дostonлардир. *Мисол:* «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин», «Зевархон», «Рустам дoston», «Баҳром ва Гуландом» ва бошқ.

АСКИЯ - ўзбек халқ оғзаки иходининг хушчақчақ ва кулгули бир жанри. **Аския** атамаси арабча «**эский**» сўздан олинган бўлиб, «**езхн** ўтқир, сўзамол, заковатли» маъноларини билдиради. «**Закий**» сўзининг кўплик шакли «**Аския**» бўлиб, талаффузда «**Аския**» кўринишини олган. Аския оммавий жанр ҳисобланади. У одатда халқ сайишида, тўйларда ва бошқа маросимларда ижро этилади, ҳозиржавоблик, зийраклик ва донишмандликни, тил бойлигини, бадиий-эстетик дидни талаб этади. Аския шунчаки сўзамоллик бўлмай, балки тилгаб олинган бир ёки бир неча мавзу атрофида уйғотиладиган кулгудир. Дундаги бирорта бошқа халқда оғзаки иходнинг аския тури йўқдир. Бу ҳол ўзбек тилининг бойлиги, ифода имкониятларининг кўплиги, маънонинг серзатламлигини кўрсатганидек, халқимизнинг таъби нозик ва серзавқлигидан вазелият беради. Аскияни ижро этувчилар **аскиячилар** деб аталади. Аскияларнинг ўз сюжети ва композицияси бўлади. Бу айниқса «**Пайров**» турида рақибан кўринади. Пайров аския айтувчилар ганлаган мавзудир. *Мисол:* «**Мева пайрови**», «**Тил пайрови**» ва бошқ.

Кўшиқ пайрови

Мажнундеш: - Дадавой, отарчилигингиз ҳеч қолмади-қолмади-да! Харидор топилмасе, «**Остонанга ночор ўлдим-да, келдим**» деб ёпишиб ҳам оласиз. Ё «**Гадаларидан бири**» мисиз?

Дадавой: - Сизнинг ҳам уйинчилигингиз қолмади-да! «**Ноз этма**» деса бўлди, йўрғалаб кетаверасиз. Ҳар нарса эви билан-да, «**Кам-кам**» бўлсин.

Тўз АЙТИШ - маълум сўзни, сўз бирикмасини ёки товушни иўғри талаффуз қилишга, уни бошқа товушлардан фарқлашга ўргатадиган, хотирани мустақимлайдиган ва нутқни ўстирадиган жанр ҳисобланади. *Мисол:* «**Оқ чойнакка кўк қопқоқ, кўк чойнакка оқ қопқоқ**», «**Қишда кишиши пишмасмиш, Пишса кишиши қишмасмиш**», «**Бир туп турпнинг томирини туртиб турган бир туп шўтнинг томирини бир туп турпнинг томири туртиб турибди**».

МАСАЛ (ар. «**намун**») - бадиий адабиётнинг энг қадримий жанрларидан бўлиб, унда воқелик мажозий характердаги ўсимлик, ҳайвон, баъзан инсон образлари орқали тасвирланади. Улар кўпинча шеърий шаклда, баъзан насрда ҳам яратилиши мумкин. Демак, масал таълимий-тарбиявий мазмунга эга бўлган, кўпроқ майиши-ахлоқий, ижтимоий-сиёсий мавзуларда, асосан,

мажозий образлар воситасида воқеликни акс эттирувчи кичик ҳикоячалардан иборат. Қадимги Юнонистонда масал жанрида шухрат қозонган шоирлардан бири *Эзоп* (эр. ав.б-5 асрлар) бўлиб, унинг асарларида аччиқ кесатик, пичинг устушлик қилар эди. Шу боис кейинги давр адабиётидаги ўткир ҳажв, аччиқ кесатик ва пичингга эга бўлган асар тилига нисбатан «Эзоп тили» атамаси қўлланилади.

Француз адабиётида *Лафонтен* (1621-1695), немис адабиётида *Лессинг* (XVIII аср), рус адабиётида *А. Д. Кавтемир*, *А. П. Сумароков*, *А. И. Кривошар*, ўзбек адабиётида *А. Навоий*, *М. Гулханий*, *Ҳамза*, *М. Худойқулов*, *Я. Курбон*, *С. Абдуқаҳҳор* каби шоирлар ижодида масал жанрининг гўзал намуналари яратилган. *Мисол: Гулханий «Туя билан буталоқ», «Маймун билан нажжор», Ҳамза «Тошбақа ва чаён», Авлоний «Тулки ила қарға»* ва бошқ.

АЛЛА - болаларни ухлатиш учун оналар айтадиган қўшиқ. Алла оҳангги бешик ёки беланчак тебраниш суръатига мос бўлади.

АДАБИЁТ НАЗАРИЯСИ

2 - МАВЗУ. ШЕЪРИЙ ЖАНРЛАР (ЛИРИКА)

Лирика (юн. «лира жўрлигида куйлаш») - бадний адабиётнинг асосий турларидан бири бўлиб, бирор ҳаётий воқеа-ҳодиса таъсирида инсон қалбида туғилган руҳий кечинма, фикр ва туйғулар орқали воқеликни акс эттиради. *Образлилик, жонлангириш, иствора* кабилар шоирона фикр ва шеърни шакллантирувчи бадний воситалардир.

Шеър - оҳанг жиҳатидан бир тартибга солинган, ҳис-туйғу ифодаси сифатида вужудга келган ҳаяжонли ритмик нутқдир. Шеърый шаклнинг ўзига хослигини, яъни мусиқавийлиги ва оҳангдорлигини таъминловчи бир қанча унсурлар бор. Улардан асосийлари қуйидагилар:

1. *Мисра* (ар. «зишкнинг бир табақаси») - бир қатор шеър.

2. *Байт* (ар. «уй») - икки мисра шеър.

3. *Банд* - шеърнинг ўзига хос қофияланиш тартибига эга бўлган қисми. Банлар иккилик, учлик, тўртлик, бешлик, олтилик, еттилик ва ҳоказо бўлади.

4. *Равий* (ар. «юкни туяга боғлайдиган арғамчи») - қофия асосини тапқил этган, туб сўзларда ўзак охирида, ясама сўзларда эса негиз сўнгида келувчи чўзиқ унли ёқуд ундош ҳарф, яъни тиргак товушдир. Мисол: *шайдо, пайдо, ё* қофиядош сўзларидаги «о» унлиси, *жонимсан, забонимсан* сўзларидаги биринчи «н» ундоши, *кўзимдан, юзимдан, ўзимдан* сўзларидаги «з» товуши равий ҳисобланади. Равийдан кейин турувчи ундош ёки чўзиқ унли (баъзан қўшимча) *васл* деб («кўзимдан», «юзимдан», «ўзимдан» сўзларидаги «и» қўшимчаси), *васлдан* кейин турувчи ундош ёки чўзиқ унли *хуруж* деб, *хуруждан* кейинги ундош ёки чўзиқ унли *мазид* деб, *мазиддан* кейинги ундош ёки чўзиқ унли *нойира* деб юритилади. Мисол: «сандосидил», «истағмосидил» сўзларидаги «о» товуши равий, «с» - *васл*, «и» - *хуруж*, «д» - *мазид*, *ундан* кейинги «и» - *нафоз* (қисқа унли, эски ўзбек ёзувида ёзилмайди), «н» - *нойира* ҳисобланади.

5. *Қофия* (ар. «эраштирувчи») - ритмик жиҳатдан уюшган нутқда, яъни шеърый мисраларнинг муайян бир ўрнида, кўпроқ мисра сўнгида сўзларнинг оҳангдош бўлиб келиши. Мисол: қон, фиғон, осмон ва бошқ. Қофияланиш тартибини кўрсатиш учун алифбонинг кичик ҳарфларидан фойдаланиш қабул қилинган. Мисол: *Адин бериким, қошимда ёрим йўқтур, - а*
Ҳижронида жуз нолайи зорим йўқтур, - а
Дашт узра қуюн киби қарорим йўқтур, - а
Сарғаталигимда иктиверим йўқтур, - а (*А. Навоий рубоийи*)

Равий билан тугалланган қофияларни *муқайяд* деб, равийдан кейин ҳарфлар келган қофияларни *мутлақ қофия* деб аташ қабул қилинган.

6. **Ридиф** (ар. «отнинг орқасига эргашиб борувчи», «изма-из келувчи») - қофиядан сўнг бутун шеър давомида айнан такрорланиб келувчи сўзлар ва сўз бирикмалари. Шеърда ифодаланаётган етакчи фикрни таъкидлаш, ўқувчи ъғтиборини асосий ғояга жалб этиб, шоирнинг ғоявий ниятини ўқувчи қалбига тўлароқ етказиш мақсадида хизмат қиладиган ва айнан такрорланадиган сўз ва сўзлар бирикмаси **радиф** дейилади. Мисол:

*Ликима гар канора йўқ, бўлмаса бўлмасун, пешай,
Оҳима ҳам шумора йўқ, бўлмаса бўлмасун, пешай.* (Осақлий)

*Ёд элтмас эшит кишини гурбатда китти,
Шод элтмас эшит кўнгулни меҳнатда китти.* (З. М. Бобур)

7. **Ритм (эврб)** - шеърий асарда мисраларнинг бир ўлчовли, бир ҳажмли бўлиб келиши. Унинг шеърий асарлардаги аниқ кўриниши ёки шеърий нутқни ўлчайдиган мезон **вази** деб аталади.

8. **Ҳажиб** (ар. «дарвозабон; нардали») - шеърда қофиялош сўзлар орасида айнан такрорланиб келадиган сўз ёхуд сўзлар бирикмаси.

*Мисол: Бири улки юз лутф эрур зотиға,
Ки «Фарҳоду Ширин» эрур отиға.* (А. Навоий, «Хамса»дан)

Лириканинг асосий жанрларига қуйидагилар қиради:

Мумтоз адабиётга ҳос шеърий жанрлар

ФАРД - мумтоз шеърятдаги энг кичик шеър шакли ҳисобланади. У узаро қофияланувчи **икки** мисрадан иборат. Баъзан улар қофиясиз бўлиши ҳам мумкин. Фардларда турли ички кечинмалар, тарбиявий қарашлар ифодаланади. «Фард» арабча сўз бўлиб, «якка» «ёлғиз», «ягона» деган маъноларни билдиради. Фард айрим йирик асарларда қиссадан ҳисса тарзида қулоса айтиш учун ҳам келтирилади. Шарқ девон тузиш анъанасига кўра фард қитъалардан сўнг энг охириги ўринда берилади. **Қофияланити:** а-а ёки а-б

Мисоллар:

*Бу гулшан ичра йўқтур бақо гулига сабот, -а
Ажаб саодат эрур, яхшилик била чиқса от. -а (А. Навоий)*

*Мурувват - барча бермакдур, емак йўқ, -а
Футувват¹ - барча қилмакдур, демак йўқ. -а (А. Навоий)*

¹Футувват-мардлик, йигитлик; карам, саховат, жумардлик.

*Икки кўзунгу лабинг ғамидин -а
Мен хаста ўлуб-ўлуб тирилдим. -б (А. Навоий)*

Киши айбинг деса, дам урмағилки¹, ул эрур кўзуу, - а

Чу кўзуу тийра² бўлди, ўзга айбинг зоҳир айларму?! - а (А. Навоий)

¹-нафас урмагин, яъни индамай қўя қол ²- хира

ҚИТЪА - жуфт мисралари қофияланиб, тоқ мисралари очик қоладиган шеър шакли. У **икки байтдан** 20-30 байтгача ҳажмда бўлиши мумкин. Қўпинча **турт мисра** (икки байтдан ташкил топади. А.Навоий туркий тилда 300 дан ортиқ қитъа ёзган. «Қитъа» арабча сўз бўлиб, «қасма», «булак», «тарча» деган маъноларни билдиради. Уни матлаъсиз ғазалга ўхшатиш мумкин. Бу жанрда арузнинг ҳамма вазилари қўлланади. Қитъа **икки хил** бўлади: биринчи хили муस्ताқил асар шаклида, иккинчи хили эса ғазал, қасида, таржъбанд каби бошқа жанрдаги шеърлар таркибидан ажратиб олиш тарзида.

Қофияланити: б - а, в - а

*Мисол: Чун ғараз сўздин эрур маъни анго, - б
Ноқил ўлса хоҳ хотун, хоҳ эр. - а*

Сўзчи ҳолин боқма, боқ сўз ҳолини, - в
Кўрма ким дер они, кўргил ким не дер. - а

Бу қитъа сўзлаш маданиятига ҳақида бўлиб, Навоий қаламига мансубдир.

Тунга сизмасмен фараҳдин гул каби, - б

Келса ул сарви равон бир-бир манга. - а

Мутча йил кетган бу бахту давлатим, - в

Шукрмиллаҳким, келур бир-бир манга. - а (Лутфий)

МАСНАВИЙ - ўзаро қофияланувчи икки мисрадан иборат шеърӣй шакл. «*Маснавий*» сўзи арабча бўлиб, «*сиккялик*», «*жуфт*» деган маъноларни билдиради. Кўпгина асарлар маснавий усулида ёзилган бўлиб, бу шакл ўрта аср мумтоз адабиётимида энг кўп қўлланган. *Мисол*: «*Хамса*»лар, *М. Солиҳ* «*Шайбонийнома*», *Муқимий* «*Танобчилар*», *Фурқат* «*Илм хосияти*» ва ҳок.

Ўзбек адабиёти тарихида маснавий йўли билан яратилиб, бизгача тўла ҳолда сақланган асар Ю. Х. Ҳожибнинг «*Қутадғу билиг*» дostonидир. Бу йўл билан ҳар қандай воқеани эркин ифодалаш мумкин. Маснавийни «*дoston*» ҳам дейишади. А. Навоий маснавий жанрини «*васъе(кеге) майдон*» деб таърифлаган. *Қофияланиш*: а-а, б-б, в-в...

Мисол: ...*Недур аҳволинг, эй зори ғарибим,* - а
Висолим давлатидин бенасибим? - а

Чекардин гам тоғин ҳолинг нечукдур? - б

Бу юкдин жисми чун налинг* нечукдир?... - б

(А. Навоий, *Шириннинг Фарҳодга мактубидан*)

*Нол - қамиш қалам ичидagi ингичка томир, қилтирик

ҲАЗАЛ - ишқ-муҳаббатни қуйлайдиган лирик шеър. Ҳазал атамаси дастлаб VI-VII асрларда араб шеъриятида пайдо бўлган, X асрда форс адабиётига, XIV аср бошларида туркий адабиётга кириб келган. Унинг туркий тилдаги дастлабки намуналари *Рабғузайда* учрайди. Ҳазалда ишқий мавзу етакчилик қилади. Зеро унинг луғавий маъноси «*ошмақона сўз*» демакдир. Ҳазал ҳажм жиҳатидан ўртача 3 байтдан 19 байтгача бўлади, биринчи байт *матлаъ* (*мабдаъ*) деб аталиб, ундаги мисралар ўзаро қофияланади, қолган байтлардаги жуфт мисралар матлаъга қофиядош бўлади. Ҳазалнинг охириги байти *муқтаъ* деб аталиб, унда шоирнинг адабий таҳаллуси келтирилади. Ўзбек адабиётида Ҳазалларни қофияланиш тартибига кўра қуйидагича тасниф қилинади:

1. *Оддий Ҳазал* - Ҳазалнинг бу тури жуда кенг тарқалган. *Қофияланиши*: а-а, б-а, в-а... 2. *Ҳазали ҳусни матлаъ* - бунда Ҳазалнинг биринчи байтидан ташқари иккинчи байти ҳам қофияланган бўлади. *Схемаси*: а-а, а-а, б-а, в-а, г-а... 3. *Ҳазал-қитъа* - бундай Ҳазалнинг қофияланиш тартиби қитъанинг қофияланиш тартиби билан бир хил бўлади: б-а, в-а, г-а, д-а... 4. *Ҳазали мусажжасъ* - бу Ҳазалда одатдаги қофиялардан ташқари ички қофиялар ҳам бўлади. 5. *Ҳазал - мувашшаъ* - бу Ҳазалнинг тузилиши мувашшаҳнинг айни ўзини эслагиди. 6. *Ҳазал - мунозира* - бу Ҳазал икки ёки ундан ортиқ шоирнинг диалог - мунозараси тарзида тузилади. 7. *Ҳазал-зулқофиятайи* - бу кам учрайдиган ҳодиса бўлиб, унда ҳар бир байт ўзаро қофияланади: а-а, б-б, в-в, г-г... 8. *Ҳазали зеб қофия* - бунда Ҳазалнинг барча байтлари қофияланган бўлади. Бу ҳам кам учрайдиган ҳодисадир. *Схемаси*: а-а, а-а, а-а, а-а... 9. *Ҳазал-чистон* - бу топшимоқнинг ўзи. 10. *Ҳазал-назира (татаббуъ, тазмиъ)* - шоирнинг бошқа бир шоир Ҳазалига ўхшатиб ёзилган Ҳазалидир.

Тузилиш жиҳатидан Ҳазаллар қуйидаги турларга бўлинади:

1. *Мустақил байтлардан тузилган Ҳазал* - ҳар бир байтида алоҳида-алоҳида мазмун эҳтиг ҳолда бундай турдаги Ҳазалнинг гоёвий мундарижасини ташкил этади. Бу Ҳазал тури кўп мавзули бўлади. Мустақил байтлардан тузилган Ҳазалларга бир паитлар «пароканда» сўзи адабий атама сифатида қўлланган. Бу сўзнинг луғавий мазмунига оид «*тўзғитилган*», «*тартибсиз*»

маънолари мустақил байтлардан тузилган ғазал хусусиятларига ётдир. Навоий ўздан олдинги ғазалнавислар услубидаги айрим хусусиятларни танқид қилади. Ғазалларнинг композицион жиҳатдан парокчадиги («бир байт мазмуни *висола баҳориди*», «яна бири *фиروق хазониди*») шаклда яратилиши улут санъаткорни қаноатлантирмайди. У яқпора ғазал шаклини маъқул кўради.

Мисол: *А. Навоий «Меҳр умиди тутмангиз», «Дустлар, олам элига ёру ҳамдам бўлмангиз...».*

2. *Мусаасал ғазал* - таркибида лирик воқеа, манзара, фикр ва кечинма сатрлар силсиласида даражама-даража ривожланиш хусусиятига эга бўлган ғазал. Бу ғазалларнинг энг олий навидир. Мисол: *А. Навоий «Ишқ ўти - азал қисмати» («Жонга чун дермен...»)*

3. *Яқпора ғазал* - ҳар бир байтнинг мазмуни ўздан олдинги ва кейинги байтларга изчил боғланган бўлади. Яқпора ғазалнинг мазмуни матлабда кўтарилган бир мавзунинг изчил ёритилиш жараёнида вужудга келади. Мисол: *А. Навоий «Қаро кўзум», «Кеча келгумдир дебон...», «Не наво саз айлагай булбул гулистондин худод», «Ердин ҳижрон чекар ушшоқи зор, эй дўстлар», «Дустлар, аҳли замондин меҳр умиди тутмангиз».*

4. *Воқеабанд ғазал* - воқеликнинг бир бўлаги ифодаланади, ҳамма байтлари бир мавзунинг ёритилишига, бир ғоявий мазмунни илгари суришига қаратилган бўлади. Сюжетли ғазалга нисбатан «воқеабанд» атамаси билан бирга «лирик ҳикоя», «лирик новелла» истилоҳлари ҳам қўлланилади. Воқеабанд ғазаллар икки хил: бирор воқеа муносабати билан ёзилган ёки аниқ тарихий воқеага асосланмай, оддий лирик сюжет заминига қурилган бўлиши мумкин. Мисол: *А. Навоий «Оразин ёпқач...».*

Ғазаллар ғояси ва мавзусига кўра *омиқона*, *орифона*, *ридона* (ҳаробатий, айш - ишратдан тийинмовчи киши ҳақидаги), *ҳажсий*, *юмористик*, *ахлоқий*, *таълимий*, *публицистик* ва *табиат тасвирига бағишланган* бўлиши мумкин. Ғазалларда кўпинча 2 та марказ бўлган: *бири-лирик қаҳрамоннинг аҳволи*, *иккинчиси - маъшуқа таърифи*. Барча образ ва ифодалар шу икки марказга келиб туташган. Шарқ мумтоз адабиётининг бу шакли Европа адабиётда ҳам шундай шакллар пайдо бўлишига туртки бўлди.

Мисол:

Ўн саккиз ёш ҳайратлари

<i>Матлаб</i>	{ <i>Ўн саккиз минг олам ошуби¹ агар бошиндадур,</i> <i>Не ажаб, чун сарвинозим² ўн саккиз ёшиндадур.</i>	- а
		- а
	<i>Деса бўлғайким, яна ўн саккиз йил ҳусни бор,</i> <i>Ўн саккиз ёшинда мунча фитнаким бошиндадур.</i>	- б
		- а
	<i>Ўн саккиз йил, дема, юз саксон йил ўлса³, улдурур</i> <i>Ҳусн шоҳи, ул балоларким, кўзу қошиндадур.</i>	- в
		- а
	<i>Ҳайрат этмон⁴ ҳусни нақшидаки, ҳар ҳайратки, бор</i> <i>Барчаси эзид⁵ таоло сунъи⁶ наққошиндадур.</i>	- г
		- а
	<i>Тан анга сийм-у⁷ ичинда тош музмар⁸ кўнглидин,</i> <i>Ақлга юз ҳайрат, ул ойнинг ичу тошиндадур.</i>	- д
		- а
	<i>Май кетур, эй муғки⁹, юз ҳайрат аро қолмиш Масих¹⁰</i> <i>Бул ажабларким, бу эски дайр¹¹ хуффошиндадур¹².</i>	- е
		- а
<i>Мақтаб</i>	{ <i>То Навоий тўкти ул ой фурқатидин баҳри ашк¹³,</i> <i>Ҳар қачон боқсанг, қуёш акси анинг ёшиндадур.</i>	- ё
		- а

(*А. Навоий «Бадоев ул-васат»дан*)

1 - ғарғо, туполон	5 - худо	9 - майхона
2 - ғүзал	6 - ясаш, қудрат	10 - Исо пайғамбарнинг лақаби
3 - бўлса	7 - кумуш, мажозан: оқ	11 - бутхона, бу ерда майхона
4 - этмайман	8 - яширин	12 - кўришпалак
		13 - кўз ёши денгиз

ТУЮҚ - бевосита туркий адабиётда шаклланган бўлиб, қатъий рамали мусаддаси мақсур (*фолютун, фолютун, фолаун*) вазнида ёзиладиган, тўрт мисрадан иборат бўлган, мисра охирида радифлар омоним сўзлардан иборат бўлган шеър. Бу жанр сўз ўйинига таянади, у тажнисни қофия қилиб келтириш асосида яратилади. «Туюқ» соф туркча сўз бўлиб, «*сечилмайдиган қилиб туймоқ*», «*сичаллаштирмақ*» маъноларини англатади. А. Навоий туюқни «*турк шуаросининг хоссаси*» деб таъкидлаган ва ўзининг «Мезон ул-авзон» асарига қуйидагича таъриф берган: «*Бариси туюқдирким, икки байлиқи мушаррафдур ва сабъ қилурларким, тажнис айтмаган ва ул сази рамали мусаддаси мақсурдир...*». Туркий ёзма адабиётда дастлабки туюқ намуналарини Юсуф Хос Ҳожиб яратган. А. Навоий 13 та, Бобур 17 та, Лутфий 70 та, Отаҳай 8 та, Ҳабибий 9 та туюқ ёзган ва ҳоқ. *Қофияланиши*: а-а-а-а ёки а-а-б-а ёки б-а-в-а. *Мисоллар*:

Тиғи ишқинг ёрасидур¹ бутмаган² - а
Дардини ҳар кимга айтиб бутмаган³ - а
Ҳажр саҳросунур оҳим утидин - б
Анда гул ёхуд гиёҳе бутмаган⁴ - а (А. Навоий)

1 - яра 2 - битмаган 3 - тутатмаган 4 - унмаган, ўсмаган

Кўз ёшим тупроқ ила гар қотила¹,
Келмагайман жавридин, ҳаққо, тила².
Ғамзоси ўтирдидю, ул беҳабар,
Мен агар ўлсам, не ғам ул қотила³. (Лутфий)

1 - аралашса 2 - тил очолмайман 3 - қотилга

Чархи кажрафтор элиндин ёза мен¹,
Чиқмадим ҳижрон қишиндин ёза мен².
Бир мени ёрлик била ёд этмас ул,
Ҳар неча ул шаҳга қуллуқ ёзамен³. (Лутфий)

1 - ёзмаман 2 - ёзга мен 3 - илтижо қилмаман, ялғизман

РУБОУЙ - ўзбек мумтоз адабиётда кснг қўлланиб келинган, ҳазаж баҳрининг ахрам ва ахраб шажараларида ёзиладиган, тўрт мисрадан иборат ишқий, ахлоқий, сиёсий-фалсафий мавзулардаги шеър. «Рубоий» атамаси арабча бўлиб, «*туртлиқ*» маъносини билдиради. Форсийларда «*Дубайтий*» (икки байтли) деб ҳам аталган. Бу ҳақда Алишер Навоий «Мезон ул-авзон» асарига шундай дейди: «*Рубоий вазниким, они «дубайтий» ва «тарона» ҳам дерлар, ҳазаж баҳрининг «ахрам» ва «ахраб»идин истихрож қилибтурлар ва ул вазнедур асру хушоянда ва вазнедур бағоят рабоянда...*». Рубоийлар 2 хил бўлади:

1. *Оддий рубоийлар* (рубоийи хоса ёки хосий рубоийлар): *қофияланиши*: а-а-б-а 2. *Тарона рубоийлар* (рубоийи тарона): *қофияланиши*: а-а-а-а
Мисоллар: *Оддий рубоий*:

Гурбатда¹ ғариб² шодмон бўлмас эмиш, - а
Эл анга шафиқу³ меҳрибон бўлмас эмиш. - а
Олтур қафас ичра гар қизил гул бутса, - б
Булбулга тикондек ошён бўлмас эмиш. - а (А. Навоий)

«Ғаройиб ус-сиғар», 55-*рубоий*.

1 - мусофирлик 2 - бечора, мусофир 3 - шафқатли, марҳаматли

Тарона рубоий:

Кўз била қошинг яхши, қабоғинг яхши, - а
Юз била сўзинг яхши, дудоғинг яхши. - а
Йўнинг бирла менгинг яхши, сақоғинг яхши, - а
Бир - бир не дейин боғдинг аётиг яхши. - а (А. Навоий)

МУСТАЗОД - «орттирилган» деган маънони ифодалайди, газалга монанди шеър мисраларидан ҳар бирига яна ярим мисра орттирилади, оқибатда ҳар қатори бир ярим мисралик шеър ҳосил бўлади. *А. Навоий* «Мезон ул-авзон» асарида мустазодни «қўшиқ» деб атаган ва қуйидагича таъриф берган: «*Ва яна халқ орасида бир суруд бор экандурким, ҳазажси мусаммани ахраби мақфуфи маҳзүф вазида анга байт боғлаб битиб, анинг мисрасидини сунгра ҳамул Ҳасриниғ икки рухни била адо қилиб, суруд нағамотиға келтурурлар эрмин ва ани мустазод дерлар эмиш...*». Мустазод ҳазажси ахраби мақфуфи маҳзүф вазида ёзилган газалга қўшимча икки руки (ахраб ва маҳзүф) орттирилган шеър ҳисобланади. Қофияланиши: а-а, б-а, в-а... Ўзбек адабиётида Огаҳийга нисбатан «*мухаммал мустазод каттаётчиси*» деган таъриф қўлланади. Чунки у мустазоддаги яримта мисрани жуфтлаштирган.

Мисол:

*Эй ёр, санго ушбу жаҳон боғи аро гул
Бир ошиқи ҳайрон,
Дийдорингга шайдо,
Бир шефтадур кокули мушкинингга сунбул,
Ҳам ҳали паршон
Ҳам бошида савдо. (Огаҳий)*

3 - МАВЗУ. ШЕЪРИЙ ЖАНРЛАР (давоми)

МУСАММАТ - бандли шеърлар бўлиб, мусаммат деганда, *мураббаъ*, *мухаммас*, *мусаддас*, *мусаббаъ*, *мусамман*, *муашшар* шакллари англашилади. Бу атама арабча бўлиб, «*инга терлаган маргарид*» маъносини англатади.

МУСАЛЛАС (ар. «учлик») - уч мисрали банд усулида ёзилган шеър. Гарбда *терилма* деб аташди. Қофияланиши: а-б-б, в-г-г ёки а-б-а, в-г-в... ёки а-а-а, б-б-б... ёки а-а-б, в-а-б, г-а-б... Мисол:

Дардига дармон истамас

Бизни Туркистон эли дардига дармон истамас - а
Зулмат ичра кечса умри, моҳи тобон истамас, - а
Ухлама кўн, ўзбек эли, асри тараққий вақтида. - б

Кўнглидур ошуфтаи¹ лавҳи тараб², нафсу ҳаво³, - в
Тилса зиллат ҳанжари бағрини Луқмон истамас, - а
Ухлама кўн, ўзбек эли, асри тараққий вақтида. - б

Кўлидадир доми тамаб⁴, кўзидадур кайфи хумор, - з
Соч оқоруб қадди ҳам бўлса пушаймон истамас, - а
Ухлама кўн, ўзбек эли, асри тараққий вақтида... - б (Ҳалмз)

¹ Ошуфта - ошпақ, шайдо. ² Лавҳи тараб - шодлик ёзуви. ³ Нафсу ҳаво - нафс истаги, маъиятга маъд. ⁴ Домк тамаб - таъма тузоғи.

МУРАББАЪ (ар. «тўртлик») - ўзаро қофияланган тўрт мисралик банд усулида ёзилган шеър. Қофияланиши: а-а-а-а, б-б-б-а, в-в-в-а...

Ёрга етар кун борму, ёронлар

Ҳамду санолар айтай худога, - а
Ёрга етар кун борму, ёронлар? - б
Ётгаймۇ додим нозук адога, - а
Ёрга етар кун борму, ёронлар? - б

Шум толеймдан кўрдум жафони, - в
Золим рақиблар кўрди вафони, - в
Ҳолим сўр элди, берма давони - в
Ёрга етар кун борму, ёронлар? - б

Булбулдайнким фарёд эгарман, - 2
 Ишқ дафтарини бунёд эгарман, - 2
 Кунг.лумни бир дам мен шод эгарман, - 2
 Ерга етар кун борму, ёронлар? - 6

(Машраб)

МУХАММАС (ар. «бешлик») - бешлик банд усулида ёзилган шъэр.
 Муҳаммаслар икки хил бўлади: 1. *Бир шовриниғ ўз мухаммаси (мустақил мухаммаслар)* 2. *Тахмис* - бошқа шоирга эргашиб, издошлик, маслакдошлик, унинг газалидан татсираниш, илқомланиш, унда ўз фикр-кечинмаларига ҳамоҳанглик кўриш асосида ўхшатма усулида ёзилган мухаммаслар.

Қофияланиши: а-а-а-а-а, б-б-б-б-а...

Яхши вақтлар ёд этиб, ўздин кетиб, элдин қолиб¹, - а
Дарга тифли шикдек айни назарлардин² солиб, - а
Носара дирҳам сифатлик рад қилиб, қўлга олиб³, - а
Части фареуда, юзи катиб, аёғларда қолиб, - а

Кўхна тифи тах-батаҳ ғам занги тутган кундима¹ - б (Турди Фароғий)

1. Мисра мазмуни: ўтган яхши кунларни эслаб, ўзимдан кетар даражага етаман. Эҳ, элдан қанчалик ажралиб, орқадга қолиб кетибман-а! 2- бехула 3- одамлар яхши бўлмаган пун қаби, мени ҳам елга олаётган бўлиб қолдилар. 4- ўтмас пичоқман.

МУСАДДАС (ар. «олтилик») - ҳар бир банди олти мисрадан иборат бўлган шъэр. Мусаддаслар икки хил бўлади: 1. *Мустиқил яратилган мусаддаслар*. 2. *Узга шовр томондан яратилган газалларнинг вази ва қофиясига мос яратилган мусаддаслар*. Қофияланиши: а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-б-б-а... ёки а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-б-а-а...

Мисол:

Сайдинг қўя бер, сайёд...

Сайдинг қўя бер, сайёд, сайёра экан мендек, - а
Ол домини буинидин, бечора экан мендек. - а
Ўз ёрени топмасдан овора экан мендек, - а
Иқболи нигун, бахти ҳам қора экан мендек, - а
Ҳижрон ўтидин жисми кўп ёра экан мендек, - а
Куйган жигари-бағри садрора экан мендек. - а

Кес риштаниким, қилсун чапаклар отиб жаста¹, - б
Ҳажрида алам тортиб, бўлди жигари хаста, - б
Тоғларга чиқиб бўлсун ёри билм пайваста, - б
Кел, куйма бало домни бирла они поваста². - б
Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек, - а
Куйган жигари-бағри садрора экан мендек. - а

(Фурқат)

1- аста 2- оёғи боғли, тутқун

МУСАББАЪ (ар. «еттилик») - ҳар банди етти мисрадан ташкил топган шъэр. Қофияланиши: а-а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-б-б-а, в-в-в-в-в-в-а... ёки а-а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-б-а-а, в-в-в-в-в-а-а...

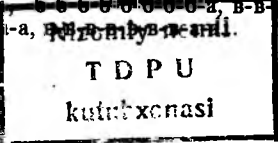
МУСАММАН (ар. «саккизлик») - саккиз мисрали банд усулида ёзилган шъэр. Қофияланиши: а-а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-б-б-б-а, в-в-в-в-в-в-в-а... ёки а-а-а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-б-б-б-а-а, в-в-в-в-в-в-в-а-а...

Мисол: *Оҳким, айлаб сафар азмини жонон, эй кўнгул,* - а
Ноз яқронин сўруб бўлди иштобон, эй кўнгул, - а
Қатҳ этиб тахжил ила кўху шибон, эй кўнгул, - а
Етти ўзга кишвар ичра шоду хандон, эй кўнгул, - а
Айлабон агёр базмини гулвистон, эй кўнгул, - а
Қилди кулбамни манинг бир тийра зиядон, эй кўнгул - а
Йиғласам эмди не тонг бу ҳолима қон, эй кўнгул, - а
Ким, булубман мубталойи ддрд ҳижрон, эй кўнгул. - а

(Оғаҳий)

МУТАССАЪ (Тасни) (ар. «тўққизлик») - ҳар банди тўққиз мисрадан иборат шъэр. Қофияланиши: а-а-а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-б-б-б-б-а, в-в-в-в-в-в-в-а... ёки а-а-а-а-а-а-а-а-а, б-б-б-б-б-б-б-б-а, в-в-в-в-в-в-в-а-а...

924702

МУАШШАР (ар. «мушарраф») - ҳар банди ўн мисрадан иборат шеър шакли. Қофиялиши: а-а-а-а-а-а-а-а-а-а. 6-6-6-6-6-6-6-6-6-6-а... ёки а-а-а-а-а-а-а-а-а-а, 6-6-6-6-6-6-6-6-6-6-а... Баъзан муашшарларнинг бошдан оёқ барча бандларида аввалги саккиз мисра мустақил қофияланиб, бандлар охирида бир байт айнан такрорланиб келади. Масалан, *Нодирнинг «Фироқнома»* муашшари шу тарада битилган:

<i>Оҳим беҳад мени жанру жафо айлар фалак,</i>	- а
<i>Фурқат ичра қисматим дарду бале айлар фалак,</i>	- а
<i>Ёрдин айру манго кўп можаро айлар фалак,</i>	- а
<i>Ғам била гулдек юзумни қажрабо айлар фалак,</i>	- а
<i>Бевафодур, оқибат кимга вафо айлар фалак,</i>	- а
<i>Ҳасрату дарду аламга мубитило айлар фалак,</i>	- а
<i>Ёрни албатта ёридин жудо айлар фалак</i>	- а
<i>Гул била булбулни бебарғу наво айлар фалак,</i>	- а
<i>Ҳеч ким ёраб жаҳонда ёридин айрилмасун,</i>	- б
<i>Жондин ортуқ меҳрибон дилдорлики айрилмасун.</i>	- б

Банд	{	<i>Сабр қилсам ишқ дарди беқарор айлар мени,</i>	- в
		<i>Касби хуш этсам жунун бештвиёр айлар мени,</i>	- в
		<i>Дам-бадам фарёдим элдин шармсор айлар мени,</i>	- в
		<i>Ҳажр доғи дардманду дилфигор айлар мени,</i>	- в
		<i>Уйлаким жағри фалак зору низо айлар мени,</i>	- в
		<i>Ёрсиз ҳижрон балосига дучор айлар мени,</i>	- в
		<i>Чархи дун тоқай фироқ илгида зор айлар мени,</i>	- в
		<i>Оқибат бу дарду ғам Маҷнуншор айлар мени,</i>	- в
<i>Ҳеч ким ёраб жаҳонда ёридин айрилмасун,</i>	- б		
<i>Жондин ортуқ меҳрибон дилдорлики айрилмасун</i>	- б		
		} такрорланган	

ТАРКИББАНД (ар. «банди бириктириш») - ҳар бири ҳажман ғазалга тенг бўлган ва ғазал сингарии (а-а-б-а-в-а-а...) қофияланувчи бандлардан тузилган шеър бўлиб, бунда ҳар қайси банд охиридаги икки мисра мустақил оҳангдошликка эга бўлади. Мисол:

<i>Даҳр боғики жафо шиоридур ҳар чамани,</i>	- а
<i>Жуз жафо аҳлига сончилмади онинг тикани.</i>	- а
<i>Кимдаким доғи вафо кўрса, шаҳид айламаса,</i>	- б
<i>Лоласининг не учун қонга бўялмиш кафани.</i>	- а
<i>Поймал этмаса андинки келур меҳр исси,</i>	- в
<i>Оёғ остинда недин қолди гиёҳи дамани.</i>	- а
<i>Сафҳаи хотири пок ўямаса барбод андин,</i>	- г
<i>Бас, не соғрулмақ эрурким, кураб онинг самани.</i>	- а
<i>Ростлар бўлса анинг арсаида бархурдор,</i>	- д
<i>Жаврдин, бас, нега бебарлик эрур сарви фани.</i>	- д
<i>Ғар яқин аҳлини Мансур кеби қатл этмас,</i>	- е
<i>Бас, нединдур шажару сунбули-дору расани?</i>	- а
<i>Вар камол аҳли жалоийи ватан эрмас андин</i>	- ё
<i>Нега туфроғдур ул акмали даврон ватани?</i>	- а
<i>Баҳри урфон дури Сайёид Ҳасая улакми афлоқ</i>	- ж
<i>Етти бурҷи аро бир кўрмади андоқ дури пок.</i>	- ж

ўзро қофияланади
(А.Навоӣ)

ТАРЖЕЪБАНД (ар. «банддаги такрор») - қофия тузилиши таркиббандликка ўхшаш шеър шакли. Фарқ шундаки, таркиббандда бандлар охиридаги бир байт мустақил қофияланса, таржеъбанддаги ҳамма бандлар охирида бир хил байт такрорланиб келади. Таржеъбандлар 16-24 мисрали 5-10 банддан ташкил топади.

<i>Мисол:</i>	<i>Воқиф ул, эй ошиқи бехонумон,</i>	- а	
	<i>Бехуда кўп чекмағил оҳу фиғон.</i>	- а	
	<i>Ёр висолини тилаб барҳо,</i>	- б	
	<i>Қилма фироқида ўзинг нотавон,</i>	- а	
	<i>Лаблари бусани қилиб орзу,</i>	- в	
	<i>Ғусса чекиб айлама бағрингни қон.</i>	- а	
	<i>Ҳар нечақим гарчи вафо айласанг,</i>	- г	
	<i>Лек жафолар сенга айлар аён.</i>	- а	
	<i>Ботинида душмани жонинг сенинг,</i>	- д	
	<i>Барчаси зоҳирда бўлуб меҳрибон.</i>	- а	
	<i>Чашмаи хунхор эканин билмадинг,</i>	- е	
	<i>Фаҳм қилиб лаълини мўъжизбаён.</i>	- а	
	<i>Ўзни ғами ишқига айлаб асир,</i>	- ё	
	<i>Шому саҳар бўлмағил озурдажон.</i>	- а	
	<i>Шўҳи жаҳонқям, бор эрур бевафо,</i>	- ж	} (А. Утар) такрорланади
	<i>Золми бедодғару нуржафо.</i>	- ж	

МУАММО (ар. «беркитилган», «кўр қилинган», «яширилган») - бир байт, баъзан икки - уч байтдан иборат бўлган, араб ҳарфлари орқали бирон нарсани яширишга суянган таъкил ёки ишора асосида ёзилган **топишмоқ-шеър**. **Қофиялиши:** а-а ёки а-б ёки а-а, б-а. XV асрда кенг тарқалган, бунда яширилган сўз шоирнинг имо-ишоралари асосида топилади. **Муаммо эҳди тарбиялаш, иқтидорни синаб кўришда муҳим ўрни тутган.** А. Навоий 500 га яқин муаммо ёзган бўлиб, «Хазойин ул-маоний» куллиётида 52 та муаммо бор. Муаммо, кўпинча, икки маъно асосига қурилади: биринчиси - тапқи, чалгитувчи маъно, иккинчиси - ички, асосий маъно. Бобурнинг 600 га яқин муаммоси етиб келган. *Мисол:*

Фироқу рашқу ҳажру оҳ ила дард, *Борин устоди ишқ этгақ мураккаб,*
Бирор ҳарф ибтидодин айлабон фард! *Тараккубдин² бу исм ўлди мураттаб.³*
 (А. Навоий «Фарҳод ва Ширин», Фарҳод исми яширилган).

1 - яқка, ёлғиз 2 - бир нарсанинг бошқа бир нарса билан бирикishi 3 - тизилган
ЧИСТОН (форс. «чист он?» (нима у?)) - бирор нарса ёки ҳодисанинг ўзига хос хусусиятлари, белгиларини таърифлаш орқали ўқувчиларни ўша нарса ёки ҳодисани топишга ундайдиган **топишмоқ-шеър**. Унинг ҳажми чекланмаган. Адабиётда «**луғз**» номи билан аталади. **Луғз** асли арабча бўлиб, яширин маъноли гапни англатган. Навоий лирик меросида 10 та луғз мавжуд. **Қалам, танга, игна, миқроз, ўқ, анор, бел, юмurtқа, поки, парвона** каби жисм ва жониворларга бағишланган бу луғзлар дастлаб «Бадое ул-бидоя» девонига жойлаштирилган, кейинчалик эса жузъий ислоҳлар билан «Хазойин ул-маоний»нинг «Бадое ул-васат» девонига кўчирилиб, «**Чистонлар**» сарлавҳаси билан берилган. Навоийнинг **анорга** бағишланган луғзи (назмий топишмоғи) куйидагича бошланади:

Не мижмардур, тўла аҳгар, вале ул мижмар андоми,
Эрур сунь илгидин гоҳе мусаддас, гаҳ мусамман ҳам...

Увайсий ҳам бу жанрда баракали ижод қилган. Унинг «**Анор**» чистони куйидагича:

Ул на гумбаздур: эшиги, туйнугидин йўқ нишом, - а
Неча гулзунпўш қизлар манзил айлабдур макон. - а
Синдуруб гумбазни, қизлар ҳолидин олсам хабар, - б
Юзларида нарда тортиғлик, турарлар бағри қон. - а

ҚАСИДА - шоҳлар, амирлар, машҳур кишилар, тарихий воқеаларга бағишланган мактовли ва дабдабали характерга эга бўлган шеър. Унинг байтлар миқдори чекланмайди. Қасида арабча «қасд» сўзидан олинган бўлиб, «**мақсад**», «**ният**», «**бирор ишга қасд қилиш**» деган маъноларни билдиради. Қасиданинг умумий ҳажми 15-20 байтдан кам бўлмайди. Мумтоз

адабиётимиздаги қасидаларнинг асосий қисми аруз вазнида битилган. Қасида воқеликни акс эттириш усули, характери ва мазмунига кўра қуйидаги турларга бўлинади: а) қасидаи баҳория - баҳор тасвирига бағишланган қасида, б) қасидаи дилма - ўз руҳий ҳолати ифодаланган, тақдирдан, ҳаётдан шикоят қилиш гоилари асосий ўрин тутган қасида, в) қасидаи шиқия - ишқий мавзудаги қасида, г) қасидаи хайрия - май ҳақидаги қасида, д) қасидаи фахрия - шoirнинг ўз-ўзидан фахрланишига бағишланган қасида, е) қасидаи ҳажвия - бирор шахс ва воқеа ҳажига бағишланган қасида, ё) қасидаи хайрия - куз фаслига бағишланган қасида, ж) қасидаи масъум - санъатли, яъни безакли қасида. Қофиялангани: а-а, б-а, в-а,... ёки а-а, б-б, в-в, г-г...

Мисол:

Оғоҳнома¹

<i>Аё, хусрави² маъдалатдастгоҳ³,</i>	- а
<i>Нажобат⁴ сипехрида⁵ раҳманда⁶ моҳ⁷.</i>	- а
<i>Шаҳаншаҳлик ўлсун муборак санго,</i>	- б
<i>Мададкор тангери таборак⁸ санго.</i>	- б
<i>Бўлуб дупфи ҳақ дойимо носиринг⁹,</i>	- в
<i>Малул¹⁰ ўлмасун бир нафас хотиринг.</i>	- в
<i>Замирингни¹¹ сабр айлабон шод тут,</i>	- г
<i>Бори кулфату гамдин озод тут.</i>	- г (Оаҳий)

1 - Бу қасида Муҳаммад Раҳимхон соний Ферузнинг Хева хонлиги тахтига кўтарилишини таъриқлаб ёзилган. 2 - Подшоҳ. 3 - Адолатларвар. 4 - Ғузалик. 5 - Осмон. 6 - Порлоқ. ёруғ. 7 - Ой. 8 - Аллоҳнинг лақабларидан бири. 9 - Мададкор. 10 - Малолланган; қайғули. 11 - Ич, юрак, кўнгли, дил.

МАРСИЯ - бирор кишининг вафоти муносабати билан ғам-алам, ҳасрат ва қайғуни ифодалаган лирик шеър ёки қўшиқ. Уларда инсон руҳий кечинмалари чуқур ва дардли акс эттирилади. «Марсия» арабча сўз бўлиб, «ийғлаш», «ийғи берин» деган маъноларни билдиради. Марсия одатда жамият тарихида муайян из қолдирган киниларга бағишлаб ёзилади ёки тўқилади. Халқ оғзаки ижодидаги марсиялар *ийғи* деб ҳам аталади. Марсия турли шеърний шаклларда ифодаланиши мумкин. Адабиётимизнинг кейинги босқичларида *ғазал*, *қасида*, *мураббаъ*, *мухаммас*, *мусаддас*, *таржибанд*, *таркибанд* шаклларида ёзилган марсиялар учрайди.

Мисол: *Алп Эр Тўнга ўлдими,
Ёмон дунё қолдими,
Замон ўчин олдими,
Энди юрак йиртилур. (М. Қошғарий «Алп Эр Тўнга»)*

МУФРАДОТ (ар. «якка, ёлғиз») - айрим байтлардан тузилган мустақил асар, фардлар мажмуи.

СОҚИЙНОМА (ар. «май қуювчига хат») - соқийга мурожаат билан бошланиб, лирик қахрамон кечинмаларини маснавий тарзида ёзилувчи, гоҳо қисқа лирик, гоҳо лиро - эпик поэмани эслатувчи шарқ мумтоз адабиётдаги шеър шаклларидан бири. Мустақил жанр сифатида ишлатиш форс - тожик шоири Умид Тохронийдан бошланган.

НАЗИРА (Татаббуъ) - лирикада эргашиш йўли билан, жавоб ва ўхшатиш тарикасида, адабий мусобақа тарзида ёзиладиган шеър.

ШИРУ ШАКАР - маълум бир тартибда икки тил иштирокида ёзилган шеър. Ўзбек мумтоз адабиётда шире-шакар ўзбек-тожик тилларида яратилган.

Мисол: *Шамшоду саро қадди ниҳолингни садқаси,
Райҳону ёсуман хату ҳолингни садқаси,
Хуру қусур барча жамолингни садқаси,
Мен бўлайин замони висолингни садқаси,*

Гирам гуру басына, дар огуши хеш танг.
 Гар яктаме нигор, биғуйи ба ман сухан,
 Гардам гоҳ аз забону, гаҳе аз лабу даҳан,
 Ҳарфи маро ту гўш кун, э сарви сиймтан,
 Оташзабон чу шамъ машав анларин чаман;
 Нозик агар мухаммасини яхши ўқусанг. *(Нозик Баби Хўқандий)*

НОМА (*хат, мактуб*) - бадиий адабиётда мактуб тарзида ёзилган шеърӣ асарнинг бир тури. Бу жанрга *Хоразмий* асос солган. Айрим бадиий асарларнинг номларидаги «нома» сўзи («*Бобурнома*», «*Хумоконнома*») мактуб маъносини ёки «нома» жанрини эмас, балки ўша шахс ҳақидаги тарихий асар маъносини билдиради. Нома жанрида *Хоразмийнинг* «*Муҳаббатнома*», *Хўжандийнинг* «*Латофатнома*», *Амирийнинг* «*Даҳнома*» асарлари ва бошқа шу каби асарлар битилган.

МАДҲИЯ (*ар. «мадҳ этиш, мақташ»*) - бирор киши, ҳодиса ёки қадрли нарсага атаб, уни мадҳ этиб ёзилган шеър. Унинг ўзига хос томонлари *тик туриб, хор бўлиб айтилиши, расмий маросимлар ва тантаналарда гурур билан куйланишидир*. Уни *гимн* (*гр. «тантанали қўшиқ»*) ҳам дейишади. Гимн қадимги Грецияда афсонавий халқ қаҳрамонлари ёки худоларни мақтаб айтиладиган тантанали қўшиқ, шеърдир. Кейинчалик бирор ҳодиса, шахс ёки воқеани куйловчи тантанали қўшиқлар, миллият, давлат ва синфнинг бирлигини улуғлаб куйланган тантанали ашулалар ҳам *гимн* деб юритила бошлаган.

МУВАШШАҲ (*ар. «безатилган»*) - маънавий санъатлардан бири, айни вақтда шеърӣ жанр. Бунда шеър, асосан, ғазал шаклида ёзилади, шеър мисралари бошидаги ҳарфлар йиғиндисидан биронта киши исми ёки нарса номи келиб чиқади. Мувашшаҳ IX - X асрларда Испанияда, араб шоири Муқаддам ибн Муаф томонидан ижод этилган. *Мисол:*

*Чиройли қизча кўрдим
 Бахтиёрлар боғида.
 Атиргуллар сочади,
 Табассуми чоғида.
 Раъно қиз шунча сўлим,
 Бир кўрган унга шайдо.
 Ой юзи порлаб турар,
 Қора кўзлари шахло.
 Сўрадим: Отинг надур?
 Деди: Ҳар байтдадур.*

Бунда ҳар бир байтдаги тоқ мисра (биринчи сўз) нинг бош ҳарфи («чиройли» дан «ч», «атиргуллар» дан «а», «раъно» дан «р», «ой» дан «о», «сўрадим» дан «с») териб олиниб, бир жойга йиғилса, «*Чарос*» исми келиб чиқади.

Замонавий шеърӣ жанрлар

СОНЕТ (*итал. «жарангламоқ»*) - жаҳон шеърӣятида кенг тарқалган лирик жанр. Сонет 14 мисрадан ташкил топади, кўпинча а-б-б-а, а-б-б-а, в-в-г, д-г-д (бошқа вариантлари ҳам бор) шаклида қофияланади. У дастлаб XIII асрда италян адабиётда вужудга келган. Ўзбек адабиётига 20-30 йилларда кириб келган. Сонетнинг гўзал намунасини XX асрнинг 30 - йилларида Усмон Носир яратди. Ҳозирги замон шеърӣятида Барот Бойқобилов бу жанрда баракали ижод қилмоқда. Сонет композицияси жиҳатидан икки қисмдан тузилади: *1. Туртлиқ банд* (катрен) *2. Учлик банд* (терцет). Бу қисмлар ўзаро боғлиқ бўлади.

Мисол:

	Яна шеъримга		
4	{	<i>Шеърим ! Яна ўзинг яхшисан,</i>	- а
		<i>Боққа кирсанг, гуллар шарманда.</i>	- б
		<i>Бир мен эмас, ҳаёт шахсисан,</i>	- а
		<i>Жоним каби яшайсан манда.</i>	- б

4	{	Юрагимнинг дарди — нақшисан,	- а
		Қилолмайман сени ҳеч қанда!	- б
		Ут бўлури ишқи йўқ танда?	- б
		Дардимсанки, шеърим, яхшисан	- а
3	{	Сен арада кўпик бўлдинг-да,	- в
		Гейне билан ўртақ тутиндим.	- г
		Лермонтовдан кўмак ўтиндим.	- г
3	{	Бунга умрим сенинг бўйингда,	- в
		Саҳарда қон тупурсам, майли.	- д
		Меч - Мажнунман, шеърим, сен - Лайли!	- д

(У. Носир. 1935 й)

ОҚ ШЕЪР - вазни ва туроғи аниқ, лекин қофиясиз шеър. Вазни, мисралардаги ранг-баранг ритмик қурилиш оқ шеърнинг оҳангдорлигини, мусиқийлигини таъминлайди. Урта асрлар ўзбек мумтоз адабиётида «*ҳайрон*» деб ном олган қофиясиз шеър нави бўлган. Оқ шеър терминини мисраларнинг қофияланмай қолишидан, яъни оқ қолишидан олинган. Оқ шеър шоирга ўз фикри ва ҳиссиётини тўлароқ ифодалаш имконини беради ва ундаги ритмик изчиллик эса шеър роёсига кучли таъсирчанлик бағишлайди. Ўзбек адабиётида Усмон Носир, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, А. Орипов, Р. Парфи каби шоирлар ижодила оқ шеърнинг ажойиб намуналари учрайди. Мақсуд Шайхзода «*Мирю Улугбек*» трагедиясини оқ шеърда яратган.

СОЧМА (НАСРИЙ) ШЕЪР - лирик кечинмалар сочма нутқ шаклида ифодаланиб, ҳаётнинг ритми билан шеърга монанд бўлса, сочма (насрий) шеър бўлади. Нозим Ҳикмат таъсирида Миртемир ўзбек шеърини «*сочма*» шаклини олиб кирган. Мисол: «*Тингла, ҳаёт! Тингла, қирғоқсиз денгиздай чексиз коинот. Саз куйлайди... Талвасаларга тулиб куйлайди саз; тошиб куйлайди саз...*» (Миртемир)

БАЛЛАДА (итал. «*үйинга тушмоқ*») - лиро - эпик поэзиянинг бир тури. Қаҳрамонлик характеридаги бирор ҳаётий эпизодни тасвирловчи кичик сюжетли шеър *баллада* дейилади. Мисол: Ҳ. Олимжон «*Жанчи Турсун*», М. Шайхзода «*Капитан Гастелло*» ва бошқ.

ОДА (гр. «*қўшиқ*») - лирик поэзия жанрларидан бири бўлиб, бирор киши шайъига ёки муҳим воқеа муносабати билан яратилган тантанали шеър, қасида.

САРБАСТ (форс-тож. «*эркин*») - бундай шеърнинг асосий хусусияти шундаки, унда вазн, қофия, банд қурилишида анча эркинлик, қадимий қоидалардан четга чиқин юз беради, айрим мисралардаги бўгин (сўз)ларни (маъно ва интонацияни кучайтириш мақсадида) бир неча қаторга зинапоё тартибда жойлаштирилади. Ўзбек адабиётида сарбаст (эркин шеър) оммалашган давр ХХ асрнинг 20 - йилларига тўғри келади. Бу даврда В. В. Маяковский таъсири остида ўзбек шеърини сарбаст вазни кириб келди.

Мисол: *Ҳуҷима жигарим,
Ўз уйингдасан.
Бу ерда*

*на гурбат,
на офат,
на ғам.*

*Бунда бор:
ҳарорат,
муҳаббат,
шафқат.*

Ва меҳнат ноини кўрагимиз баҳам. (Ғ. Ғулом)

ЎРАМА (*абба*) - «ўрама» сўзи қофиялаш тартиби (банд) га оиддир. Бу жанрнинг строфик шакли асосан рус ва Оврупо поэзиясидан ўтган. *Мисол: С. Зуннурова «Дарё бўйида», «Кўп осуда эди», Ғ. Ғулом «Янги йил қўшиғи»* ва бошқ.

ТУРТЛИК - ўзбек лирикасининг рубоий ва туюқ вазнида ёзилмаган, тўрт мисрадангина иборат бўлган жанри. Тўртлик *абаб, ааба, абба, аааа, абаб* тарзида қофияланади. Бу жанр ҳозирги адабий жараёнда асосан бармоқ вазнида ёзилади, лекин у арузда ҳам ёзилиши мумкин. Қадимги тўртликлар М.Кошғарийнинг «Девону луғотит-турк» асари орқали ҳам етиб келган.

4 - МАВЗУ. БАДИИЙ САНЪАТ ТУРЛАРИ

«Санъат» *суяи*, яъни «*яратмоқ*» сўздан олинган бўлиб, бадиийлик яратиш демакдир. Бадиийлик яратишнинг йўллари кўп. Бадиий санъатлар асарда ифодаланган гоаяларнинг ҳаётийроқ, таъсирчанроқ ифодаланшига, лирик ва эпик тимсолларнинг ёрқинроқ гавдалантирилишига, мисралар, байт ва бандларнинг лафзий назокати, мусиқийлиги, жозибдорлигини таъминловчи воситалардир. Улар қуйидаги икки турга бўлинади:

1. *Маънавий (маънога тегишли) санъатлар.*

2. *Лафзий (шаклга оид) санъатлар.*

Қуйида бадиий санъатларнинг асосийлари билан танишасиз.

АЛЛЕГОРИЯ (*мажоз*) - рамзнинг бир кўриниши бўлиб, воқеа-ҳодиса ёки нарса буюмнинг маъвум тушунчаси ўрнида аниқ тасвирини ифодаловчи рамзий сўз (образ) ни қўллаш, яъни адабий асарда ўқувчига ноаниқ бўлган тушунчани кўпчиликка маълум бўлган нарсаларга хос белгилар билан ифодалаш усули. *Мисол: тулки-айёр ва алдамчи киши, бўри - очкўз, чумоли-захматкаш киши ва ҳок.*

АНТИТЕЗА (*қаршилантириш*) - бадиий асарда воқеа ёки тушунчаларни бир-бирига қаршиланттириш орқали бир-бирига зид тушунчаларни яққол ифодалаш ва уларга қиёсий ҳарактеристика бериш.

Мисол: Менга номехрибон ёр ўзгаларга меҳрибон эмиш,

Менинг жоним олиб, агёрга оромжон эмиш. (А. Навоӣ)

АНАФОРА (*такрор*) - шеър ёки банддаги мисра, гапларнинг бошидаги сўз ёки сўз бирикмасининг бошқа мисралар бошида айнан такрорланиб келиши. *Мисол:*

Энди одам қўлдек сотилмас,

Энди одам ўтга отилмас.

Энди унга қафас бўлмас жон,

Энди дунё бўлмайдн зиндон.

(Ҳ. Олимжон «Зайнаб ва Омон» даги Собир зами)

АПОСТРОФА - жонлаштиришнинг бир кўриниши бўлиб, жонсиз нарса ёки ҳодисага жонли нарса ҳодисадек мурожаат қилиш ёхуд йўқ шахсга худди бордек қараш.

Мисол: Гузал ой, сенга бир гап

Демакка кўп ҳайронман.

Бемаҳал тўлганиндан

Тоза ҳам пушаймонман.

(Ҳ. Олимжон)

АНТИФРАЗ - шах ёки нарсага хос хусусиятни кулги оҳанги билан инкор қилиш. Бунда сўзларнинг асл эмас, тескари маъноси назарда тутилган.

Мисол: Эркаланиб ётади

У Ватан тупроғида.

Ёш бола ётганидай

Оланинг кучоғида.

(Ҳ. Олимжон)

Бу бирикмалар аслида ижобий маънони билдирди, бу ерда салбий маънода қўлланган.

АЛЛИТЕРАЦИЯ (Тавзе) - шеърда, жумлада, бандда ва қисман насрий асарларда ҳам бир хил ундош товушларнинг такрорланиши. Товушлар оҳангдорлиги, асосан бир хил товушларнинг такрорланишидан ҳосил бўлган оҳангдорлик *аллитерация* деб юритилади.

*Мисол: Қаро қошинг, қалам қошинг,
Қийш қайрилма қошинг, қиз.
Қилур қатламма қасд, қайроб
Қилич қотил қарошинг, қиз...* (Эркин Воҳидов)

ЖОНЛАНТИРИШ - одамларга хос бўлган хиссиятларни жонсиз предметлар, табиат ҳодисалари, ҳайвон, парранда, қуш кабиларга кўчириш орқали ҳосил бўладиган тасвир усули.

*Мисол: Бунда қорнинг тағларида қиш,
Баҳор учун сўзлайди ояқиш.* (Ҳ. Олимжон)

*Эрта тонг шамоли сочларин ёйиб,
Енимдан ўтганда сўраб кўраман.
Айтадир: бир кўриб, йўлимдан озиб,
Тоғу тошлар ичра истаб юрамен!* (Чўлпон «Гўзал»)

Жонлаштиришнинг 2 хил кўриниши бор:

1. **Ташхис** - жонсиз нарсаларни жонлаштириш.
2. **Илтиқ** - нутқсиз нарсаларни нутқ эгаси сифатида тасвирлаш.

*Мисол: Шафтоли дер, кулиб: куз чоқлари
Шарбат билан лим - лим тўламан.
Емаган армонда, еган дармонда.
Минг дардинга шифо бўламан.*

*Япроғига беркиниб олиб,
- Сўқинг кирар, кўп назар солма!
Қизил юзларимдан бир ўпганнинг
Армони йўқ, дер ёқут олма.* (Уйғун «Куз қўшиқлари»)

ЗУЛҚОФИЯТАЙН (қўш қофия келтириш) - байт мисраларида икки сўзни қофиядош қилиб келтириш санъати.

*Мисол: Боққай деса доғи қуввати йўқ,
Боқмай деса доғи тоқати йўқ.* (А. Навоий «Саъди сайёр»)

ИСТИОРА (Метафора) - асарларда сўзни ўз маъносидан бошқа бир маънода, яъни мажозий маънода қўллаш санъати. Бу санъат сўз маънолари кўчишининг бир тури бўлиб, у нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ўхшашликка асосланади. Шу жиҳатдан истиора ташбиҳ санъатига яқин туради. У кўпинча ташбиҳи кинояга, яъни мушаббиҳи туширилган ташбиҳга тенг келади. Адабиётшуносликда истиора ташбиҳдан кучли саналади. «*Истиора*» арабча сўз бўлиб, «*бирон нарсани омонатга (вақтинча) олмоқ*» деган маънони ифодалайди. Тузилишига кўра бир сўздан ёки иборадан ташкил топган истиора *содда истиора*, бирикмали истиоралар *мураккаб истиора* саналади. Навоийнинг

*Фурқатингдин заъфарон узра тўқармен лолалар,
Лолалар эрмаски, бағримдин эрур парголалар* - байтидаги «*сарғ юз*» маъносидаги «*заъфарон*» сўзи содда истиорага, «*қонли ёш тўқаман*» маъносидаги «*тўқармен лолалар*» ибораси мураккаб истиорага мисол бўла олади. Яна бошқа мисоллар:

*Келди очилур чөгъ ўзлигинг намоён қил,
Парчалаб китимларни ҳар томон паришон қил.* (Ҳамза)

*Шер юракли бу Лочин
Қоқиб қанот - қулочин,
Қузғунлардан есради
Элининг хотини - халочин.* (М. Шейхзода «Капитан Гастелло».)

Бунда Лочин - капитан Гастелло, кузгунлар - фашистлар маъносида ишлатилган.

*Кўни сўз ириг устким аймиш тэмши,
Ангар тўпқу идтиш, тикан: чуғтамши. (Ю. Х. Ҳожиб «Кутадгу билиш»)*

(**Маънос:** Ким айтса, деса ҳам тўғри сўз дағалдир, (яъни кескин)
Унга инак газмол юбордим, у эса тикан туғиб юборибди)

Бу ердаги **инак газмол** - тақлиф, **тикан** - рад этишдир.
МЕТОНИМИЯ - икки гушунча ўртасидаги яқинликка асосланган ўхшашсиз кўчим. Метонимияда бирор нарса ёки воқеа - ҳодисанинг номи бошқасига кўчирилади. Бироқ бу номлаш нарсалар ўртасидаги ўхшашликка эмас, балки улар ўртасидаги яқинликка алоқадорликка асосланади. Бу кўчим бир қанча қуринишлари ага:

1. Киши ёки нарсани хоё хусусият уша киши ёки нарсанинг номига ўтказилди:

*Дўён-аўён гайтларди қуринисан,
Ўқиғунча ёнишман жуда жазман. (Ғ. Ғулом)*

2. Муаллифнинг номи унинг асари ўрнида қўлланилади:

*Фузулнинг афдон қушма,
Мажнун бўлиб тўғлаб қичқирди... (Ҳ. Олимжон)*

3. Бирор нарсанинг ҳаракати ёки ҳинг нағижаси шу ҳаракатни бажарувчи қуролнинг номига кўчирилади:

Унинг пероси қас суви билан ёнарди.

4. Бирор нарсани у ясалган материал билан алмаштириб аталади:

*Шўлат қуш ҳаёт, қашини ростлаб,
Булуларни умар тумтарақ. (Ҳ. Олимжон)*

5. Маълум жойдаги кишилар маъноси шу жойга кўчирилади:

Мажлига бутун қишлоқ келди. (А. Қаҳҳор)

ИРСОЛИ МАСАЛ - шеърда мақол, матал, ҳикматли сўзларни муайян мақсад билан ишлатиш усули.

*Мисоллар: Ҳубоб ичар вақтимда суш келдинг, кўнгулким, халқ аро,
Яхши масалдурким. «Келур яхши киши ош устина». (Оғаҳий)*

*Сабр қилсанг ғўрадин ҳилоно битар,
Бесабрлар ўз оғидан йитар. (Гулханий)*

ИЙҲОМ (ар. «шубҳага солиш», «адштириш») - шеър мисраларида муайян бир сўзни икки ёхуд ундан ортиқ маъноларда қўллаш усули. Унинг моҳияти шундаки, шеърин мисраларида икки маъноли сўз қўлланади, аммо бу маънолардан бири аниқ сезилса ҳам иккинчи маъно пайқалмаслиги мумкин. Шонр аслида иккинчи маънони кўзда тутса ҳам дастлаб яқин, биринчи маъно эътиборни тортди.

*Улус ичида турур ўз бегим қиё кўзлук,
Ҳайли тўқтамши андин кўнил саройида. (Лутфий)*

Бу байтда «ўз бегим» сўзи «ўлимнинг бегим» ва «ўзбегим» маъноларини ифодалайди. Бунда Лутфий «халқ» маъносини кўзда тутмаганини пайқаш қийин эмас. «Тўқтамши» ва «сарой» сўзларида ҳам шу хусусият бор.

ИШТИҚОҚ (ар. «сўздан сўзни ажратмоқ») - шеър байтларида ўзакдош сўзларни қўллаш санъати.

*Мисоллар: Ганжи ватан, кунгли онинг ганжхез,
Ҳотири ганжуру тили ганжрез. (А. Навоӣ)*

*Жовимдек ўзга жони дилафкор кўрмадим,
Кўнгулм киби кўнгулни гирифтор тўлмадим. (Бобур)*

КУЧИМ - энг кўп ишлатилган бадий воситалар жами бўлиб, адабиётшунослик фанида **метафора** атамаси билан ҳам юритилади. Кўчимнинг **мажоз, истиора, рамз, титмол** сингари қуринишлари бор.

КИНОЯ («бир фикрни яширин маънода ифода этмоқ») - баён илмида уни «ҳам ҳақиқат, ҳам мажоз маъноси англатиладиган сўз» - деб ифодаланади. У инкорнинг бир кўриниши бўлиб, тасвир объекти устидан кесатиш, қочирик йўли билан яширин қилиш, пичингдир.

Мисол: **Меъга ёлғиз Омонимми қўй,
Меъга ўша ёмонимми қўй.
У кам эмас ҳеч бир одамдан,
Мен ул билан узоқман намдан.** (Ҳ. Олтамжон)

Бунда «Омоним» - «ёмоним» қофиядош сузлар орқали кучли - ўткир киноя усули қўлланган.

ЛИТОТА (тафрит, ифроқ) - тасвир объектини атайлаб кичрайтириб, заифлаштириб тасвирлаш усули, яъни беҳал кичрайтирилган муболағадир. Ижодкор уйғун нарса ёки ҳодисанинг аҳамиятини таъкидлаб, бўрттириб кўрсатиш мақсадида бошқа нарса ёки ҳодисани унинг улугворлиги ҳамда кудратига нисбатан кичрайтириб тасвирлайди.

Мисол: **Бўйунг сарву санубардек, белинг қил,
Вафо қилгон кишиларга вафо қил.** (Хоразмий)

*Бу сўзнинг мазмуни шу қадар иссиқ,
Қуёш бир кичик шам унинг ёнида.* (Уйғун)

ЛАФФ ВА НАШР («йўғиш ва ёйиш») - шеър байида аввал бир неча нарса ёки тушунча номини кетма-кет келтириб, кейин улар ҳақидаги ҳукмларни кетма-кет баён қилиш.

Мисол: **Жамолнинг раъзай боғи жинондур,
Лабинг сарчашман руҳи равондур.
Сочинг сунбул, юзунг сарву санубар.
Кузинг нарис, яногинг арғуводур.
Белинг, оғзинг сўзи ҳар қайда бўлса,
Хаёли нозуку рамзе ниҳондур.
Қайсару Рум ой юзунг, мушкин сочинг ҳоқони Чин,
Шоҳи Ҳиндистон менгиз, султони Туркистон кўзунг.
Гарн оҳуи Хутандур бехато билмон недин,
Чини Мочин долазоринда қилур сайрон кўзунг.** (Амомий)

МУБОЛАҒА («лоф уриш, бўрттириш») - тасвирланаётган нарса, шахс ва воқеа-ҳодисанинг муайян жиҳатларини бўрттириб, кучайтириб тасвирлаш усули. Нарса кўрсаткич шеъриятида муболаға санъатида шеър зийнати сифатида қараганлар. «*Дғанаху акзабаху*» («Энг яхши шеър - энг ёлғон шеърдир») деган нақлга амал қилганлар **Муболаға қуйидаги турларга бўлинади:**

1. **Таблиғ** - тасаввур қилиш мумкин-у, амалга ошириш қийин бўлган бўрттирилган тасвир усули.

Мисол: **Эй сабо, ҳолим бориб сарви хиромонимга айт,
Йиларимнинг шиддатия гулбарги хандонимга айт.** (А. Навоий)

2. **Иғроқ** - тасаввур қилиш қийин, амалда мутлақо бўлмайдиган бўрттирилган тасвир усули.

Мисол: **Отлар кишиар, қизлар қуйлар, тинмай ишлар дехқонлар,
Қуёш олтин булоқдир, қайнар, тошар... Кук тиниқ.** (Ойбек)

3. **Фулув** - тасаввур қилиш жуда қийин бўлган, амалда бўлиши сира мумкин бўлмаган бўрттирилган тасвир усули.

Мисол: **Оразин ёпқач, кўзимдин тўкилур ҳар лаҳза ёш,
Уйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч қуёш.** (А. Навоий)

Халқ оғзаки ижоди ва мумтоз адабиётимизда баъзан орттирмалли муболағалар ҳам учрайдики, улар адабиётшунослиқда **булуғ** ёки **ифроқ** деб юритилади.

Мисол: **Тикилсам қурийди дарёнинг гуми,
Наъра тортсам қулар кўргоннинг тими.** («Алломим»)

*Оҳ урса, оламни бузар товуши,
Тўхсон молнинг терисидан ковуши.* (*«Алломиш»*)

*Турфа қишлоқи ғазабкарда, ки паррандалари -
Товуқи иначи-ю, урдагу ғози капалак.* (*Махмур «Ҳапалак»*)

МУЛАММАЪ - турли тилларда шеър ёзиш санъати.

Мисол: *Қочиб кетди маччойилар аксари,
Бориб шулки юртига таъжидлари:
- «Сароеки, ў бошадаш, зинҳор,
Даронжо марав мемури, эй табор».* (*Муқимий*)

МУКАРРАР - муайян сўзнинг муайян ўринда такрорланиши.

Мисол: *Юзунг мусҳафи шарҳи ўлғай неча -
Китобу китобу китобу китоб.* (*К. Хоразмий*)

МАВЪИЗА - насияҳат бериш, ваъзга ўхшаш фикрни баён қилиш усули.

Мисол: *Кимки бир экса, ўзи минг топар,
Барча майибни саховат ёпар.*

*Бухл азиз одамани ҳар этар,
Эл кўзида ит каби мурдор этар.*

*Улки тилар хайр учун дастгоҳ,
Сен ани билтиким, эмас хайрхоҳ...* (*Х. Хоразмий*)

ПОРТРЕТ - адабий асарда кишининг ташқи қиёфаси, сиймоси, кийим-кечаги, ўзини тутиши ва ҳоказолар тасвири. *Мисол:* «Жоду кўзи кишига қаттиқ қараганда қоралиқдан бошқача яна бир турлик нур сочар эди. Киприклари остида нафис бир сурма доираси бор эди. Қоши туташ каби кўринса ҳам, кўндаланг ётган икки қилч орасини нафис бир қуюлиб кўтариллиш ажрашиб турар эди».

(*А. Қодирий «Меҳробдан чаён», Раъно портрети*)

ПЕРИФРАЗ - мажозларнинг бир тури, бунда нутқнинг ифодалилигини ошириш мақсадида нарса, одам, воқеа-ҳодисалар номи уларнинг маъноларини, хусусиятларини ифодаловчи бошқа сўз ва иборалар билан алмаштирилади. Перифраз нарса ва ҳодисаларнинг асл номи билан ёнма-ён ишлатилади.

Мисол: *Кўёндай меҳрибон
Ватапалг - отанг.
Заминдай вазмину,
Меҳнаткаш, мушфиқ
Истаган нарсангни тайёрлагувчи
Халқ бор - отанг бор.*

(*Ф. Ғулом*)

ПЕЙЗАЖ (фр. «мамлакат, жой») - бадий асарда акс эттирилган жой ва табиат тасвири бўлиб, у ёзувчининг методи ва услуби билан боғлиқ ҳолда турлича вазифаларни ўтайдди. *Мисол:* «Чул бурғутини излаб Олтиарықдан Ёзёвонга отда жунадим. Ҳали кўёш ботмаган, унинг кечки қизғиш барглари сарғайган уриқларни, терак уқларини ловиллаб ёндираётгандек. Осмон кўм-кўк, уқфда худди атайин бўяб қўйгандек, қип-қизил булут парчаси судралиб юрибди...»

(*Саид Аҳмад «Чул бурғутини»*)

РАМЗ (СИМВОЛ) - мажоз турларидан бири бўлиб, бирор ҳаётий воқеа ёки гушунчани ифодалаш учун сўз ва бирикмаларни шартли равишда кўчма маънода қўллаш. *Мисол:* Кабутар - тинчлик рамзи, сариқ гул - айрилиқ, тун - ҳасрат рамзи ва бошқ.

РАДД УЛ - МАТЛАЪ - ғазалдаги матлаъ биринчи мисрасининг мақтаъдаги иккинчи мисрада такрорланиши, яъни бу санъат ғазалнинг биринчи мисрасини унинг охирида такрорланиши назарда тутади. Масалан, Огаҳдийнинг «*Бизки буқун жаҳон аро китварни фақр тоҳамиз...*» ёки «*Ашқима гар каяра йўқ, бўламаса бўламасун нетай...*» деб бошланадиган ғазалларида

биринчи мисралар асарлар охирида такрорланиб, шоирнинг ғоясини яна бир бор таъкидлашга хизмат қилган.

РУЖУЪ (ар. «қайтиш») - шеърятда шоирнинг олдинги мисра ёки байтда ифодаланган фикри, қўллаган бадиий тасвирий воситаларидан қайтгандек бўлиб, кейинги мисра ёки байтда унга қараганда кучлироқ ифода, шеърини санъатни келтириш ёки олдинги фикрни аниқлаштириш, тўлдириш усули. Ружуъ моҳияти ўз-ўзини инкор этиб, фикрни кучайтиришдадир.

Мисол: *Ун сакиз йил дема, юз саксон йил ўлса, удурур*

Хусн шохи, ул балаларким, кўзу қошиндадур. (А. Навоий)

5 - МАВЗУ. БАДИИЙ САЊЪАТ ТУРЛАРИ (ДАВОМИ)

САЖЪ - гапдаги айрим бўлақларнинг вазн ёки қофияда мослашиши, насрий асарлардаги қофия. *Мисолавр:* 1. «*Ҳар ким майдонга от сөледи, отини ўздирган одам олади. Ҳар кимнинг ўз кўнгли ўзидан қолади*» («Алломани» дostonидан). 2. «*Равшанон бу боғ деворларига қараса, тик паҳасини итлагани, деворининг тоғини ғитлагани, жуда маҳкам қилиб ташлагани, деворларни гавжлагани*». («Равшан» дostonидан)

Сажъ санъати ишлатилган наср - *наصري мусажжасъ*, назм эса - *назми мусажжасъ* деб юритилган. Сажъ санъати ўз тузилишига кўра уч хил бўлади: 1) *Сажъи мутавозий (мувоҷ сажъ)*. Бунда сажланувчи сўз ёки бирикма ҳам вазнда, ҳам равийда бир-бирига мос келади. *Масалан:* «*Эса, жаллодлар сўйиб қўямасин, тезроқ бориб қўлидан олинлар, зиндонга солинлар*» («Равшан» дostonидан). 2) *Сажъи мутарраф (қофияли сажъ)*. Бунда сажланувчи сўз ёки бирикма равийда бир-бирига мос бўлиб, вазнда тенг бўлмайди. *Масалан:* «*Зоти беадоро, димоғи пулод ва кўнгли хоро*» (А. Навоий «Маҳбубул-қулуб»дан). 3) *Сажъи мутавозий (вазндом сажъ)*. Бунда сажланувчи сўз ёки бирикма вазнда бир-бирига тенг бўлиб, равийда бир-бирига мос келмайди. *Масалан:* «*Авбош ва арсол мусулмонларидин аларга не маош ва не ҳисол*» (А. Навоий «Маҳбубул-қулуб»дан).

САРКАЗМ - аччиқ заҳарханда, истеҳзоли таъна, пичингдан иборат тасвир усули. *Мисол:* *Дўппи қўлида, кайфи таралло такасалтанг, Доим кучада сафсата, ялло такасалтанг. (Собир Абдулла)*

СИФАТЛАШ (шпигет) - нарса, воқеа-ҳодиса, тушунча ва кишиларнинг белги- хислатларини аниқловчи, изоҳловчи, тавсифловчи сўзни қўлиш.

Мисол: *Кумуш қишдан, зумрад баҳордан Қолишмайди кузнинг зийнати. (Уйғун)*

Сувсиз чўлда мард Ҳасан, Якка кетиб боради. («Равшан» дostonидан.)

ТАДРИЖ - воқеа, маъно ёхуд вазиятга аста-секинлик билан даражама- даража ривожланиш жараёнида кўрсатиш санъати. *Мисол:* А. Навоий «Ёрсиз», «Кеча келгумор...» каби ғазаллари.

ТАЛМЕҲ (талмиҳ) (ар. «чақмоқ чақилиши», «бир назар ташлаш») - шеърда ўтмишдаги машҳур зотларга, машҳур қисса, машҳур байт ёки машҳур мақолга ишора қилиш, машҳур тарихий ёки адабий қаҳрамонлар номини келтириш усули.

Мисол: *Ҳоки танинг барбод ўлур охир жаҳонда неча йил, Сайр эт Сулаймондек азар тахтинг куруб бод устина. (Овқай)*

Бутун умрим сенинг бўйинида,

Саҳарда қон тупурсам, майла

Мен - Мажнунман, шеърим - сен Лайла! (Усмол Носир)

Сени деб жани қилар Назимиддин Кубро,

Ҳазрат Аштордек ўлимдан сўнг ҳам. (Х. Деврон «Подаркуш»)

Ҳам яна Эрхубби булодур тағо,
Аммаизининг эрларидур Нурито. (Муқамий «Танобчилар»)

Бир кўриб чоғи зақан Ҳорут ила Морут иқов,
Чоғи Бобил ичра қалмишлар булак тадбирда. (Фурқат)

Беҳишт-дўзах талашур, талашмоққа байн бор,
Дўзах айтур: «Мен одтук, менда фиръавн Ҳалом бор».
Беҳишт айтур: «Не дерсан, сўзни билмай айтурсан,
Сенда фиръавн бўлса, менда Юсуф Қалъон бор». (А. Яссевий)

Тайғез ватан, кўнгли онинг ганжхез,
Хотири ганжжуру тили ганжрез. (А. Навоий)

Бир оҳ ила кул булдум, эй чарх, тилаб топиб,
Фарҳод ила Мажнунга ошиқлик ишин ўргат. (А. Навоий)

ТАЪДИД (Таъзия, шумур, сиеқат - уя аъдод, эъдод, теъдод) - фикрий ривож, кетма-кетлик, тадрижийлик. У грамматик қурилмаларнинг бир хил шаклидан кетма-кет фойдаланиш орқали ҳам юзага чиқishi мумкин.

Мисол: Оти Фаррух, ўзи фархунда ахтар,
Анинг ҳукминда ул иқшму кишвар. («Гул ва Наврӯз»)

Тилингни кўдазгил, кўзингни кўдаз,
Бўлузни кўдазгил, ҳалол, егил аз. (Ю. Ҳ. Ҳажиб)

ТАЖНИС (жинос) - шеър байтида маъно жиҳатидан ҳар хил, аммо шакли бир хил ёки шаклан бир-бирига яқин икки сўзни келтириб, улар воситасида муайян фикр, лавҳа ёки тимсолни таъсирчан ифодалаш санъати.

Мисол: Уқим кўнгул олди зулфи холи,
Кўнгулдин эмас хаёли холи. (Лутфий)

Биринчи қаторда «холи» сўзи «юздаги хол» маъносига, иккинчи қаторда «алоҳида эмас» маъносига келган.

Қаю эрда бўлса уқуш била ўе, (ақл)
Ани эр атағил, неча ўгса ўе. (мақта)
Уқуш, ўе, биллиг кимда бўлса тугал,
Явуз эрса қаз те, кичиг эрса - ўе. (улуғла) (Ю. Ҳ. Ҳажиб)

Мазмуни: Қайси бир кишида ақл ва заковат бўлса,
Уни (ҳаққий) киши деб атагин, қанча мақтасанг мақта.
Заковат, ақл, билим кимда етук бўлса,
Ёмон бўлса (ҳам) яқини де, кичик бўлса (ҳам) қатта деб бил
(яъни улуғла)

Бўюнғ сарғу санувбартек, белинғ қил,
Вафо қилғон кишиларга вафо қил. (Ҳоразмий)

ТАЖЗИЯ («булак-булак қилмоқ») - байт мисраларининг ҳар бирини икки бўлакка ажратиб, мисралардаги биринчи бўлақларни ҳам, иккинчи бўлақларни ҳам ўзаро қофиялаш санъати.

Мисол: Қаро зулфинг фироқинда паришон рўзгорим бор,
Юзунгдин иттифоқинда не сабру не қирорим бор. (Бобур)

ТАЗМИН («бир нарсани иккинчи нарса орасига қўймоқ») - шеърга ўзга шоир (кўпинча устозлар) шеърдан бир мисра ёки бир байт олиб, ўша вазн, ўша қофия ва рафидда мазмунга мувофиқ шеър битиш санъати.

Мисол: Машраб ўзининг

Сетсия севарим, ҳоҳ ишон, ҳоҳ илоима,
Қондир жигарим ҳоҳ ишон, ҳоҳ илоима,
Ғам шони фироқингда қабоб этди фалакни,
Оҳи сахарим, ҳоҳ ишон, ҳоҳ ишонма - тарзида бошланувчи
ғазалида Лутфийнинг машҳур ғазалидан байт келтиради.

ТАНОСИБ - шеър байтларида бир-бирига боғлиқ ва бир-бирига яқин тушунчаларни аниқлаувчи сўзларни қўллаш санъати.

Мисол: Зулфинг черикс жамол мулкия
Олди кўзунг иттифоқи бирла. (Аттоий)

Узун сөчингдин узмасмен кўзули,

Аёқинг канда бўлса бошим анда. (Атоий)

ТАЖОҲУЛИ ОРИФ («билиб туриб билмасликка олиш») - байтда акс эттирилатган бирон образли иборани аниқ айтмасдан ўзини билиб билмасликка олгандек кўрсатиш.

Мисолавр: Жонбахш лағлинг устида ул холи ҳиндулармудур,
Ё чашмаи ҳайвон уза зоғи сияҳмўлармудур. (К. Хоразмий)

Наҳот шунча маъсум, шунча пок

Севишмоқда алам бор шунча? (Зулфия «Не балога этдинг мубтало?»)

Қайси гулнинг мен киби бир андалиби зори бор.

Қайси булбулнинг сенингдек бир гули баҳори бор. (Мулис)

ТАМСИЛ («мисол келтириш») - бунда фикрни исботлаш учун биронта мисол келтирилади. Баъзан мақол ҳам келтирилиши мумкин.

Мисол: Оразин ёқач, кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Уйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч кўш. (А. Навоий)

Умри жовид истасанг, фард ўлки, бустон ҳазридур,

Сароқим, даб айлади овозалиғ бирга маоч. (А. Навоий)

ТАКРИР («такрорлан») - шеърда у ёки бу сўзни такрор қўллаш санъати.

Мисол: Кўли бўл¹, кўш қил, оғини² кўли,
Кўли тею³ бясун ҳалоиқ сени. (Аҳмад Юсуфий)

1-тўғри, рост, ҳаққоний 2- атам, ном ол. 3-деб

Қайси гулнинг мен киби бир андалиби зори бор,
Қайси булбулнинг сенингдек бир гули баҳори бор. (Мулис)

Ишққа тушдинг, ўтга тушдинг, куйиб ўлддинг,

Парвонадек жондин кечиб ахгар бўлдинг. (А. Яссавий)

ТАСДИР - шеър байтидаги биринчи сўзни байт охирида такрорлаш санъати. **Мисол:** Мен бу юз муштоқидурмен, боғу бустонким булур,
Булмасин насриму лола, аргувон сизсиз мотав. (Атоий)

ТАРСЕЪ («зийнатлаш», «безаш», «илга маржон тизин») - шеърда биринчи мисра сўзлари билан иккинчи мисра сўзларининг бир-бирига оҳангдон, вазндон, қофиядон бўлиб келиши.

Мисол: Ёд этмас эмин каттаи гурбатда қими,

Шод этмас эмин кўзули меҳнатда қими. (Бобур)

Жисимми талашса эрди итлар,

Қамар юзингдин булур мунавар,

Қонимми ялашса эрди итлар.

Шакар сўзингдин келур мукаррор.

(Навоий)

Муруват- барча бермакдур, емак йўқ,

Футувват- барча қилмакдур, демек йўқ.

(Навоий)

Эй беғим, ушбу юз дегул, шамс била қамармудур,

Эй беғим, ушбу сўз дегул, шахд била шакармудур. (Атоий)

ТАШБЕҲ («ўхшатиш») - бирор образ ёки воқеани бошқа бирор нарса ёки воқеага қиёслаш орқали ўхшатиш. Бунда сўзларда ифодаланган икки ёки ундан ортиқ нарса ва ҳодисалар, хусусиятлар ўртасида мавжуд бўлган ўхшашлик, сифат, белгидаги умумийлик қиёсланади, ўзаро солиштирилади, тасвирланаётган нарса-ҳодисанинг айрим хусусияти ёрқин, чуқурроқ ва таъсирлироқ очиб берилади.

Ташбеҳнинг бир неча қисмлари мавжуддир. Булар ўхшатилган нарса (*мутаббах*), ўхшаган нарса (*мутаббахун - баҳи*), бир предметнинг иккинчисига ўхшатилиш сабаби (*важҳи тавбаҳ*), ўхшатиш воситаси (*одами ташбех*, -дек, -тек, -дай, -ваш, -осо, мисли, гўё, киби)дан иборат.

Мисолавр: Кўларинг чўлпона ўшиар, қоралиғда сочларинг

Оразинг ойдин мунавар, осмондир қошларинг - байтидаги чўлпон, ой,

осмон сўзлари мутаббахун биҳилярдир.

Яна мисолавр:

Тил арслон турур, кўр, эшикда ятур,

Ая эялуг, арсиқ башингни еор.

(Ю. Х. Ҳажиб)

Кими ўзганинг ашборин меним дер,
Кими ҳайвон киби шалғам чўпин ер.

Ташбеҳнинг турлари:

1. Ташбеҳи сарех (*ташбеҳи мутлақ*, очик ўхшатиш).
*Шаҳар чу дўзах каби зиндон эди,
Ташқари бир раъзаи ризвон эди.* («Юсуф ва Зулайҳа»)
2. Ташбеҳи машрут (шартли ўхшатиш):
*Кимнинг ҳиммати бўлмаса у ўлуг,
Экагун ажунда бу бўлмас улуг.* (Ю. Х. Ҳожий)
3. Ташбеҳи тафсил (чеккиниш йўли билан ўхшатиш)
*Садоқатли хизматкор бағир (дил) кабидир,
Бағирдан ҳам яқинроқ юрак қонидекдир.* (Ю. Х. Ҳожий)
4. Ташбеҳи акс - бунда ўхшаган ва ўхшатишган нарса бир марта ўз ҳолича, иккинчи марта бир-бирларининг ўрни алмашган ҳолда келади.
5. Ташбеҳи музмар (яширин ўхшатиш):
*Жаҳон шоирлари эй гулшани боғ,
Кими булбулдурур сўзда, кими зог.* (С. Сироий)
6. Ташбеҳи тавсия (баробар ўхшатиш) - бунда шоир икки предмет бир нарсга ўхшатилади.

ТАЗОД («зид кўйиш», «қаршилантириш») - байта маъно жиҳатидан ўзаро зид, қарама-қарши бўлган сўзларни қўллаб, таъсирчан баъдий титмослар лавҳалар яратиб санъати. Бу санъат «контраст приёми» ҳам деб аталади.

Мисол: *Подшоҳ йўқлатсалар ногоҳ, гадо деб ахтариш,
Тутманг ҳаргиз номими, бахти қаро деб ахтариш.* (Муқимий)

*Ташда эди сабзау оби равон,
Шаҳр ичда эрди юз оҳу фиғон.* (Дурбек)
*Қовоқ солиб осмон кўзи ёш сочар,
Чечак-майса қувноқ қулиб юз очар.* (Ю. Х. Ҳожий)

*Бул эрур борча саховатдин хасис,
Лек саҳо жавахари асру нафис.* (А. Навоий)

*Оғла, оғла, Ниҳоний, кеча бўлди кундулар,
Фалакда кўринмаюр моҳтоб ила юлдулар.* (Ҳамза)

*Беҳишт-дўзах талашур, талашмоққа баён бор,
Дўзах айтур: «Мен ортуқ, менда Фиръавн Ҳомон бор».
Беҳишт айтур: «Не дерсан, сўзни билмай айтурсан,
Сенда фиръавн бўлса, менда Юсуф Канъон бор».* (А. Яссаний)

*Буғун, эй дўстлар, фарзанди жонимни соғиндим,
Гадо бўлсам, не айб, ул шоҳи давронимни соғиндим.* (Увайсий)

*Неча қаллош эсам ҳам, ағний оллида бош эгмон,
Ҳанийлар ҳиммат ичра ушбу қаллошингдин айлансун.* (Оғаҳий)
*Ошиқ ўлғон аждаҳо бўлса, забун ўлмоқ керак,
Жаер тортиб ишқ кўйи мўрининг ийзосидин.* (А. Навоий)

ТАРДИ АКС («тескари қилиб такрорлаш») - шەъринг биринчи мисрасида келтирилган сўз ёки сўз бирикмаларини кейинги мисрага ўрнини алмаштириб қайтариш. Мисол:

*Эурсен шоҳ - агар огоҳсен, сен,
Агар огоҳсен, сен - шоҳсен сен.* (А. Навоий)

ТАЪРИХ - бунда бирор тарихий шахснинг туғилган ёки вафот этган санаси, бирор муҳташам бинонинг қурилган йили, бирор машҳур китоб ёзилган пайти ёки даври очик эмас, балки араб алифбосининг махсус ҳарфлари воситасида ифодаланади. Алишер Навоий вафоти мусибати билан замондошлари томонидан ёзилган таърих қуйидагича:

*Беш ҳарф дедию бўлди таслим,
«Алиф», «бе», «то», «со», «жим».*

Бунда «Алиф» - 1, «бе» - 2, «то» - 400, «со» - 500, «жим» - 3 ни ифодалайди. Бу рақамларни бир-бирига қўшсак, 906 ҳижрий йил пайдо

булади. 906 ҳижрий йилни милодийга айлантирилса, 1501 йил келиб чиқади. Демак, Алишер Навоий 1501 милодий йилда вафот этган.

Яна бошқа мисол: «Зод энг тарих тақи «хе» ю «дол»,

Муддати ҳижрийдин ўтуб моҳу сол. («Юсуф ва Зулейха»)

Арабча ҳарфларнинг абجد ҳисобидаги микдорий кўрсаткичига кўра, «зод» 800, «хе» 8, «дол» 4 сонини ифодалайди. Бу ҳижрий 800+8+4=812 йил булади. У милодий 1409 йилдир. Бу сана асар ёзилган йилни билдиради.

ТАСБЕ - байтдаги биринчи мисра охиридаги сўзни иккинчи мисра бошида такрорлаш. **Мисол:** *Кучум етгунча кўн қилдим вафолаар,*

Вафолаар қулни асрар подшолаар. (Хоразмий)

ҲАСБУ ҲОЛ - ёзувчи ёки шоирнинг ўз аҳволини баён қилиши, ўз турмушининг қандайлигидан ҳисоб бериш. Масалан, *Мужрим Обид «Арзи аҳвол...» асарига ўз ҳаётини баён этган.* Бобурнинг қуйидаги рубоийсида ҳам ўз аҳволини баён этиш яққол сезилиб турибди:

*Толғе йўқи жонимга балолғи бўлди,
Не ишники айладим, хатолғи бўлди.
Ўз ерни қўйиб, Ҳинд сори юзландим,
Ёраб, нетайин, не юз қаролғи бўлди.*

ҲУСНИ ТАЪЛИЛ (ар. «чиройли дашлаш») - адабий асарларда тасвирланаётган бирор ҳодисага шоирона бирор сабаб кўрсатиш, шеръда бирор воқеани унга дахли бўлмаган ҳодиса билан изоҳлаш.

Мисоллар: *Гарчи шунча мағрур турса ҳам*

Пиёлага эгилар чойнак

Шундай экан, манманлик нечун,

Кибру ҳаво нимага керак? (Э. Ваҳидов)

Лабингдин чун сумчулик қанд ўғурлар,

Солурлар эл ани сувага яланғоч. (Лутфий)

Келгил, эй ўтлуғ кўнгул, эски чопонга қонғе ўл,

Ким, ҳамшиша жисмига кулдин қилур ахгар либос. (Отақий)

ҲАРФ САНЪАТИ (Китобат) - баъдий тасвирда араб алифбосидаги ҳарфлардан фойдаланиш санъати. **Мисоллар:**

Нигоро, бори сак бирла фақирни нотавон айлаб,

«Алиф»дек қоматимни «лом-алиф» янглиғ дуто қилдинг. (Хувайдо)

«Лин»у «шин»у «қоф»инга то бўлди кўнгулум мубатало,

«Дол»у «ро»у «дол»у ҳажрингдин даме эрман жудо. (К. Хоразмий)

ҚАЙТАРИШ САНЪАТИ (радд - ул-ажуз ил-ас-садр ёки радд-ул-ажуз мин - ас - садр) - байтдаги мазкур ўринлардан биридаги сўзнинг яна бошқа бир ўринда такрорланиши. Унинг қуйидаги турлари мавжуд:

1. Радд-ус- садр илал-ибтидо (байт бошидаги сўзнинг иккинчи мисра бошига келиши):

Ҳусни то хувайдо қилди холиқ

Ҳуси бирла вафо бўлмас мувофиқ. (Хоразмий)

2. Радд-ул-аруз илал-ибтидо (биринчи мисра охиридаги сўзнинг кейинги мисра бошида келиши):

Не раво бўлғай буқим, меҳроб ичинда ўлтуруб,

Ултурурадур мен дуочини кўзунг боқиб туруб. (Хоразмий)

Атойини агар оламга сатсанг,

Сот, эй зоҳидки, ул хублар қулдир. (Атойий)

3. Радд-ул-аруз ил-ал-ажуз (биринчи мисра охиридаги сўзнинг байт охирида келиши):

Китобат бошладим анжома етгай,

«Муҳаббатнома» Мисру Шома етгай. (Хоразмий)

4. Радус - садр илал - ҳашия (байт бошидаги сўзнинг мисра ўртасида келиши):

- Гунаҳ қилдимки, ҳажрингда тиридим,
Вале мендин гунаҳ, сендин карамдур. (Атоий)*
5. Радд - ус - садр илал - ажуз (Садрнинг ажузда такрорланиши):
*Ужун бўлса асги эди - ўқ ўқун,
Қамуғ эдгулик улгу - ул бу ўқун. (Ю. Х. Ҳожиб)*
6. Раддул - ҳашв илал ибтидо (биринчи мисра ҳашвидаги сўзнинг ибтидо сифатида такрор келиши):
*Қали эдеука бўлса, эсиз эши,
Эсиз болди қилқи ул эсиз туши. (Ю. Х. Ҳожиб)*
7. Радд - ул - ҳашв илал - ҳашв (биринчи мисра ўртасидаги сўзнинг кейинги мисра ичйда қайтариллиши):
*Ул санамким суя яқосинда паридек ўлтирур,
Ғояти нозуклигиндин суя била ютса бўлур. (Атоий)*
8. Радд - ул - ҳашв илал - ажуз (мисра ичйдаги сўзнинг кейинги мисра охирида келиши):
*Ула нанг кишика йетур ҳам ичур,
Сени нанг кечурғай, ани сен кечур.*
9. Радд - ул - аруз илал - ҳашв (биринчи мисра охиридаги сўзнинг кейинги мисра ичйда ҳам келиши):
*Нехту тер эшиткил кур эрдамлуғ эр,
Бу эрдам била эр тилак аруз ер. (Ю.Х.Ҳожиб)*
10. Радд - ус садр илал - аруз (байт бошидаги сўзнинг биринчи мисра охирида келиши):
*Жамолитглек кишининг йўқ жамоли,
Дареғо, бўлмас эрди заволи. (Хоразмий)*
11. Радд - ул - ибтидо илал - ҳашв (иккинчи мисра бошидаги сўзнинг шу мисра ўртасида келиши):
*Бўюнғ сарғу санубартек, белинғ қил,
Вафо қилғон кишиларға вафо қил. (Хоразмий)*
12. Радд - ул - ибтидо илал - ажуз (иккинчи мисра бошидаги сўзнинг байт охирида келиши):
*Бу дунёа иши кўр ўйун - ул ўйун,
Ушунқа қатилма нерак бу ўйун. (Ю. Х. Ҳожиб)*
- Қайтариш санъатида куйидагиларни билиш лозим: *Садр* - биринчи мисранинг бошланиши, *аруз* - биринчи мисранинг охири, *ибтидо* - иккинчи мисранинг боши, *ажуз (зарб)* - иккинчи мисранинг охири, *ҳашв* - мисраларнинг ўрта қисми. Буни куйидагича кўрсатиш мумкин:
САДР	ҲАШВ	АРУЗ
ИБТИДО	ҲАШВ	АЖУЗ (ёки зарб)

6 - МАВЗУ. ШЕЪРИЙ ТИЗИМЛАР. АРУЗ ВАЗНИ

Шеърят (поэзия) - ўзига хос, мураккаб ва юксак санъат. У инсон қалбининг нозик ҳис-туйғуларини, фикр ва ҳиссиётларини, эҳтиросларини таъсирчан тусда акс эттиради. Улуғ мутафаккир Ғете «*Шоир лирикада бениҳоя кўп раъи исро этувчи актеёрдир*» деган эди.

Қалбиди «*илми бадеъ*» («бадиийлик илми», у поэтик образ яратиш воситаларини ўргатган), «*илми қофия*» (шеърдаги қофиядошлик билан шуғулланган), «*илми аруз*» (шеър вазнини текширган) кабилар махсус фан сифатида ўргатилган. Ўзбек шеър тизимлари ўзига хосдир. Шеършунос олимларнинг тадқиқотларида ўзбек шеърляти 5 та шеър тизими асосида яратилганлиги таъкидланади. Булар - *бармоқ тизими, аруз тизими, бўғим-урғу тизими, мавдор-урғу тизими ва қоршиқ тизим*. Шулардан бармоқ ва аруз тизимлари ўзбек шеър тузилишининг асосини ташкил қилади.

АРУЗ ҲАҚИДА

Аруз (ар. «арз қилмоқ») деганда Шарқ халқлари адабиётида кенг қўлланилган мураккаб вазнлар тизимини тушунамиз. Бу вазн шеър мисраларида қисқа ва чўзиқ бўғинларнинг маълум тартибда гуруҳланиб такрорланишига, яъни мисрадаги ҳижолаар миқдори ва сифатига асосланади. Аруз вазни XI асрдан, яъни Юсуф Хос Ҳожиб ижодидан бошлаб туркий адабиётда кенг қўлланила бошланди. Бу шеърый тизим асосчиси *Халяма ибн Аҳмад (719-791)* бўлиб, «аруз» атамаси ҳам у яшаган жой яқинидаги водий номидан олинган. Аруз шеърый тизимда вазн билан боғлиқ қатор атамалар мавжуд. Буларга қуйидагилар кирради:

1. *Ҳажо* (бўғин) 2. *Руки* (сўтун), байтда чўзиқ ва қисқа ҳижолаарнинг маълум бир тартибда такрорланиб келувчи бўлаги. У сабаб, ватад ва фосилаларнинг бирикувидан ҳосил бўлади) 3. *Матлаъ* (ар. «чиқим жойи» (ой ва қўш ҳақида)) - ғазалнинг биринчи байти 4. *Мақтаъ* (ғазалнинг охириги байти) 5. *Васл* (ар. «уланиш») - ҳижолаарнинг бир-бирига улашиб кетиш ҳодисаси 6. *Сабаб* - мустақил чўзиқ ҳижо (бир чўзиқ ёки икки қисқа) 7. *Ватад* (бир қисқа ва бир чўзиқ бўғиндан иборат бўлак) 8. *Фосла* (икки ёки ундан ортиқ қисқа ҳижонинг ўзидан кейин келадиган чўзиқ ҳижо билан бирикишидан пайдо бўлган бўлак) 9. *Зиҳф* (ўзгариш) 10. *Садр* (биринчи мисранинг биринчи рукни) 11. *Аруз* (биринчи мисранинг охириги рукни) 12. *Ибтидоъ* (иккинчи мисранинг биринчи рукни) 13. *Зарб* (иккинчи мисранинг охириги рукни) 14. *Ҳашо* (қолган рукналар) 15. *Саллам* (ар. «соғлом, ўзгармаган») - бунда асл рукналар ўзгаришига учрамаган бўлади 16. *Мақсур* («кемтик», «қусурли», «қисқа қилинган») - фаулун, мафойилун ва фойлотун аслларининг «қаср» («қисқа қилиш») зиҳфига дуч келиши оқибатида юзага келган фаул (чизмаси V -), мафойил (чизмаси V - -), фойлон (чизмаси - V -) тармоқ рукналарининг номи 17. *Маҳзуф* («охири ташланган») - фаулун, мафойилун ва фойлотун аслларининг «ҳазф» («ташлаш») зиҳфига дуч келиши натижасида ҳосил бўлган фаал (чизмаси V -), фаулун (чизмаси V - -), фойлун (чизмаси - V -) тармоқ рукналарининг номи ва бошқ.

Бўғинларнинг қисқа, чўзиқ ва ўта чўзиқлиги сўзларнинг ёзилишига кўра эмас, балки вазнга мувофиқ ўқилишига қараб белгиланади. *Масалан:*

Бош-ни фи-до ай-ла а-то қо-ши-га,
 - V V - - V V - - V -
 Жисм-ни қил сад-қа а-но бо-ши-га.
 - V V - - V V - - V - (А. Навоий)

Иккинчи мисрадаги «*жисм*» сўзи ўта чўзиқ бўғиндир. Ҳар бир мисра оҳанг жиҳатидан бир неча бўлакка бўлиниб, улар рукн, яъни устун номи билан аталади. Мисрадаги рукналар бир-биридан қисқа сукут-пауза билан ажралади. Рукналар ҳижолаарнинг миқдори ва чўзиқ ёки қисқалигига қараб 8 аслга бўлинади ҳамда уларнинг ҳар бири арабча «*фаала*» («*ҳаракат*») сўзидан ясалган махсус ном (қолип) билан юритилади:

№	Номи	Парадигмаси(тақтеси)	Баҳри
1.	Фа - у - лун	V - -	мутақориб
2.	Фо - и - лун	- V -	мутақорик
3.	Фо - и - ло - тун	- V - -	рамал
4.	Ма - фо - ий - лун	V - - -	ҳазаж
5.	Мус - тафъ - и - лун	- - V -	ражаз
6.	Ма - фо - и - ла - тун	V - V V -	вафир
7.	Му - та - фо - и - лун	V V - V -	қомил
8.	Мафъ - у - ло - ту	- - - V	-

Аруз вазида қисқа, чўзиқ ва ўта чўзиқ бўғинлар мавжуд:

1. Қисқа бўғин - қисқа талаффуз қилинувчи унлидан иборат бўлган, урғу тушмаган ёки охири унли билан тутаган очиқ бўғинлар. Белгиланиши: « V »

2. Чўзиқ бўғин - чўзиқ талаффуз қилинувчи унлидан иборат бўлган, чўзиқ унли билан тутаган очиқ бўғинлар, таркибида қисқа унли бўлган ундош билан тутаган ёпиқ бўғинлар. Белгиланиши: « - »

3. Ўта чўзиқ бўғин - таркибида чўзиқ унли бўлган, қўш ундош билан тугалланувчи ёпиқ бўғинлар. Белгиланиши: мисра ичида « -V - », мисра охирида « - - »

Айни пайтда, руқнларнинг ҳар бири ҳижоаларнинг қисқаришига қараб турли шакл олади. У шакллар *заҳофлар* дейилади. Ҳар бир ўзгаришнинг ўз оти бўлиб, *фурув* дейилади. Шейрий мисрани ҳижоаларга қараб, унинг қайси вазнга алоқадорлигини аниқлашда ҳар бир вазнга хос стопа ёки руқнларни кўрсатувчи асосий қолип-чизмалар *парадигма (тақтиб)* дейилади. Аруздаги руқнларда бўлган сўзларни бўғинларга ажратиб ҳар доим ҳам тил қоядасига мувофиқ келавермайди. Баъзан айрим товушлар вазнга сиғмай тушиб қолгани, ўнлидан кейинги сўз товушларига сингиб кетиши ва бирга икка талаффуз этилиши мумкин. Шунингдек, айрим вақтларда руқнда унли товушсиз ҳам бўғин бўла олади. Масалан, айрим ҳолларда оҳанг - мусиқийлик талаби билан икки ҳижоли *офтоб* сўзини турт ҳижога бўлиб *о-ф-то-б* тарзида ўқиш мумкин. Навоийнинг қуйидаги байти ва ҳам шу каби бўғин мавжуд:

<i>Меҳ-р</i>	<i>кўп</i>	<i>кўр</i>	-	<i>суз-ди-мим</i>	<i>мо</i>	<i>меҳ-ри-бо-не</i>	<i>топ</i>	<i>ма-дим,</i>
-	V	-	-	-	V	-	-	V
<i>Жон</i>	<i>ба-се</i>	<i>қил</i>	-	<i>дим</i>	<i>фи</i>	<i>до</i>	<i>о-</i>	<i>ро-ми-жо-не</i>
-	V	-	-	-	V	-	-	V

Аруз вазида *бахр* (ар. «денгиз», яъни «кўп вазн») деганда ўзаклари бир-бирига яқин вазнлар туркумини тушунади. Вазнларни баҳрларга бўлишда аслий руқнлар асос қилиб олинган. Руқнларнинг ўзаро муносабати ва такрори асосидаги кўринишлари *бахр* дейилади. Аруз тизимида қуйидаги 19 та баҳр машҳурдир: *ҳазаж, рамал, ражаз, мутақориб, мутадорик, вофир, комил, тағил, мадиб, басит, мунсарих, мунорив, муктазиб, мужтасс, сарив, жадид, қариб, ҳафиф, мутоқил.*

Қуйида *ҳазаж, рамал, ражаз, мутақориб ва мутадорик* баҳрларининг вазнлари келтирилган.

I. ҲАЗАЖ БАҲРИ ВАЗНЛАРИ:

1. Ҳазажи мураббаи солим

Ма - фо - ий - лун	ма - фо - ий - лун
V - - -	V - - -
Ма - фо - ий - лун	ма - фо - ий - лун
V - - -	V - - -

2. Ҳазажи мусаддаси солим

<i>Зи - хи - рух - со -</i>	<i>ри - нгол - ди - да</i>	<i>қу - ёш тий - ра</i>
Ма - фо - ий - лун	ма - фо - ий - лун	ма - фо - ий - лун
V - - -	V - - -	V - - -
<i>Қу - ёш - дин йуқ -</i>	<i>ки, оя - дин эл</i>	<i>қу - зи тий - ра</i>
Ма - фо - ий - лун	ма - фо - ий - лун	ма - фо - ий - лун
V - - -	V - - -	V - - -

3. Ҳазажи мусаммаи солим.

<i>А - зал - дин то</i>	<i>а - бад кунг - лум</i>	<i>қу - тул - мас итқ</i>	<i>ба - ло - си - дин</i>
Ма - фо - ий - лун	ма - фо - ий - лун	ма - фо - ий - лун	ма - фо - ий - лун
V - - -	V - - -	V - - -	V - - -
<i>Ю - ро - қим раҳ -</i>	<i>ма - лар бул - ди,</i>	<i>бу итқ - нинг ло -</i>	<i>жа - ро - си - дин.</i>

Ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун
√ - - -	√ - - -	√ - - -	√ - - -

Бу вазнда Ҳамзанинг «Сайюм айтинг», А. Навоийнинг «Мени мен истаган», Атоийнинг «Қаро кўлар», Нодиранинг «Ғиёноким гардиши даврон...», Огаҳийнинг «Юсинг очким...», Ҳ. Олимжоннинг «Ғаза» каби шеърлари ёзилган.

4. Ҳазаж мусовдаси махзӯф.

Не ду - р аҳ - во -	ли - мг, эи зо - ри	Ғи - ри - бим
Ма - фо - ий - лун	Ма - фо - ий - лун	фа - у - лун
√ - - -	√ - - -	√ - - -
Ви - со - лим дав -	ла - ти - дии бе -	на - си - бим
Ма - фо - ий - лун	Ма - фо - ий - лун	фа - у - лун
√ - - -	√ - - -	√ - - -

5. Ҳазаж мусовдаси махсӯр.

Жа - ҳоя - да қола -	ма - ди ул ет -	ма - ган нам
Ма - фо - ий - лун	Ма - фо - ий - лун	ма - фо - ийл
√ - - -	√ - - -	√ - - -
Би - либ таҳ - қи -	қи - ни кас - б эт -	ма - ган нам.
Ма - фо - ий - лун	Ма - фо - ий - лун	ма - фо - ийл
√ - - -	√ - - -	√ - - -

6. Ҳазаж мусамманн махзӯф.

Ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	Фа-у-лун
√ - - -	√ - - -	√ - - -	√ - - -
Ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	Фа-у-лун
√ - - -	√ - - -	√ - - -	√ - - -

7. Ҳазаж мусамманн махсӯр.

Ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	ма-фо-ийл
√ - - -	√ - - -	√ - - -	√ - - -
Ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	Ма-фо-ий-лун	ма-фо-ийл
√ - - -	√ - - -	√ - - -	√ - - -

8. Ҳазаж мусамманн аҳраб.

Сай - дияг қу -	я - бер, сай - ёд,	сай - ё - ра	э - қам мен - дек
Мафъ - у - лу	ма-фо-ий-лун	мафъ - у - лу	ма - фо - ий - лун
- - - √	√ - - -	- - - √	√ - - -
Ол - до - ми -	ни буй - ни - дии,	бе - чо - ра	э - қам мен - дек.
Мафъ - у - лу	ма-фо-ий-лун	мафъ - у - лу	ма-фо-ий-лун
- - - √	√ - - -	- - - √	√ - - -

9. Ҳазаж мусамманн аштар.

Кел - ди о -	чи - лур чо - ғи	ўз - ам - гинг	на - мо - ен қил
Фо-и-лун	ма - фо - ий - лун	фо - и - лун	Ма - фо - ий - лун
- √ - -	- √ - -	- √ - -	- √ - -
Пар - ча - лаб	ки - шап - лар - ни	ҳар то - мон	па - ри - шом қил.
Фо - и - лун	ма-фо-ий-лун	фо-и-лун	ма-фо-ий-лун
- √ - -	- √ - -	- √ - -	- √ - -

10. Ҳазаж мусамманн аҳраби мафӯфи махзӯф

Мафъ - у - лу	ма - фо - ий - лу	ма - фо - ий - лу	фа - у - лун
- - - √	√ - - - √	√ - - - √	√ - - -
Мафъ - у - лу	ма - фо - ий - лу	ма - фо - ий - лу	фа - у - лун
- - - √	√ - - - √	√ - - - √	√ - - -

11. Ҳазаж мусамманн аҳраби мафӯфи соғинаи аштар.

Мафъ - у - лу	ма - фо - ий - лун	ма - фо - ий - лун	фӯъ
- - - √	√ - - -	√ - - -	-
Мафъ - у - лу	ма - фо - ий - лун	ма - фо - ий - лун	фӯъ

-	-	∇	∇	-	-	-	∇	-	-	-	-	-
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	---

12. Ҳазифи мусамманн мусаббаф.

Ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лон
∇ - - -	∇ - - -	∇ - - -	∇ - - -
Ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лун	ма-фо-ий-лон
∇ - - -	∇ - - -	∇ - - -	∇ - - -

ва бошқалар.

II. РАМАЛ БАҲРИ ВАЗНЛАРИ:

1. Рамали мураббаъи солим.

<i>Кел-гил, эй рух-</i> Фо - и - ло - тун	<i>со-ри зе-бо</i> Фо - и - ло - тун
- ∇ - -	- ∇ - -
<i>Ким, бу-лур-мен</i> Фо - и - ло - тун	<i>ло-ши-ке-бо</i> Фо - и - ло - тун
- ∇ - -	- ∇ - -

2. Рамали мусаддаси солим.

Фо - и - ло - тун	Фо - и - ло - тун	Фо - и - ло - тун
- ∇ - -	- ∇ - -	- ∇ - -
Фо - и - ло - тун	Фо - и - ло - тун	Фо - и - ло - тун
- ∇ - -	- ∇ - -	- ∇ - -

3. Рамали мусамманн солим.

<i>Кел - ки, иш-қилг-</i> Фо - и - ло - тун	<i>дин кў-нгул-да</i> Фо - и - ло - тун	<i>йўқ-ту-рур саб-</i> Фо - и - ло - тун	<i>ру қа-ро-рим</i> Фо - и - ло - тун
- ∇ - -	- ∇ - -	- ∇ - -	- ∇ - -
<i>Бо-шк-ма-ет-</i> Фо - и - ло - тун	<i>кур қа-дам-ким,</i> Фо - и - ло - тун	<i>ҳад-дин ош-ти</i> Фо - и - ло - тун	<i>ин-ти-зо-рим.</i> Фо - и - ло - тун
- ∇ - -	- ∇ - -	- ∇ - -	- ∇ - -

4. Рамали мусаддаси маҳзүф.

<i>Сўз - чи ҳо - лил</i> Фо - и - ло - тун	<i>боқ - ма боқ сўз</i> Фо - и - ло - тун	<i>ҳо - ли - ни</i> фо - и - лун
- ∇ - -	- ∇ - -	- ∇ - -
<i>Кўр - мя ким дер</i> Фо - и - ло - тун	<i>о - ни, кўр - гил</i> Фо - и - ло - тун	<i>ким не дер</i> фо - и - лун
- ∇ - -	- ∇ - -	- ∇ - -

5. Рамали мусаддаси мақсур

<i>Тул - ша - нинг - дин</i> Фо - и - ло - тун	<i>ел-дек эй раб-</i> Фо - и - ло - тун	<i>но ни - ҳол</i> Фо - и - лон
- ∇ - -	- ∇ - -	- ∇ - -
<i>Мен ё - мон бор-</i> Фо - и - ло - тун	<i>дил ва-ле сен</i> Фо - и - ло - тун	<i>ях - ши қол</i> Фо - и - лон
- ∇ - -	- ∇ - -	- ∇ - -

6. Рамали мусамманн маҳбун

Фо-и-ло-тун	фа-и-ло-тун	фа-и-ло-тун	фа-и-ло-тун
- ∇ - -	∇ ∇ - -	∇ ∇ - -	∇ ∇ - -
Фо-и-ло-тун	фа-и-ло-тун	фа-и-ло-тун	фа-и-ло-тун
- ∇ - -	∇ ∇ - -	∇ ∇ - -	∇ ∇ - -

7. Рамали мусамманн маҳзүф

<i>Чар-х-нинг мен</i> Фо-и-ло-тун	<i>кур-ма-ган жиб-</i> фо-и-ло-тун	<i>ру жа-фо-си</i> фо-и-ло-тун	<i>қол-ди-му?!</i> фо-и-лун
- ∇ - -	- ∇ - -	- ∇ - -	- ∇ - -

<i>Хас-та кунг-лум</i> Фо-и-ло-тун	<i>чек-ма-ган дар-</i> фо-и-ло-тун	<i>ду ба-ло-си</i> фо-и-ло-тун	<i>қол-ди-му?!</i> фо-и-лун
- V - -	- V - -	- V - -	- V -

А. Навоийнинг «Ун сакиз минг олам ошуби...», «Оразин ёпқач...», «Кургали хуснини...», Маширабнинг «Ҳеч кима маълум эмас...», Муқимийнинг «Подшоҳ йўқлатсалар ногоҳ...», Фурқатнинг «Сурмадин кўзлар қаро...», Ҳамзанинг «Дардига дармон истамас», Э. Воҳидовнинг «Барча шодлик сенга бўлсин...» каби шеърлари ҳам шу вазнда ёзилган.

8. Рамаан мусаммани мақсур.

<i>Сур-ма ҳо-лям-</i> Фо-и-ло-тун	<i>ки-ки, бул-дим</i> Фо-и-ло-тун	<i>бур-но-ғи-дин</i> Фо-и-ло-тун	<i>зор-роқ,</i> Фо-и-лон
- V - -	- V - -	- V - -	- V -
<i>Жис-м жош-дин</i> Фо-и-ло-тун	<i>зо-ру жо-ним</i> Фо-и-ло-тун	<i>жис-м-дин аф-</i> Фо-и-ло-тун	<i>гор-роқ.</i> Фо-и-лон
- V - -	- V - -	- V - -	- V -

Алмаийнинг «Ҳаёт», Комил Хоразмийнинг «Шамъ», Муқимийнинг «Лой» радифли ғазаллари ҳам шу вазнда битилган.

9. Рамаан мусаммани махбун мақтуб.

Фо-и-ло-тун	фа-и-ло-тун	фа-и-ло-тун	Фаъ-лун
- V - -	V V - -	V V - -	- -
фо-и-ло-тун	фа-и-ло-тун	фа-и-ло-тун	фаъ - лун
- V - -	V V - -	V V - -	- -

10. Рамаан мусаммани махбун мусаббаъ.

Фо-и-ло-тун	фа-и-ло-тун	фа-и-ло-тун	фаъ - лон
- V - -	V V - -	V V - -	- -
фо-и-ло-тун	фа-и-ло-тун	фа-и-ло-тун	фаъ - лон
- V - -	V V - -	V V - -	- -

11. Рамаан мусаммани машқул.

Фа-и-ло-ту	фо-и-ло-тун	фа-и-ло-ту	фо-и-ло-тун
V V - V	- V - -	V V - V	- V - -
Фа-и-ло-ту	фо-и-ло-тун	фа-и-ло-ту	фо-и-ло-тун
V V - V	- V - -	V V - V	- V - -

12. Рамаан мураббаъи махбун.

<i>Ма - нга ҳаж - рилг-</i> Фа - и - ло - тун	<i>ди - н а - лам кун,</i> фа - и - ло - тун
V V - -	V V - -
<i>Са - на - мо, қил -</i> Фа - и - ло - тун	<i>ма си - тил кун.</i> Фа - и - ло - тун
V V - -	V V - -

ва ботқалар.

III. РАЖАЗ БАҲРИ ВАЗНЛАРИ:

1. Ражази мураббаъи солим.

Мус-тафъ-и-лун	Мус-тафъ-и-лун
- - V -	- - V -
Мус-тафъ-и-лун	Мус-тафъ-и-лун
- - V -	- - V -

Муқимий «Саъҳатнома» асарини мана шу вазнда ёзилган.

2. Ражази мураббаъи муъал

Мус-тафъ-и-лун	Мус-тафъ-и-лон
----------------	----------------

- - V -	- - V -
Мус-тафъ-и-лун	Мус-тафъ-и-лон
- - V -	- - V -

3. Раҷазии мусаддаси солям.

Мус-тафъ-и-лун	Мус-тафъ-и-лун	Мус-тафъ-и-лун
- - V -	- - V -	- - V -
Мус-тафъ-и-лун	Мус-тафъ-и-лун	Мус-тафъ-и-лун
- - V -	- - V -	- - V -

4. Раҷазии мусаммаи солям.

<i>Бул-бул ча-мая-</i> Мус-тафъ-и-лун	<i>да нағ-ма-гар</i> Мус-тафъ-и-лун	<i>гул-га қи-либ</i> Мус-тафъ-и-лун	<i>ҳар - дам на-зар,</i> Мус-тафъ-и-лун
- - V -	- - V -	- - V -	- - V -
<i>Уз ни-қи-дия</i> Мус-тафъ-и-лун	<i>суз-лар ма-гар</i> Мус-тафъ-и-лун	<i>миғ тур-ля о-</i> Мус-тафъ-и-лун	<i>во - зай -ла- ди.</i> Мустафъилун
- - V -	- - V -	- - V -	- - V -

Оғаҳийнинг «Устина», «Жонларда фикру суратин» каби шеърлари ҳам шу вазидадир.

5. Раҷазии мусаммаи матвийи маҳбуб.

Муф-та-и-лун	Ма-фо-и-лун	Муф-та-и-лун	Ма-фо-и-лун
- V V -	V - V -	- V V -	V - V -
Муф-та-и-лун	Ма-фо-и-лун	Муф-та-и-лун	Ма-фо-и-лун
- V V -	V - V -	- V V -	V - V -

ва бошқалар.

IV. МУТАҚОРИБ БАҲРИ ВАЗНЛАРИ:

1. Мутақориби мусаммаи маҳзӯф

<i>О-лай де-</i> Фа-у-лун	<i>са қоя-тор-</i> Фа-у-лун	<i>да нуқ бир</i> Фа-у-лун	<i>па - қир</i> Фа-ал
V - -	V - -	V - -	V - -
<i>Де-са ол-</i> Фа-у-лун	<i>ма-йи -нул</i> Фа-у-лун	<i>за-ко-лат</i> Фа-у-лун	<i>ку - тир.</i> Фа-ал
V - -	V - -	V - -	V - -

Мисол: Ю. Х. Ҳоҷиб «Қутадғу били», А. Навоӣ «Садди Искандарӣ»

2. Мутақориби мусаммаи мақсур

Фа-у-лун	Фа-у-лун	Фа-у-лун	Фа-ул
V - -	V - -	V - -	V - -
Фа-у-лун	Фа-у-лун	Фа-у-лун	Фа-ул
V - -	V - -	V - -	V - -

Мисол: Ю. Х. Ҳоҷиб «Қутадғу били», А. Навоӣ «Садди Искандарӣ»

3. Мутақориби мусаммаи аслам

Фаъ-лун	Фа-у-лун	Фаъ-лун	Фа-у-лун
- -	V - -	- -	V - -
Фаъ-лун	Фа-у-лун	Фаъ-лун	Фа-у-лун
- -	V - -	- -	V - -

4. Мутақориби мусаммаи мақбузи аслам

Фа-у-лу	Фаъ-лун	Фа-у-лу	Фаъ-лун
V - V	- -	V - V	- -
Фа-у-лу	Фаъ-лун	Фа-у-лу	Фаъ-лун
V - V	- -	V - V	- -

5. Мутақориби мусаммаи солям

Фа-у-лум	Фа-у-лун	Фа-у-лум	Фа-у-лун
V - -	V - -	V - -	V - -

Фа-у-лун	Фа-у-лун	Фа-у-лун	Фа-у-лун
V - -	V - -	V - -	V - -

ва ботқалар.

Мисол: Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» асаридаги «Илгитликка ачилиб, қарлик ҳақида айтади», «Замона бузуқлигини, дустлар жафосини айтади» каби қасидалари.

V. МУТАДОРИК БАҲРИ ВАЗНЛАРИ:

1. Мутадорик мусаммая солям

Фо-и-лун	Фо-и-лун	Фо-и-лун	Фо-и-лун
- V -	- V -	- V -	- V -
Фо-и-лун	Фо-и-лун	Фо-и-лун	Фо-и-лун
- V -	- V -	- V -	- V -

2. Мутадорик мусаммая мақтуб

Фаъ-лун	Фаъ-лун	Фаъ-лун	Фаъ-лун
- -	- -	- -	- -
Фаъ-лун	Фаъ-лун	Фаъ-лун	Фаъ-лун
- -	- -	- -	- -

3. Мутадорик мусаммая мақтуби мусаббаъ

Фаъ-лун	Фаъ-лун	Фаъ-лун	Фаъ-лон
- -	- -	- -	- -
Фаъ-лун	Фаъ-лун	Фаъ-лун	Фаъ-лон
- -	- -	- -	- -

ва ботқалар.

А. Навоийнинг «Қаро кўзум» ғазалидан келтирилган қуйидаги байтга этиборни қаратайлик:

Қаро кўзум, келу мардумниг эмди фан* қилғил,

Мафоилун фаилотун мафоилун фаълон

V - V - V V - - V - V - V -

Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил

Мафоилун фаилотун мафоилун фаълон

V - V - V V - - V - V - V -

*фан - расм, одат.

Бу ғазал *мухтасса мусаммая махбуни мақтуб мусаббаъ* вазнида ёзилган.

Арузгунослик масалалари Алишер Навоийнинг «*Мезон-ул авзон*» ва З. М. Бобурнинг «*Мухтасар*» асарида чуқур тадқиқ қилинган. Бобур ўз асарида баҳрлар сонини 21 тага етказди ва улардан ҳосил бўлган 537 вазни тасниф этган. Ҳар бир баҳр ҳақида тўхтаб, ундаги вазн миқдори, шулардан қанчаси қўлланилади («мустаъмал»), қанчаси ихтиро қилинган («мухтареъ») лиги билан таништирган.

7 - МАВЗУ. БАРМОҚ ВАЗНИ. БАДИИЙ ИЖОД УСУЛЛАРИ ВА БАДИИЙ АСАР ТУЗИЛИШИ

Бармоқ вазни ҳақида

Бармоқ вазни шеър мисраларидаги ҳижоларнинг бир миқдорда, туюқларнинг бир текисда такрорланиб келишига ва шу тарзда ритм ҳосил қилишга асосланган шеър тузилиши тизимидир. У дастлаб «*Девону лувғатил - турк*» асарида, ундан кейин *Аҳмад Яссавий ҳикматлари*га тадбиқ этилган. Бармоқ вазнида ҳижо вазн ўлчови бўлиб хизмат қилади ва мисралардаги ҳижола жами *вази* деб аталади. *Вазн* (ар. «ўлчов») шеърини нутқни насрий нутқдан ажратиб турувчи асосий унсурлардан ҳисобланади. Одатда, бир

туркумдаги шеър мисралари, байтлари ва бандларида туроқлар ва бош туроқларнинг муайян қонуният асосида ишлатилишидан келиб чиқадиган ритмик ҳодиса - оҳанг *вази* дейлади. Вазилар ритмини вужудга келтиради. *Ритм* (юн. «вазидош, оҳангдош») шеър мисраларидаги бир-бирига тенг нутқ бўлақларининг бир текисда изчил такрорланиб келишидан пайдо бўладиган оҳангдошлик (зарб) ҳисобланади. Вазиларнинг ўзи *бўгин* (*ҳижо*), *туроқ*, *туркум*, *пауза*, *урғу* каби унсурлардан пайдо бўлади.

Бўгин - бир нафас зарби билан айтиладиган товуш ёки товушлар бирикмаси, сўзнинг мустақил талаффуз қилиниши мумкин бўлган бўлаги.

Туроқ - ҳижоларнинг мисралар бўйича муайян тартибда такрорланиб келиши. Туроқлар ҳижолардан ташкил топади. Шеърини мисраларда икки ва ундан ортиқ туроқ бўлиши мумкин. Туроқларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

1. *Оддий туроқ* (*кичик ритмик пауза*). Бунда шеър мисраларида туроқлар бир хил миқдорда бўлади. Оддий туроқ бир чизиқча (/) билан белгиланади.

2. *Бош туроқ* (*катта ритмик пауза*). У икки чизиқча (//) билан белгиланади.

Мисол: 4   5
Водийларни / яёв кезганда, // 4+5=9

                                  4   5
Бир ажиб ҳис / бор эди менда. // 4+5=9   (Ҳ. Олимжон)

                                  6   5
Йигитлар мактубин / битганда қондан, // 6+5=11

                                  6   5
Келинлар фироқдан / чекканда ёху. // 6+5=11

                                  6   5
Унинг ҳам паноҳи / қайтмади жангдан, // 6+5=11

                                  6   5
Ун тўққиз ёшида / бева қолди у. // 6+5=11 (А. Орипов «Аёл»)

3. *Мураккаб туроқ* - шеърини мисраларда туроқларнинг турли миқдорда бўлиши.

Мисол: 2   2   3
Олмос / каби / оппоқ қор// 2+2+3=7

                                  3
Ялғирар // = 3

                                  2   2   3
Нега / мунча / дил оқар, // 2+2+3=7

                                  3
Қалғирар. // = 3   (Усмои Носир)

Туроқ (стоп) аруз тизимидаги рукнга яқин туради. Бармоқ тизими вазиларга ниҳоятда бойлиги билан ажралиб туради. Шеършунослигимизда бармоқ тизимининг қуйидаги вазилари аниқланган: *содда вазн*, *қўтма вазн*, *мураккаб вазн*, *эркин вазн* ва *аралаш вазн*.

Банд (строфа) - шеърнинг алоҳида қофияланиш тартибига эга бўлган йирик ритмик бўлаги. Ўзбек шеъриятида икки мисрадан тортиб йигирма тўрт мисрагача бандлар мавжуд. Масалан, А. Ориповнинг «Аёл» шеъри 4 мисрали банд усулида, Омон Матжоннинг «Баҳор нафаси» шеъри уч мисрали банд усулида, Фурқатнинг «Сайдинг қўябер, сайёд...» шеъри олти мисрали банд усулида ёзилган ва ҳок.

Хулоса қилиб айтганда, шеърятдаги шеър тизимлари жуда хилма-хилдир. Шеър тузилишининг мураккаблиги шундан иборатки, унда *бўгин*, *туроқ*, *бош туроқ*, *туркум*, *мисра*, *байт*, *банд*, *вазн*, *қофия*, *ритм*, *муסיқийлик*, *бадий тасвир воситалари* ва *ғоя* каби унсурлар ўзаро бирикиб, шеърнинг яхлит тўқимасини вужудга келтиради. Шеър тўқимаси бамисоли жонли организмга ўхшайди - унда ортиқча нарса ҳам, етишмовчилик ҳам бўлмаслиги керак.

Бадний ижод усуллари

Бадний образ яратиш усули, яъни санъаткорнинг ҳаёт далилларини таълаш принципи бадний умумлаштириш ва бадний тасвир усули принциплари *бадний ижод усули* дейилади. Санъат ва адабиётда бир неча бадний ижод усули бор. Булардан энг асосийлари қуйидагилардир:

РОМАНТИЗМ - турмушнинг ўзидан кўра кўпроқ турмуш ҳақидаги орзуларни тасвирлаш. Бу усул 3 хил бўлади:

А) **Реакцион романтизм** - бунда санъаткор томонидан яратилган образ, санъаткор дунёқараши ва истаклари жамият тараққиётига хизмат қилмай, балки жамиятдаги ўз умрини тутатган воқеликни тириштиришга ёки умри тутаб бораётган нарсаларни сақлаб қоллишга қаратилган бўлади.

Б) **Прогрессив романтизм** - бу реакцион романтизмнинг тескариси бўлиб, бунда эскилик ва янгилик ўртасидаги кураш тарихий тараққиётта мувофиқ тасвир этилади.

В) **Инқилобий романтизм** - бунда санъаткор ўз ижодида эски жамият тузумини тубдан ўзгартириш ғоясини илгари суради.

Реакцион романтизм *пассив*, прогрессив ва инқилобий романтизм *актив* романтизм деб ҳам аталади.

РЕАЛИЗМ - реал воқеаларни ҳаққонийлик билан тасвирлаш. Реалист санъаткорлар ҳаётнинг характерли томонларини топа олади ва уни типиклаштиради. Типик характерларни типик шaroитларда ҳаққоният билан тасвирлаш реалистик санъатнинг негизидир. *Реализм* лoгинча «*моддий*», «*ҳаётий*» деган сўзларн олннган. Реализм ижодий oқим сифатида бадний асарда характер ва воқеаларни ўз кўринишида кўрсатиш демакдир. Реалист адилбар қуйидагилар: У. Шекспир, О. Бальзак, Л. Толстой, Ф. Достоевский, М. Шолохов, А. Қодирий, Ойбек, А. Қаҳҳор ва бошқ.

Реализм бетиним янгиланиб, ўзгариб, янги хусусиятлар билан бойиб борадиган ижодий oқимдир. Унинг *матрифтчилик реализми, таъқидий реализм, мажик реализм* каби турлари бор.

КЛАССИЦИЗМ (лот. «*намуна, ибрат*») - реализмнинг ўзига хос бир кўриниши. Унинг вакиллари ўтмиш антик адабиётининг энг нодир асарларини ўзлари учун классик намуналар ҳисоблаб, ўшаларга ўхшаган асарлар ёзишга интилганлар. Улар адабиётда ҳамма нарсалар аниқ ва қатъий қонда асосида тасвирланиши шарт, «адабиёт саройи ва шаҳар учун яратилиши керак» деб ҳисоблаганлар ва жанрларни табақалаштирганлар. Уларнинг эстетик тушунчаларича драма энг юксак жанр, комедия қуйи, роман, қисса, ҳикоя иккинчи даражали унсурлар ҳисобланган. Классицизм вакиллари эстетик қарашларини «*уч бирлик*» ка мослаганлар: *асарда тасвирланаётган ҳодиса битта яхлит сюжетда гавдалантирилиши («ҳаракат бирлиги»), бир жойда бўлиб ўтиши («жой бирлиги») ва йигирма тўрт соат ичида юз бериши («вақт бирлиги») лозим бўлган.*

СЕНТИМЕНТАЛИЗМ (франц. «*ҳиссийет, ҳис қилиши*») - Бу oқим XVIII аср ўрталарида Англияда феодализм сарқитларига қарши курашни, оддий кишиларнинг олийжаноблигини, қалбини тасвир марказига олган. Сентиментализм оддий қаҳрамонлар қисматини ҳар қандай китобхонни ачинтирадиган тарзда тасвирлайди. Бу oқимга хос бўлган адабий асар тилининг оддий ва соддалиги, ҳис-туйғулар дунёси тасвирининг чуқурлиги, раҳм-шафқат ҳам инсонийлик ўлчови эканлиги хусусиятлари ҳамон адабий жараёнда тирикдир.

МОДЕРНИЗМ (франц. «*замонавий*») - У XIX асрнинг охирида Францияда пайдо бўлган. Модерн адабиётда ҳаёт ҳақиқатига ривож қилиш муҳим ҳисобланмайди. Модерн ёзувчилар учун тасвирнинг ҳаётдагига, борлиқдагига ўхшаши эмас, балки одамнинг ички оламини, руҳий кечинмаларини акс эттириши муҳим саналади. Бунда деярли ҳеч нарса ўз оти билан аталмайди.

Бадий асар тузилиши

Персонаж - бу атама бадий асарда иштирок этувчи ҳамма шахсларга нисбатан қўлланилади. Кўпинча асардаги эпизодик образлар *персонажлар* деб юритилади.

Образ - кенг маънода ижодкорнинг фикр-туйғулари сингдирилган ҳаёт манзарасини англатади, тор маънода бадий асарда акс эттирилган инсон сиймосини ифодалайди. *Бадий адабиётда инсоннинг аниқ шахс қиёфасида яратилган, айна пайтда бадий умуллама хусусиятларига ва ҳиссий тасвир кучига эга бўлган сурати бадий образ дейилади. Образлар турян хл бўлади:*

1. *Реалистик образлар* - ҳаёт ҳақиқатига монанд образлар.

2. *Романтик образлар* - ҳаётда айнан бўлмаган, аммо бўлиши орзу қилинган образ.

3. *Ҳаёлий - фантастик образлар* - ҳаддан тапқари бўрттирилган, илоҳийлаштирилган, мўъжизавий характерга эга бўлган образлар.

4. *Афсонавий образлар* - бутунлай ҳаёлий бўлиб, улар битмас-туганмас куч-қудратга, юксак фазилатларга эга бўлади.

5. *Символик образлар* - нарсалар, ўсимликлар, жониворлар, ранглар орқали ижтимоий ҳодисаларни умуллаштирувчи образлар.

6. *Мифологик образлар* - афсоналар асосида яратилган асотирий образлар.

7. *Сатирик - комик - юмористик образлар* - кулгу билан тасвирланган образлар.

8. *Бош образлар* - асар воқеалари марказида туриб, асар зиддиятининг ҳал этилишида етакчи роль ўйнайдиган, сюжет воқеаларини ҳаракатга келтирувчи, ёзувчи ғоясини ифодалайдиган образлар.

9. *Иккинчи даражалик образлар* - асар марказида турмас ва ҳам, бирор жиҳати билан ёзувчи ғоясини ифодалайдиган, уни тўлдиришга хизмат қиладиган образлар.

10. *Эпизодик образлар* - воқеалар занжирида бир-икки ўриндагина қатнашиб, кейин тушиб қоладиган образлар.

Характер (юн. «хусусият, белги») - образнинг мукамаллашган кўриниши, турли хусусиятлари аниқ кўришиб турган, яқна хусусиятлари кашф этилган шакли. Характер қаҳрамоннинг муҳим хусусиятларини аниқлайдиган асосий белгилар мажмуи ҳисобланади. Адабий қаҳрамонга мансуб ички феъл-атвор, фазилатлар, хусусиятлар бирлиги; қаҳрамоннинг фикрлаш тарзи, табиати, ҳис-туйғуларининг, маънавий-ахлоқий белгиларнинг намоён бўлишидаги ўзига хосликлар; бадий асарда ҳаракат қилувчи кишининг, персонажнинг индивидуаллигини ифода этувчи шахс ўзлиги эстетикада ва адабиёт илмида умуллаштирилган ҳолда *характер* деб юритилади.

Характеристика (лот. «хосса, хусусият») - воқеа, ҳодиса, бадий асар ва ҳоказоларга баҳо бериш. У асардаги маълум ҳодиса, киши ва нарсага хос хусусият ҳамда сифатларни аниқ кўрсатиб беради.

Тип (юн. «из, нусха, тамға; намуна, образ») - характернинг ғоят мукамалланган кўриниши, унга мос хусусиятларни бутун тўлалиги билан акс эттирувчи шахс образи. У муайян тарихий шароитдаги жамиятнинг бутун бир синфи ёхуд бутун бир тоифасига мансуб бўлган кишиларнинг типик хусусиятларини ўзида мужассамлаштирган мукамал бадий образ ҳисобланади.

Типиклик - типик характерларни типик шароитларда яратиш, маълум давр ва ижтимоий гуруҳ учун характерли бўлган воқеаларни типик образлар орқали ёритиш.

Композиция (лот. «тузиб чиқиш, тартибга солиш») - бадий асардаги қисмлар, образлар ва бадий воситаларнинг муайян ғоявий мақсадга хизмат қиладиган тартибда жойлашиши, уларнинг тасвирдаги мезони ва мувофиқлиги.

Ғоя - асарларнинг тасвир объекти устидан чиқарилган «хукм», яъни ҳаёт ҳодисалари ҳақида кишиларнинг тасавурлари ва ўша ҳодисаларга муносабатларини ифодалаган тафаккурлари.

Эпиграф (юн. «ёзув») - адабий асар сарлавҳасидан сўнг ёки унинг қисми ёхуд бобининг бошланишида ёзиб қўйиладиган یتата, ибора, мақол, матал, халқ қўшиғидан парча ва бошқ.

Сюжет (франц. «нарса, мазмун, мавзу») - бадий асарларнинг бевосита мазмунини ташкил этган, ўзаро боғланган ва ривожланиб борувчи ҳаётий воқеалар тизими. Сюжет характер билан воқеалар ўртасидаги муносабатни ифодалайди. У қуйидагилардан ташкил топади:

1. **Пролог** (юн. «аввалги сўз, сўз олди») - бадий асардаги муқаддиманинг бир турини.

2. **Экспозиция** (лот. «тушунтириш») - сюжетнинг кириш, бошланиш қисми воқеалар юз берувчи ўрни - жой, асар қаҳрамонларининг характерини шакллантирувчи ижтимоий муҳит ва шарт - шароитлар тасвири.

3. **Конфликт** (лот. «ичкилоф, тўқнашув») - асар сюжети асосида ётган ҳаётий зиддият. У драматизмни кучайтиради, воқеалар ривожига туртки ва кескинлик беради.

4. **Туғун** - бадий асарда воқеа ва қаҳрамонлар ўртасидаги зиддиятнинг, асосий воқеаларнинг бошланиши, бадий асар сюжетида зиддиятларнинг пайдо бўлиши, бошланишига сабаб бўлувчи воқеа. Туғун экспозициядан ўсиб чиқади.

5. **Воқеа ривож** - туғундан сўнг асарда воқеаларнинг кучайиб, кескинлашиб бориши.

6. **Кульминация** (лот. «чўққи») - бадий асардаги воқеалар ривожининг энг олий нуқтаси, юксак чўққиси, иш-ҳаракат ва курашнинг ғоят кескинлашган ўрни.

7. **Эпим** - бадий асар асосида ётган зиддиятнинг ҳал этилиши, характерлар курашининг яқунланиши.

8. **Эпилог** (юн. «сўнги сўз») - асар охирида қаҳрамонларнинг кейинги тақдир ҳақида маълумот берувчи хотима.

Мисалан, Абдулла Қодирийнинг «Ўткан кунлар» романи хотимасида шундай дейилади:

«1277-нчи йилнинг куз кезларида бўлса керак, Юсуфбек ҳожи Қаноатшодан бир хат олди. Қаноатшо Авлиё отадан ёзар эди: «Ўғлингиз Отабек яна бир киши билан бизнинг қўшунда эди. Олмаота устидаги ўрус билан тўқунушмамизда биринчи сафимизни шу икки йигит олди ва қаҳрамонона урушиб шахид бўлди. Мен ўз қўлим билан иккисини дафн этдим...»

Юсуфбек ҳожи хатми Қуръон қилиб юртка ош берди, Ўзбек ойим қора кийиб таъзия очди».

8 - МАВЗУ. АДАБИЁТШУНОСЛИК АТАМАЛАРИ

Адабиётдаги рамзлар, тимсоллар - қални, айрилиқдан эзилган ошиқ ҳолатини *долга* (*ёйга*), юзни *ойга*, *куётга*, *бўзга*, қизил юзни *арғувонга*, ошиқни *парвозга*, машуқанинг тик, чиройли, адил қалдини *самубарга*, *алфег*, *тамшодга*, кўзларини *жоду*, *оҳуга*, қонларини *камол*, *мехроб*, *ярм ойга*, лабларини *таҳду-тақсар*, *вқққ*, *лаъла*, тишларини *илжсу*, *маржонга*, тириклик (ҳаёт), ўтқинчи дунёни *работга*, йигитликни *арғумоққа*, билимни *китобга*, *маъналга*, сўзни *заҳарга*, *тақарға*, кўнгилини *дегизга*, *тингага*, золим амалдорларни *бўрига*, халқни *қўйга*, *нодага* ва беқни *қўйчовон* (*чўмон*) *га* ўхшатиш ёзма адабиётда анъанага айланган. Адабиётда Миррих (Марс) сайёраси *жашгу жодил*, пайғамбарлардан Юсуф *гўзаллик*, Исо *жон бахт этиш*, Айюб алайҳиссалом *сабр-тоқатнинг* тимсоли бўлса, Капмийр *сеҳр-жодунинг* ватани сифатида ҳаралади.

Антиклерикал адабиёт - умуман ўрта аср диний таассубларига, хусусан юхидларга қарши бадий адабиёт.

Асар (ар.) - адабиётшунослиқда маълум гоъвий мазмунни тегишли бадий шаклда тугал ифодалаган кичик лирик шеърдан бошлаб йирик эпик полотнога («Хамса»га) қадар бўлган бадий ижод маҳсулоти.

Афоризм (гр. «қисқа, ҳикматли сўз») - аниқ ва ихчам ифодаланиб, тугал фикрни англатувчи ҳикматли сўзлар. Мисол:

*Билмаганини сўроб ўрганган олим,
Орланиб сўрамаган ўзига золим. (А. Навоий)*

Антология (гр.) - қадимги замонда антик адабиёт намуналарини ўз ичига олган тўпламлар. Ҳозир ҳам шоирларнинг танланган асарлари ёки бирор халқ поэзиясининг танланган намуналари тўплами антология деб номланади.

Адабий эъгаж - халқ эртақларини қайта ишлаш ёки мустақил сюжет асосида бирор адиб томонидан ёзилган эртақлар. Мисол: Ҳ.Олимжон «Ойгул билан Бахтиёр», А.Мухтор «Адолат».

Адабий йўналиш - муайян тарихий даврда ижодкор концепцияси, гоъвий-бадий хусусиятлари ва ижодий принциплари билан бир-бирига яқин турган бир неча ёзувчилар ижодидаги гоъвий-бадий хусусиятлар – гоъ, мавзу, бадий тасвир тамойиллари бирлиги. Мисол: *Реалистик йўналиш*.

Адабий оқим - адабий йўналишга нисбатан торроқ тушунча бўлиб, муайян гоъвий, ижодий ва эстетик тамойилларни ўзида мужассамлаштирган адабиёт.

Балиий алабиёт тили - адабий тил ва сўзлашув, яъни умумхалқ тилига асосланган тил. Бу тил шоир ва адиблар томонидан пардозланган, жилотланган поэтик тилдир.

Балиий алабиётга мистификация ҳодисаси - «*мистификация*» қадимги юнонча «*мистика*» сўзидан олинган бўлиб, «*сирли-сехрли*» деган маънони англатади. *Адабий мистификация* бадий тасвир усулларидан бўлиб, асарда муайян мақсаддан келиб чиқиб, ҳодисага сирли тус бериш, йўқ нарсани бор деб ўқувчини ишонтиришга уринишдир.

Балиий асарнинг миллийлиги - асарда халқ, миллат турмуши манзараларини, миллий урф-одатларни, миллат вакилларига хос хусусиятларни жонли ҳаётги ифодалаш, асарнинг руҳида, ички мазмунида, сўзлаш тарзида миллийликнинг намоён бўлиши.

Балиий асар поэтикаси - асарнинг тузилиши, сюжет ва композицияси, тил хусусиятлари, ҳикоя қилиш йўсини, ифода тарзи, тасвир усуллари ва воситалари, оҳанги ва умуман унинг бадий олами. «*Поэтика*» сўзи юнонча бўлиб, «*санъат, бадиият*» маъноларини англатади.

Балиийлик - воқеликни образлар орқали акс эттириш.

Балиий муқамаллик - поэтик мазмуннинг асардаги барча бадий шакл унсурлари билан юксак даражада мутаносиб ҳолда образли тарзда намоён бўлиши.

Балиха - махсус тайёргарликсиз, бирдан айтилган сўз, шеър. халқ кўшиқлари, лапарлари кўпинча балиха тарзида яратилади.

Баёз (ар. «оқ», «оқлик») - шеърлар тўплами. Бундай тўпламлар кўпинча бир неча шоирларнинг шеърларидан тузилади. Баёз одатда шеър ихлосмандларининг илтимоси ёки буюртмаси билан котиблар томонидан тузилади.

Бағишлов - шоирнинг ўз асари бошида уни кимга атаганини ёки қандай воқеа шарафига бағишлаганини ифодалаб ёзган шеъри, лирик кириш - дебоча.

Биография (гр. «турмушни ёзаман») - кишининг туғилган кунидан бошлаб ўтган ҳаётидаги воқеаларни изчилик билан баён этиш, таржимаи ҳол.

Варваризм (лот. «ажнабий») - асар ёзилган тилга хос бўлмаган ва бошқа тиллардан олинган чет тили сўзлари, иборалари.

Вульгаризм (лот. «дағал») - адабий тилда ишлатилмайдиган дағал сўзлар, нотўғри тузилган жумлалар.

Гуманизм (лот. «инсоний») - инсонга муҳаббат, одамгарчилик, кишига ғамхўрлик қилиш ва ёрдамга муҳтож одамларни қўллаб-қувватлаш.

Девон (ар. «тўплам») - бирор шоир шеърларининг қофия ёки радифларига кўра алифбо сираси билан тартиб этилган тўлиқ тўплами. Девонга кўпинча биринчи ўринда газаллар ва қасидалар, охирида эса фарл ва муаммолар киритилган. *Расмий мукамал девон тузишда лирик турга мансуб асарлар муайян тартибда жойлаштирилади, ҳар бир жанрга мансуб асарлар радифи тугаган ҳарфга биноан қатъий алифбо тартибда тизилади, ҳар бир ҳарф туркуми Аллоҳ, унинг пайғамбари, чаҳорёру бошқа диний сиймо ҳамда илоҳий тушунчалар мадҳига бағишланган асарлар билан бошланади, бундай девонда махсус дебоча бўлиб, девон махсус номланади.*

Дебоча (форс. «зар ва дурлар қадаб тикилган ипак кийим») - бадийй прозанинг ўзига хос тури, мумтоз адабиётда шоирнинг ўз девонига ёзган «сўз боши», «кириш сўзи».

Детектив адабиёт (лот. «очиш») - айғок иларнинг мураккаб саргузаштларини ҳикоя қилувчи романлар, қиссалар ва ҳикоялардан иборат адабиёт.

Дунёвий адабиёт - диний-мистик адабиётга қарама-қарши ўлароқ, ҳаётга муҳаббат билан қараб, дунёнинг нозу неъматларидан баҳраманд бўлишга, яшашга қақирувчи, инсон ва ҳаёт ишқини куйловчи адабиёт.

Диалог - икки ёки ундан ортиқ кишининг ўзаро суҳбати.

Драматик асар - сахнада намойиш этиш учун монолог ва диалог шаклида битилган асар. Бундай асарлар пардаларга, пардалар кўринишларга бўлинади.

✓ **Драма** - кулгили вазият стакчилик қилмаган ва қаҳрамон ёки қаҳрамонларнинг ҳалокати билан тугамаган сахна асари. Драманинг *лирик драма, эртак - драма, фантастик драма* сингари кўринишлари мавжуд.

Драматургия - мазкур турда яратилган барча жанрга хос асарлар мажмуи.

Дидактик адабиёт (юнон. «ибратли, сабоқ бўларли, насиҳатомуз») - ўз олдига ахлоқий-тарбиявий ҳамда маърифий муаммоларни бадийй тарзда тасвирлашни мақсад қилган адабиёт. Дидактик (панднома) асарларда ахлоқ-одоб, урф-одат ва бошқа инсоний хислатлар тарғиб қилинади, улар кўпинча ўғит-насиҳат берувчи кичик-кичик ҳикоятлардан иборат бўлади. Мисол: «Қобуснома», «Қутадғу билиг», «Ҳибатул-ҳақойиқ», «Гулистон», «Бўстон» ва ҳок.

Ёлномалар (мемуарлар) - муаллифнинг ўзи қатнашган ёки ўз кўзи билан кўрган ўтмиш воқеалари ҳақидаги ҳикояси. **Метяв** (франс. «эсдаликлар, хотиралар») - ёзувчи ўзи иштирок этган ёки шоҳиди бўлган воқеаларни жонли тасвирлаган эсдаликлар тарзида ёзилган асардир. Баён қилиш шакли, изчиллиги жиҳатидан ёдномалар кундаликларга яқин турса, материали, унинг ишончлилиги, бадийй тўқиманинг йўқлиги жиҳатидан эса илмий асарларга яқин туради. Ўзбек адабиётида мемуарларни асосан икки - *тарихий-ёднома* ва *бадийй-ёднома* асарларга бўлиш мумкин. Лекин тарихий-ёднома асарларда бадиййлик, бадийй-ёднома асарларда эса тарихийлик бўлиши ҳам мумкин. Ёдномаларда муаллиф-ҳикоя қилувчи шахс иштирокчи ёки шоҳид сифатида воқеалар марказида туради. «Бобурнома» XVI аср бошларидаги ўзбек тарихий-бадийй ёднома насрининг ва эски ўзбек адабий тилининг ноҳир намунасидир. С. Айнийнинг «Эсдаликлар», А. Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртаклар», Ойбекнинг «Болалик» асарлари ҳозирги замон ўзбек бадийй-ёднома адабиётига мисол бўла олади.

Жанр (франц. «тур») - бадий асар тури. Мисол: қисса, ҳикоя, масал ва бошқ.

Жангнома асар - тарихий ва афсонавий шахсларнинг саргузаштлари, ватан озодлиги ва мустақиллиги учун олиб борган жангу жадалларини кўтаринки руҳда, муболағали ҳикоя қилиб берувчи эпик асар. Жангномалар, асосан, насрий, баъзан наср ва назм аралашган шаклда битилган. Жангномалар халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт ўртасида турувчи жанр ҳисобланади. Ўзбек, форс-тожик халқлари ўртасида «Жангномаи Амир Ҳамза», «Жангномаи Жамшид», «Жангномаи Саййид Баттоли Ҳазий», «Аҳмад Замжий», «Рустами Достон», «Абу Муслим Жангномаси», «Ҳушанг», «Мусайбнома», «Шоҳномаи Туркий» каби маълум ва машҳур жангномалар кенг тарқалган.

Зарбулмасал («масал орттирмақ, масални масалга қўшмоқ») - мақол, матал ва рамзли ҳикоя маъносини англатувчи сўз. Зарбулмасал мақол ва матал келтириш маъносига ишлатилган.

Идеал (гр. «ғоя, тасаввур, тушунча») - киши қўлга киритиши мумкин бўлган бирор соҳадаги ўсиш-ривожланишнинг энг юқори босқичи, орзу қилинган олижаноб нарса ва яхши ниятлар. Идеал қаҳрамон - кишиларга урناк бўладиган ва ҳаракатлари билан илғор адабиёт арбобларининг олижаноб инсоний идеалларини ифодалаш ва тарғиб этган ижобий образ.

Идеология (гр. «тушунча, тасаввур, таълимот») - сиёсат, фан, ахлоқ ва адабиётда ифодаланган муайян қарашлар, тушунчалар, ғоялар тизими.

Ир (Йир) - ғазал, мақом, куй ўрнида ишлатиладиган сўз.

Илмий шеърят - бирор нарса ва ҳодиса ҳақидаги қарашларни, назарий изланишларни назмда (шеърый шаклда) баён қилиш. Мисол: *Горақий "Шеърят илми", Мунис "Саводи таълим"*.

Киритма воқеа - адабий асардаги асосий воқеалар тизимига бевосита алоқадор бўлмаган, лекин муайян мақсадга бўйсундирилган эпизод.

Комедия - кулгили воқеалар тасвирланадиган драматик асар. Комедия сўзи юнонча «Комос ода», яъни «хушчақчақ тўда қўшиғи» сўзларидан олинган. Комедия учун асосий бўлган хусусият воқеликни, инсонлар ўртасидаги муносабатларни ҳажвий идрок этиш ва кулгили йўсинда тасвирлаш ҳисобланади. Комедия дастлаб Грецияда эраиздан олдинги V-IV асрларда юзага келган бўлиб, унинг асосчиси Аристофандр. Ўзбек комедияси халқ ўртасида муқаллид, тақлид қаби жанрлар сифатида узоқ замонлардан мавжуд эди. Бироқ ҳақиқий комедия жанри XX аср бошларида юзага келган. Комедиянинг ўзи ҳам *фарс* (унга кенг оммавийлик, ҳажвий руҳнинг устунлиги, фикрни эркин баён этиш хос), *водевил* (унда воқеалар тез кечади, кутилмаган счим бўлади, ватанпарварлик, инқилоб ғалабаси куйланган), *ҳазил* сингари қатор жанрларга бўлинади.

Классик адабиёт (лот. «биринчи даражали сўз») - ўтмишнинг ва ҳозирги замоннинг гоъвий - бадий жиҳатдан юксак, намуна бўла олувчи адабиёти. Бу адабиёт мумтоз адабиёт деб ҳам юритилади.

Кут - куй, шеър маъноларида ишлатиладиган сўз.

Либретто (италь. «китобча») - катта мусиқали саҳна асари - опера, оперетта учун ёзилган бадий асар матни.

Лирик қаҳрамон - ўй-фикри, ҳис-ҳаяжонлари ва кечинмалари лирик шеърда ифодаланган шахс образи. Лирик қаҳрамон деганда даставвал шоирнинг ўз образини кўзда тутамиз.

Лирик парча - эпик асарларда воқеалар мазмунига гоъвий хулоса ясади, лирик асарларда шоирнинг ўз қаҳрамонларига бўлган муносабатини очиб берадиган парча. Лирик парчалар асарнинг бошида, ўртасида ва охирида келиши мумкин.

Лирик кириш - асар ёки эпизоднинг бошида келувчи лирик парча.

Лирик чекиниш - муаллиф нуткининг бир тури бўлиб, воқеалар давомида келадиган лирик парча. Муаллиф тили ёки нутқи баъзан асарда қаламга олинган воқеа баёни билан боғланмай қолади, муаллиф воқеа баёни ва кишилар характери тасвирлашдан чекиниб, ўзида туғилган фикр, ҳис ва ҳаяжонни лирик ифодалашга берилади. Шу ўринлар *лирик чекиниш* дейилади. Мисалан: Ф. Фуломнинг «Сен етим эмассан» шеърида лирик чекиниш «*Етимлик нимадир - Бизлардан сура...*» мисралари билан боғланади.

Лирик хотима - асар ёки эпизоднинг охирида келадиган лирик парча.

9 - МАВЗУ. АДАБИЁТШУНОСЛИК АТАМАЛАРИ (давоми)

Маърифатчилик адабиёти - кишиларни ўқиш ва билим олишга даъват этувчи адабиёт. Ўзбек адабиётида маърифатчилик йўналиши дастлаб Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Утар, Дилшод Барно, Анбар Отин сингари адиблар ижодида кўринган.

Мотив - ижодкор ижоди ёки муайян асарнинг асосий ғояси, мавзусини тўлдирishга хизмат қилувчи қўшимча мавзу ёки ғоя.

Монолог - бадиий асарда иштирок этган шахсларнинг ўз-ўзига ёки ўзгаларга қаратилган нутқи. Монолог ички ва ташқи бўлади.

Мумтоз ҳикоя - қадим ўзбек насрининг бир шакли. Бундай ҳикояларнинг биринчи белгиси ибрат хусусиятларининг мавжудлигидир. Иккинчи белгиси тугал мазмунга эга бўлиши кераклиги, учинчи хусусияти ҳикояларнинг тили мураккаб бўлмаслиги, ифода халқ оғзаки ижодига яқин турмоғи лозимлиги, тўртинчи белгиси ҳикояларда шеърий парча бўлиши шарт эмаслигидир.

Муншаот (ар. «ёзилганлар») - ёзувчи томонидан ёзилган мактублар, хатлар.

Муншоъа (ар. «шеър айтишуев») - шоирлар айтишуви, мусобақаси.

Муножот (ар. «ялғиниш, ёлвориш») - «гуноҳкор» банданинг нажот умиди билан қилган лирик мурожаати, тавба ва илтижолари.

Мунозара - асар қаҳрамонларининг ўзаро тортишуви, баҳси асосига қуриладиган адабий жанр. Мунозарадаги иштирокчилар асосан *рамзий* (*киноявий*) хусусиятга эга бўлади. У шеърий ёки насрий тарзда яратилиши мумкин. Юсуф Амирийнинг «*Банг ва Чоғир*», Яқинийнинг «*Ўқ ва ёй*», Нишотийнинг «*Шоҳбоз ва Булбул*», «*Гул ва Даф*», «*Бинафша ва Чанг*» мунозаралари бу жанрнинг ўзбек адабиётидаги гўзал намуналаридандир. Аммо Маҳмуд Қошғарийнинг «*Қиш билан Ёз*» мунозараси бу жанрнинг энг қадимги намунаси эканлиги алоҳида аҳамиятга эга. Мунозара жанридаги асарлар кўпроқ жонлантириш санъати асосига қурилади.

Наът - феодализм даври адабиётида «ҳамд», «муножот» каби анъанавий шеърий шакллардан бири. Одатда, катта шеърий - эпик асарларда «ҳамд», «муножот»дан сўнг пайғамбарлар шаънига айtilган анъанавий шеър - наът берилади.

Новелла (италь. «ҳикоя») - ҳикоя ҳисобланади.

Нутқ (ар.) - кишиларнинг ижтимоий алоқа қуроли бўлган тилдан фойдаланиб, хусусий суҳбатда, умумий мажлис, учрашув ва йиғилишлардаги гапи ёки ўқиб эшиттирадиган сўзлари. Нутқ маълум бир мақсад билан сўзланади.

Насихатнома - бирон тарихий шахс ёки муаллифнинг ўзига яқин кишиларига бағишлаб ёки ўз замондошларини кўзда тутиб насихат шаклида ёзган асари.

Объазли ифода - нарса, ҳодиса ва инсоннинг муайян вазиятдаги ҳолати, ўзига хос хусусиятларини яққол тасаввур этишга имкон берадиган шоирона ибора. Мисол: *Кумуш қишдан, зумрад баҳордан*

Қолишмайди кузнинг зийнати, - ... (Ўйгул)

Очерк - эпик тур жанрларидан бири бўлиб, воқеа-ҳодисаларни, турмуш далилларини ва аниқ кишилар фаолиятини айнаан тасвирлайди. У маълум бир тарихий даврда юз берган реал тарихий воқеалар, реал қаҳрамонлар ҳаёти ва фаолиятини аниқ ҳужжатлар асосида ёритиб берувчи публицистик жанрдир. Шунинг учун очерк «*ҳужжат адабиёти*» деб ҳам юритилади. Очеркда бадий тўқмага кенг йўл қўйилмайди.

Пафос (гр. «*ҳиссиёт, эҳтирос*») - жўшқинлик ҳисобланади. Асар пафоси ёзувчини мафтун этган ва бутун асарга сингиб кетган ғоя, ҳис ва ҳаяжондадир.

Памфлет (ингл. «*қўлдаги варақ*») - бирор ижтимоий тузум воқелик ва сиёсий партия фаолияти, дастури устидан ўткир ҳажв орқали кулувчи кичик сатирик асар.

Поэма (гр.) - лиро-эпик тур жанрларидан бири бўлиб, шеърый ривоят, шеърый қисса ёки шеърый ҳикоя ҳисобланади. Поэмада шоир ўз қаҳрамонларининг иш-ҳаракатлари ва кечинмаларини ифодалайди.

Пяродия (гр. «*зид қўшиқ*») - сатирик ижоднинг бир тури бўлиб, одатда, ёзувчи ижоди ёки алоҳида асарнинг кулгули ёки ярамас томонларини кўрсатувчи шеърый ёхуд насрий асар ҳисобланади.

Поэтика (гр.) - бадий адабиёт ҳақидаги илм, адабиёт назарияси, адабиёт қондалари. Поэтика шеърят, шеър тузилишининг хусусиятлари маъносида ҳам қўлланади. Поэзия эса назм, яъни шеърят демакдир.

Проза (лот. «*бевосита қаратилган нутқ*») - наср, яъни вазн ва қофиясиз, оддий нутқ билан ёзилган бадий асар.

Прототип (юн. «*илк, дастлабки нуқта, нишона*») - бадий умумлаштирилган образ, тип яратилган асос, манба бўлган, ҳаёти ва характери ёзувчи томонидан асар қаҳрамони қиёфасида мужассамлаштирилган аниқ ҳаётдаги киши, конкрет шахс.

Перипетия - юнон тилидаги «*кутилмаган бурилиш*» деган маънони англатувчи бу сўз антик давр драматурглари ва адабиёт назарийчилари томонидан трагедиялардаги воқеа йўналишининг кутилмаганда бирдан қарама-қарши томонга ҳаракатини англатувчи маънода ишлатилган. Перипетия - антик давр фожианависларининг асарларида мўл қўлланувчи адабий усул, санъатлардан бири.

Пьеса (франц. «*бутун ёки умум*») - хилма-хил сахна асарлари (трагедия, комедия, драма ва бошқаларнинг) умумий номи.

Публицистика (лот. «*ижтимоий*») - кенг маънода ижтимоий-сиёсий ҳаёт масалаларини ёритадиган барча турдаги асарлар. Тор маънода давлат ва жамият ҳаёти масалаларига бағишланган ижтимоий-сиёсий ва илмий адабиёт.

Ремарка (франц.) - драматик асарларда муаллиф томонидан бериладиган изоҳлар.

Реплика - драмада қаҳрамонлар нутқи.

Рисола (ар. «*тадқиқот, маъруза*») - фан, адабиёт ва санъатнинг бирор соҳаси ёки масаласига оид, илмий, илмий-методик характердаги қўлланма, китоб.

Риторик сўроқ - бадий асарда муаллифнинг ўз фикрини сўроқ шаклида тасдиқлаб ифодалаш. Бунда сўроқ жавоб талаб этмайди. Бадий асарларда риторик сўроқ фикрнинг кучли, таъсирчан ифода этилишини таъминлайди.

Роман («янги») - эпик наср усулида ёзилиб, ҳаёт кенг қамровда кўрсатилади, ҳажми жиҳатдан ҳикоя, қисса ва бошқа жанрлардан ажралиб туради. Лотин тилида ёзилган асарлардан фарқли ўлароқ роман тилларида (француз, немис ва бошқалар) ёзилган ҳар қандай асар дастлаб роман деб аталган. Кейинчалик марказида алоҳида бир шахс тақдири турган, шу шахс характерининг шаклланиш ва ривожланиш жараёни тасвирланган асарлар роман деб юритила бошлаган.

Романлар қамровига, тузилишига, ҳажмига кўра 3 хил кўринишда бўлади:

1. **Диалогия** - икки китобдан иборат бўлади. Мисол: П. Қодиров «Юлдузги тунлар» ва «Авлодлар довоғи». Узбек адабиётидаги биринчи диалогия Чулпоннинг «Кеча ва кундуз» романидир. 2. **Трилогия** - уч китобдан иборат бўлади. Мисол: С. Аҳмад «Уфқ» (а) «Қирқ беш кун». б) «Ҳижрон кунларида» в) «Уфқ бусағасида»). 3. **Эпопея** - неча китобдан иборат бўлишига қарамайди, унинг асосий белгиси ҳаётни катта оқим сифатида кўрсатиши, бош қаҳрамон бутун халқ бўлишидир. **Садриддин Айнийнинг «Қуллар» романи** Узбек адабиётидаги **бирикча эпопея** ҳисобланади. Эпопеларга мисоллар: **М. Аъезов «Абай», Толстой «Уруш ва тинчлик»** ва бошқ. Турт китобдан иборат романлар **тетралогия**, беш китобдан иборат бўлган романлар **пенталогия** деб ҳам юритилади.

Сатирик асарлар - айрим шахсларнинг иллатларини кулгули тарзда кескин фош этувчи бадиий асарлар. Мисол: С. Аҳмад «Қоллон» ҳикояси.

Сатира - ҳаётнинг маълум томонидан ё айрим гуруҳ ва шахсларнинг ярамас салбий хислатларидан аччиқ кулиб ва уни танқидий тасвирлаб ёзилган ҳажвий асар. «**Сатира**» сўзи юнонча «*турли, аралаш*» деган маъноларни англатиб, бадиий асарда кенг маънода кишилардаги ёки маълум бир жамиятдаги нуқсон ва камчиликларни кескин танқид қилиш, масхаралаб бартараф этиш мақсадида қўлланилади. Сатирада ижодкорнинг мавзуга қараши ўз сезги, ҳис-ҳаяжонларидан устун туради.

Саёхатнома - саёхат таассуротлари ва тафсилотларини тасвир этувчи бадиий асар.

Таҳаллус (эр. «ёлгон исм») - муаллиф ўзининг ҳақиқий исми ўрнида қўллайдиган имзо, исм.

Тақшут - туркийларда шеър, байт, назм, манзума маъноларида қўлланувчи сўз.

Тазкира (эр. «зикр, эслаиб ўтиш, қайд этиш, ёзиб қўйиш») - шоирларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот, асарларидан қисқача намуна ва таҳлиллар келтирилган мажмуа. *Биринчи тазкира ҳисобланганидан* Абу Мансур ас-Саолибийнинг «*Ятимат уд-даҳр фи маҳосини аҳли аср*» («Замона ахлининг фазилатлари ҳақида ягона дурдона») асари (XI аср), Муҳаммад Авфийнинг «*Дубобул-албоб*» («Мағизларнинг мағизи», XIII аср), Давлатшоҳ Самарқандийнинг «*Тазкират уш-шуаро*» (XV аср), туркий адабиётдаги биринчи тазкира А.Навоийнинг «*Мажолисун-нафоис*» («Нафис мажлислар», XV аср), Ҳасанхожа Нисорийнинг «*Музаккири аҳбоб*» (1566 й), Малехо Самарқандийнинг «*Музаккирул-асҳоб*» («Сухбатдошларнинг зикри», XVIII аср), Фазлий Намангонийнинг «*Мажмуатуш-шуаро*» (XIX аср) ва шу каби бошқа асарлар тазкирачиликнинг яхши намуналаридир.

Трагедия (юн. «эчки қўшиғи») - қаҳрамонларнинг бошига тушадиган энг оғир ҳолатларни бўрттириб кўрсатиш йўли билан ҳаётда ҳаммиша мавжуд бўлган жоғажайликни ёрқин тасвирлайдиган асар. Юнонистонда миллодгача бўлган антик-қадимги даврда ҳар йил февраль ойида ҳосил ва май худоси - Дионис шарафига халқ байрамлари ўтказилган. Уша тантаналарда Дионис кийимидаги киши тушган араванинг орқасидан бир тўп қизикчилар эрганиб юришган. Улар ўша давр одатига кўра эчки терисини ёпишиб олишган. Буларни «трагослар» деб аташ расм бўлган. Кейинчалик бу атама адабиётга кўчиб, ўзининг асл маъносидан узоқлашган. Биринчи трагедиянинг ватани ҳам Юнонистон бўлиб, «трагедия отаси» Эсхилдор (эр. ав. VI-V аср). Мисол: Шекспир «*Отелло*», «*Ҳамлет*», Пушкин «*Борис Годунов*», Фитрат «*Абулфайзхон*», Миксуд Шайхзода «*Мирзо Улуғбек*».

✓ **Тарихий романлар** - воқеа-ҳодисалари ва қаҳрамонлари узоқ ҳамда яқин ўтишдан олиб ёзилган, қаламга олинган давр ва шахслар ҳақида ҳақиқий тасаввур берувчи романлар.

✓ **Тарихий - биографик роман** - биргина тарихий шахс ҳаёти тасвирланган роман. Мисол: *Ойбек «Навоий»*.

✓ **Тарихий - автобиографик роман** - ёзувчининг ўз ҳаёти асос қилиб олинган роман.

✓ **Тарихий-инқилобий роман** - инқилобий давр воқеалари асос қилиб олинган роман. Мисол: *Ойбек «Кутлуғ қон»*.

Трагикомедия (жиллий комедия) - трагедия хусусиятлари ва комедия элементлари биргаликда акс эттирилган асар. Мисол: *Ш. Бошбеков «Темир хотин»*.

Фахрия - шоирнинг ўз ижоди билан фахрланиб айтган сўзлари.

Фангастик асар - фараз, ҳаёл, тасаввур қилиш орқали илмнинг сунги ютуқларига таянилган ҳолда яратилган асарлар. *Герберт Уэллс, Жоль Верн, Алексей Толстой, Александр Беляев* каби ёзувчилар бу соҳада машҳурдирлар.

Фельетон - кундалик турмушда рўй берадиган салбий ҳодисаларни ўткир тил билан танқид қилиб ёзилган муҳим мавзудаги газета ёки журнал мақоласи.

Фивоқия (ар.) - шарқ мумтоз адабиётидаги айрилиқ, ҳижрон аламларини ифодалаган, ёр ва диёрни кўмсаб айтилган лирик шеърлар.

Шаҳ - бирор асар ёки унинг маълум бир қисмини, ифода ва ибораларини таҳлил ва талқин этиш, баъзи ўринларига изоҳ бериш, шарҳлаш.

Шеърий нутқ - муайян бир ўлчов (вазн) асосидаги ритмга, мусиқий жаранга эга бўлган, ҳиссий жиҳатдан тўйинтирилган нутқ.

Шлоқ - «Манзума», «мадҳия» маъноларида ишлатиладиган сўз.

Шоҳбайт - шеърдаги мазмун ва гоияни умумлаштирган байт. Унда олдинги сатрлардаги фикрлар тадрижи олий нуқтага кўтарилади. Мисол:

*Ишқ аро шоҳу гадо тенгдур, гадо балким фузун,
Гар гадолиғ айлар ўлса ишқнинг яғмосидин. (Навоий)*

Эпиграмма - кинояли шеърлар.

Эклога - қишлоқ ҳаёти ҳақидаги шеърлар.

Элегия - ғамгин шеърлар.

Эпиграфия - бирор шахсининг ўлими муносабати билан ёзилган шеърлар.

Эпикал (гр. «воқе бўлгандан зиёд») - поэма, повест, роман, драмалар сюжетига ўзаро боғланиб келган ва маълум даражада мустақил аҳамиятга эга бўлган воқеа, асардаги маълум бир лавҳа, вазият.

Эссе (лот. «чамалайман») - эркин композицияга эга бўлган, шахсий мулоҳаза ва қарашларни ифодаловчи асар.

Юмор - бирмунча энгил танқидга асосланган кулгули асар. Бунда кулгу иллатнинг ўзидан қўзғотилади. Мисол: *С. Аҳмад «Собиқ» ҳикояси. «Юмор»* инглиз тилидаги «намлик, суюқлик» сўзидан олинган бўлиб, у кенг маънода бадий адабиётда энгил кулги қўзғаш, ҳазил - мutoййба сифатида қўлланилади. Бунда ижодкор айрим нуқсонлар устидан киноя - сатириксиз дўстона, хайрихоҳлик билан кулади. Воқеа - ҳодисаларнинг, жамиятдаги инсонларнинг ҳеч бир нуқрсиз бўлишини истаб, уларни инкор этмаган ҳолда зукколик топқирлик, ҳозиржавоблик, ҳазил - аския билан муносабат бўлдиради.

Кисса - ҳаёт ва қаҳрамонларни акс эттиришдаги кенглик, чуқурлик. батафсиллик жиҳатидан ҳикоя билан романнинг ўртасида турадиган жанр.

Мисоллар: *«Юлдузлар мангу ёнади», «Гулшвернинг саёҳатлари», «Оқ кема»* ва бошқ.

Ҳикоя - кичик эпик жанр бўлиб, ҳаёт ҳодисалари ихчам ифода этилади ва биргина воқеа асосига қурилади. Ўзбек адабиётида ҳикоя қадимда «ҳикоят» номи билан ҳам юритилган. Бу жанрнинг замонавий намуналари бизда XX аср бошларида пайдо бўлди. Мисол: *А. Қодирий «Жиллар баъми», Чулпон «Новвой қиз», «Ўйдин кечаларда», «Қор қўйида лала», «Оқ подшонинг ингоми», А. Қашқор*

«Ўғри», «Бемор», «Даҳшат», Ф. Гулом «Элатида бир ов», «Дийла марбий», «Менинг ўғригина болам», У. Ҳошимов «Урушнинг сўнги кўрбони» ва бошқ.

Ҳамд (ар. «м., таш») - ўтмишдаги адабиётда худо мақтовига ёзилган алоҳида лирик шъэр.

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИ

10 - МАВЗУ. ЭНГ ҚАДИМГИ АДАБИЙ ЁДГОРЛИКЛАР

Дастлабки ёзма манбалар VI-VIII асрларга тегишлидир. Улар Ўрхун-Энасой обидалари номи билан машҳур бўлиб, сўғд, туркий рун, ар⁵ ва уйғур ёзувларидаги битиклардир. М. Кошгарий уйғур ёзуви ҳақида: «...барча ҳоқомлар ва султонларнинг китоблари, ёзувлари қадимги замонлардан шу кунгача, Қашқардан Чилгача ҳамма турк шаҳрларида шу ёзув билан юритилмади», - деб ёлган эди. Бу ёзув ҳатто араб ёзуви билан ёнма-ён ҳолда XV асргача, Хитойдаги уйғурлар орасида эса кейинги асрларда ҳам истеъмолда эди. У сўғд ёзуви асосида шаклланган бўлиб, унда 18 та ҳарф бор. Уйғур ёзуви ўнганда чапга қараб ёзилган. Машҳур ёзувда буддавия, моний, христиан динларига оид ахлоқий-таълимий асарлар, юридик-ҳуқуқий ва молиявий ҳужжатлар сақланиб қолган. X асрда Бешбалық (Шарқий Туркистон) шаҳрида яшаган Сингу Сели Тутунг «Олтин ёру» асарини хитой тилидан таржима қилган. Бу асар таржимаси ҳам уйғур ёзувида битилган. Шунингдек, «Ўғузнома», «Мухаббатнома» (Хоразмий), «Латофатнома» (Хўжандий), «Маҳзулул-асрор» (Мир Ҳайдар) ва бошқа кўпгина асарларнинг уйғур ёзувидаги нусхалари ҳам машҳурдир.

Ўрхун - Энасой ёдгорликларининг топилиши ва ўрганчилиши XVIII асрдан бошланади. Рус химагистси Ремезов, швед зобити Йоаһн Стралленберг, олим Мессершмидт ёдгорликларни Европа илм аҳлига тақдим қилган эдилар. Даниялик олим Вилһелм Томсон ва рус олими В.Радловлар ёдгорликлардаги барча ҳарфларни ўқидилар. Ёдгорликларни бутун дунё туркийшунослари илмий жиҳатдан ўрганмоқда. В.Томсон ва Радловлардан кейин С. Е. Малов, С. Г. Кляшторний, И. В. Стеблева, Ҳ. Ўрхун, Т. Текин, Нажиб Осим, Г. Айдаров, ўзбек олимларини А. Рустамов, Ф. Абдураҳмонов, Н. Раҳмоновлар ўрганишган. Руний ёзувдаги ёдгорликлар фақат тошга битилган эмас. Бу ёдгорликлар ўзбек тилига бир неча мартаба ўтирилган. А. П. Қаюмов «Қадимият обидалари» китобида, Ф. Абдураҳмонов ва А. Рустамовлар «Қадимги туркий тили» китобларида ўша ёдгорликлардан намуналар келтиришган. Уларнинг қозоғга турли буюмларга ёзилган намуналари ҳам бор. Рун ёзувлари Талас водийсидан ҳам топилган. У ҳозирги Авлие ота ва Тароз шаҳри яқинида бўлган қоялардаги ёзувлардир. Шунингдек, қумуш кўзаларга ёзилган руний ёзувлар Сибирь ўлкасидан ҳам топилган. Эрмитаж (Санкт-Петербург)да сақланаётган 2 та кўзача шу ҳақда маълумот беради. Минусинск музейида эса терига ёзилган руний битиглар мавжуд. Ойна, қайиш тўқаси, қозоғга ёзилган бошқа руний ёзувлар ҳам кўлидр. Турфон (Шарқий Туркистон) дан Ле Кок томонидан топилган руний ёзувлар орасида эски форс тилидаги битиклар ҳам мавжуд. Вена (Австрия) музейида сақланаётган олтин идиш-товоқларда ҳам руний ёзувидаги ёдгорликлар бўлиб, улар бажноқ(печенег) тилида ёзилган. Ёгочга ёзилган рун битиклари Эрмижада сақланади.

Ўрхун-Энасой обидаларида наср усули етакчилик қилиб, улар сюжетнинг ўзига хос шаклига эга, тасвирдан кўра баёнчилик етакчилик қилади. Битигтошларнинг асосий мавзуси *ватанпарварлик ва қаҳрамонликдир*. Қаҳрамонлар ички олами уларнинг руҳий дунёси тасвири ҳали анча содда тарзда намён бўлади. Бу мавжуд анъаналар ҳамда ижодий тажрибаларнинг ўша даврлардаги ҳолати билан изоҳланади.

Қадимги туркий шеърят асосан бармоқ вазида битилган. Шеърларда сўзлар такрори асосий ўрин тутиб, бандларнинг ранг-баранглиги кўзга ташланади. Қофияларда фўл сўз туркумига оид сўзлар кўпроқ учрайди, бу туркий тилининг гап қурилишига боғлиқ. Кейинги асрларда қадимги аъёналарнинг янгича шакл ва усулларда намён бўлишини кузатиш мумкин.

Эраминдан олдинги V аср охири IV аср бошларида яшаган *Ктесий* (430-354 й.) ҳам бир ривоятни ёзиб қолдирган. Унинг маълумотлари тарихчи *Аеллодор* (эр. олдинги I аср) нинг *“Тарихий кутубхона”* асари орқали етиб келган. Баъндан кўринишича, *“Зарна ва Страингия”* ривоятнинг мазмуни “Тумарис” ривоятига яқин келади. Эраминдан аввалги IV асрда яшаган тарихчи *Хорес Матилеский* орқали *«Зарнадр ва Одатид»* афсонаси етиб келган. Ўз таржималари билан туркий адабиётга ҳисса қўшган адиб *Ситку Сели Тутунг* бўлиб, у «Олтин ёру» асарини насрий усулда хитой тилидан таржима қилган. Бу асар X асрда Бешбалиқда яратилган. Бизгача Апринчур Тегин, Кул Тархон, Сингу Сели Тутунг, Пратяя-Шири, Асиг Тутунг, Чусуя Тутунг, Калим Кейси, Чучу, Йўллуғ Тегин каби қадимги ижодкорларнинг номлари етиб келган. Булардан Апринчур Тегиннинг шеърлари Турфон матилари орасида мавжуд бўлиб, у монийлик дини ғояларини ифодалайди. Унинг *«Бизнинг теңғриэмиз...»* деб бошланувчи шеъри 12 мисрадан иборат бўлиб, тўртликлар шаклидадир. Энг қадимги шеърый асарлар муайян урф - одағлар, маросим ва эътиқодларга боғлиқ ҳолда яратилган. Масалан, *«Тоғ тангрисига мадҳия»* деб номланувчи шеър қадимги шеърятнинг ўзига хос намунаси бўлиб, унда сўзлар такрори етакчи мавқе тутади.

«ТҰМАРИС» АФСОНАСИ

«Тумарис» Урта Осиё аҳолисининг чет эл босқинчилари тажовузига қарши олиб борган мардона курашининг бадий ифодасидир. Эпоснинг бу жанри *тарихий афсона* деб аталади. «Тумарис» афсонасидаги воқеалар Ўкуз (ҳозирги Амударё) дарёси қирғоқларида рўй берган. Эраминдан аввалги VI асрда бир неча мамлакатларни истило қилган аҳмонийлар (Эрон) шоҳи Кир (Кировуш) Урта Осиёга бостириб киради. Урта Осиё аҳолиси, айниқса Тумарис бошчилигидаги массагет қабилалари Кирга қарши мардона кураш олиб борадилар. Кир қўшини енгилади ва унинг ўзи 529 йилда жанг майдонида ўлдирилади. Шу воқеалар тарихий афсона «Тумарис» эпосининг мазмунини ташкил этади. Афсуски, бу асарнинг асли бизгача етиб келмаган; унинг мазмуни юнон тарихчиси Геродот (эр. ав. 484 - 425) нинг *«Тарих»* китоби орқали етиб келган. *Тумарис бизгача етиб келган афсомалар орасидаги энг қадимги аёллар тасвирдир.* Атоқли олима Фозила Сулаймонова юнонлар Тумарис деб атаган бу қаҳрамонни *Тумор* деб номлади. *Мирқарим Осим* қадимги афсонани қайта ишлаш асосида шу номи ҳикоясини яратган.

Ўзбек халқ оғзаки ижодида мансуб «Ойсулув» дostonида «Тумарис»нинг ўзига хос акс-садолари мавжуд.

Афсона қаҳрамонлари: *Тумарис, унинг ўғли Старганис (Сипарангуз), Кир (Кайхисрав), Кирнинг маслаҳатчиси Крез, Кирнинг ўғли Камбиз* ва бошқ.

Мирқарим Осимнинг «Тумарис» ҳикояси

Бу ҳикоя тўй тасвиридан бошланади. Афсонада Кирнинг Крез исмли маслаҳатчиси доно бўлиб, шоҳга: *«Хотия кимидан етгилсанг, чадаб бўлмас помусга қолсан»* деган гапларни айтади ва ҳийла ишлатишга чақиради. Бу ҳийла натижасида Тумарис фарзандидан айрилса ҳам, Кир қўшинини енгади. Ҳикояда Тумарис келган элчиларга қарата: *«Агар элчи бўлмаганингизда, шунгами айтган оғзингизни кум билан тўлдирар эдим. Бошимиздан зар сочганларингда ҳам биз эркинликни қулакка алаштирмаймиз»* - дейди. Элчи маликани Эрон шоҳининг ҳаёти билан солиштиради: *«Шунга маилка бўлди-ю, ўз фуқаролари билан ёлма-ён утириб овқат ейди, сочлари ўсиб елкасига тушган,*

йлақичлар қўл чўзиб, унинг олдидан ёғалқ гўштиги олиб ейдилар, на остида олтин тахти бор ва на бошида тоғжи». Ҳикоядаги «Ахурамаздагии шафе келтириб қисасед татавкис...» деган гаплар эронлик асир чол томонидан айтылган.

«ШИРОҚ» АФСОНАСИ

«Широқ» ҳам тарихий воқелик заминда вужудга келган қадимги афсонадир. Широқ - Ватан учун жонини берган қаҳрамонларнинг энг дастлабкисидир. Эрон шоҳи Доро I (522 - 486) Урта Осиёга бостириб қиради ва бу ердаги қабилаларни талашни давом эттиради. Урта Осиёда яшаган қабилалар ўз мустақилликларини тиклаш учун Дорога қарши қаттиқ кураш олиб борадилар. Масалан, 513 йилда Сак (шак) қабилалари катта қўғолон кўтарган. Шу кураш «Широқ» афсонасига асос бўлган. Бу асарнинг асли сақланиб қолмаган, унинг мазмуни юнон тарихчиси Полиэннинг (эр. ав. II аср) «*Ҳарбий ҳийлаалар*» китобида баён қилинади. Афсонада чўпон йигит Широқ ҳийла ишлатиб Доро (Дараявуш) кўшинини сахрода ҳалок қилади ва ўзи ҳам қурбон бўлади. Ҳикоя бош қаҳрамони Широқ тимсолида ўз ватанига садоқат, юксак ватанпарварлик тараннум этилган. Мирқарим Осим Широқ образини бадиий таъсирчан қилиб тасвирлашга эришган, Широқ ҳақидаги яна *Явдот Илёсов «Халқол ўлим»* қиссасини, *Мирмуҳсин «Широқ»* достонини, Спаретри ҳақида *Маҳқам Маҳмуд «Шаклар маликаси»* ҳикоясини ёзган.

Афсона қаҳрамонлари: чўпон йигит *Широқ*, юрт оқсоқоллари: *Рустак, Омарг, Сакфар, Тумаргс, Эрон шоҳи Доро*, унинг саркардаси *Ротосбат* ва бошқ.

Мирқарим Осимнинг «Широқ» ҳикояси

Мирқарим Осимнинг бу ҳикояси Яксар чўларни тасвирдадан бошланади. Баланд бир ерга қурилган оқ ўтовда оқсоқоллар кенгаши ҳақида гапирилган. Сўнгра оқсоқоллардан Рустак тасвирланади: *«соч-соқола оқарган, бир оз муқайиб чўкиб қолган суякдор чол. Унинг номи Сўғдияда ҳам, Эронда ҳам машҳур»* эди. Бир қуролчи йигит чўпоннинг келганлиги ҳақида айтганч, Широқни ичкарига таклиф қилишади. Широқ ўз режаларини Рустакка айтади, кулоқ-бурнини кесиб, ҳийла ишлатади, Доро кўшинини сахрога элтади ва ҳалок этади. *«Уз элимнинг душманларига ёрдам учун чўзадиган қўлимни кесиб ташлаганям маъқул»* - дейди Широқ ўлими олдидан. Эронийлар аччиқларига чидай олмай, фидокор чўпонни чопиб, қийма-қийма қилиб ташлайдилар.

«АВЕСТО» ҲАҚИДА МАЪЛУМОТ

«Авесто» Ўрта Осиё халқларининг муштарак ёдгўрлигидир. «Авесто»да ҳам туркий, ҳам эроний халқлар дунёқарашини, урф-одатлари, яшаш тарзларига оид маълумотлар учрайди. У зардуштийлик динининг муқаддас китоби бўлиб, ундаги маълумотларнинг қадимги қисмлари милоддан аввалги 2000 - 1000 йилларга тааллуқлидир. Улар «*Готлар»* (Гоҳлар) ва «*Яшт»*лар деб номланган. Беруний (973 - 1048 й) «*Қадимги халқлардан қолган ёдгўрликлар»* асарида: *«Подшоҳ Доро ибн Доро хазинасида «Авесто» нинг 12 минг қорамол терисига тилла билан битилган бир нусхаси бор эди. Искандар отахоналарни ваёрон қилиб, уларда хизмат этувчиларни ўлдирган вақтда уни ёндириб юборди. Шунинг учун ўша вақтдан бери «Авесто»нинг бешдан уч қисми йўқолиб кетди. «Авесто» ўттиз «наск» эди. Мажусийлар қўлида ўн икки наск чамаси қолди. Биз Қураён булакларини ҳафтияклар деганимиздек, наск «Авесто» булакларидан ҳар бир булакнинг номидир»* деб маълумот берган. «Авесто» ўша диврлар тарихини, фани, маданияти ҳақида маълумот берувчи қомусий асар бўлиб, иккинчи тилга таржима қилинган ва унга шарҳлар ёзилган. Унинг қисқартirilган нусхаси «Занд Авесто» номи билан машҳур. «Авесто»да олам икки асос, яъни ёруғлик

ва зулмат, яхшилик ва ёмонликнинг курашидан иборат, деб изоҳланади. Яхшилик ва зуғулик Худоси Ахура Mazda (Хурмазд) бўлиб, у ёмонлик худоси, ёзуғулик раъзи Ахриман билан курашади. «Авесто» да ёзинишича, зардуштийликда кўрик ер очиб, боғ - роғ қилган одам илоҳийёт рафъатига эришади. *Яхшилик ва ёзуғулик ўртасидаги кураш 3-4 минг йиллардан сўнг адолат, эзуғулик галабаси билан тугайди. Ерга осмондан уч сомиғна фаршита тушади ва инсониятни ёмонликлардан қутқаради.* Учинчи фаршита тушганида қиёматқойим бўлиб, барча улғайлар тиривлади. Хурмузд (Ахурмазда) ва унинг фаршитаси ёвуз руҳ - Ахриманни қайнаб турган маъфана ташлайдилар. «Авесто»да ифодаланган зардуштийлик динига кўра, одам вафот этгач, тўртинчи куни Тангри фаршитаси *Сурри (фаршита Жаброилинг бошқача исми)* унинг руҳини *Чинөөд (Чинөөд)* қил кўпригига олиб келади. Яхшиликлари кўп бўлган одам қил кўприқдан ўтиб, жаннат боғларига қиради. Гуноҳқорлар дўзахга бошловчи дед *Визрат* иктиёрига топширилади. «Авесто» таълимотига кўра, яхшилик қилувчи одам покизалик уруғларини экади, бу яхшилик уруғлари ийвонни озиклантиради. Яхшилик қилмай, жабр - зулм қилувчилар *иймонсиз, дўзахий* одамлардир. Яхшилик ва ёмонлик кучлари ўртасидаги кураш *Митра, Анахата, Қайомарс, Йима (Жамшид), Германс, Элбек* ва бошқа образларда мужассамлаштирилган. «Авесто» да кишиларга бахт-саодат келтирувчи сиғилмас кучга эга бўлган паҳлавон *Митра*, Ахура Mazda томонидан яратилган биринчи одам *Йайа Марман (Қайомарс)* ҳақида ва бошқа жуда кўп ривоятлар мавжуд. Қайомарс икки вужуддан: ҳўкиз ва одамдан ташкил топган. Акриман уни ўлдирган. Қайомарснинг ҳўкиз қисмидан 55 хил дон, 12 хил ўсимлик, сиғир ва ҳўкиз, улардан эса 272 хил фойдали ҳайвонлар пайдо бўлади; одам қисмидан инсоннинг эркак ва аёл жинси ҳамда металл вужудга келади. *Йима (Жамшид)* ҳам наҳоткор қаҳрамон сифатида тасвирланган. «Авесто» ни ўзбек тилига биринчи бўлиб таржима қилган ибор *Асар Махшид*нинг хизматлари таҳсинга сазовордир.

ЎРХУН - ЭНАСОЙ ЁДГОРЛИКЛАРИ

Туноқуқ Битигтош. Бу битигтош 2 та устунга ёзилган бўлиб, улардан бири 170, иккинчиси 160 см дан иборат. Бу ёдгорликни 1897 йили Елизавета ва Дмитрий Кляемснлар томонидан Шимолий Муғулистондан топилган. Битигтош Улан - Батордан 66 км жануби - шарқдаги Баян Цокто манзилида бўлган ва ҳозир ҳам шу ерда сақланади. Ушбу асар 712-716 йилларда тошга ўйиб ёзилган.

Туноқуқ шахс номи. У иккинчи турк ҳоқонлигига асос солган Элтарийн ҳоқоннинг маслаҳатчиси ва саркардаси бўлган. Туноқуқ Ашида уруядин бўлиб, Бугу Таркон ва Элтарийн ҳоқон билан бирга мамлакат мустақиллиги, Эл - юрт фаровонлиги, юрт осойишталиги ва чегаралар дахисизлиги учун тинимсиз кураш олиб борган. Унинг ана шу курашлари махсус топиқмага ўйиб ёзилган. Бу битигтошда воқеалар *Туноқуқнинг тилдан ҳикоя қилинган.* Туноқуқ *«Турк Билага ҳоқон давлатида бу битигени ёздирди»* дейди. Билага ҳоқон Элтарийн ҳоқоннинг ўғли эди. Мустақилка азоби, ўзга халқ таҳқирин ёдгорликда қисқа ва лўнда, аммо ниҳоятда таъсирчан тарзда ифодаланади: *«... Табгачга таслим бўлгани учун тангри, ўл деган шеклли, турк халқи ўлди, йўқ бўлди, тугади. Турк Сир халқи ерида бирорта уруғ қолмади».* Ёдгорликда Туноқуқ халқ стақчиси, доно маслаҳатчи, кучли ва ботир саркарда сифатида намоён бўлади. У 700 кишини бирлаштириб, *«тад»* деган унвон олади. Туноқуқ шахсиятида таваккалчилик, довоимкили, жасорат, журъат, баъзан ниҳоятда кескинлик, чўрткессарлик, айни вақтда босиқлик, ваъминлик хислатлари аниқ кўриниб туради. У ватандошлар шахс тямсолидир. Туноқуқнинг ўз ватани, хоқони, кўпини, халқи билан faxрланиши, уларнинг борлигидан ўзини бахтиёр сезиши ёдгорлик матнига пукта сингдирилган. Ҳатто душманнинг *«Ҳоқони*

баҳодир экан, маслаҳатчиси аллома экан» деган баҳосида ҳам шу руҳ мавжуд. Туноқуқнинг хотиржамлиги эса «Халқнинг томоғи туқ эди» жумласи орқали ифодаланган. Душманининг туркийлар устига ҳужум уюштириш ҳақидаги ёвуз ниятини эшитган Туноқуқнинг «*Уша гапни эшитиб, тун ухлагим келмади, кундүз ўтирим келмади*» дейиши унинг тақдирини халқ ва юрт тақдирини билан нақадар яқин ҳолда тасаввур қилишини кўрсатиб турибди. Туноқуқ ифтихоридаги энг асосий нуқта шундай ифодаланган: «*Бу турк халқиға қуролли душманни келтирмадим, ялови отни югуртирмадим*». Бу обида ватан ҳақидаги маъналар. Унда мураккаб, ундов, чакиряқ етакчилиқ қилиб, ўзига хос бошланма, воқеалар ривож, хотима мавжуд. Асарда олтинга «сарик», қумушга «оқ», туяга «эри» сингари эпитетлар - сифатлашлар қўлланган. Ундаги энг кўп қўлланган бадиий тасвир воситаси *аллитерация*дир.

Кул Тигин битигтоши. Бу битигтош Элтариш ҳоконнинг ўғли Билга ҳоконнинг иниси Кул Тигин шарафига қўйилган. «Кул тигин» битигтоши мрамардан ишланган, баландлиги 3 м 15 см, қалинлиги 41 см, туб қисми 1 м 24 см бўлиб, юқорида томон торайиб борган. Ёзувлар ўнгдан чапга ва юқоридан пастга қараб битилган. Бошқа барча битигтошлардан фарқли равишда уни ёзган муаллиф номи бизгача етиб келган. Бу *Йулуғ тигин*дир. *Йулуғ тигин туркий халқларнинг номи сақланиб қолган энг қадимий ёзувчиларидан бири бўлган.* Бу битигтош 732 йилда мрамардан ишланган бўлиб, 1889 йил Н. М. Ядринцев томонидан Мўғулистоннинг Кошо Цайдам водийсидаги Кўкшин Урхун дарёси қирғоғидан топилган. У Улян - Батордан 400 км жанубда Қора Балғасун шаҳри харобаларидан 40 км шимолда жойлашган. Битигтош Кул Тигин қаҳрамонлиқларини, унинг ватан, она-юрт олдидаги буюк хизматларини шарафланга қаратилган.

Битигин битиг. «... *Тарбият қилган ҳоконнинг сўзини олмайин ҳар ерга кетдинг. У ерларда бутунлай ғойиб бўлдинг, нам - нишонсиз кетдинг...*».

Билга ҳокон битигтоши. Бу битигтошини ҳам Н. М. Ядринцев топган. У Кул тигин битигтошидан 1 км жануби - ғарбга ўрнатилган. Унинг бўйи 3 м 45 см, ени 1 м 72 см, қалинлиги 72 см. Бу битигтош 80 сатрдан иборат. Унда «Култегин» битигтошидаги 41 сатр такрорланган. «Билга ҳокон» битиги ҳам Йулуғ тигин қаламига мансуб бўлиб, унда ҳам қаҳрамонлик ва ватанпарварлик ғоисини улуғлаш асосий ўрин тутади. Битигдаги воқеалар Билга ҳоконнинг ёшига боғлиқ ҳолда даврий изчилликда ифодаланган. Қаҳрамон 17, 18, 22, 26, 27, 30, 31, 33, 34, 40 ёшидаги воқеаларни эслатади. Воқеалар Билга ҳоконнинг 17 ёшида Танғут тарафларга лашкар тортиши билан бошланади. Маяна ғалаба ифодаси: «*Танғут халқини енгдим, ўғмин, бор нарсагини, йилқисини, мал-мулкини олдим*». Бу Билга ҳоконнинг дастлабки ғалабаси эди. Матн мавзуси ҳарбий соҳага алоқадор. Ушбу обидада параллелизм, қислашлар, сўзлар такрори асосий ўрин тутади. Битигтошдаги воқеалар тизимини шундай гуруҳлаш мумкин: а) қаҳрамоннинг муайян ёши; б) воқеа содир бўлган жой; в) воқеанинг моҳияти; г) натижа.

Идк битиги («Таббиянома»). Бу битиг шеърый усулда бўлиб, руний ёзувга қороғга ёзилган. Уни венгр олими А. Стейн Шарқий Туркистондаги Дунхуа манзилидан 1907 йилда топган.

Битиглар парчалар:

Кўзгунни дарастга бағлади.

«Қаттиқ боғла, яхшироқ боғла», дейишади.

Билиб қўйинг: бу - ёмон.

«Дигит лочин патини қўлга киритди,

Патли қалмоғини қутлуг бўлсин, дейишди.

Билиб қўйинг: бу - яхши.

«Мен - кийик ўғлиман,

Утсиз, сўсиз қандай яшайман?

Қандай юраман?» дейди.

Билиб қўйинг: бу - ёмон.

Юқорида осмон эшитди,

Пастда инсон хабар топди.

Мен шундай кучлиман, дейди.

Билиб қўйинг: бу - яхши.

Онтин битиги. Мўғулистоннинг Кошо Цайдам водийсидан топилган. Кимга аташганлиги аниқ маълум эмас. Баъзи фикрларга қараганда, Элтариш

хоқон ва унинг хотини Элбийга хотун шарафига қўйилган (735 й); бошқа фикрга кўра Қолагон хоқонга (691-716-йй), яна бошқа бир маълумотга (Ж. Кюсон) қараганда Билга хоқоннинг ҳарбий бошлиқларидан Алп Элетмиш (тахминан 731 йилда ўлган) шарафига қўйилган. Обида 1892 йилда В. В. Радлов ва 1957 Ж. Кюсон томонидан (инглизча таржимаси ва тадқиқот билан) нашр қилинган.

11 - МАВЗУ. ЎЗБЕК ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИ

Достонлар тарихий воқеликни, халқ ҳаётини фантазия асосида умумлаштирилган идеал образларда объектив - баёний тарзда тасвирловчи, куй ва ижро билан маҳкам боғланган йирик ҳажмли ва кенг кўламли асарлар, ўтмиш замонлар гўтрисидаги ҳикоялар ва ривоятлардир. Ўзбек достонларининг адабий - бадиий матни назмий ва насрий парчалардан иборат бўлиб, ишқий-саргузашт, қаҳрамонлик каби мавзулар асосида яратилган. Мисол: «*Алпомиш*» қаҳрамонлик, «*Раишан*» ишқий-саргузашт достондир ва ҳок. «*Ойсулув*» аслида халқ қаҳрамонлик достони бўлган, кейинроқ унинг эртақ варианты вужудга келган. XIX асрда япаган баҳши Тиллакампир уни эртақ қилиб айтиб юрган. Бу эртақни *Эргаш Жуманбулбул ўғлидан* 1937 йил *Ходи Зариф* ёзиб олган.

Достонлардаги шеърлар асосан 7 - 8 ва 11 ҳижоли бармоқ вазида бўлиб, 7 ҳижоли сатрлар воқеаларнинг жадал ривожланиш тасвирида, 11 ҳижоли шеърлар эса ҳаракатнинг тинч, оҳисталигини билдиргани учун қаҳрамонларнинг монолог, диалоглари, таъриф - тавсифларида қўлланилади. Наср қисми *саъж* шаклида берилади.

Халқ достонлари қаҳрамонлари: *Алпомиш, Рустамхон, Гурўғли, Авазхон, Ҳасанхон, Бозиргон, Ошиқ Ғариб, Раишан* ва бошқалар.

Ижро этувчилар: *Фозил Йўлдош ўғли, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Ислюм шоир, Пўлкан шоир, Аман баҳши, Мурод баҳши, Қурбонназар Абдуллаев (Бола баҳши)* ва бошқалар.

Ёзиб олган олимлар: *Буюк Каримов, Ҳамид Олимжон, Ходи Зарифов, Маҳмуд Зарифов, Мақсуд Шайхзода, Муҳаммаднодир Саидов, Тура Мирзаев, Малик Муродов, Комил Имомов, Баҳодир Саримсоқов* ва бошқ.

«АЛПОМИШ» ДОСТОНИ

Машҳур «Гурўғли» гуркумидаги достонлардан бири «Алпомиш» достонидир. Бу достон 1922 йилдан бери ўзбек фольклоршунослари томонидан халқ баҳшилари оғзидан ёзиб олиб келинади. Достоннинг *Фозил Йўлдош ўғли* ижросидаги энг мукамал вариантини 1927-28 йилларда Маҳмуд Зарифов Ходи Зарифов раҳбарлигида ёзиб олган. Мазкур достон тузилишига кўра йирик ҳажмли икки қисмдан иборат. Олимларнинг тасдиқлашича, «Алпомиш» достони X-XI асрларда яратилган.

Достон Қунирот уруғи бошлиқлари, Алпинбийнинг ўғиллари ака-ука Бойбўри ва Бойсариларнинг фарзандсизлиги тасвири билан бошланади. Унда ака-укаларнинг Шохдмардон пир мақбарасида 40 кун чилла сақлаши, пирнинг *"Бойбўри сенга худойим бир ўғил, бир қиз берди, ёлғиз эмас, эгиз берди; Бойсари, сенга худойим бир қиз берди... Бундан борсанг, фарзандларни кўрсанг, хилойиқларни йиғсанг, тўй-томошалар берсанг, тўйда қаландар бўлиб бориб, болаларининг отини ўзим қўйиб келаман"* - дея хабар бериши, бўлажак қаҳрамонлар Алпомиш (Ҳакимбек) ва Барчинларнинг ажойиб-ғаройиб ҳолатларида туғилиши, Алпомишнинг баҳодирона ёшлиги (*7 ёшида бобосидан қолган ун тўрт ботмон биричдан бўлган ёшини олиб отганда Асқар тоғини чўққиларни юлиб ўтиши*), Бойсарининг Бойбўридан аразлаб қалмоқ элита кўчиши (*закот талаб қилингани учун*), Қалмоқ шоҳи Тойчихон Бойсарини

деҳқончилик қилинадиган ерларнинг пайҳон қилингани учун жаюламоқчи бўлгани, Алпомишнинг Барчинни олиб келиш учун қалмоқ элига бориши ва Муродтепада Қоржон билан танишиб, дўст тутиниши. Сурхайли кампирнинг етти ала уғлонлари бўлган Кукалдош (*катташ*, *Алпомишнинг Бойчибор отини кўриб, узидан голиб келишини биллиб, ваҳж босиб, еминг емай қўнган Кукдўнган тулпор уники эди. Кукалдош «Ўзбекистоннинг отини мақтади»* деб қалмоқ синичининг кўзини уйиб олган), Кукмаман, Кукқашқа, Бойқашқа, Тойқашқа, Қўнқулоқ («Шомурти шоҳалаб, ҳар ёққа кетган, Ичда сичқонлар болалаб ётган, Издан тушган пашаган олтойда ётган» полон), Қоражонлар билан ёнма-ён туриб, Барчиннинг *пайва, ёй торини, мергалик ва курин* каби шартларини бажариши ва ёрини ўз элига олиб келиши, қайнотаси Бойсарини қутқариш учун иккинчи марта қалмоқ элига борганда, етти йил зиндонда қолиши. асирикдан оти *Бойчибор* ёрдамида қутулиб, зиндондан чиққанда «*Йилги тили Шоҳлардон, Мадад берса тили Яддон. Тилларини қодир худодан, Бу майдонда берган омон...*» - дея ният қилиб ўз элига келиши ва душманларини енгиши воқеалари тасвирланади. «Алпомиш» да бошқа дostonларга нисбатан муболағавий услуб устунлик қилади.

«Алпомиш» дostonининг 1000 йиллиги 1999 йил ноябрда Термизда нишонланди. Шоир ва драматург Собир Абдулла халқ оғзаки ижоди материаллари асосида «Алпомиш» пьесасини яратган.

Дoston қаҳармонлари: *Барчин* (У «душманларнинг қирқ мингини бир деб санаб қиришга» тайёр турган жасур савло. Сурхайли кампирнинг 7 ала уғли Барчиннинг қўлини сўраб келганда Барчин уйлаб кўриш учун Кукалдошдан 6 ой муҳлат сўрайди, курашда Кукалдошни йиқитишда Алпомишга маънавий мадад беради), Алпомишнинг синглиси - *Қалдирғоч* («Бир қўлга қўннинг етмадилми?» дея уялтириб, Алпомишни Барчинни қутқаришга ундаган), *Қўлтой* (Алпомиш Бойсунага қайтганда, унинг танасидаги нажса изларига қараб таниб олган), *Қайқубод* (Барчинни излаб Қалмоқ юртида борётган Алпомиш биринчи марта у билан учрашади. У Алпомишнинг оққунгил, содда, шу билан бирга қўлидан ҳар иш кела оладиган ёрдамчисидир. Алпомиш Тойчиқон юртини эгаллагач, шоҳмакка Қайқубодни кўтаради), *Ярғишбой* (*Ерғишбой*, «Махлахат бермаймиз Бойсарибийга, Осилмаймиз Бойбурунинг дорига» деб айтган), қалмоқ шеҳри *Тойчалтон* (Бойчиборнинг оёғига темир парчин уриб, буйнига чўндан гул солиб, етти йил азобда сақлаган), унинг қизи *Товош оёғим* (Алпомишга қарата «Сизга қурбон бу менинг ширин жоним, Зиндон ичида гариб бўлган меҳмоним, Чоҳ ичмида кўриб сўраб тураман, Зиндондан чиқарсам нимам буласан?» - деган, Алпомиш берган асириқ- нишонни тутатиб, Бойчиборнинг озод бўлишига кўмаклашган), *Ултонтоз* (Алпомишнинг ўғай укаси, 7 йил бандликдан ўнг Алпомиш ўз юртига қайтганида отасининг ўрнига Ултонтоз шоҳ бўлиб олган эди), *Қоратор тула*, *ғоз* ва бошқа.

«РАВШАН» ДОСТОНИ

«Равшан» ғоявий-бадиий яншиқ ниқий-сарғузашт дostonдир. У 1928 йилда биригчи бўлиб Ходи Зариф томонидан Эргаш Жуманбулбул ўғлидан ёзиб олинган ва 1941 йилда нашр эттирилган. Эргаш шоир «Равшан» ни отаси Жуманбулбулдан, у эса устози Кичик Бўрондан ўрганган. Бу дoston ҳам «Гўрўғли» туркумига мансуб. «Равшан» пок ва самимий муҳаббатни куйловчи, мақсадга эришиш йўлида мардлик ва ботирликни удуловчи, зумд ва адолагчи иникни қораловчи асардир. *Унинг қирғичи янгилини қўлидангач:*

«Гўрўғлибек Чамбия юртида Юсуф билан Мисрала парчин Кўҳи Қофдан, Эрам боғидан келтириб, умр ўтказар эди. Унга худо фарзагид бермайди, инунинг учун *Хасанхонни* Ваянгандан, *Авазхонни* Хунхордан олиб келиб ўғил қилади. Ҳасанхон Арзрумдан *хон Дилални* олиб келиб уйланади ва ўғил қўради. Унга *Равшан* деб исм қўядилар. Авазхонга *Гулқиз* деган сулукини олиб беришади ва

қизли бўлади, исмини *Гуловор* қўяди. Икки асравди ўғилни тарбиялаб олган *Гуруғам* Авазхон билан Ҳасанхонни қуда қилмоқчи бўлади, лекин Авазхон рад этади. Бу сўзларни эшик ортида эшитиб турган Равшан қаттиқ хафа бўлиб, бувиси Юнус пари олдига борганда «овунсин» деб бувиси қўлидаги узукни беради. Равшан узукдаги гўзал бир қизнинг суратини ва «*Зулхумор*» деган ёзувни кўриб, бу қизга ошиқ бўлиб қолади. *Жайроқкуш* деган тулпор отини миниб, Ширвон юртимга йўл олади. Ширвон бозорини айланиб, «*стеллак бозори қайдадир*» деб юради. *Бозордаги қишқилг устид* юзлик очиб ўтирибдиган *Зулхумор*нинг хусни жамолини кўриш учун йигитлар бир лаъли тилладан кўрмана беришади. Равшаннинг гул тагида писиб ўтирганидан кўрқиб кетган қизлар қий-чув қилишиб, Зулхуморнинг ёнига боришади. Зулхумор *Оққиз* деган канизини йигит ким, қасрлик экани, нимага келганини сўраб, кўрманасини олиб келишга юборади. Равшан тилласи йўқлиги учун Юнус пари берган сеҳли узукни беради. Зулхумор унда ўзининг исми ва суратини кўради. Бир неча кунни Равшанбек Зулхумор билан шод-хуррам ўтказди. Равшанга кўп илғифот қилса-да, унинг эътиборини қозона олмаган *Оққиз* аламидан Зулхуморнинг боғида бўлаётган воқеаларни онасига айтиб беради. Онаси ҳамма гапни *Қорахонга* етказди. Ёш ва тажрибасизлиги, оқкўнгуллилиги туфайли банд этилиб, зиндонга ташланган Равшандан Зулхумор яширинча хабар олиб туради. Равшанга 40 кун муҳлат берилади. Зулхумор *майна* қуши орқали мактуб йўллайди. Майна Чамбилга стади, аввал Ҳасанхоннинг томига тушади, нола-фигон қилиб юрган *Далашти* кўриб, аёлнинг Равшанга она эканлигини фаҳмлаб, қаттиқ сайрайди-да, унинг қўлига келиб қўнади. Ҳамма воқеадан хабар топган *Гуруғам тарбиятсизли олган довдор шалвош*, *шердай хайбатли*, *гайратли Ҳасанхон* Гўрўғлининг *Гирсуқ* (*Гирот*) отида уч ойлик йўлни йигирма кунда босиб ўтади. Достонда Ҳасанхоннинг йўлда кетиш ҳолати қуйидагича акс эттирилган:

*Кулон¹ юрмас ерлардан,
Кувиб ўтиб боради.
Булон² юрмас ерлардан,
Бўғиб ўтиб боради.
Қарсоқ³ юрмас ерлардан
Қалқиб ўтиб боради.
Бўри юрмас ерлардан
Бўзлаб кетиб боради.*

1-қийоқнинг бир тури 2-ёввойи от 3-тулкига ўхшаш лекция ундан кичикроқ йиртқич ҳайвон. Шеваларда «шаголь», «чиябўри» деб аталади.

Ҳасанхон Равшан осиладиган кун Ширвонга етиб келади. Уни биринчи бўлиб *Жайноқ кал* танийди. Ҳасанхон золим Қорахон лашкарига қарши жанг қилиб, ширвонлик оға-ини ботирлар - *Айноқ* (*полвош*, «от, туя, арава кутаролмас эди. Доим бир ёққа кўчирмоқчи бўлса, пийда кетар эди...»), *Жайноқ* (*масхарабоз*, «ҳар тусли була берар эди. Агар бировни алдамоқчи бўлса, ҳар тусли буланда ўзининг жўралари ҳам танимас эди»), *Эрсак* (*мерган*, «оқшомлари камонни қўлига олса, қушни кўздан урар эди»), *Терсак* (*синчи*, «йилқининг тулпорини сўягидан танир эди, қилчнинг ўткирини қинидан билар эди») лар кўмагида Қорахонни енгади, ўғлини ўлимдан қутқаради. Ҳасанхон Зулхуморни Равшанга никоҳ қилиб беради, Ширвон шахрига *Айноқ*ни подшо, укаларини вазир, маҳрам қилиб қайтади».

Достондаги *Равшан*, *Зулхумор*, *Ҳасанхон*тар бош образлар бўлса, ширвонлик *кампир-эна*, *ака-ука каллар*, *Оққиз*, унинг *Мастон омас* эпизодик образлардир.

«КУНТУҒМИШ» ДОСТОНИ

«Кунтуғмиш» достони ҳам ишқий - қаҳрамонлик достонларидан биридир. *Достоннинг қисқача мазмуни қуйидагича:*

«Дурман вилоятининг Кунтуғмиш деган полвоини бўлиб, унинг Оппоқой деган синглиси бор экан.

Зангар деган шаҳар подшоиси Буврахоннинг иккита вазири бор эди: *Шоир* вазири ва *Тоир* вазири. Кунлардан бир кун *Шоир* вазири қизли бўлади, исминини *Холбека* деб қўяди, *ТОИР* вазири ўғилли бўлиб, исминини *Холмўмин* деб қўяди. *Холмўмин*нинг онаси ўлиб, иккала фарзандни *Холбеканинг* онаси эмизиб катта қилади, улар эмикдош (*кўкалдош*) бўлиб қоладилар. *Холбека* ун тўрт ёшдан ўтгандан сўнг унинг ҳусни зеболигини эшитган подшолар ва хонзодалар совчи қўядилар. *Холбека* шарт қўяди: «*Ҳар кимки мени оламан деб келса, нарди ўйинини қўлмай, ютса тегаман*». Ҳеч ким уни енголмайди. Подшо Буврахон ҳам совчи юборади, *Холбека* ўз гапиди туриб олади. Буврахон аёнларининг маслаҳатига кўра, қизнинг бахтини боғлаб, «*Холбека*» деган исминини айтишни таъқиқлаб қўяди.

Бир кун *Холбека* тушида Кунтуғмишни, Кунтуғмиш *Холбекани* кўриб, бир-бирларини севиб қоладилар. *Холбека* дардини *Баҳрагул деган кимизига* айтади. Қанизи сураткаш олиб келгач, *Холбека* ўз суратини қоғозга солдириб, *бир сандиқ тайёрлаб, ичини муллаб, сиртини тилла билан қоплаб, соч толасини устига ўраб, арзи ёзилган қоғозни солиб, уни қулғлаб, калитини сандиққа боғлаб, дарёга оқизади*. Кунтуғмиш қирқ йигити билан дарёнинг ёқасида ов қилиб юрганда, сандиқни кўриб қолади. Йигитлари сандиқнинг «тишини», Кунтуғмиш ичидагини олади. Кунтуғмиш сандиқ ичидагини кўриб, бир ишқига юз ишқ қўшилади. *Холбеканинг* ишқила Зангар сари отланади. Зангарда Кунтуғмиш *Холбеканинг* номини айтиб бақриб юрганда бир кампирга дуч келади. Бу кампир подшонинг ўғлига катта қизини берган эди. У қизи *Замонгул (Гулзамон)* ни Кунтуғмишга рўпара қилади. Севгилиснинг суратини кўрган йигит сохта *Холбекани* қабул қилмайди. *Замонгул* Кунтуғмишни асл *Холбеканинг* ёнига олиб боришга мажбур бўлади. Кунтуғмиш савдогарбачча қиёфасида бориб, *Холбекани* нарди ўйинида енгади. *Холбека* «менинг шартимни бажо келтирдинг, мен сеники бўлдим» дея зиёфат қилаверади. Подшо *Холбекага* «*Ҳар кун тонг вақтидан кичик чошмага довури кўшикча чиқсин, юзидан никобинин олсин, оламни томоҳа қилсин*» - деб айтган эди. *Холбека* уч кун кўшикча чиқмагач, подшо 200 жаллод, 400 мирғазабига *Холбекадан* хабар олишни буюради. Қирқ кўшк ичкима - ички бўлиб, бир тарафи *Холбеканинг* кўшики эди. Подшонинг мирғазаблари келаётганидан хабар топган Кунтуғмиш ва *Холбека* ўзларини кўшқдан ташлаб қочадилар ва дастлаб кампирниқига, кейин эса подшо сомонхонасига бекинадилар. Лекин *Замонкул*нинг ахлоқлиги, подшо мироҳурининг чақуви натиқасида қўлга тушадилар. Подшо буюриб, бир туяни сўйиб, тулуп (сўйилган жонлиқнинг терисини бузмай шилиб олиш) қилиб, икковини зич қилиб, хом териги тикиб, бир асов байталнинг думига боғлаб, бир чўл жазирамага ҳайдаб юборадилар. Олти ой деганда улар отдан узилиб, бир кузгун баҳона балодан қутулиб, Муғлоққа келишади ва бирга ҳаёт кечириб, эгиз ўғилли бўладилар. Зангарлик бир савдогар *Азбархўжа* нон берман деб, Кунтуғмишни аждарга қарши йўллайди. Кунтуғмиш аждарни ўлдиргач, улар дўст тутинадилар. *Азбархўжа* дўстининг хотинини *Холбека* эканлигини билиб, дўстига хиёнат қилиб, уни маст қилади ва киягизга ўраб, устидан тош бостириб қўяди, *Холбекани* Буврахонга бериш учун олиб кетади. Узига келган Кунтуғмиш ўғилларини олиб, *Тажандарёдан* ўтишда бир ўғлини балиқ ютади, бирини бўри олиб қочади. Кунтуғмиш нима қиларини билмай юрганда, бир чўпонга дуч келиб, бор кечмишини айтиб беради. Чўпонлар бундан қўқариб олган болага *Гуркибой*, Олим сайёд балиқ ичидан топган болага *Моҳибой* деб ном берадилар. *Азбархўжа (Алдархўжа)* *Холбекани* Буврахонга олиб боргач, подшо уни зиндонга ташлаб, *Холбекани* *Холмўминга* беради. Болалар эса бир-бирини топадилар ва тақдир тақозоси билан *Холмўминга* ишлаш учун ёлланадилар. *Гуркибой* ўзининг Кунтуғмиш фарзанди эканлигини чўпонлар қўшхонасида билиб олган эди. Буврахон вафот этгач, давлаткуш уч марта

қелиб Кунтуғмишнинг бошига қўнади, шунинг учун уни подшо қилиб кўтардилар. Она ва ўғиллар Холмуминнинг уйида топинадилар. Фарзандлар онасининг гапига кириб, шаҳардан чиқиб кетадилар. Йўлда Моҳибой Гуркибойнинг гапига қулоқ солмай, йилқиларни қувиб солади, амалдорларни калтаклагани учун дорга осинга буюрилади. Кунтуғмиш ҳам болаларини таниб, ота-она ва фарзандлар топинадилар. Холмуминни Зангарга подшо қилиб, Кунтуғмиш икки боласи, қошида Холбека ёри билан, қанча хизматкор, канизаклари билан Дурман элига боради, тўй-томоша қилиб, мурод-мақсадига етади».

«*Кунтуғмиш*» достонининг бош қаҳрамонлари *Кунтуғмиш* ва *Холбека* орқали соф севги ва адолат тантанасига бўлган ишонч кўрсатиб берилган.

«МАЛИКА АЙЁР» ДОСТОНИ

«Малика Айёр» ҳам «Гурўғли» туркумига кирадиган кўпчилик достонлардан биридир. Асар бахши Фозил Йўлдош томонидан қўйилган. Достон анъанавий равишда муҳаббат ҳангомалари, ишқий саргузаштлар билан бошланган ва бутун асар давомида севгига доир кечинмалар тасвирланган бўлса-да, аслида унда имон-этиқод, ор-номус, инсоний ирода, топқирлик, чидам сингари эзгу маънавий сифатлар ҳамда бундай фазилятларга эга бўлиш учун одам ўтиши зарур синовлар тасвирланади. Бу достонда қийинчиликларни енгиб ўтишда Гурўғли кўпроқ юкни зиммасига олган бўлса-да, энг таҳликали шароитларда ҳам Шозаргар ва Аваз билан биргаликда фаолият кўрсатганлиги тасвирланади. Достонда ўзбек йигитларига ҳос энг олий Ҷамоб фазилятлар Аваз тимсолида акс этган дейиш мумкин. Бу достонда халқ мақол, матал ва қўшиқларидан жуда ўринли фойдаланилган. «*Йўли бўлган йигитнинг ялғиси олддан чиқади*», «*Эр тиллаган-ерда азиз*», «*Чақиралмаса борув йўқ, чақирган ердан қолув йўқ*», «*Йўл узоқ бўлса ҳам юлғиси соғуқ*» сингари мақоллар персонажларнинг айна вазиятдаги руҳий ҳолати ва ижтимоий ўрнини ифодалашни жиҳатидан катта аҳамият касб этади. *Дарсликда келтирилган достон парчасини: қисқача мазмуни қуйидагича:*

«*Гурўғли* Чамбил элида подшолик қилар, унинг *Соқибулбул* деган отбоқари ҳам бор экан. Бир кун Гурўғли қирқ йилгити, Ҳасани, Авази ва амалдорлари билан судбаглашиб ўтириб отбоқарига *Гиркўк* отини эгарлаб олиб келишини ва *Шакаржўлга* бориб парранда овлашини айтади. *Соқибулбул*: «*Ҳозир сафар ойи, бу вақтда сафардан омон келиш мушкул*», - деганда, Гурўғлининг жаҳли чиқади, уни кўтариб ерга уради, бундан қўрққан отбоқар *Гиркўк*ни олиб келади.

Гурўғли отини миниб, Зебитчўлдаги *Шакаржўлга* бориб, паррандаларни овлаб қайтиб келаётганида бир қўрғон кўриб қолади. У қўрғоннинг ичига кириб қараса, гўзал манзара: олмалар, гуллар, булбуллар... Бир тўда қушлар йиғилиб, ўртада бир лайлакни созанда қилиб, айғитириб туришган экан. Шу пайт осмондан бир кўк каптар учиб келади ва парига айланади. Гурўғли унга ошпақ бўлиб қолади, паридан қаерданлигини сўрайди. Пари *Шаҳри Шабистондан* бўлишини, онасининг оти *Сипар* пари, отасининг оти *Қосимхон*, шаҳрининг оти *Торжистон* эканлигини айтади. Шундан сўнг, пари бир ағанайди-да, каптарга айланиб учиб кетади. Гурўғли юртыга қайтиб келиб, қирқ эшикли чиллахонасига кириб хафа бўлиб ётиб олади. Орадан ҳафта - ўн кун ўтади.

Гурўғлининг *Аҳмад Сардор* деган тоғаси унга хийнат қилмоқчилигини Авазжон эшитиб қолади ва отасини огоҳлантиради. Авазнинг ўзи эса

Гуруғлининг ҳасратларини эшитиб, Фиротга миниб, Торкистонга Малика парини излаш учун отланади. Гуруғли Малика Айёрнинг гапини, яъни маликанинг юртигача олتماш йил йўл юришини айтиб, Авазнинг қайтиб келиши мuddатини айтиб кетишини сўраганда, Аваз ўн олти ойда қайтиб келишини айтади ва йўлга жўнаб кетади.

Аҳмад сардор Асад ва Шодмон деган мерганларни Авазга ўлдириб учун юборади. Асад ва Шодмон Ғажим ва Маъжим деган отларини миниб, Палапон тоғига стадилар ва Авазга кутиб ётадилар. Аваз келганда улар ўқ узинишади, икки ўқдан Аваз омон қолади. Мерганлар Авазга алдаб, уни синиб кўрганликларини айтиб, унга йўлдош бўладилар. Қирқ кеча-кундуз йўл юришиб, Бадбахт деган чўлга, Очгаза Дарбанд деган тоққа етиб келадилар. Шунда Аваз бир қора нарсага келаётганини кўриб қолади. Келаётган душман фил минган экан. Аваз ундан қимлигини сўрайди. У одам Арботин деган жойдан келаётганини, исми *Машрама* эканлигини, Гуруғлини ўлдириб, унинг Фирот отини, Аваз ўглини олиб келишга кетаётганлигини айтади. Буни эшитган Аваз ўзини таништиради. Улар орасида жанг бўлиб, Аваз Мақотилни ўлдирди. Аваз йўлда давом этганда олдида Мақотилнинг лашкари чиқади, Аваз улар билан тўқнашади ва ярадор бўлади. Асад ва Шодмон мерганлар «Гуруғли келди» деб душманларни алдайди, душманларнинг устига бостириб боради, душманларнинг ўлгани ўлади, қочганлари қочади. Мерганлар Авазга етиб олинишади. Авазнинг ярасига айқнинг ўтидан, кийкнинг киндигидан, тошбақанинг тухумидан дорни тайёрлаб қўйишади. Учови яна қирқ кеча-ю, қирқ кундуз йўл юришади. Белдоз деган бир қирга етиб, ўша ерда тўқнашади. Аваз тепани айланиб юрганда бир горни кўради ва горга кириб қирқ деванинг маст бўлиб ётганлигини кўради. Бу девларнинг каттасини *Япроқдес* дейишар экан. Аваз Гуруғли деган сўзни айтганда сўнг, девларнинг ақли шониб, ҳал-ақвол сўраб кетишади. Девлар Аваздан «ёлғиз келдингми?» деб сўраганларида, йўлдошлари борлигини айтади. Девлардан бири уларни чиқариш учун бораётганида Асад ва Шодмон кўрққанларидан қоча бошлашади. Шунда дев қайтиб келиб, уларнинг кўржиб қочаётганларини айтганда, Аваз ёлғондан улар кўрқмасликларини, ҳар бири 90 дев сийшини айтади, ёлғондан уларнинг оти кўржиб қочаётганини баҳона қилади ва ўзи бориб уларни олиб келади. Япроқдес Аваздан қайққа ва нима учун кетаётганини билгач, уларга ёрдам беради. Аваз, Асад ва Шодмонни учга олмага, отларини уч тўрғайга айлантириб, 10 кеча-ю, 10 кундуз учинишади. Девлар уларни йигирма йиллик йўлга олиб бориб қўйишлар. Бир тилсимот билан Аваз, мерганлар ва отлари ўз аслига қайтарилади. Япроқдес ўз юртининг чегарасида улар билан хайрлашиб орқага қайтади. Аваз ва мерганлар йўл юришиб, Гулшан чорвоғига стадилар. Аваз ичкарига кирганда олма ва анжир смоқчи бўлганда улар осмонга чиқиб кетади. У хайрон бўлиб йўлда давом этади ва уч кўшкка етади. Бу жой Гулқиз деган парининг макони экан. Унинг Гулзамон деган ошпази бор экан. У Гулқиз билан танишганда Гулқиз «*Чамбал заводи бўласиз Юнус Масқолийне жояи - дил, Гурбонийне ўли бўласиз лекин аммалийне ўли бўласиз экан*» - деб, Авазнинг хурматини жойига қўяди. Бу макон билан кўшни учга дев бўлиб, каттасининг оти Қизилдес экан. Бу ердаги девлар ҳам Авазга қариндош чиқади, роса зиёфат қилинади ва Авазга мақсадини сўрайди. Қизилдес: «*Торкистон деган шаҳар бу ерда етти йиллик йўл келади, уни фарш Ейлақдес деган тоғдан бахона*», - дейди. Қизилдес уларга ёрдам қилади, бир тилсимот билан учовини олма, отларини тўрғай қилиб, ўн тўрт кунлик йўлга учиб боради. Олда юрилса, у ерда ҳам ўн тўрт

йиллик йўл бўлади. Аваз, Шодмон ва Асад йўл юриб, Қизилқум деган жойга етиб келади. Улар бир қаландарга дуч келишади. У аслида Чин - Мочин хони бўлиб, уни Шоқаландар дейишар экан. У ҳам Малика Айёрни излаб юрган экан. Иккинчи қаландарни Шозаргар дейишар, у Рум элидан экан. Тиллақиқни излаб юрган экан. Бу икки қаландар ҳам Асад ва мерганларга қўшилади. Улар йўл юришиб, Қўқламтоғ деган жойга етиб боришади. Яна йўл юришади. Аваз, Шоқаландар ва Шозаргар ер тагига тушишади. Малика Айёрнинг Торкистон шаҳрига етиб боришади. Маликанинг бир шери бўлади. Улар шерни уздириб қўйишади ва қирқ кун муддатда бир тилла шер ясаб беришади. Малика Хадича деган ханизини дугонаси Тиллақиқнинг олдига жўнатади ва унинг ҳам шер исатиб олишини айтади. Лекин Тиллақиқ рад этади. Шозаргар учқка айланади уни Оқдевшоҳ топиб олади. Отаси узукни Тиллақиқга олиб келиб берали. Малика узукни таққанда лойиқ бўлади, узук гапиря бошлайди. Тиллақиқ узукни тўқсонга ичкима - ички қутига солиб қўяди. Шунда Шозаргар бир тилсимог билан сиғқон бўлиб, тўқсон қутини тешиб чиқади. Шозаргар бошқа балолардан ҳам қутилиб чиқади. Тиллақиқ таққирга тил бериб у билан бирга кетади. Аваз мерганларни топади ва Маликани олиб кетади. Шоқаландар эса Зебит шаҳрининг шахзодасини девлар қўлидан қутқаради, унга Гулқиз парини олиб беришади ва ҳаммалари ўз уйларига қайтиб кетишади. Гурўғанининг розилиги билан Малика Айёрни Авазга турмушга беришади».

Достон қаҳрамонлари: *Гурўған, Аваз, Ҳасан, Малика Айёр, Қосимшоҳ, Тиллақиқ, Гулқиз, Гулзамон, Шодмон ва Асад мерган, Яроқдеш, Қизилдеш, Баймоқдеш, Оқмоқдеш* ва бошқ.

12 - МАВЗУ. VIII - XV АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИ АДАБИЁТИ

Ўзбекларнинг миллат сифатида шаклланиши узок тарихга эга. Ўзбеклар қадимги туркийларнинг авлодларидир. Херодот (мил. олдинги 490/480 - 430/424) Шарқ қабилалари орасида *тургитойлар* ёки Искит юртидаги *туркий (юркей)* лар ҳақида ёзиб қолдирган. «Таврот» да *тўлҳармалар* номи зикр этилган. Манбаларда *хунлар* деб ном олган халқлар ҳам туркийларнинг қадим аждождаридир. Қадимги Хитой манбаларида *тик, ди, тукю* қабилаларининг номи қайд этилган. Аслида буларнинг барчаси «турк» сўзининг турлича номларидир. «*Турк*» сўзи «*қалмоқ*», «*дубулға*», «*тарк*» этилган, «*етуклик чоғи*», «*денгиз қирғоғида утирган одам*», «*жазб этмоқ*», «*тарқалмоқ*», «*ёйилмоқ*», «*кучкуват*», «*бурн*» маъноларини беради.

Биринчи Кўк турк ҳокимлиги VI-VII асрларда ҳукмронлик қилган. Ҳоконлик 535 йилда пайдо булган. 630 - 680 йилларда Кўк турклар давлатни қўлдан бериб қўйган. Бунинг бир қатор сабаблари Урхун-Энасой обидаларида қайд этилган. Булар: 1. *Кейинги даврлардаги ҳукмдор ва бошлиқларнинг лаёқатсизлиги*. 2. *Туркий қавмларнинг ўзаро ноаҳиллиги*. 3. *Табғач давлатининг сиёсати ва ичдан емирувчи тарғибот-ташвиқоти*.

VI-VIII асрлар бўйича *умумтуркий адабиёт* деган атама мавжуд. Бу даврларда туркийлар ягона, муштарак этник қатлам сифатида яшадилар. Савдо алоқаларининг кенгайиши турли тиллар ва ёзувларнинг ҳам кенг тарқалишига сабаб бўлди. Оромий ва юнон ёзувлари истъмолда бўлиб, кейинчалик оромий ёзуви асосида шаклланган сўғд ва хоразмий ёзувлари ҳам кенг қўллана бошлади. Хоразмий ёзувининг энг қадимги намунаси Қўй қирилган қалъадан топилган бўлиб, эрамиздан олдинги III асрга оиддир. Сўғд ёзувининг ёдгорлиги эса Тали Барзу (Сўғд)дан топилган сопол идиш синмида уйиб ёзилган бўлиб, эрамиздан олдинги I асрга тегишли. Бу ёзув намуналарининг

II-III асрларга оид обидалари Дунхуан (Шарқий Туркистон) дан топилган. Уларда Самарқандда яшаган она ва Дунхуанда турадиган қиз ўртасидаги оилавий турмуш ҳақидаги ёзинмалар ифодаланган.

X аср ўрталарида Қорахонийлар давлати ташкил топди. Бу даврда маданият, илм-фан ва адабиёт ривожланди. Туркий адабий тил ҳам тараққий этди. Қорахонийлар даврида *Маҳмуд Кашгарийнинг «Дивону лугатит-турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Кутубду баши», Аҳмад Юсуфийнинг «Давому-л-қасб»* асарлари яратилди. Араблар босқинидан сунг Мовароуннаҳрда ҳам ислом қабул қилинди. Исламнинг асосий ақида ва қоидалар мукаллас *Қуръонда* ўз ифодасини топган. Қуръон 114 сурадан иборат. Ҳар сура оятларга бўлинган. Ҳар бир суранинг алоҳида номи бор. Масалан: 1-сура «Фотиҳа», 2-сура «Бақара», 3-сура «Оли Имрон», 4-сура «Нисо» дейилади. Суралардаги оятлар микдори турлича. «Бақара» сураси 286, «Вал-аср» ва «Кавсар» суралари 3 оятдан иборат. VIII - XII асрларда маданият, илм-фан ўзига хос ривожланиш йўлига ўтди. Ўрта Осиё олимлари араб тили орқали дунё илм-фанига йўл очдилар. *Абу Наср Утбий* араб тилида «*Тарихи Ямний*» асарини ёзди. Ҳуд Сабуқ тагин ҳамда Маҳмуд Ғазнавий ҳукмронлиги даврига оид кўплаб тарихий маълумотлар мавжуд. Ғазнавийлар давридаги энг йирик тарихчилардан яна бири *Абу Саид Гардизий*дир. Унинг форс - тожик тилидаги «*Зайнул-ахбор» («Хабарлар чиройи»)* китоби машҳур. Шу даврда яшаган *Абду Фазл Байҳақий (996-1077)* 30 жилддан иборат «*Тарихи Маъсудий»* ёки «*Тарихи Байҳақий»* деб номланган асарни яратади. Бу асарда султон Маҳмуд ва унинг ўғли Маъсуд даври (1000-1050) да бўлган воқеалар, Бағдод халифалиги, Мисрдаги фотимийлар халифалиги билан бўлган муносабатлар, ижтимоий ва маданий ҳаёт, ҳокимият учун курашлар баён қилинган. Машҳур қомусий олимларимизнинг илмий ижодлари, асосан араб тилида ёзилган. Аммо бадиий ижод уч тилда: *туркий, форсий* ва *араб* тилларида давом этди. Араб тилида ижод қилган адиблар ҳақидаги тўлиқ маълумот *Абу Мансур Сулобийнинг «Ятимад ад-дахр фи маҳосин аҳл ал-аср» («Аср аҳлиниги фозиллари ҳақида замонасининг дурдонаси»)* асари орқали етиб келган. Абу Мансур *Абдулмалик ибн Муҳаммад ибн Исмоил ас-Сулобий* 350 (961) йили Нишопурда туғилган ва 429 (1038) йили шу ерда вафот этган. У йирик олим (50 дан ортиқ илмий асарлар муаллифи), шоир ва тарихчи эди. Унинг юқорида қайд этилган асарининг 4 қисмида X-XI асрларда яшаган 415 та араб тилида ижод қилган адиб ва ёзувчилар ҳақида маълумотлар ва ижодларидан намуналар келтирилган. 4 - қисмга эса 124 та хуросонлик ва мовароуннаҳрлик шоир киритилган ва уларнинг насрий ҳамда назмий асарларидан намуналар берилган. Бу қисмга 4160 байтга яқин шеър киритилган. Улар қасида, васф, ҳажв, марсия, маснавий, ғазал, уржуза жанрларига мансубдир.

Абу Наср Асодӣ Тусий (вафот 1070) Фирдавсий «Шоҳнома» си изидан бориб, «Гершаспнома» дostonини яратган. У форс-тожик адабиётидаги илк ёзма мунозаралар муаллифидир. Булар «Ер ва осмон», «Кеча ва кундуз», «Найза ва камон», «Мусулмон ва кофир», «Араб ва аҷам» дир. Шунингдек, у форс тилининг энг қадимги изоҳли лугатини ҳам яратган. Лугатда 80 га яқин ўша давр шоирларининг шеърларидан намуналар берилган.

Адиб Собир Термизий (тахм. 1078 - 1148) йирик шоир бўлган. Унинг отаси Исмоил Термизий ҳам шоир бўлган. У Султон Санжар Салжукий саройида хизмат қилган. Султон уни Хоразм шоҳи Отсиз хузурига юборади. Хоразмшоҳ шоирни жосусликда айблаб, 1148 йили Амударёга чуқтириб юборади. Адиб Собир Термизийнинг «Девон» и қасида ва ғазаллардан иборат.

XI аср шароитида Юсуф Хос Ҳожиб шоирларини «*суз шероҳчилар»* деб таърифлайди. XIV асрда эса Сайфи Саройи шоирларини «*суз булубул»* дейди. Навоий шоирларни «*суз чаманининг хушхон булубулари»* дея таърифлайди. Зеро, суз адибларнинг ўз назарларида ҳам мўътабар макъога эга. XI асрда Юсуф Хос Ҳожиб бошлб берган дostonчилик анъанаси кейинчалик *Аҳмад Юсуфий, Сайфи Саройи, Қутб, Ҳайдар Хоразмий* каби шоирлар ижодида

давом эттирилди. Шу даврдан бошлаб адабиётда панд-насихат, дидактик усули etkъчлики қилади.

«*Ҳадис*» арабча сўз бўлиб, унинг бир қатор маънолари бор. Булар : 1) янги, янги нарса, воқеа; 2) сўз, ҳикоя, нақл, ривоят; 3) Муҳаммад пайғамбар ёки унинг сарҳобалари ҳақида ҳикоя қилувчи хабар ёки ривоят. Ҳадисларни тўплаб, уларнинг ҳақиқийларини аниқлаш билан шуғулланган олимлар *муҳаддис* дейилган. *Имом Бухорий, Муслим ибн Хажжож, Имом Термизий, Абу Довуд, Насоий, Ибн Моажжа, Доримий, Байҳақий, Табарний, Ибн Ҳиббон, Хатиб, Ҳоким, Абу Аъло, Дайлабий, Дорикутбий, Жамолиддин Суътий* каби кўпгина муҳаддисларнинг номи машҳур. Туркий, жумладан, ўзбек адабиётида ҳам ҳадислардан илҳомланиб яратилган бир қатор бадиий намуналар юзага келди. Бу сиксидаги дастлабки тажриба Юсуф Хос Ҳожиб номи билан боғлиқ. Унинг куйидаги тўртлигида ҳадислар билан маънавий уйғунликни сезиш қийин эмас:

*Атанг пандини сен қатиг тут, қатиг,
Қутадга кунунг бўлга кундин татиг.
Атангни, анангни севиндур туши,
Янут берга тағинг туман минг асиг.*

Аҳмад Югнакий ҳам «Ҳибатул-ҳақойиқ» асарида ҳадислардан таъсирланиб, Юсуф Хос Ҳожиб изидан борган ва Пайғамбар шаънига алоҳида макъовлар бағишлайди:

*Анинг мадҳи бирла татир бу тилим,
Анинг яда бирла шакар шахд авга.
(Унинг мадҳи билан тилим шириндир,
Унинг ёди тилимга шакар ва асал бағишлайди.)*

Ҳатто асардаги бир бобга «*Танерининг мўъжизалари, жоҳилликдан тийилиш, худонинг расулига содиқ бўлиш ҳақида пайғамбар алайҳиссаломнинг айтган сўзлари*» деб ном қўйилган. Ҳадислардан ижодий фойдаланиш кейинги асрларда ҳам давом этди. Бу йўналишда *Жомийнинг «Чиле ҳадис»* ва *Алишер Навоийнинг «Арбаъин» («Қирқ ҳадис»)* асарини эслаш жоиз. Замондошларидан *Абдулла Ориловнинг «Ҳаж дафтари»* китоби ҳам асосан ҳадиси шарифларга ижодий ёндопиш оқибатидир.

XIII - XIV асрлар адабиётида дунёвий мавзунинг асосий ўрин тута боришини, жанрлар хилма-хиллигини кўраимиз. Бу даврда ғазал, қасида, рубоий, туюқ, дoston, маснавий ва соқийнома каби жанрлар асосий ўрин эгаллайди. XIII - XIV асрларда *Фазлуллоҳ Рашидиддиннинг «Жоме ут-таворих», Атомалик Жувайнийнинг «Тарихи шаҳонгуша», Фахриддин Бавоқатийнинг «Раъзатул-аҳбоб фи-тавориху ақобир вал ансоб», Ҳамдуллоҳ Муставфий Қазвинийнинг «Нузхат ал-қулуб» («Қалблар роҳати»), Ҳусам Котбийнинг «Китоби Жумъума» (1369-1370), Али ибн Маҳмуднинг «Наҳжусу фародис» (1360), Қул Ашнинг «Қиссаи Юсуф» (1239) каби асарлари дунёга келди. Ҳайдар Хоразмийнинг «Гул ва Наврў», Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайҳо» дostonлари XIV - XV асрларнинг оригинал дostonи бўлса, Ҳайдар Хоразмийнинг «Гулшанул-асрор», Кутб Хоразмийнинг «Хусрав ва Ширин» дostonлари Низомий дostonларининг ижодий қайта ишланганидир.*

Абулқа луғати XVI асрда усмонли турк тилида тузилган бўлиб, унда Навоий ва бошқа ўзбек шоирлари асарларидан мисол тариқасида парчалар олинган. XV асрнинг ярми ёзма адабиёти жанрлар хилма-хиллиги билан ҳам ажралиб туради. Бу даврда ҳам эпик, ҳам лирик асарлар (қасида, нома, ғазал, дoston, қитъа, туюқ кабилар) кўплаб ижод этилди.

САЙЁҲЛИК АСАРЛАРИ

Ўрта Осиё халқларининг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маданий ҳаётига дунё халқлари жуда қадимдан қизиқиб келишган.

Абу Исҳоқ Истахрӣ (850-934) тарихчи ва географ бўлиб, Ҳиндистон, Араб ва Ғарб мамлакатлари ҳамда Урта Осиё халқлари ҳақида маълумотлар берган.

Херодот (мил.ав. 490-480 - 430-424 й. да яшаган юнон тарихчиси) нинг «Тарих» асари 9 китобдан иборат бўлиб, ҳар бир китоби юнонлар эъозлайдиган 9 музадан биргита бағишланган (Клио, Эвдерна, Галиа, Менпанена, Терпсихора, Эрато, Полигимния, Ургания, Каллиопа). Бу китобларда форс (Эрон) подшоҳлари, искиф қабилалари, Мадия ва Юнонистон (Эллада) каби давлатлар ўртасида келиб чиққан урушларнинг сабабларини аниқлашга интилади. Херодот фикрича, яхшиликка ёмонлик, ёвуз, ахлоқсиз, адолатсиз ишлар халқаро урушларни келтириб чиқаради.

Страбон (мил.ав. 64/63 - мил. 23-24 йиллар) қадимги юнон тарихчиси ва сайёҳдир. У 17 жилдан иборат «География» китобида Қора денгиз мамлакатлари ва Кичик Осиё ҳақида ноёб маълумотларни жамлаган.

Арриан Флавий II асрда яшаган юнон тарихчиси ва ёзувчидир. «*Искандар юрти*» ва бошқа асарларида македониялик Искандарнинг Сўғдиёнага қандай бостириб келгани, Спитамен каби миллий қаҳрамонларимизнинг жасоратлари тасвирланган.

Хитой сайёҳи *Сима-Цян* ўз юртидан чиқиб кетиб, кўп йиллар давомида 120 дан ортиқ мамлакат ва ўлкаларда бўлади, Қашқар ва Исикқўл орқали Сайрам, Тошкент, Самарқандга боргани ҳақида маълумотлар берган.

Марко Поло (1254-1324) генуялик сайёҳ ва ёзувчи бўлиб, «*Марко Поло китоби*» асарида Олд Осиё, Марказий Осиё ва Хитойдаги халқларнинг урф-одатлари, маданияти, санъати, жумладан, бадний ижодлари ҳақида ҳам айрим маълумотларни берган.

Руя Гомзалес Клавехо (1412 й. сафот эмея) кастилиялик сайёҳ бўлиб, 1403-1406 йиллар давомида Самарқандда бўлган. У тежурийларнинг адабиёти ва санъати ҳақида кўпгина маълумотлар тўплаган.

Араб сайёҳи *Ибн Баттута* Урта Осиё халқларининг географияси, тарихи, этнографиясига оид кўп қимматли маълумотларни ёзиб қолдирган. Бу машҳур сайёҳ ўзининг 28 йиллик саёҳатлари давомида Шимолий ва Ғарбий Африка, Арабистон ярим ороли, Ҳиндистон, Испания, Туркия, Эрон, Шарқий Европа, Хитой ва Урта Осиёда бўлган, Урта Осиёда мўғул истилоси асоратларини ўз кўзи билан кўрган. Ибн Батутанинг тулик исми *Шамседдин Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Иброҳим ибн Юсуф ал Лавата ат-Тамжӣдӣ*. У Урта Осиёнинг кўплаб шаҳарлари, хусусан Хоразм, Урганч, Самарқанд, Бухоро ҳақида нодир маълумотларни ёзиб қолдирган. Жумладан, у «дунёда хоразмликлар сингари олижаноб, меҳмондўст халқни учратмадим» дейди. Ёки Саройдан Хоразмгача уни кузатиб борган савдогар Али ибн Мансур кийим-кечак учун 10 динордан сарфлаб боради. А.мо Ибн Батутага 8 динорга олдим дейди. Сайёҳ буни тасодифан бошқа бир ҳамсуҳбатидан билиб қолади ва ҳайратга тушади. Асарда бундай урф-одатлар ҳақида анчагина қайдлар бор.

ЎРТА ОСИЁНИНГ ҚОМУСИЙ ОЛИМЛАРИ

Урта Осиё ўзининг қомусий олимлари билан ифтихор қилади. *Ал-Хоразмий, Абу Райҳон Бериунӣ, Аҳмад Фарғоний, Форобий, Ибн Сино, Мирзо Улуғбек* ва бошқалар ана шундай қомусий олимлар сирасига киради.

ФОРОБИЙ (873-950)

Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ўзлуг Тархон Форобий 873 йилда Форобда туғилган. Дунё аҳли Арастуни биринчи муаллим деб билишса, Форобийни «*Муаллимус-соний*», яъни «*Иккинчи муаллим*» деб аташган. Бошланғич маълумотни она юртида олган, кейин Тошкент, Бухоро, Самарқандда ўқиган, Бағдод, Исфажон, Ҳамдон, Рай шаҳарларида бўлган. Форобий 70 дан ортиқ тилни билган, фалсафа, арифметика, геометрия,

астрономия, мусиқа, табиат, физика, кимё, оптика, тиббиёт, биология ва бошқа фанлар соҳасидаги кашфиётлари билан катта шухрат қозониб, 160 дан ортиқ асар ёзган. Бизгача 40 га яқин асари етиб келган. Форобий 950 йилда Дамашқда вафот этган.

Асарлари: «*Арасту қонуларининг моҳияти ҳақида*», «*Шеър саяҳати ҳақида*» (Арастунинг «Поэтика» асарига шарҳ сифатида ёзилган рисола), «*Фозиллар шаҳри аҳлисининг фикрлари*», «*Илмларнинг келиб чиқishi ва тасвифи*», «*Бахт-саодатга эришу ҳақида рисола*» ва бошқ.

АЛ - ХОРАЗМИЙ (780 - 850)

Абу Абдулла Муҳаммад ибн Мусо 780 йилда Хивада туғилган. Хоразмий дунёга машҳур математик ва астроном сифатида танилган. Унинг номи тарихда қолдирган буюк асар «Ал жабр вал-муқобала» рисоласидир. Олим 850 йилда Бағдод шаҳрида вафот этган. Ал-Хоразмий Маъмуун академиясининг ilk гашкилотчиларидан ва энг фаол аъзоларидан бири эди.

Асарлари: «*Ернинг сурати*», «*Астрономик жадваллар*», «*Тарих рисоласи*», «*Мусиқа рисоласи*», «*Мафотихул-улуъ*» («*Илмларнинг калитлари*», 9 китобдан иборат), «*Қуёш соатлари тўғрисида*», «*Ҳинд арифметикаси ҳақида китоб*», «*Синус зисжлари*», «*Ер сатҳини ўлчаш*» ва бошқ.

АҲМАД ФАРҒОНИЙ (тахм.797, Фарғона- 865, Миср)

Буюк аллома Аҳмад Фарғоний Фарғонада туғилган. IX асрда яшаб ижод этган. Унинг асл исми Абул Аббос Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Касир ал-Фарғонийдир. Алломанинг ижодий фаолияти Бағдод билан, Ал-Хоразмий раҳбарлигида фаолият кўрсатган «Байтул ҳикма» билан боғлиқ. Фарғоний Бағдод ва Дамашқдаги расадхоналар қурилишига қатнашган, Птоломей «Юлдузлар жадвали» даги маълумотларни текширган, 812 йилда қуёш тугилишини олдиндан башорат қилган, Ернинг думалоқ эканлигини очган, Мисрда Нил дарёси сувини ўлчайдиган асбоб ясаган, фалакиёт илмига муносиб ҳисса қўшган. Европаликлар алломани «*Ал Фраганус*» деб аташган. Унинг 7 та асари сақланиб қолган. 1998 йилда Фарғонийнинг 1200 йиллиги халқаро миқёсда нишонланди. Кува шаҳрида унга ҳайкал ўрнатилди ва истироҳат боғи барпо этилди.

Асарлари: «*Самовий ҳаракатлар ва умумий илми нужум китоби*» («*Астрономия асослари*»), «*Фалакиёт илмининг усуллари ҳақида китоб*», «*Устуруб ясаи ҳақида китоб*», «*Етти иқлим ҳисоби*» ва бошқ.

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ (973 - 1048)

Беруний 973 йил 4 сентябрда Хоразмнинг Қиёт (Кат) шаҳрида дунёга келган. Дастлабки таълимни она шаҳрида олган, машҳур олим Абу Наср ибн Али Ироқдан илми нужум, риёзат каби фанлардан дарс олади. У 17 ёшида ilk астрономик кузатишларни ўтказди. У 150 дан ортиқ илмий асарлар ёзди. Буюк бобокалонимиз 1048 йил 13 декабрда Фазнада вафот этган. «Берун» ёки «Бирун» сўзи «ташқари» деган маънони англатади.

Асарлари: «*Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар*» (тақвим ва йил ҳисоби, шунингдек, сундийлар, қадимги хоразмликлар, форслар, юнонлар, яҳудийлар, христианлар ва мусулмонларнинг байрамлари, урф-одатлари тўғрисида маълумот берувчи асар), «*Геодезия*», «*Қуёш ҳаракатини аниқлаш йўли*», «*Минералогия*», «*Сайдана*», «*Ҳиндистон*» ва бошқ.

АБУ АЛИ ИБН СИНО (980 - 1037)

Буюк даҳо Абу Али ал-Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ибн ал-Ҳасан ибн Али ибн Сино ҳижрий 370 (милодий 980) йилда Бухоронинг Афшона, ҳозирги Исфана қишлоғида туғилган. У ёшлигиданоқ ўткир зеҳни ва илмга қизиқиши билан ҳамман лол қолдирарди. Ибн Сино Ан-Нотлий қўлида тарбия олади. У

астрономия, фалсафа, математика, физика, кимё, тиббиёт, мантиқ, адабиёт, минералогия ва бошқа фанлар билан шуғулланган. 10 ёшида «Куръон» ни ёл олган, 16 ёшдаёқ атоқли табиб бўлган. У Бухоро амири *Нур ибн Мансур*ни даволаб, саройнинг бой кутубхонасидан фойдаланиш ҳуқуқини қўлга киритган.

Ибн Сино 1002 йилда Бухородан чиқиб кетади, Урганч, Обивард, Насо, Нишопур, Журжон, Рай, Исфаҳон, Ҳамадон каби шаҳарларда бўлади. У 1037 йилда (ҳижрий 428) 57 ёшида Ҳамадон шаҳрида вафот этади. Мутафаккирнинг турли фанларга оид 450 дан ортиқ илмий асарлар яратганлиги маълум. Бироқ бизгача Ибн Синонинг 242 та асари етиб келган. Шулардан 4 таси адабиётга, 5 таси музыкага, ўндан ортиғи астрономияга оид асарлардир ва ҳок. Ибн Сино Шарқда «*Шайхур-Раис*», Фарба эса «*Ашҷелла*» номи билан машҳур. «*Юсуф қиссаси*» Куръон сюжети асосида ёзилган биринчи асар бўлиб, рамзий-мажозий усулдадир. «*Рисолат - ат тайр*» («*Қуш рисоласи*»), «*Уйғоқ ўғли Тирки*» («*Ҳайй ибн Яқзон*») каби асарлари ҳам рамзий - мажозий услубда, «*Саломон ва Ибсо*» эса ишқий-сарғузашт асардир. Ибн Сино шоир сифатида дoston, қасида, газал, рубоий, фардлар яратган. Унинг шеърларида илм-маърифатга даъват, дунё сирларини билишга интилиш, яхши ахлоқий хислатларни эгаллашга чорлов асосий урин тутади. Шеърятнинг назарий масалалари унинг «*Мушиқа илмида катта тўлаам*» асарида ҳам тапқик этилган. «*Шеър образли сўзлардан иборат бўлиб, ритмли, бир-бирига мувофиқ иборалардан таркиб топган ҳамда мисралари бир-бирига тенг, вазнлари такрорланган, охири товушлар бир-бирига ўхшаш бўлиб келган сатрларга айтилади*», - дейди Ибн Сино. У тиббий йул-йуриқларни, кўрсатмаларни шеърый йул билан баён этган. Булар *урғушлар* деб аталган. Бунга сабаб уларнинг *ражас вазнида* ёзилганидир.

Асарлари: «*Китоб ат-тифо*», «*Дошт-нома*», «*Китоб ал-қонуи фи-т-тиб*» («*Тиб қонунари китоби*»), 5 *китоб*, 14 *жилддан иборат бўлган*), «*Саломон ва Ибсо*», «*Юсуф қиссаси*», «*Рисолат ат-тайр*» («*Қуш рисоласи*»), «*Уйғоқ ўғли Тирки*», «*Тиббий урғуш*», «*Фали ат-шеър*» («*Шеър сабағати*», шеър илми, *юнн шеърятининг тур ва шакллари ҳақида*), «*Мушиқа илмида катта тўлаам*» ва бошқ.

Шеърларидан намуналар:

*Умринг кўпи билан бир-икки нафас,
Нафас эса кичик бир шомолу сас.
Шамолга таянмиш умринг биноси,
Мустаҳкам иморат елга таянмас.* (Ш. Шомухамедов таржимаси)

* * *

*Менинг кўфрим айбларга дилмдан ўзга султон йўқ,
Бу оламда менинг покиза имонимдек имон йўқ.
Замон аҳли аро танҳо мусулмон м'еч эдим, э воҳ!
Агар кофир эсам мен ҳам, бу дунё'ла мусулмон йўқ.*

МИРЗО УЛУҒБЕК

(1394 - 1449)

Улуғбек 1394 йил 22 мартда Эроннинг фарбидаги Султония шаҳрида А. Темурнинг ҳарбий юришлари пайтида туғилган. Тўрт ёшидан бошлаб унинг тарбияси билан бувиси Сароймулк ва бобоси Темур шуғулланадилар. Улуғбекка шоир Муҳаммад Солиҳнинг бобоси Амир Шоҳ Малик васийлик ва мураббийлик қилади. Амир Темур севишли неварасини сафарларда, юришларда ҳам бирга олиб юрган. Темур вафотидан сўнг 15 яшар Улуғбек Самарқанд ҳокими бўлади. Пойтахти Ҳирот бўлган Хуросон давлатини ўзи бошқаради. Улуғбек ўз атрофига «*ўз даврининг Афлотуни*» деб ном олган *Қозизода Румий* (Улуғбек уни ўзига устоз деб билган), «ўз замонасининг *Птоломейи*» бўлган *Али Қунчи*, математик ва астрономлар *Мансур Қотий*, *Барқандий*, *Мирал Чолабий*, *Ғиссиддин Жамшид* каби олимларни жамлаган. Самарқанднинг Обираҳмад сойи ёқасида 3 қаватли, баландлиги 50 метр бўлган расадхона қурдириб, унда 1018 та юлдузнинг мувозанатини аниқлашган.

Улуғбек ўели Абдулатиф розилиги билан 1449 йили ёлланган қотил Аббос томонидан ўлдирилган.

Асарлави: «*Зилзи жадиди Курагоний*», «*Бир даража сиксусли аниқлаш ҳақида рисола*», «*Рисолаи Улуғбек*», «*Турт улус тарихи*».

13 - МАВЗУ. ТАСАВВУФ ВА АДАБИЁТ. ТАСАВВУФ АЛЛОМАЛАРИ

Тасаввуф - комил инсонликка интилиш, ҳам руҳан, ҳам жисман пок бўлиш, буларга махсус риёзат босқичлари орқали етиб бориш таълимотиدير. У диний ва дунёвий таълимот бўлиб, ундаги асосий широр булган «Мўминнинг мўминга зулми ҳаромдир» қабилдаги широрлар Курьон оятларига асосланган. Абу Райҳон Беруний «Тасаввуф» сўзининг луғавий маъносини «файласуф» сўзидаги «суф» сўзи билан боғлайди. Сўфий сўзи ҳам «суф» дан ясалган, «Тасаввуф», «мутасаввуф» сўзи билан ўзакдошдир. Илмда тасаввуф тарихидаги икки босқич, *зоҳидлик ва орифлик* ажратилади. Зоҳидлик даврига хос хусусият Оллоҳ йўлида тоат-ибодат қилиш ва фарзидир. Иброҳим Адҳам, Ҳасан Басрий, Абдуллоҳ Муборак шу оқим вакиллариدير. IX аср *ўрталарида* орифлик даври бошланади. Эндиликда хонақоҳлар вужудга келади, тасаввуф мактаблари шаклланади. XIII - XIV асрларга келиб, унда назарий-илмий жиҳатдан ҳам юксалиш даври кузатилади. Тасаввуф инсоннинг маънавий камолотга эришиш йўлидир. Бу йўл турт қисмга ажралади:

1. **Шарнат** (маънавий комилликнинг илк босқичи)

2. **Тарикат** («йўл», тасаввуфнинг амалий қисми). У албатта устоз (пир, муршид) билан эгалланади.

3. **Маърифат** («билмоқ», бу босқичга эришган зоҳид дунёнинг ҳамма жисмида, ҳар бир воқеа-ҳодисада Оллоҳ иродасини, унинг сифатларини кўра олади. Аммо бу ҳали ўзлаштиришнинг ақл билан боғланган босқичи)

4. **Ҳақиқат** (тасаввуфнинг энг юқори - олий босқичи).

Тасаввуфда ҳақиқат йўли «*Сулук*», бу йўлда кирган инсон «*Солик*» (*Солиҳ*) деб, бирлик, Оллоҳ билан бирлашиш йўли эса *вахдат* деб аталади.

Тасаввуф оқими ўз адабиётини ҳам юзага келтирдикки, Муҳаммад Ғаззолий, Юсуф Ҳамдоний (ваф. 1141) сингари алломалар унинг назарий асосларини яратдилар. Туркий адабиётда тасаввуф таълимоти Юсуф Хос Ҳожибнинг «*Кутадгу билиг*» асаридан бошлаб ифодалана ва ривожлана бошлаган. Аҳмад Югнакий ва Аҳмад Яссавийлар ҳам тасаввуф адабиётининг зукко билимдонлариدير.

Бой, ранг-баранг мумтоз шеърятимизнинг асл таровату пурмаъноларни тўғри идрок этмоқ учун тасаввуф таълимотидан хабардорлик, тасаввуф истилоҳларини билиш зарур. Тасаввуфдаги энг кўп қўлланадиган истилоҳлар куйидагилар:

1. **Маъшуқа** - Оллоҳ пайғамбаримиз Муҳаммад Алайҳиссалом, комил инсон 2. **Ишқ** - тасаввуф шеърятда ишқ икки хил: а) мажозий (инсоний муҳаббат) б) боқий ва ўлмас ишқ (инсоннинг Оллоҳга ишқи) 3. **Май**, шароб - Оллоҳнинг ишқи 4. **Бода** - нймон 5. **Соқий**, пир майхона, пир ишқ - маънавий устоз, пир 6. **Жом**, **қандақ** - камолга етган кишининг қалби 7. **Лаб** - комил ва ориф кишининг пурмаъно сўзи 8. **Бўса** - маърифатнинг сирру асрорларидан баҳрамандлик воситаси 9. **Васл аҳди** - комилликка етишган, Ҳаққа яқинлашиб бораётган киши 10. **Дароши** - Ҳаққа ошиқ бўлган, унинг висолига эришмоқни ўзига вазифа қилиб қўйгани туфайли, асосий мақсадни Аллоҳни излашга бағишлаган киши 11. **Бутхона**, **харобат**, **майхона** - оқил, донно, камолотга етган кишиларнинг илоҳиёт, **Ишқ** ҳақида мажлис қурадиган, мажлис қурадиган, Оллоҳ номи муттасил зикр этиладиган жой 12. **Кофир** -

инсонни ёмонликларга ундайдиган нафс 13. **Кунгли** - Оллоҳнинг инсон бағридаги уйи 14. **Ломакон** - жисми йўқ, фақат руҳларгина яшовчи олам 15. **Тажадди** - жилваланиш; тасаввуфда инсонда Аллоҳ жамолининг жилваланиши 16. **Қаламдар** - дунёнинг барча хузур-қаловативо, айш-ишратидан, орзу-хавасидан воз кечиб, Ҳақни излаб, кезиб юрувчи суфий-сийрат дарвешлар ва бошқ.

Тасаввуф таълимотида Маломатия, Жунайдия, Қодирия, Мавлавия, Кубровия, Нақшбандия, Ясавия ва яна бир қатор шу каби тарикатлар мавжуд. Қуйида баъзи тасаввуф алломаларининг ҳаёти ва фаолияти ҳақида қисқача маълумотларни келтирамыз:

ИБРОҲИМ АДҲАМ

Иброҳим Адҳам зодагон оиласида туғилган. Ёшлигида яхши билим олади, илоҳийта қизиқиб, ҳақ йўлига киради. Бир оз вақт шаҳар ҳокими вазифасида ишлайди. Иброҳим бутун давлати, оиласидан воз кечиб, зоҳидона ҳаёт кечиришга аҳд қилади, дарвешлар либосини кияди, мусофирлар хизматиғни қилиб, фаррошлик вазифасини бажаради; Фузайл Абз, Суфён Сурий сингари суфийлар суҳбатига бўлади. Иброҳим Адҳам шохликдан воз кечиб, тасаввуф йўлини тутган ва 777 йилда вафот этган баъкик машҳур зотдир.

МАНСУР ХАЛЛОЖ

Абумаъриф Абдулло билан Аҳмад билан Абутоҳир Мансури Халлож IX асрнинг охири ва X асрнинг бошларида яшаб ўтган машҳур авлиё. Ота-онаси зардуштийлардан бўлган. У «Ашъа-ҳақ», яъни «Мен-худома» дегани учун халифа Ал-Маҳдий даврида (775-785) дорга осилган, бошини кесиб, бутун танасини куйдириб, кулини Дажта дарёсига ташлаганлар. Шоир Машраб ҳам онгли равишда Мансур Халлож изидан борган, ушундай ўрнини орзу қилган.

АБУ МАНСУР АЛ - МОТУРИДИЙ

(870 - 946)

Ал-Мотуридий 870 йилда таваллуд тошган. Унинг тўлиқ исми Абу Мансур Муҳаммад ибн Маҳмуд ал-Ҳанафий ал-Мотуридий ас-Самарқандийдир. У Самарқанд шаҳрида подшоҳ Наср саройида илоҳий билимлар билан шуғулланган. Самарқанднинг Исмоил Сомоний томонида босиб олганиши алломанинг ижодига ҳалақат беради, у саройдан кетиб, Мотурид қишлоғида яшайди. Исмоил Сомоний ал-Мотуридийни саройга таклиф қилади, лекин аллома бу таклифни рад этади. У Самарқанддаги катта Жомеъ масжидида имом-хатиб бўлади, ўз боғида ишлайди. Мотуридий жуда кўп шогирдлар етиштирган, бир қанча асарлар яратган. У 946 йилда (ҳижрий 335 й) вафот этган. Унинг қабри Самарқанддаги Чокар-иза қабристонидadır. Ўзбекистонда аллома таваллудининг 1130 йилиги кенг нишонланди.

Асарлари: «*Китоб ал-усул*» («*Диний таълимот усули китоби*»), «*Китоб таъхид*», «*Шарҳат асослари сароси*», «*Диалектика ҳақида китоб*», «*Рисола жонвор дорий*» («*Жонворларга оид рисола*»), «*Пайломма*» ва бошқ.

АБДУЛҲОЛИҚ ФИЖДУВОНИЙ

Хожа Абдулҳолиқ Фиждувоний XII асрнинг биринчи чорагида Фиждувонда туғилган. У дастлабки таълими оталари Абдулжамилдан ҳамда хусусий муаллимлардан олган. Шундан сўнг Балхта бориб Хожа Фазлидин қўлида ўн бир йил таҳсил олган. Марв, Сарахс, Тус сингари Хуросон шаҳарларига сафар қилади. Сарахсда машҳур аллома Юсуф Ҳамадоний билан учрашиб, бир умрга устоз-шогирд бўлиб қолади. Абдулҳолиқ бир неча марта Ҳаж зиёратига бўлган: Шайх 117 йил умр кўриб, 1220 йили ўз ватанида вафот этган. Фиждувонийдан бизга қадар ахлоқий-таълимий ва соф илмий-назарий моҳиятдаги «*Рисола тариқати*», «*Рисола саҳоба*», «*Одоба тариқати*», «*Мақсадул солиқия*», «*Васиятнома*», «*Малоқба Хожа Юсуф Ҳамадоний*», «*Маслак - ул - орифий*» сингари бир қанча рисолалар мерос бўлиб қолган.

Алишер Навоий Хожа Абдулҳолиқ Фиждувоний ҳақида: «*Валийликлари шу даражага етган эдики, намозга Кавбага борарар эдилар*» - деб ёзган.

ФАРИДИДДИН АТТОР (1145 - 1221)

Шоир ва мутафаккир Фаридиддин Муҳаммад ибни Абубакр Иброҳим Нишопурий Нишопурда туғилган. Отаси табиб ва аттор бўлгани учун тахаллуси Аттормидр. Аттор адабиёт, ҳикмат, дин илмлари (тафсир, ҳадис, фикҳ) ни, шунингдек, тиббиёт ва доришunosликни пухта билган. Шоирнинг «Мантиқ утайр» («Кўш нутқи») асари машҳур бўлиб, Навоий уни болалигида севиб ўқиган ва умрининг охирида, 1499 йилда унга жавобан «*Лисон ут-тайр*» («Кўш тили») асарини ёзган.

АҲМАД ЯССАВИЙ (1166 йилда вафот этган)

Аҳмад Яссавий атоқли мутасаввуф шоир, *тайху машойх*, *султон*у орифий лақабларига мушарраф бўлган буюк зот, Яссавия (Жаҳрия) номли тариқатнинг асосчисиридир. У Сайрам шаҳрида Шайх Иброҳим ота ва Ойша она (Қорасоч момо) оилаларида дунёга келади. Унинг Латиф ота ва Мустафоқули ота каби ака-укаси бўлган. Аҳмад 7 ёшида отасидан егим қолади. Дастлаб Арслонбобдан, кейинчалик бухоролик йирик мутасаввуф Юсуф Ҳамадонийдан таҳсил олади. Сўнгра Туркистонга қайтиб шайхлик қилади, овозаси ортади. Аҳмад Яссавий Муҳаммад пайгамбардан ортиқ умр кўришини истамаган ва 63 ёшида ертўлага тушиб, умрининг охиригача ана шу ертўлада яшаган. Амир Темур 1395-1397 йилларда Аҳмад Яссавий дафн этилган жойга мақбара қурдирган. Аҳмад Яссавий шеърларини тўртлик шаклида яратиб, уларга «ҳикмат» деб ном берган. Ҳикматларга «*Қул Хожя Аҳмад*», «*Хожя Аҳмад Яссавий*», «*Аҳмад ибн Иброҳим*», «*Султон Хожя Аҳмад Яссавий*», «*Яссавий Мискин Аҳмад*», «*Аҳмадий*», «*Қул Аҳмад*», «*Мискин Аҳмад*» каби тахаллуслар қўйилган. Яссавий ҳикматларида жаҳолат ва водонлик қораланган. Шоир ижоди учун Куръон, ҳадис ва умуман диний маърифат етакчи хусусият ҳисобланади. Яссавийнинг асарларида ҳаётнинг барча босқичлари «шариат», «тариқат», «маърифат» ва «ҳақиқат» дан иборат деган тасаввуфона гоё ўз ифодасини топган. Яссавий ҳикматларининг тили халқнинг жонли сўлашув ва халқ кўшиқлари тилига яқин туради.

Асарлари: «*Девони ҳикмати*» (Дафтари соний (Иккинчи дафтар)), «*Тариқат одоб*и *туғрисидаги рисола*», «*Меърож ҳикояси*», «*Мувожотнома*», «*Фақринома*» ва бошқ.

ҲИКМАТЛАРИДАН НАМУНАЛАР:

*Нофсдин кечиб, қаноатни пеша қилган,
Хар ким тесса, рози бўлуб бўйин сунган,
Ёшларга ҳикмат қилиб, дуо олган,
Андак омиш таъбир кунн армони йўқ.*

*Аҳли дунё халқимизда саҳват йўқ,
Подшоларда, вазирларда адолат йўқ,
Дароғешларни дуосида ижобат йўқ,
Турлук бало халқ устига ёғди, дустлар.*

БАҲОУДДИН НАҚШБАНД (1318 - 1389)

Сайид Муҳаммад Баҳоуддин ибн Сайид Жалолиддин 1318 йилда Бухоро ёнидаги Қасри Ҳиндуён (Қасри Орифон) қишлоғида таваллуд топган. Нақшбанд ёшлигиданоқ тасаввуф йўлига кирган, унинг сирларини ўрганган, Куръони Карим, тавсир ва ҳадисларни пухта эгаллаган. У деҳқончилик билан шуғулланиб, кейинчалик шойи газламаларга, темир ва мис буюмларга турли нақшлар битган. Шу сабабли у кишининг лақаби «Нақшбанд» бўлган. Баҳоуддин Нақшбанд Абдулҳолиқ Гиждувонийни ўзига пир ва устод деб билиб, унинг таълимотини ривожлантирган. Нақшбандий тасаввуф назарияси ва амалиётига доир 13 та асар ёзган. Улар орасида «*Ҳаётнома*», «*Далели ошкору*», «*Одоб ал-солалкял*» каби асарлар алоҳида аҳамиятга эга. Хожя Баҳоуддин «Нақшбандия» тариқатига асос солиб, Арабистон, Эрон ва

Марказий Осиёнинг кўп шаҳарларида тасаввуфни кенг тарғиб қилган. Нақшбандийликнинг асосий моҳияти «Даст ба қору, дил ба ёр!» («Кўл ишда, Оллоҳ дилда») деган шиорда ўз ифодасини тошган. Баҳоуддин (диннинг фахри) қароматли инсон бўлганлиги учун унга «Балогардон» деб ном беришган. А. Тёмур, А. Навоий, А. Жомий, Махтумқули ва бошқа улўф зотлар Нақшбандия йўлини танилаганлар. Хожа Баҳоуддин Нақшбанд 1389 йилда ўз қишлоғида вафот этган. 1993 йили Ўзбекистонда Баҳоуддин Нақшбанднинг 675 йиллиги кенг нишонланди.

ХОЖА АҲРОР ВАЛИЙ

Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Валий Нақшбандия тариқатини ўз даврида янгилаштирган шайхдир. У 1404 йилда Тошкентда туғилган, болалиги ва ёшлиги она шаҳрида кечган. Ёш Убайдуллоҳнинг тарбияланishi ва таълим олишида тоғаси Хожа Иброҳим катта роль ўйнаган. 1427 йилда Хожа Аҳрор Самарқандга келади. 1428-1433 йилларда Ҳиротда бўлади. Манбаларнинг даъват беришича, Хожа Аҳрор 1451-1452 йилларга қадар Тошкент агрофи ва унинг теварагидаги манзилларда яшаган. Абдурахмон Жомий Хожа Аҳрорни «*Шайх маъсуд*» деб билган бўлса, Навоий уни «*Тариқат кутби*» дея таърифлайди. Заҳриддин Бобур эса шайхни «*Ҳазрати Хожа Убайдуллоҳ*» тарзида улўғлаган.

14 - МАВЗУ. IX - XIV АСР АДАБИЁТИ НАМОЯНДАЛАРИ

ИМОМ ИСМОИЛ АЛ-БУХОРИЙ

(810 - 871)

Бухорийнинг тўлиқ исми *Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн Иброҳим ибн ал-Муғира ибн Бардазбоҳ ал-Жуафий ал-Бухорий*дир. У Бухорода катта оқми оиласида 810 йил 20 июлда туғилган. У ёшлигиданоқ ўзининг ўткир зеҳни ва кучли иқтидорини намойиш қилади. Муҳаммад Бухорий гўдаклигидаёқ отаси дунёдан ўтади ва онасининг қўлида қолади. 16 ёшларида оналари ва акаси Аҳмад билан бирга ҳажга бориб, 4 йил Маккада яшаганлар. Йул-йўлаккай Бахъ, Басра, Куфа, Бағдод, Хумс, Дамашқ, Миср, Макка ва Мадина сингари кўнраб шаҳарлардаги ҳадисшунос олимлардан сабоқ олади. Бу пайтда у машҳур муҳаддислар Абдуллоҳ ибн Муборак ва бошқаларнинг ҳадис тўпламларини тўлиқча ёд олиб ултурган эди. Бухорий 18 ёшта кирганда бир қатор йирик илмий асарлар муаллифи эди. Унинг устозларидан Шайх Дохийлий шогирднинг қувван ҳофизасига, баҳсланиш маҳоратига, далилларни келтиришдаги изчил мангигига кўп марта айил қолган, тан берган ва уни олқинишган эди. Бухорий ислом мамлакатларини кезиб, жами 600 минг ҳадис ёзиб олган. Ал-Бухорий умрининг сўнгги кунларини Самарқанд яқинидаги Ҳартағ кўнрағида ўтказди ва ҳижрий 256 (милодий 871) йилда вафот этди.

Асарлари «*Ал-Жомъ ас-саҳиҳ*» («Ишонarli тўплам»), «*Ал-Адаб ал-муфррад*» («Адаб дурдоналари»), «*Китоб асмаъ ил-саҳоба*», «*Китоб афҳал ал-аҳад*», «*Китоб ул-фироқад*», «*Ал-тарик ал-кабир*», «*Тарихи ус-сифат*» («*Сифатлари*»), «*Тарихи ҳадис*», «*Девон ас-саҳоба сит-таъваккил*», «*Тарихи кабир*», «*Китоб Бурҳан*» ва бошқ.

«*Ал-адаб ал-муфррад*» китобидаги ҳадислардан танунлар:

32-ҳадис. Абу Ҳурайра айтди: Расулудлоҳ: «*Уч тоғфа китобларнинг дуоси ҳеч шубҳасиз Алвақ Таоло қошида мақбулдир: маълум китобнинг дуоси, мусоабнинг дуоси ва ота-онанинг дуоси*», - дедилар.

366-ҳадис. Убайдуллоҳ ибн Муҳаммад ал-Ансорий (розийақу анҳу) айтди: Расулудлоҳ (саллоллоҳу алайҳи ва саллам): «*Кимки ўз олдига отида тилч, тили оғ бўлиб турса ва олдига шу қишса отарик тоғми бўлса, у олдинга сўз бунга дуа бергани ҳисобланади*», - дедилар.

МАҲМУД КОШҒАРИЙ

Маҳмуд Кошғарийнинг асл исми *Маҳмуд Ибнуҳусайн ибн Муҳаммадил Қошғарий* бўлиб, унинг бобоси Қашқарда туғилган бўлса ҳам, аммо у асосан Болосоғунда яшаган. Баъзи манбаларда Кошғарийнинг тўлиқ исми *Шамсуддин Маҳмуд Ибн Хусайн* тарихасида келтирилган. Маҳмуд Кошғарий тахминан 1028-1037 йиллар ўртасида Қошғар шаҳрининг жануби-ғарбидаги Упол қишлоғининг Озиг маҳалласида туғилади. У қорахоний ҳукмдорларидан Юсуф Қодирхоннинг эвараси. Отаси Хусайн ибн Муҳаммад (Қодирхоннинг невараси) «Арслон элиг» номи билан 1056-1057 йилларда Барскон амири бўлган. Маҳмуднинг она томондан буваси Хужа Сайфиуддин бузруквор ҳам ўқимишли киши бўлган. Маҳмуд Кошғарий араб, форс, румоний каби 8 - 9 тилни мукамал эгаллаган. У қандайдир бир қирғин пайтида ота юртини ташлаб чиқиб кетади, кўп ўлкаларни кезади ва 1118 йилда Қашғарга қайтиб келиб мадрасада дарс беради. 97 ёшида (милодий 1126 йилда) вафот этади ва Уполдаги аждоллари макбарасига дафн этилади. Мақбара ҳозиргача «*Давратил Муллоам мазори*» номи билан машҳур. М. Кошғарий *илк географ, ботаник, зоолог, туркий тил грамматикасини ишлаб чиққан биринчи тилшунос олим, фольклоршунос, элшунос (этнограф), адабиётшунос, шоир, тарихчи ва қомусий алимдир.* Унинг «Жаҳоҳир-ун наҳр фи луғотит турк» («Турк тили синтаксиси қондалари») асари топилмаган.

«Девону луғотит- турк» асари ҳақида

«Девону луғотит турк» («Туркий сўзлар девони») ҳижрий 469, милодий 1076-1077 йилларда ёзилган бўлиб, *Абулқосим Абдуллоҳ бинли Муҳаммад ал-Муқтадога* бағишланган. Бу вақтда муаллиф 50 ёшда бўлган. Янги манбаларга кўра бу асар 1072 йилда ёзила бошланган ва 1074 йилда тугатилган (ҳижрий 464-466 й). Муаллиф бу ҳақда шундай деган: «*Китоб 464 йилда(ҳижрий) жумадул аввал бошларида бошланди ва тўрт қарра ёзилгандан(кўчирилгандан) ва тугатилгандан сўнг 466 йил жумадул охиригиз 12-кунни битирилди.* Умуман олганда бу асар XI асрда ёзилган бўлиб, туркий сўзлар луғати ҳисобланади. Бу китобда Ўрта Осиёда яшаган туркий халқларнинг XI асргача бўлган баъдий ижоди тўғрисида жуда қимматли маълумотлар жамланган бўлиб, унда қадимги қабилавий ҳаёт, овчилик, деҳқончилик, чорвачилик билан боғланиб кетадиган лавҳалар кўп учрайди. Муаллиф унда сўзларнинг маъносини араб тилида изоҳлаб беради. Мисол сифатида кўплаб халқ мақоллари, ҳикматлари, кўшиқларидан келтиради. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарийнинг ўзи ёзади: «*Мен бу китобни махсус ашфбе тартибида ҳикматли сўзлар, сажълар, мақоллар, ражз ва наср деб аталган адабий парчалар билан беадам... Бу ишда мисол тариқасида туркларнинг тилида қўлланиб келган шеърларидан шодлик ва мотам кунларида қўлланиладиган ҳикматли сўзларидан, мақолларидан келтирдим.*» «Девону луғотит турк» асарининг асл қўлёзмаси бизгача етиб келган эмас. Унинг ёзилган санадан 200 йил ўтгач кўчирилган бирдан-бир нусхаси Истанбул кутубхонасида сақланмоқда. Уч жылдан иборат бу китоб 1939-1941 йилларда ҳозирги турк тилига таржима қилиниб нашр этилган. Ўзбекистонда «Девон»нинг биринчи тадқиқотчиси ва қисман ношири профессор Фитратдир. Бу асарни филология фанлари доктори, таниқли тилшунос олим С. Муталибов ҳозирги ўзбек тилига ағдарган. «Кўшиқ», «шеър», «қасида», «марсия», «афсона», «мақол» каби атамалар илк бор шу асарда қўлланган ва уйғур ёзуви ҳақида ҳам илк маълумотлар келтирилган. Асарда *меҳнат ва маросим кўшиқлари, лирик кўшиқлар ва ўғитмалар, «Қиш ва ёз» мунозараси, «Ал Эр Тўта» (Афросиёб) марсиеси, савлар (афсоналар), мақоллар, «Олтин қон» афсомаси (унда қадимги туркий аждодларимизнинг Искандар Зулқарнайнга қарши мардликлари ҳикоя қилинади), «Тангулар билан жаанг», «Ябоқулар билан*

жанг» каби парчалар ва шу кабилар келтирилган. «Девон» да туркий халқлар турмуш манзаралари билан боғлиқ бўлган шеърий парчалар катта ўрин тутади. Уларда халқнинг урф-одати, яшаш тарзи, машғулоти, ишонч-эътиқодлари ифодаси очик кўринади. Ингитларни ишга сафарбар қилиш, мева териш, овчиликка даъват каби қадимги турмуш тарзидан олчнган қўшиқлар махсус берилган.

Лирик қўшиқларда инсоннинг қалб кечинмалари, нозик ҳис-туйғулари ифодаси, табиат ва она юрт манзаралари тасвири *стакчилик* қилади. Кишиларни қуршаган олам ҳақидаги қўшиқларда туркий халқларнинг диний йўлдоши-отлар ҳам алоҳида мавқе тутади. Асардаги қўшғина қўшиқлар овчилик, чорвачилик билан - туркий халқларнинг яшаш тарзи билан чамбарчас боғлиқ ҳолда юзага келган. Маҳмуд Кошгарий «*қўшиқ*» атамасига «*шеър, қасида*» деб изоҳ берган. «Девон»га кирган адабий шаклларнинг асосий қисмини *турмаклар* ташкил қилади. Улар а-а-а-б ва а-а-а-а ёки а-б-в-б шаклидаги қофиядошликка эга. Тўртликларда Ватан ва юрт муҳаббати, халқ учун жанг қилган баҳодирлар билан фахрланиш, табиат манзаралари гўзаллиги, меҳнат шавқи, турли инсоний кечинмалар талқини мавзуси *стакчилик* қилади.

«Девону лутотит турк» даги шеърий парчалар шаклига кўра иккилик, тўртлик ва мураббаълардан ташкил топган бўлиб, уларнинг кўп қисми панд-насиҳат, уғитлардан иборат. Асардаги халқ қўшиқларининг тасвир усуллари ҳам ишқоятда хилма-хил. «*Қақлар қамуғ кўларди*» тўртлиги, «*Қиш билан Ёз*» мунозарасида жонлангирини, «*Булар мени улас кўз*» тўртлигида эса сифатлаш асосий ўрин тутади.

«Алп Эр Тўнга» марсияси ҳақида

Алп Эр Тўнга - туркларнинг қадимий қаҳрамони. Юсуф Хос Ҳожиб тожиқлар уни Афросиёб деб аташларини ёзган. Маҳмуд Кошгарий Афросиёбни Қашқарда - Урдуканг шаҳрида турар эди, деб кўрсатади. Тўнга Алп Эр - йўлбарс каби кучли баҳодир одам, демакдир. Шунингдек, унинг Барман, Бареган деган ўғиллари ҳамда Қаз исми қизи ҳақида ҳам маълумотлар сақланиб қолган. Қаз ҳақида асарда куйидаги маълумотлар келтирилган: «*Қаз - Афросиёб қазининг номидир. Қазини шахрини шу қурғандир. Бу сўзнинг асли қаз ўқини - ғоз ўйналадиган жой демакдир... Қазини отаси Тўнга Алп Эр - Афросиёбдир. У Таҳмурасдан 300 йил кейин Марви бино қилган. Баъзилар бутун Мовароуннаҳрни турклар ўлкаларидан деб билганлар. У Янқанддан бошлади. Унинг бир оти Дизрўйилдир. У сариқлангига кўра мис шахри демакдир. Бухорога яқиндир. Бу ерда Афросиёбнинг қизи - Қазини эри Сиёвуш ўлдирган. Мажусий - отаммарастлар ҳар йил бир кун бу ерга келиб, Сиёвуш ўлган жой атрофида йнғлайдилар. Моллар сўйиб, қурбонлик қиладилар...»*

Маҳмуд Кошгарий Афросиёбнинг болалари хоқон, хон деб аталганини эслатади. Марсияда Афросиёб - Алп Эр Тўнганинг ўлими аччиқ қисмат, даҳшатли фожиа, ўрнини тўлдириб бўлмайдиган йўқотиш сифатида баҳоланади. Бу марсия мураббаъ шаклида бўлиб, мисралар асосан а-а-а-б қофияланиш тартибига эга. Алп Эр Тўнга марсияси бармоқ вазнидадир. Унинг ҳар бир мисраси етти бўғиндан тузилган. Туроқлар асосан 4+3 шаклида.

Мақоллардан намуналар:

1. «*Тулку ўз ишига урса, жужу бўлар*» («Тулки ўз уясига қараб улйса қўтир бўлади»). Маҳмуд Кошгарий изоҳлагичи, «бу мақол ўз элини, уруғини ва мамлакатини ёмонловчиларга қарата айтылади».
2. «*Эрик эрит ялаш, эригу бошо қилган*» («Тиршқоқнинг лаби ёғлик, эринчўқнинг боши қонлик»). Бу мақол яқовлиқни тақлашга, ғайрат билан ишланга ундаб айтылади.
3. «*Сун ичарисига сун бер*». У сенга ёмонлик қилганга ҳам яхшилиқ қил, деган маънода ишлатилади.

4. «*Укуз азақи булғинча, бузағу баши бўлса йиқ*» («Хўкизнинг оёғи булғунча, бузоқнинг боши булган яхшироқ»). У «мустақиллик бўйсунушидан яхши» деган маънода қўлланади.
5. «*Тавғач халқниг тўрқиси тоғлим, теңгламазиб бичмас*» («Қорахитой) хоқонининг ипак газмоли кўп, лекин улчамай кесилмайди»). Бу мақол ишни бошида пухта ўйлаб қилишга ундаб, исрофгарчиликка қарши айтилган.
6. «*Ума келса, қут келар»* («Меҳмон келса қут келар»). Бунда «сенга меҳмон келса, у билан бирга барака, қут-бахт келади, қўноқни яхши қарши оладилар, малол олмайдилар» деган фикр илгарни сурилган.
7. «*Қиз кити саби ёўрғав бўлмас»* («Бахил одам обрў топмайди»). Бу мақол одамларни яхши ном чиқариш, сахий бўлиш учун ундаб айтилади.
8. «*Ўздам баши тил»* («Одобнинг боши тил»).
9. «*Тилиг тугмивил тилиг йўлмас»* («Тил билан тугилгани, тил билан ечиб бўлмас»)

Шеърлардан намуналар:

Эшитиб ота-онангни,
 Сузларини қадрла.
 Могу мулкниг кўпайса,
 Мағрурланиб кутурма.

Кеча туриб юриб эрдим
 Қора-қизил бўри кўрдим,
 Катиг ёни кўра кўрдим,
 Қоя кўриб баку оғди.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ

Юсуф Хос Ҳожиб *туркий тилда ilk йерик ҳажжман адабий - маърифий асар яратган* истъодли шоир, давлат арбоби, донишманд адибдир. У Куз Ўрду (Боласоғун) шаҳрида тахминан XI асрнинг 20 - йилларида туғилган. Куз Ўрду туркийлар истиқомат қилалган қадимий шаҳарлардан биридир. У Боласоғун номи билан ҳам машҳур бўлган. Бу шаҳар XI асрда ёзилган яна бир муҳташам обида - Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит - турк» асарида бир неча марта тилга олинган. Жумладан, бу шаҳарнинг аргун лаҳжасида Куз улус, ўғуз лаҳжасида эса Куз Ўрду деб юритилишини Маҳмуд Кошғарий қайд этади. Юсуф Хос Ҳожиб замонасининг энг муҳим фанлари: тарих, бадий адабиёт, астрономия, геометрия, математика, табиёт, география ва бошқаларни, форс-тожик ва араб тилларини чуқур ўрганган. Адиб ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида маълумот берувчи манба унинг «Қутадғу билиг» асаридир.

«Қутадғу билиг» асари ҳақида

Юсуф Хос Ҳожиб ўз асарини ёзиш учун жуда катта тайёргарлик кўради: Чин (Хитой), Мочин (Шарқий Туркистон), Эрон ва Турон бўйлаб сафар қилади. У ердаги турли маданий-адабий, тарихий ёдгорликларни ўрганали. Шунинг учун ҳам асарга ўз даврининг ниҳоятда аҳамиятли бўлган ранг-баранг мавзуларини қамраб олади. «*Қутадғу билиг»* («*Бахт-саодатга элтувчи билим»*) асари ҳижрий 462 йил, милодий 1069-1070 йилларда ёзилган. Асарни ёзиш учун муаллиф 18 ой (бир ярим йил) вақт сарфлайди. Китоб Қашгар ҳукмдори *Тамғач улғу Бугро Қорахон* або *Али Ҳасан бийна Арслонхонга* тортиқ қилинган ва бунинг эвазига муаллиф Хос Ҳожиб (муқаррам, эшик оғаси) лавозими билан тақдирланган. Шундан кейин у Юсуф Хос Ҳожиб номи билан шухрат қозонган.

Туркий адабиётда аруз вазидаги дастлабки йирик тажрибани Юсуф Хос Ҳожиб бошлаб берган. У ўз асарини мутақориб баҳрида ёзган, тажнисли қофияларни ишлатган. Адиб сўз қудратини, она тилининг ички имкониятларини нозик даражада ҳис этади. Унинг ўзи «*мен туркча сўзларни ёввойи тоғ кийиги сингари деб билдим, шунга қарамай уларни авайлаб-асраб қўлга ўргатдим»*, деб ёзади. Юсуф Хос Ҳожиб тилини «*билим ва ақл-идрок тарқимони»* деб атади. «*Қутадғу билиг»* панҷнома асар бўлиб, унда *туртликлар, баҳор мадҳи, тилининг фазилати, фойда ва зарарлари, билим, ўқув - идрок фарқи, бир йигитга қирқ хунар озлиги* ҳақида фикрлар келтирилган.

Асарда келтирилган куйидаги тўртликни туркий ёзма адабиётда яратилган дастлабки туюқлардан бири деб дадил айтиш мумкин:

*Қили эрда бўлса уқуш била ўг, (ақл)
Ани эр атағил, неча ўгса ўг. (мақта)
Уқуш, ўг, билиг кимда бўлса тугал,
Явуз эрса каз те, кичиг эрса - ўг. (улуғла)*

Мазмуни: Қайси бир кишида ақл ва заковат бўлса,
Уни (ҳақсий) киши деб атағил, қанча мақтасанг мақта.
Заковат, ақл, билим кимда етук бўлса,
Ёмон бўлса (ҳам) яхши де, кичик бўлса (ҳам) катта деб бил (яъни улуғла).

Адибнинг бу асарини ватан, *эл-юрт мадҳияси* деб аташ мумкин. Юсуф Хос Ҳожиб ҳукмдор ва сарой аҳлини одил бўлишга, адолат билан иш юритиб, мамлакатни обод ва элни шод-хуррам қилишга даъват этади.

Асарда муаллиф ўхшатиш (ташбеҳ) санъатини жуда ўринли қўллаган. Юсуф Хос Ҳожиб *йилқи (ҳайвол)* образини нодон, билимсиз, заковатсиз, очкўз ва умуман ёмон ҳулқли кишига нисбатан, *бўри* образини лашкарбоши, ёвдушман, мард, эр, Улим қабиларга нисбатан қўллаган. Лашкарбошининг кучлилиги, ёвга даҳшат солиши *арслонга*, доимий хушёрлиги зағиронга, бақувватлиги *қолонга*, ҳужумкорлиги ва душманга ҳамласи *тулғизга*, мардонаворлиги *бўрига*, жангда моҳирлиги, ҳийлакор ва тadbиркорлиги *тулкига*, шиддати *айиққа*, қасоскорлиги *қўтос* ва *туя эрсаевга* ўхшатишган.

«Кутадғу билиг» истиоралари ҳам ўзига хос. *Туз* бир ўринда «*қора юз боғи*» истиораси билан ифодаланса, бошқа ўринларда «*эман юзи*», «*севулар қони*», «*қора соч буюғи*», «*қора кўйлак*», «*зоғ ранги*», «*халбат қиритиши*», «*туя тули*», «*қундуз териси*» истиоралари билан ифодаланган. Шоир йигитликни *кезувчи булутга*, ёшликдаги юзни *арғувонга*, сочни *илорга*, қоматни *қайил ва ўққа* ташбеҳ қилади. Кўешнинг истиоравий ифодаси «*румай қизи*» дир. Шунингдек, у «*сата*» (*маржон*), «*сата қалқани*» (*маржон шодаси*), «*ёруғ юз*», «*сара қиз юзи*» истиоралари билан ҳам ифодаланган. Юсуф Хос Ҳожиб йигитликни «*тиргилик татғи*», «*қамуғ кўрс*», «*севуғ жон севуғчи*» деб атайди.

Асарда келтирилган «Баҳор мадҳи» ни туркий адабиётдаги илк қасида сифатида баҳолаш мумкин. Бу қасида 59 байтдан иборат бўлиб, маснавий тарзида (а-а, б-б, в-в,...) ёзилган.

«Кутадғу билиг» асари 6500 байт, 73 фасл (боб) дан иборат. Асосий бўлим Кунтуғдининг таърифи билан бошланади. «Кутадғу билиг» ни чинликлар «*Адабул-мулк*», мочинликлар «*Ойишул мамлакат*», Шарқда «*Зийлатул умаро*», эронликлар «*Шоҳномаи туркий*» ёки «*Пандномаи мулк*», туронликлар «*Кутадғу билиг*» деб аташган. Юсуф Хос Ҳожиб эса ўз асарини «*Туркий шоҳнома*» деб атаган.

Бу асарнинг уч қўлёзма нусхаси маълум. Бу нусхалар «*Вена*» (ёки «*Ҳирот*»), «*Қоҳир*» ва «*Наманган*» (у наманганлик Муҳаммадхожи Эшон Лолариш шахсий кутубхонасидан олинган) нусхалари деб юритилади. Унинг XV асрда Ҳиротда кўчирилган нусхаси *уйғур* ёзувида бўлиб, қолган икки нусхаси *араб* ёзувидадир. Абдурауф Фитрат «Кутадғу билиг» нинг Наманган нусхасини топиб (1925) илмга, маданиятга олиб кирган. «Кутадғу билиг» XII - XIV асрларда Европада «*эрица*» деб номланган жанрнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган. Бу дostonда тўртта асосий масала қўйилган ва бу масалалар тўрт мажозий образ қиёфасида ифодаланган.

«Кутадғу билиг» сиймолари

Асарда тўртта етакчи қаҳрамон бор. Булар куйидагилар: *Адолат* - подшо Кунтуғди (чиққан кун), *Давлат* - вазир Ойтўлди (тулган ой), *ақл* - вазирнинг ўғли Уғдулмиш (ақлга тулган) ва *қаломат (офилт)* - Узғурмиш (уйронган, хушёр қилувчи, сергаклантирувчи). Муаллиф ўз фикр-мулоҳазасини

образларнинг ўзаро савол-жавоби ва мунозаралари йўли билан ифода этади. Асар қаҳрамонларнинг ўзаро суҳбати асосига қурилган. Унда *Қунтуғди* ва *Ойтўлди* дунё ҳодисалари ҳақида суҳбатлашади.

Юсуф Хос Ҳожиб тасвирида Қунтуғди «қилмишлари тўғри, феълу табиати рост, тили чин, етук, кўзи ва кўнгли бой, билимли, заковатли, хушёр, ёмонларга ямси бир олов эди». Қунтуғди бир куни уч оёқли қумуш курси устида, қўлида пишқоқ, сўл томонда уроғун (бир хил дори) ва ўнг томонда шакар қўйилган ҳолда туради. Ойтўлди бунинг сабабини сўрайди. Қунтуғди қуйидагича жавоб беради: «Мен устида ўтирган курсимни оёғи учтадир. Барча уч оёқли нарса силжимас, мустаҳкам бўлади. Агар поялардан бирортаси силжиса, у курси йиқилади. Қўлимдаги пишқоқ эса қирқувчи ва кесувчи нарсадир. Ким адолатимдан баҳра оlesa, шакардек чучук бўлиб кетади-севилади. Зўравон, золимлар эса уроғун ичгандек юзи буршилади».

Ойтўлди - вакир, аини пайтда давлат рамзи. Бир куни Элиг-ҳукмдор уни чақиртирганда Ойтўлди кўзини юмиб, юзини ўтириб, коптокнинг устига ўтириб олади. Бунинг сабабини Ойтўлди қуйидагича тушунтиради: «Сен ўрин бердинг, мен эса аввалга ўтирмадим, чунки менинг ўрним йўқ, буни билиб ол, демоқчи бўдим. Коптоқ менга ўхшайди. У ўринсиз думалаб юргани каби Давлат ҳам беқарордир. Илтифот қилганимда кўзимни юмганим ва юзимни ўтирганим менинг қилмишларим жафо, менга ишонма, деганим эди». Асарда Ойтўлдининг вафот этгани ҳам бежиз эмас.

Ўгдүлмиш - асардаги энг фаол қаҳрамон. Ўгдүлмиш «ақл билан зайитланган» демакдир. Ундаги бош фазилат ҳар қандай ҳодисага ақл кўзи билан қарашидир. Ўгдүлмиш бидимдон, донишманд киши. У ҳаётнинг ҳамма соҳаларидан пухта хабардор. Ўгдүлмиш ва Ўзғурмишнинг савол-жавоблари баъзан кескин мунозара даражасига етади. Шунда ҳам Ўгдүлмиш босиқлик қилади, ақл билан иш юритади, натижага Ўзғурмишни ўз гоёларига ишонтиради.

Ўзғурмиш «хушёр қалувчи», «серрақоватлирречи» демакдир. Бошқалардан ўзиб кетувчи маъноси ҳам бор. Унинг зоҳид қиёфасида кўринишида шу маънога уйғунлик бор. У беҳуда ишлар билан банд бўлиш, ҳар хил майда-чуйда орзу-ҳавасларга овуниб қолишдан огоҳлантиради. Мудраб бораётган гуйгуларни сергаклантиради. Ўзғурмиш қатъий фикрли инсон. У Элигининг шаҳарга саройга таклифни рад этади. Гарчи бу таклиф уч марта такрорланса - да, у фикрини ўзгартирмайди. Фақат Ўгдүлмишнинг оқилтона тушунтиришларидан сўн, зиёрат мақсадидагина Элиг ҳузурига боради. Ўзғурмиш Элигга сўлғисиз тирмак, қармак кўрмас йиғилмак, дониш соғалмак, тугалмас бойлик каби тўрт шарт қўяди («Садиқ Искандарий» да шаҳзода Искандарга ҳам шундай шартлар қўйилган). Сунгра ўз манзилига - тоғ этагидаги горга қайтади ва шу ерда вафот этади. Ўзғурмиш - тақводор инсон. У дин ва диёнатни ҳамма нарсадан устун қўяди. У Ўгдүлмишга қуйидаги фикрларни айтади: «Сен тансиқ таомларни, мен эса оддий арпа ошини еймиз. Ўзлаб турсак, иккимиз ҳам оч қоламиз. Шундай экан, бундай овқатларга ружу қўйишининг нафи йўқ. Сен кимхобларга ўраниб юрасан. Мен эса қондан тикилган тўн билан кифояланаман. Эртага ўлим келса, иккимиз ҳам яланғоч кетамиз-ку! Демак, танин эмас, руҳин бойитиш лозим».

Умуман, Юсуф Хос Ҳожиб бу образлар тимсолида Давлат Адолат ва Ақл билан бошқарилмоғи керак, деган фикрни илгари сурган.

Асардан парчалар:

- 1) Сенга ким қиларкан одамгарчилик,
Жавоб бер унга сен қилиб яхшилик.
Вафога вафодир кишилик ҳақи,
Вафо қил, одил бўл, ном ол мангулик. (Маъноси)

- 2) *Уқували тирикдир, уқувсиз - ўлик
Келу, эй уқувсиз, уқув ол улми!*

1-улуш, ҳисса

- 3) *Билимиз уқушлуғ киши ул киши
Анингда наву барча йилқи туши.*

Маънос: Билимиз, заковатли одам одамдир,
Ундан бовара барча (киши) йилқи тенгидир.

- 4) *Билимиз уқушлуғ билар биласа иш,
Билимиз уқушлуғ қилур қилса иш.*

(Бу байтда *тақрир, қофия, радиф* каби шърий санъатлар қўлланган)
Маънос: Ишни билса, билимиз, заковатли бўлади,
Иш қилса, билимиз, заковатли қилади.

АБУЛҚОСИМ МАҲМУД АЗ-ЗАМАҲШАРИЙ (1075 - 1144)

Абулқосим Маҳмуд ибн Умар ибн Аҳмад Жаруллоҳ Замаҳшарий 1075 йилнинг 19 мартда Хоразмнинг Замаҳшар қишлоғида ҳасоб оиласида туғилган. Отаси Умар ибн Аҳмад маҳитда имомлик қилган, онаси тақводор ва диндор аёллардан бўлган. Замаҳшарий дастлабки таълимни отасидан олган, сўнгра Хива ва Бухоро, Хуросон ва Исфаҳон, Боғдод ва Макка мадрасаларида таҳсил олган. Уқшшни тугатгач, бир қанча вақт шох хизматида котиблик билан шуғулланган. Олим тилшунослик, адабиётшунослик, география, тафсир, ҳадис, ҳуқуқ, луғатшунослик ва бошқа шу каби соҳаларга оид 56 та асар ёзган. Умрининг сўнгги йилларида Хоразмга қайтиб келган ва 1144 йилнинг 14 апрелида вафот этган. Замаҳшарийни «*Араблар ва ғайр араблар устози*», «*Жаруллоҳ*» (*Олоҳнинг қўлиси*), «*Хоразм фахри*», «*Адаблар неҳоси*» ва «*Бутун дунё устози*» каби номлар билан аташган.

Замаҳшарий араб тили грамматикасига оид «*Ал-Муфассал*» асарини Макка шаҳрида 1121 йилда ёзган. Бу китоб араб тили грамматикасини (сарфу наҳв) ўрганишда муҳим қўлланма сифатида азалдан Шарқда ҳам, Фарбда ҳам шухрат тошган асарлардан ҳисобланади. Олимнинг хоразмшоҳ Алоуддавла Абдулмузаффарга (1127-1156) бағишлаб 1137 йилда ёзган «*Муқаддамат-ул-адаб*» асари *беш қисмдан иборат бўлиб, отлар, феъллар, боғловчилар, отларнинг турланиши, феълларнинг тусланиши ҳақида баҳс юритилган*, унда адабиёт назариясига, айниқса, баъдий тасвир воситаларига алоҳида эътибор берилган. Ушбу асар форс, чигатой (ўзбек), мўғул, турк ва бошқа тилларга таржима қилинган. Манбаларда кўрсатилишича, «*Муқаддамат-ул-адаб*» нинг чигатой (ўзбек) тилига таржимаси Замаҳшарийнинг ўзи томонидан амалга оширилган.

Асарлари: «*Ал - Муфассал*» (1121), «*Муқаддамат - ул - адаб*» (1137, «*Адабиётга кириш*»), «*Ал - китоб*», «*Асос ал - баалоғ*» («*Нотиқлик асослари*», луғатшуносликка оид), «*Тоғлар, макталлар ва сувар*», «*Ҳадислардеги нотаниш сўзларни ўлаттирувчи*», «*Қофия*» ва бошқ.

АДИБ АҲМАД ЮГНАКИЙ

(XII аср охири - XIII асрнинг I ярми)

Улуғлукка етсанг, янглишма ўзинг,

Агар кийсанг атлас унутма бўзинг.

(«*Ҳибат-ул ҳақоийқдан*»)

Адиб Аҳмад Югнакий турк машойхси ва истеъдодли шоирдир. Унинг «*Ҳибат-ул ҳақоийқ*» («*Ҳақиқатлар тухфаси*») ёки «*Севибли ҳақиқатлар*») номи ягона таълимий-маърифий дostonи этиб келган. А. Навоий ўзининг «*Насойимул - муҳаббат*» («*Муҳаббат шавбдалари*») асарида Аҳмад Югнакийнинг турк элидан чиққан «*зийрак ва закий*» кини эканлиги, Боғдод яқинида маскан тутиб, машҳур Имом Аъзам сабоқларига ибтидо келиб кетиши, кўпчилилик элининг унга эътиқод қўйгани, ҳикматли ва нозик мазмунли мисралари турк улусида кенг ёйилгани хусусида хабар беради. Шоирнинг оти

Адиб Аҳмад, отасининг исми Маҳмуд Югнакийдир. Адиб туғилган жой Югнак деб аталган. Адиб Аҳмаднинг туғма кўрлиги ҳақида дostonдаги маълумотни А. Навоий янада аниқлаштириб, шоирнинг «кўзлари бутов (ёпиқ, битган) эрмишки, асло зоҳир эрмас эмиш. Басир (кўрмайдиган) бўлуб, ўзга басирлардек андоқ эмас эрмишки, кўз бўлғай. Аммо бағоят зийрак ва закий ва зоҳид ва муттақий (тақводор, парҳезкор) киши эрмиш... Ҳақ субҳонаху таоло агарчи зоҳир кўзин ёпуқ яратқондур, аммо кўнгли кўзин бағоят ёруқ қилқондур», - дейди. «Ҳибатул-ҳақойиқ» панднома асар бўлиб, Дод Сипоҳсалорбекка бағишланган. У 14 боб, 256 байтдан иборат. Бу асар ҳам «Кутаду билиг» га ўхшаб арузнинг мутақориб баҳрида ёзилган. Адиб унинг «қошгарча» тил билан ёзилганлигини алоҳида таъкидлайди. Шоир тўғрилиқ ва эгрилик, одоб билан одобсизлик каби мавзулар устида тўхталар экан, турли бадиий тасвир воситалари - *ўхшатиш, тазод, жонлантириш, тақир* кабилардан усталиқ билан фойдаланган.

Адиб «ўқ яраси, ақлдан озиш, тил жароҳати ва уни тийиш» ҳақида куйидаги фикрларни баён этади:

Неким келса эрга тилидин келур,

Бу тилдин ким эдеу, ким ақар булур...

(Мяъноси: Киши бошга нима ёмонлик келса, тили туфайли келади, Тили туфайли бировлар эдеу, бахтми, бировлар ҳақир, хору эар бўлади).

Асарда «Кутаду билиг» даги тасвир усулларига уйғун намуналар ағчагина. Адиб Юсуф Хос Ҳожиб қўлаган «*қўнмалик (тўғрлик) тўқи*», «*муруват йўли*», «*пати (нома) ўлу*» сингари истиораларидан унумли фойдаланган. «Ҳибатул-ҳақойиқ» да барча ўғитлар фақат муаллиф тилидан баён қилинган. Ушбу асар 1951 йилда Арат Раҳматий томонидан биринчи марта Истанбулда, 1971 йилда Ўзбекистонда Козокбой Махмудов томонидан нашр этилган.

НОСИРИДДИН БУРҲОНИДДИН УҒЛИ РАБҒУЗИЙ (XIII - XIV асрлар оралиғи)

Рабғузийнинг асл исми Носиридин бўлиб, Хоразмнинг Работи Ғузу деган жойида яшаб иҳол этган. У ўзбек насрий адабиётининг биринчи йирик намунаси «*Қисаси Рабғузий*» («*Қисас ар - Рабғузий*») номли асар муаллифи. атоқли шоир ва олимдир. Отаси Бурҳонидин Ғузу Работининг қозиси бўлган. «Қисаси Рабғузий» асари хижрий 710, милодий 1310 йилда ёзиб тугалланган бўлиб, жами 72 қиссадан иборат. Рабғузий анбиёлар - пайгамбарлар ҳаётинан ҳикоя қилувчи қадимий Шарқ қисса ва афсоналарини қайта ишлаб, манзарали лавҳалар, жонли тасвирлар, хийла пишиқ, ҳис-ҳаяжон ва кечинмаларга бой образлар ҳосил қилган, керакли ўринларда шеърый парчалар қўлаган. Асарда эътиқод ва имонга содиқлик, пок инсоний ахлоқнинг баднафслиқ, ҳирсу ҳасад, қонхўрлик ва ноҳақликлар устидан ғалабаси тасвирланади. Рабғузий ўзининг «Қиссас ул анбиё» (ёки «Қисаси Рабғузий») асари билан XIII - XIV асрларда ўзбек насрини ўз даврида юқори чўққинга олиб чиқди. Ундаги қиссаларда Ший, Мусо, Исо, Сулаймон, Нуҳ, Довуд, Муҳаммад каби пайгамбарлар; Хорут ва Морут каби фаришталар, Қобил ва Ҳобил каби шахслар ҳақида турли-туман саргузашт воқеалар ҳикоя қилинган. Асарнинг энг қадимги қўлёзмаси XIV асрнинг 40 - йилларида - муаллиф ҳаётлигида кўчирилган бўлиб, у Лондондаги Британия музейида сақланади.

«*Намруд ҳикояти*» да Намруд макру-ҳийла билан тўртта қарқас боласи ёрдамида осмонга чиқиб тушгани, «*Нуҳ пайгамбарнинг кема сафари ҳикояти*» да эса қандай қилиб қалдирғоч одамларни илонларга ем бўлишидан сақлаб қолганлиги ҳикоя қилинса, «*Узум ҳикояти*» да Нуҳ алайҳиссалом ва Шайтон орасидаги воқеа тасвирланади (унда Шайтон узумни *тулки, шер ва тўнгуз* қони билан сугоради). «*Учар отлар ҳикояти*» да Сулаймоннинг қандай қилиб учар отларни қўлга киритгани ҳақида («*Эй, Самандон, Сулаймон ўлди, денлар қутулди*» деган сўзлар ҳам шу ҳикоятдан олинган), «*Билқис ҳикояти*» да Сулаймон ва Билқис орасидаги можаролар ҳақида гап боради (*Билқиснинг отаси Аҳмад подшо, онаси фаришта эди. Билқис Сабо шахрида ҳоким эди. Дуду*)

унинг ҳусни жамали, шону шафкатларини таъриф ва тавсиф қилади. Билқис Рафи деган вазирини, Таъб деган канизини Сулаймон ҳузурига юборади) ва ҳок.

ПАҲЛАВОН МАҲМУД (1247 - 1326)

Машҳур файласуф олим, инсонпарвар шоир, Хоразмда Нажмиддин Кубродан бошланган жавономардлик тариқатининг давомчиси, Шарқда номи чиққан паҳлавон ва паҳшонларга устозлик қилиб, «*Шурён оғли*» («*эзиз ва муқаррал*») лақабини олган Маҳмуд 1247 йили Хива яқинида пўстиндўз оиласида туғилган. У ҳаётда мардлик ва жасуриликни, муҳтожларга беминнат саховат кўрсатиш, ўзи учун эса ҳеч нарса тамъ қилмасликни тарғиб этган. Кўҳна Урганч ва Хива мадрасаларида таълим олган, кураги ерга тегмаган баҳодир сифатида шуқрат қозонган. Адиб форс-тожик тилида ижод қилиб, «*Қитмолий*» ва «*Шурён оғли*» тахаллусларини қўлаган, пўстиндўзлик ва телпақдўзлик билан шуғулланган. У форс тилида «*Қамзул ҳақоийқ*» номли маснавий ва қўллаб рубойлар ёзиб, суфийна рояларни баён этган. Шоир 1326 йилда она шаҳрида вафот этган. Ҳамшаҳарлари унинг қвбони устида муҳташам мақбара тикладилар (мақбара деворлари пешдокларига унинг рубойлари бадиий нақш сифатида туширилган). XIX аср бошларида Муҳаммад Раҳимжон II (Феруз) бу жойни зиёратгоҳга айлантирган. Паҳлавон Маҳмуд рубойларини Имомиддин Қосимов (Улфат), Омонулла Валихонов (Боқир), Муъинзода, Шоишлом Шомухамедов, Тўхтасин Жалолов, Васфий, Матназар Абдулҳақим, Эргаш Очиловлар таржима қилишган.

Рубойларидан намуналар:

*Тупроқ тўшағида ётган кўп кўрдим,
Ер қаро бағрига ботган кўп кўрдим,
Йўқлик оламига кўп ташлаганда,
Келмаган кўп кўрдим, кетган кўп кўрдим.*

*Кўнглим оппоқ, на кек ва не кийнам бор,
Душманим кўп, валекин мен ҳармага ер,
Меъали дарахтман, ҳар бир ўтқинчи,
Тош отиб ўтса ҳам менга бўлмас ор.*

*Подшолик истасанг, бўл эл гадоси,
Ўзини унуту, бўл эл ошмоси.
Эл тоғ каби бошга кўтарсин десанг,
Эл қўлин тутқину бўл ҳокимоси.*

*Оқ тортаган чоғида йўлга кўп тутам,
Йўлда қудуқ бордур, эҳтиётинг қил,
Дўст уйда маҳрам бўлган вақтингда,
Қўлингни, кўзингени, дилини тия бил.*

*Ул қодирки арзу афлок яратди,
Кўнгулда доғ, дилини гаминок яратди.
Мушкин зулфларини ёқут лабларни
Ерга қориб, охирида ҳок яратди.*

*Неча йил илм-ҳунар пайида бўлди,
Неча йил зар-зевар пайида бўлди,
Олам сирларидан бўлганда оғоҳ,
Бари ишни ташлаб, қаландар бўлди.*

САЙФИ САРОЙИ (1321 - 1396)

Сайфи Саройи ғазалнавис шоир, таржимондир. У 1321 йилда Хоразмнинг «Қамишли» деган қишлоғида хунарманд - қуролсоз оиласида туғилган. Дастлабки билимини ўз юртида олган Сайфи (бу сўзнинг маъноси «*қилмиш*» демакдир) ўқиниши давом эттириш учун Олтин Урдининг маркази Саройга боради. Бу ерда у қўнт билан ўқиб, шоир сифатида танилади. Бу ҳақда унинг ўзи қуйидагиларни ёзади:

*Қамишли юрт менинг туғган элимди,
Билинг, гурбатга келтурган билимди.
Келиб бўлдум саройда шеър фидоий,
Саройнинг шоири, элимиз габоий.*

Урушлар туфайли Сайфи Саройи дастлаб Эронга, кейин Туркияга боради. У умрининг охириларида Мисрга бориб, уша жойда тахминан 1396 йилда вафот этган. Шоирнинг бизгача бир қанча ғазал, қасида, рубоий, маснавийлари, «Сухайл ва Гулгурусу» достони (ҳижрий 796 (1394), 82 байт (164 мисра), ҳазимчи мусаддаси мақсур вазида ёзилган), «Гулистон бит-туркий» (1391, «Туркий гулистон», Саъдий асарининг эркин таржимаси) асари етиб келган. Шоирнинг ўзбек адабиётига қўшган ҳиссаси бебаҳодир. Ҳазин олдинги яшаб

ижод этган шоирлар ижодини ўрганиб, Сайфи Саройи қуйидаги мисраларда ижод майдонини боғ гулшанига, шоирларни эса шу боғдаги қушларга қиёслаган:

*Ҳаҳон шоирлари, эй гулшани боғ,
Кими булбулдурур сўзда, кими зог.*

У ижодкорларнинг турли гуруҳлари мавжуд эканлигини (булбул, зог), шунга мувофиқ уларнинг тақлидчи (тўти) ёки мустақил ижодкор бўлиши ва бошқа хусусиятлар ҳақида тўтаб ўтади.

Шоирнинг *«Исо мўъжизаси»* ҳикоятига қўлидан келмайдиган иш билан шуғулланмаслик гоёси илгари сурилади. Ҳикоя қаҳрамони Исо (Иисус Христос, лақаблари: Руҳуллоҳ, Масиҳ (Масиҳо)) дир. Исо мўъжизаси: Улқкни тирилтиришдир. *Масиҳ* - тирилтирувчи, жон бағишловчи деган маъноларни билдиради.

Унинг *«Гулистони бит - туркий»* асари (бу асарни муаллиф *Миср амири Батхас бека бағишлаган*) 8 бобдан иборат: 1 - боб «Султонлар ҳақидаги ҳикоятлар», 2 - боб «Фақирлар ахлоқи ҳақидаги ҳикоятлар», 3 - боб «Қаноатнинг фойдаси ҳақидаги ҳикоятлар», 4 - боб «Сукутнинг фойдаси ҳақидаги ҳикоятлар», 5 - боб «Ишқдаги йиғитлик сифаги ҳақидаги ҳикоятлар», 6 - боб «Қариликдаги заифлик сифатлари ҳақида», 7 - боб «Тарбиянинг таъсири ҳақида», 8 - боб «Сухбат одоблари ҳақида». Бу асардаги Саҳбони Воил ҳақидаги ҳикоя нутқ одоби мавзусига бағишланган.

Алабий мероси: *«Топилмас ҳусн мулкинда...», «Кўринур», «Баҳор тасвири», «Менингдек печалар ҳайрон», «Уя юзи ой», «Қамар юзигддин» каби газаллари, «Васфул шуаро» («Шоирлар васфи»)* маснавийси ва бошқ.

15 - МАВЗУ. XIV - XV АСР АДАБИЁТИ НАМОЯНДАЛАРИ

ХОРАЗМИЙ (XIV аср)

Шоир Хоразмий ҳаёти ва ижоди ҳақида жуда кам маълумотлар сақланган. «Муҳаббатнома» деган ягона асари етиб келган бу адибнинг таҳаллуси ўз асарида қайд этилган. Асар 754 (1353) йилда ёзилган бўлиб, 10 бобдан иборат. У тўлиғича ҳазраги мусаддаси маҳзуф вазида ёзилган. Шоир бу асарда Муҳаммад Хўжабекни мадҳ этган, ғазал, нома, соқийнома, муножот, қитъа, маснавий, фард каби жанрларни жамлаган. Хоразмий «Муҳаббатнома» ни 10 нома қилдим деб айтган ҳолда асарни 11 нома шаклида ёзиб тугатади. Адиб асар яратилган жойини ҳам эслатади:

*«Муҳаббатнома» сўзин мунда айттим,
Қомуғин Сир яқосинда битидим.*

Хоразмий «зулписонайн» (икки тилли) шоирдир. Адиб асарнинг икки бобини форсий тилда яратган. Бу ҳақда муаллиф шундай ёзади:

*Қилоийн икки бобин порсий ҳам,
Ким атлас тўн ярашуур бўлса муълам.*

Мавжуд 946 мисранинг 634 мисраси ўзбек, 312 мисраси форс - тожик тилида яратилган. «Муҳаббатнома» асари нома жанри ривожига катта ютуқ бўлиб, Хоразмий ушбу асари билан *нома* жанрига асос солган. «Муҳаббатнома» таъсирида Юсуф Амирийнинг «Даҳнома», Хўжандийнинг «Латофатнома», Саид Аҳмад ибн Мироншоҳнинг «Таашшукнома», Саййид Қосимийнинг «Ҳақиқатнома» ва «Садоқатнома» асарлари юзага келган. «Шакардек тил билан оламни тутган» шоир муҳаббатни завқ-шавқ билан қуйлаган. «Муҳаббатнома» асарининг 2 та қўлёзма нусхаси маълум бўлиб, улар Британия музейида сақланади. Улардан бири 1432 йилда Яздда Мир Жалолиддин деган киши тақлифи билан Боқи Мансур томонидан уйғур ёзувида кўчирилган. Нисбатан тўлароқ араб ёзувидаги иккинчи нусха эса, кейинроқ 1508-1509 йилларда кўчирилган бўлиб, 473 байтдан иборат.

Асардан парчалар:

*Саодат маъдани, иқбол ганжи
Муҳаммад Хужабек - олам гунжи!*

*Агар десам сени Рустам, ярарсен,
Қиличнинг бирла сафларни ёрарсен.*

*Буйунг сарғу санубартек, белинг қил,
Вафо қилган кишиларга вафо қил.*

ЛУТФИЙ (1366 - 1465)

Лутфий ўз замонасида бошқа шоирлар орасида юксак маҳорати ва зукко истеъдоди билан ажралиб турган. У тахминан 1366 йилда Ҳирот шаҳри яқинидаги Деҳқанор деган жойда оддий оилада туғилган. Шоирнинг ўз асл исми Лутфулла бўлиб, «Лутфий» (*«латиф, гўзал лутфли, ширинсухан»*) унинг адабий тахаллусидир, бу ном билан у машҳур шоир, улкан сўз санъаткори сифатида Шарқда танилган. Аввал мактаб, сўнгра Ҳирот мадрасаларидан бирида таълим олган, адабий манбаларда айтилишича, Лутфий тасаввуф шайхларидан Шаҳобиддин Хлбоний ҳузурда таҳсилни давом эттирган. У Навоийнинг шоирлик истиқболига зўр умид ва ишонч билан қараган. Навоий «Мажолисун-нафоис» асарида: *«Маълону Лутфий... ўз замонасининг маликул-каломи эрди, форсий ва туркийда назир (яъни тенги) йўқ эрди, аммо туркийда шухрати кўтрак эрди ва туркча девони ҳам машҳурдир.»* деб шоирга юксак баҳо берган эди. Бундан ташқари бу таъкирада *«шоирнинг умри сўнгида «офтоб» раидфли шеър битгани, барча замондош шоирлар унга татаббуъ қилганликлари айтилган.* Оддий, камторона умр кечирган Лутфий 1465 йил 99 ёшида Ҳиротда вафот этган ва ўзи туғилган Деҳқанордаги боғига дафн этилган.

Лутфий форс ва ўзбек тилларида 10 - 12 минг байт ижод қилган. Ҳозирги кунда Лутфий девонининг 29 дан ортиқ қўлёзма нусхаси фанга маълум. Шоирнинг туркий девонидан ўрин олган лириканинг қасида, ғазал, рубоий, туюқ, қитъа, фард каби жанрлардаги шеърларидан 450 дан ортиғи, яъни 4560 мисрадан кўпроқ қисми бизгача етиб келган. Унинг шеърлари кўпроқ ишқий маъзуда ёзилган. *«Айқимга тўтар ҳар маҳза гесу...»* ғазали беш байтдан иборат бўлиб, унинг ҳар бир байтида биттадан халқ мақоли учрайди. Лутфий ғазалчилик анъанасига қўшлаб янгиликлар киритган адибдир. Унинг *«Самъа те»* ғазалида ilk марта *сўхбат - диалог* усулини ғазалнинг бошидан охиригача давом эттирган. Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» асарида ёзишича, Лутфий Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асарини ўзбек тилига шеърый йўл билан ижодий таржима қилиб, дoston яратган, лекин оққа кўчирилмагани учун у етиб келмаган. «Гул ва Наврўз» дostonи ҳам Лутфийга нисбат берилар эди, лекин маълум бўлдики, бу дostonни Ҳайдар Хоразмий ёзган экан.

ҚУТБ (XIV аср)

Қутб ҳақида жуда кам маълумот етиб келган. У Хоразмда яшаб ижод этган. Шунинг учун *Қутб Хоразмий* деб ҳам айтилади. Қутб *«Хусрав ва Ширин»* дostonини Сигноқ шаҳрида ёзган (1330 - 40 й). Бу дoston Олтин Ўрда хони Узбекхон (1312 - 42) нинг ўғли Гинибек ва унинг хотинига бағишланган бўлиб, Низомий Ганжавийнинг шу номи дostonи эркин таржимаси ҳисобланади. «Хусрав ва Ширин» дostonи 4740 байт, 91 бобдан иборат бўлиб, арузнинг *ҳазжи мусаддаси махбуи* баҳрида ёзилган. Бу дostonнинг ягона қўлёзмаси Париж Миллий кутубхонасида сақланади.

АТОЙИЙ (XIV аср охири - XV аср I ярми)

Атоий ширин калом лирик шоир, мажозий ишқ васфидан илоҳий ишқ лаззатини тополган киши, Хужа Аҳмад Яссавийнинг жияни. А. Навоий ўзининг «Мажолис ун - нафоис» асарида шундай ёзади: *«Маълону Атоий*

Балхда бўлур эрди, Исмомл ота фарзандларидандур, дарवेशиш ва хушхулқ, мунбасит (ок кунгил) киши эрди. ».

Атоий Мирзо Уллубек саройида хизмат қилган. Ҳозирги Қозоғистоннинг Турбат қишлоғида унга нисбат берилган қабр бор. Чамаси, унинг ҳаёти Сайрам, Балх, Самарқанд, Ҳирот шаҳарларида кечган. Тахаллусини машҳур шайх ота - боболарига ишора қилиб, «*Атто*» (*отта*) деб олган. Унинг бизгача бир девони етиб келган бўлиб, 260 ғазални ўз ичига олган. Атоий ғазаллари 1958 йилда нашр этилган.

Ғазаллари: «*Жамоли оварфи», «Ҳосни умрум...», «Қон бўлди кўнгул...», «Манга», «Эй дўст», «Қаро кўзда», «Ул сатмакким»* ва бошқ.

ҲАЙДАР ХОРАЗМИЙ

(XIV асрнинг II ярми—XV аср бошлари)

Ҳайдар Хоразмий Хоразмда яшаган, оғир вазиятда ҳаёт кечирган. Ҳиротда бирмунча вақт Умаршайхнинг ўғли Султон Искандар хузурида сарой шоири сифатида хизмат қилган. У форс, араб тилларини ва фалсафий билимларни яқши билган. 1409 - 1414 йилларда «*Маҳзун ул-асрор*» («*Гулишан ул-асрор*» деб ҳам аталади) деб номланган фалсафий - дидактик достонини ёзган ва шаҳзода Султон Искандарга бағишлаган. Достон 23 боб, 615 байт (бошқа манбада 639 байт) дан иборат. Дастлабки 7 боби худо, пайғамбарлар ва халифалар ҳақидаги анъанавий ғазллардан, Султон Искандар маъҳдан иборат. Қолган 16 боби мақолат, мавъиза ва ҳикоятлардан ташкил топган. Унда «*Пулини йўқотган киши ҳикоятини», «Бўз тўқуғчи кампир ва базоз ҳикоятини», «Хотами Той ҳикоятини», «Маҳмуд Ғазнавий ҳақида ҳикоят», «Хорун била Баҳдул ҳикоятини», «Темурбек ҳикоятини»* қабилар келтирилган. Бу достонга асосий манба бўлган асар Низомий Ганжавийнинг «Маҳзанул-асрор» идир. Асарнинг яратилиши ҳақида шоир шундай ёзди:

*Менки пишурдим бу лазиз ошни,
Шайх Низомийдин олиб чошни.*

Ҳайдар Хоразмий туркий тилда ижод қилиш билан фахрланади:

*Турк зухридир очунда бу кун,
Бошла улук йир била туркона ун!*

Асардаги «*Бўз тўқуғчи кампир ва базоз ҳикоятини*» да қаллоблик ва таъмагирлик қораланади. Бу ҳикоятда Хожа ҳақпараст дарвишнинг истеҳзоли, кинояли гапларидан кейин ҳақ йўлига қиради ва таркидунё қилади. Янги маъълумотларга кўра «*Гул ва Наврўз*» достони ҳам Ҳайдар Хоразмий қаламига мансуб экан.

«Гул ва Наврўз» достони

Навшоднинг кекса подшоиси Фаррух ўғил кўради. Бола Наврўзда туғилгани учун унга Наврўз деб ном берадилар. Наврўз ақлли, бақувват бўлиб етишади. У Фархор ўлкасининг шоҳи Мушқивнинг қизи Гулни тушида кўриб, севиб қолади. Гул ҳам Наврўзни тушида кўриб, унинг ишқига гирифтор бўлади. Наврўз кўп саргузаштларни бошидан кечириб, Фархорга етиб келади. Бироқ Мушқин Гулни Хитой ҳоқонига тортиқ қилмоқчи бўлади. Ўзаро аҳдлашган Гул билан Наврўз Хитой чегарасига яқинлашганда қочиб кетадилар ва саргузаштларни кечириб, бир дарёга етиб келадилар. Даҳшатли тўлқин севишганларни бир-биридан ажратади: Гул Аданга, Наврўз Яманга тушиб қолади. Иккаласи ҳам аскар бошлиғи этиб тайинланадилар. Адам билан Яман ўртасида уруш бошланади. Яккама-якка жангда Гул Яманлик паҳлавон Баҳромни енгади. Жанг майдонига Наврўз чиқади. У голиб қаҳрамон - Гул билан олишиши керак эди. Бироқ Наврўз билан Гул бир-бирларини таниб қоладилар, уруш ярашга айланади. Навшод, Фархор, Адан ва Яман шоҳлари кенгашадилар, гўрт давлатни бириштириб, ягона давлат қилишга ва Наврўзни шоҳ қилиб кўтаришга қарор қиладилар. Наврўз адолатли ва маърифатпарвар подшо бўлади.

(Образлари: Ядо (қиш мавсумидаги энг совуқ, узун ва қоронғу кеча), Фаррух (ғўзал, бахтли муборақ, қутлуғ юнали), Нажод (срининг баланд қисми, тўсик), Наерўз (янги кун), Насажоз (халқга гўзаллик ва чиройли билан машҳур бўлган шаҳар номи), Фарҳор (ораста, чиройли ва шинам жой), Бадмаи (қишнинг энг аёзли кунлари).

ХУСАЙН БОЙҚАРО (1438-1506)

Хусайн Бойқаро ҳам шоҳ, ҳам шоирдир. У Алишер Навоий билан замондош бўлиб, Навоийга ҳамийлик қилган. Хусайн Бойқаро 1438 йилда Ҳиротда туғилган. Отаси Мансур ҳам, онаси Фирюзабегим ҳам Темуравлодидан эдилар. Шу сабабли З. М. Бобур уни «*Карим ун - таррайи*» («*икки томоқлама улғу*») деб атаган эди. У 1457 йилда Абулқосим Бобур Мирзо вафот этгач, тахт учун курашга кириши ва 1469 йилда Ҳиротни эгаллайди ҳамда теурийлар салтанатини 1506 йилгача бошқаради. 1490 йилда Хусайн Бойқаро Москвага элчи юбориб, дўстлик ва иноқлик ҳақида шартнома тузишни таклиф этган. Хусайн Бойқаро шахс сифатида мард, шижоатли, адолатли бўлиб, қилчбозликда теурийлар орасида унга теги келадигани бўлмаган, адабиётни, санъатни севган. Камчилиги эса машиқатпарастлик эди. У «Хусайний» таҳаллуси билан шеърлар ёзган ва ундан бизга бир «Девон» ва «Рисола» мерос бўлиб қолган. Девондаги шеърларнинг кўпчилиги ишқ ва май мавзусида бўлиб, ғазалларнинг ҳаммаси бир вазнда - *рамаи мусаммаи мақсур* (фоолотун фоолотун фоолотун фоолон) да ёзилган.

Мисол: Қилмагай эрдим юзин кўрмак тамамно, конки,
Солмагай эрдим кўнгил мулкига ғавво конки.

Хусайнийнинг «Рисола» си 1485 йилда ёзилган бўлиб, Оллоҳ иноят этган подшоҳлик шукронаси билан бошланади, унда муаллиф А. Жомийни, А. Навоийни ҳурмат билан тилга олган, кўкларга кўтарган. Унинг «Рисоласи» да маълумот берилишича, Ҳирот ва унинг атрофида мингта яқин киши шеър билан машғул бўлган. У туркий тилда асарлар ёзиш ҳақида махсус фармон чиқарган. Алишер Навоий Хусайн Бойқаро шеъриятига юксак баҳо беради, «*Мажлис ун-нафос*» таъкирасида унга махсус бир фасл (8) ажратади.

МУҲАММАД ШАЙБОНИЙ (1451-1510)

Асл исми Шоҳбахт бўлган Муҳаммад Шайбонийхон Шайбонийлар сулоласининг асосчисиدير. У туркий ва форсийда шеърлар ёзган, суратлар чизган, мусиқа билан шуғулланган, хушовоз қироатхон бўлган. Ешлгида отаси Шоҳ Будоғ вафот этиб, укаси Маҳмуд Султон билан бирга бобоси Абулхайрхон қўлида тарбия топди. Бухорода икки йил мадрасада ўқиди. 1499 - 1504 йилларда Мовароуннаҳрни Абусаид авлодлари қўлидан тортиб олди. 1505 йилда Ҳоразмни, 1507 йилда Хуросонни эгаллаб, теурийлар ҳокимиятига барҳам берди. 1510 йил 10 сентябрда Мурғоб дарёси бўйидаги Исмоил Сафавий қўшини билан бўлган жангда ҳалок бўлди.

Шайбонийхондан бизга бир «Девон» ва «Баҳр ул-ҳидо» («*Ҳидоят денгизи*») номли дoston этиб келган. Унинг девони Истамбулда Тулқорни саройи музейида, 1508 йилда ёзилган дostonи эса Британия музейида сақланади. Шайбонийхоннинг шеърларидан намуналар Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» асарида келтирилган. Шайбонийхон Нажмиддин Куброга бағишлаб «*Шаҳи шўҳидо*» («*Шаҳидлар шаҳи*») деган тарих - шеър ҳам ёзган. Куйидаги туюқни ҳам Шайбонийхонга нисбат берадилар:

*Сўғ ичинда ўлтурубдур ёбулар,
Ёбуларнинг минган оти ёбулар.
Ёбуларнинг илғидин эл тилмади,
Ё булар ёбуси бу ерда, ё булар.*

Шайбонийхон шеърларида Самарқанд ва Бухоронинг баланд кўтаринки таърифи берилди;

*Хар кини кетса Самарқанд шахидин, мочор келар,
 Жаннат ул-маъвода ҳам бўлса, Самарқандин тилар.
 Ман Хирининг шахиди турмоққа бир ер топмадим,
 Вах, Самарқанду Бухоро, қайда бўлганму улар.
 Қаржому, Шоджому Қоҳиқу Дарган суин
 На қилай, ман, кетмади, халқиз кўнгулдин ушбулар.
 Қим Самарқанддек жаҳонда бўлмаган хун марғзор,
 Дўстлар, мен найлойдим, кетмас кўнгулдин сабзалар.
 Бу Хирининг данин аҳли ҳар мочо айб эмсангиз,
 Қайдаким бўлса Ша(й)боний, ул Самарқанд орзулар.*

Шоир айрим шеърларининг ёзилги тарихини ҳам қайд этган. Мисалан, Самарқандга бағишланган «*Кўнгул қоти билан битган ушул дола юзунгдандур*» деб бошланадиган ғазалига сажъ йўли билан шундай мзоҳ берган: «*Самарқандин гул оқсиди қабодуқ. Талларин гашт қилдуқ, Болларин барча асбаблиқ, ҳар тарафи алқоблиқ, ҳар ёни латофатлиқ ва шларин мушк - анбар бўйлуқ...*».

МАЖЛИСИЙ

(XV аср охири - XVI аср I ярми)

Мажлисий асли Хоразмлик бўлиб, кейинроқ Бухорога кўчиб борган. Убайдуллахон ва унинг ўғли Абдулазизхонлар саройида хизмат қилган. «*Маълово Мажлисий - надим ва мажлисиро кини эди,- дейди Ҳасанхўжа Нисариё,- ахши амбори ва марғуб сўзлари бор. Қосидаларга сўн, ақши ва латиф ғазаллари бор*». Шоирнинг шеърлари Бобурга ҳам манзур бўлган. Унинг 4 минг мисралик «*Қисса Сайфулмулк*» номли ишқий - сарғузашт асари бизгача етиб келган. Бу дostonнинг ётақчи мавзуси севги, вафо ва садоқат, дўстлик ва аҳиллик, мардлик ва қаҳрамонлик каби фазилатларни мадҳ этишдир. Асарни яратишда шоир халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланган. Асар дастлаб 1883 йилда Қозонда, 1916 йилда эса Тошкентда босилган.

Дoston қаҳрамонлари: Сайфулмулк, Миср шоҳи Осим, Яман шоҳи Бадеуласр, Сарондин шоҳи, Рабиалмулк, Бадеулжамал ва бошқалар.

ГАДОИЙ

«Хулоғухом замонидин, султони соҳибқирон Темур Кўрагон замонидин фарзанди халофи Шохруҳ Султон замонининг охиригача турк тили билан шуаро пайдо бўлдилар. Ва ул ҳазратнинг анлод ва аҳфодидан ҳам хуштабъ салотине зухурга келди: шуаро Саккокий ва Ҳайдар Хоразмий ва Атоий ва Муқимий ва Яқиний ва Амирий ва Гадойидеклар».

Алишер Навоий

Гадойий XV асрда яшаб ижод этган. Шоир ҳақида маълумот Навоийнинг «Мажолис ун - нафос» таскирасидагина мавжуддир. Бундаги маълумотларга асосланиб Гадойийни тахминан 806 (1403-1404) йилда туғилган дейиш мумкин. Гадойийнинг ягона девони Париж миллий кутубхонасида сақланади. Шоирнинг ғазаллари асосан Суруд вазни (Рамали мусамманӣ мақсур) да битилган бўлиб, уларда соф муҳаббат, вафо, висолдан гоят севиниш каби инсоний туйғулар ифодаланган.

САККОКИЙ

Атоқли лирик шоир Саккокийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида жуда оз маълумот сақланиб қолган. Саккокийнинг ўз девониди, Навоийнинг «Мажолис ун - нафос», «Муҳокамат ул - лугатайн», «Хутбаи - давонин» каби асарларида унинг XV асрда яшаб ижод қилганлиги маълум бўлади. Шоир Яқиний ўзининг «Уҳ ва ёй» мунозарасида Саккокийни «Турк шоирларининг мужтаҳиди (ғайратлиси)» деб таърифлайди. Саккокий шоирнинг тахаллуси бўлиб, «Саккок» (пичоқчи) сўздан олинган. Шоир ижоди Улуғбек ҳукмронлиги даврида камол топган. Саккокий Улуғбекка бағишлаб бир қасидасида шундай ёзди:

*Салотин дунёда кўп келди-ю кечти, сенингтек бир,
Фалакнинг гар тили бўлса, айитсунким, қачон келди?.*

Саккокий Муҳаммад Порсога, Халил Султонга, Мирзо Улуғбекка, Арслонхўжа Тархонга бағишлаб қасидалар, ошиқ, ёр ва рақиб образлари яратилган гўзал ишқий ғазаллар ёзган. Саккокий девонининг бир неча қўлёзма нусхалари маълум бўлиб, улар Лондонда, Британия музейида, Тошкент Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

ДУРБЕК

Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайҳо» деган достони етиб келган. Бу асар шарқдаги энг машҳур ва қадимий қиссалардан бири бўлиб, ҳижрий 812, милодий 1409 йилда ёзилган. Бу дoston маснавий шаклида, арузнинг сарий баҳри (муфтаилун, муфтаилун, фоилун, чизмаси: -VV- -VV- -V-) да ёзилган.

Дoston муқаддимасида таъкидланишича, асар Балх шаҳрида ёзилган. Бу асарда Балх шаҳрининг қамали тасвирланган. Дostonда айтилишича, Мағриб (Ғарб) да номи дунёга кетган шоҳ бўлиб, унинг исми Таймус эди. Таймус шоҳнинг гўзал қизи бўлиб, у дostonда қуйидагича тасвирланган:

*Бир қизи бор эрди моҳи ховарий,
Оразиға шамсу қамар муштарий,
Юзи қуёш эрди, вале безавол,
Барча фунун бобида соҳиб камол.
Ҳосили умри эди ул шоҳнинг,
Оти Зулайҳо эди ул моҳнинг.*

Зулайҳо тушида Юсуфни кўриб, ишқ ўрнида ўртана бошлайди. Ниҳоят, у тушдан онасини хабардор қилади. Онаси эса Таймус шоҳга айтиди. Таймус шоҳ Мисрга - Юсуфнинг юртига элчилар юборади. Бу орала Юсуфни ака-укалари кул ўрнида сотиб юборадилар. Ана шу кул Таймус шоҳ ихтиёрига келиб қолади ва шоҳ уни Зулайҳо хизматига беради. Зулайҳо ўз севгисини энага орқали билдиради. Энага Юсуфнинг гапларини Зулайҳога етказди ва уни ишқ йўлида сабр - бардошли бўлишга чақиради. Икки дил узоқ йиллар давомида турли ихтилофлар туфайли бир - бирига егинша олмайдилар ва ниҳоят қариганларида орзу - умидларига етишадилар. Юсуф акаларининг мунофиқона хатти - ҳаракатлари уларнинг ўзларини шармандаи шармисор қилади. Асардаги етакчи қаҳрамонлар *Зулайҳо* *балаи Юсуф*дир. Муаллиф баъни қаторида қаҳрамонлар нутқи, монолог, диалог каби шакллардан усталик билан фойдаланган.

16 - МАВЗУ. «ХАМСА»ЧИЛИК ТАРИХИДАН

«Хамса» - «бешлик» дегани. У беш мустақил дostonдан ибрат бўлиб, ҳар бир дoston маълум бир воқеани, мавзунини кенг ҳамда атрофлича маснавий йули билан ёритиб беради. Ҳар бир асар «Хамса» аталмоғи учун:

- а) беш дostonдан ташкил топмоғи;*
- б) биринчи дoston, албатта, панд-насиҳат руҳидаги таълимий-ахлоқий, фалсафий бўлмоғи;*
- в) иккинчи дoston Хусрав ва Ширин можароларига бағишланмоғи;*
- г) учинчи дoston Лайли ва Мажнун муҳаббатини мавзу қилиб олмоғи;*
- д) тўртинчи дoston Баҳром ҳақида бўлмоғи;*
- е) бешинчи дoston Искандар ҳақида ёзилмоғи шарт эди.*

Шарқ адабиётида Низомий Ганжавий, Хусрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоийлар «Хамса» яратилган.

НИЗОМИЙ ГАНЖАВИЙ (1141 - 1143 йиллар орасида туғилган, вафоти - 1209 йил)

Абу Муҳаммад Илс бинни Юсуф Низомий ҳозирги Озарбайжоннинг Ганжа шаҳрида туғилган. Унинг ҳаёти ҳақида жуда кам маълумот қолган.

Низомий форс, араб, юнон, қадимги паҳлавий, санскрит ва бошқа кўп тилларни билиб, фалсафа, математика, маърифат, илоҳият, адабиётшунослик, химия, астрономия, математика сингари фанларни пухта билган. Низомий Офок номи хотинидан туғилган ўғли Муҳаммадни илм - маърифатли қилиб тарбиялаган, дostonларига ўз ўғлига насиҳатлар қилган.

Низомий Ганжавий Шарқ адабиётида биринчи бўлиб «Хамса» ёзган. У ёзма адабиётда биринчи бўлиб *Меҳнубону* образини яратган. Низомий асарлари бошқа шоирлар ижодига таъсир қилган. Масалан, шоир *Ҳайдар Хоразмий* «Маҳзанул - асрор» дан *илҳомланиб*, «*Гулшанул - асрор*» асарини ёзган. *Хусрав Деҳлавий*, *Абдурахмон Жомий*, *Алишер Навоий* каби шоирлар «Хамса» чилик анъанасини давом эттирганлар. «Хусрав ва Ширин» дostonини 1341 йилда Кутб, «Хафт найсар» асарини Огаҳий таржима қилган. Навоийдан тортиб барча ўзбек шоирлари Низомийни устоз деб билишган.

Асарлари: «Хамса» («*Панж гапж*» («*Беш хазина*»), 1173 - 1201 йиллар орасида ёзилган. Унда куйидаги дostonлар бор: 1. «*Маҳзанул асрор*» («*Сирлар хазинаси*», 1173 - 1179 йилларда Арзинжон ҳокими Фахриддин Баҳромшоҳга бағишланган), 2. «*Хусрав ва Ширин*» (1180-1181, бу дoston Ироқ ҳукмдори Тўғрул II нинг илтимосига кўра ёзилган бўлиб, муҳаббат ва қаҳрамонликни ифодалайди), 3. «*Лайли ва Мажнун*» (1188, унга 118 та назира битилган. Бу асар Ширваншоҳлардан Ахсатан I буйруғига кўра ёзилган), 4. «*Хафт найсар*» («*Етти гўзал*», бу асар 1196 йилда Аловуддин Кўрна Арслоннинг топшириғи билан юзага келган. «Хафт найсар» Баҳром ва Фатма саргузаштларига бағишланган асар бўлиб, дoston воқеаларига боғланмайдиган беш ҳикоя берилган. Низомийнинг бу дostonидаги дарахт шохига осиб қўйилган «ит» ҳикоясида Баҳромшоҳ хиёнаткорликдан, адолатсизлик кучаяётганидан огоҳлантирилади. Асар сўнггида Баҳром ов узидан форга қириб кетиб қайтиб чиқмайди), 5. «*Искандарнома*» (1196-1201, бу дoston 2 қисмдан иборат: а) Шарофнома б) Иқболнома).

ХУСРАВ ДЕҲЛАВИЙ (1253 - 1325)

Ямуниддин Абулҳасан Амир Хусрав ибни Амир Сайфулдин Маҳмуд Деҳлавий 1253 йилда Ҳиндистоннинг Патэли деган шаҳарчасида дунёга келади. Унинг отаси асли Шахрисабзлик бўлиб, авлоди туркий элаларнинг лочин уруғидан бўлган. Аммо у мўғуллар ҳужумининг дастлабки йилларидаёқ тарки ватан этиб, Деҳли ҳукмрони Шамсиддин Элутмиш саройига хизматга киради ва 1261 йилда мўғулларга қарши жангда ҳалок бўлади. Хусрав Деҳлавий бобоси Имомулмулк қўлида тарбияланди, Қози Саъдулдин Муҳаммад таълимини олди. 20 ёшида Хусрав истеъдодли шоир, қомусий бишми соҳиби - олим, созанда ва бастакор бўлиб етишди. У умри давомида 7 ҳукмдорнинг даргоҳида хизмат қилиб, умрининг охириги 30 йилини Деҳлида ўтказди. Улуғ шоир 1325 йили Деҳлида вафот этган. Хусрав Деҳлавийнинг шеърлари 5 та девонга жамланган бўлиб, у 400000 дан ортиқ байт ижод қилган. Абдурахмон Жомийнинг таъкидлашича, Хусрав Деҳлавий 99 та китоб муаллифидир. Деҳлавий Низомий «Хамса» сига ҳаммадан яхшироқ жавоб айтган шоирдир.

Асарлари: «Хамса» (1299 - 1301, унинг таркибида куйидаги 5 дoston мавжуд: 1. «*Матлаъ ул-анвар*» («*Нурларнинг бошланмаси*»), 2. «*Ширин ва Хусрав*», 3. «*Мажнун ва Лайли*», 4. «*Ҳашт беҳишт*» («*Саккиз жаннат*», Огаҳий таржима қилган. Хусрав Деҳлавий «Ҳашт беҳишт» дostonининг Низомий «Хафт найсар» идан фарқлари шундаки, унда канизакнинг номи Дилором деб ўзгартирилган, етти ҳикоя ҳинд эпосидан олинган), 5. «*Ойлавий Искандарий*» («*Искандар ойнаси*»), «*Тухфат ус-сифир*» («*Ёшлик тухфаси*»), «*Васат ул-ҳаёт*» («*Ҳаёт ўртаси*»), «*Фуррат ул-камол*» («*Камолот ибтидоси*»), «*Бақия нақля*» («*Сараларнинг сараси*»), «*Нихоят ул-камол*» («*Камолот чўққиси*»), «*Қирол ус-савоай*» («*Икки саодатли сайёранинг қўшилиши*»), «*Мифтоҳ ул-футуҳ*»

(«Ғалабалар калити»), «*Ҳазойин ул-фумуҳ*» («Ғалабалар хазиналари»), «*Дувалароний ва Ҳазроқ*», «*Нуҳ силех*» («*Тўққиз қават осмон*»), «*Туғулукнома*», «*Тарихи Деҳли*», «*Эъжозии Хусровий*» («*Хусров мўъжизаси*») ва бошқ.

АБДУРАҲМОН ЖОМИЙ

(1414 - 1492)

Улуғ форс-тожик шоёри ва мутафаккири Абдураҳмон Жомий 1414 йил 7 ноябрда Хуросоннинг Жом шаҳрида шайхулислом - Низомиддин Аҳмад оиласида туғилган. Жомий гўдаклигида унинг оиласи Ҳиротга кўчиб боради. Шоир дастлаб мактабда, кейин Ҳиротдаги Дилкаш ва Самарқанддаги Улугбек медресаларида таълим олади. Мавлоно Жунайд кулида, кейинроқ Шаҳобиддин Муҳаммад Жожармий ва Алюиддин Али Самарқандийлардан таълим олган.

Абдураҳмон Жомий Самарқандга келиб Қозизода Румий дарсларига қатнашган. У тил, адабиёт, фалсафа, математика, астрономия, ҳуқуқ ва бошқа фанлар билан шуғулланган. Дин ва тасаввуфни синчковлик билан ўрганган. Жомий Шайх Салъиддин Кошғарийдан тасаввуф бўйича таълим олган. Абдураҳмон Жомий 1492 йил 8 ноябрда Ҳиротда вафот эълан.

А. Жомий Навоийнинг «*Фарҳод ва Шерил*» достонининг муқаддимасида филя қисълаб мадҳ этилган.

Асари: «*Ҳафт аврағ*» («*Етти тахт*», дастлаб «*Ҳамса*». Унга «*Силаслат уз-заҳаб*» («*Олтин занжир*», 1472), «*Саломон ва Абсол*» (1480-81), «*Тухфат ул-аҳрор*» («*Хур кишиларнинг тухфаси*», 1481-82), «*Сабҳат ул-авбор*» («*Яхши кишиларнинг тасбиҳи*», 1482-83), «*Юсуф ва Зулайҳо*» (1483), «*Лайли ва Мажнун*» (1483), «*Ҳиротнома Искандарий*» (1485) каби достонлар қирган), «*Баҳористон*» (ўғли Зиёуддин Юсуф учун ёзган), «*Аруз ҳақида рисола*», «*Араб тили дарслиги*», «*Рубоий тарҳи*», «*Мунтаот*», «*Қофия ҳақида рисола*», «*Нақши фусус*» («*Жавоҳирлар нақши*»), «*Думжасат ул-асров*» (қасида), «*Навоҳатул-умс*» («*Дустлик таровати*») ва бошқ.

XV АСРНИНГ ИККИНЧИ ЯРМИДАН XVII АСРГАЧА БЎЛГАН ДАВР АДАБИЁТИ ҲАҚИДА

Бу давр ўзбек адабиёти ва маданиятининг гуллаб яшнаган даври бўлиб, туркий тил юксак қадр ва эътибор топди. Ҳусайн Бойқаронинг 1485 йилда битган «*Рисола*» сида биргина Ҳирот ва унинг атрофида мингта яқин киши шеър билан машғул эканлигини ифтихор билан тилга олади. Алишер Навоийнинг «*Мажолис ун - нафоис*» ида (1491-1498) 459 шоир ҳақида маълумот келтирилган. Ҳасанхожа Нисорий 1566 йилда тузган «*Музаққир аҳбоб*» ида 300 га яқин ижодкор ҳақида маълумот беради. Бу даврда теурийлар салтанатининг парчаланиши, тож - тахт учун ўзаро урушлар давом этди. Абулқосим Бобур Мирзо, хусусан, Ҳусайн Бойқаро даврида Ҳирот муҳим маданий - адабий марказга айланди. «*Аҳли фазл ва беназар эдил Ҳуроса, бешахсис (хусусан) Ҳирн (Ҳирот) шахри мамлу (тўлган) эди*», - деб ёзган эди Заҳридин Бобур. Биргина Алишер Навоийнинг ўзи Икхосия, Низомия, Ҳусровия каби медресалар, Ҳалосия, Шифоия, Фавоия каби хонақоҳлар, ўнлаб масжидлар, шунингдек, 52 работ, 20 ҳовуз, 16 кўприк ва 9 ҳаммом қурдиргани, Ҳиротдаги Масжиди Жомеъни қайта тиклагани маълум.

Улугбек замонасида (1394-1449) Самарқандда илм-фан ғоят тараққий қилган эди. Унинг ташаббуси билан 1424 йилда уч қаватли расадхонанинг қурилиши, Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид, Али Қулчи каби олимлар нинтироқда йиллик тақвим (календарь) тузилиб, 1018 юлдуз жойлашиш уринининг аниқланиши жуда катта ютуқ эди. Бадний ижод билан шуғулланган теурийларнинг кўпчилиги яқингина кутубхоналар тузган эдилар. Масалан, шоир ва олим Мавлоно Соҳибдоро (1511 йил вафот этган) Ҳусайн Бойқаро кутубхонасининг бошлиғи эди.

Самарқандда, айниқса Ҳиротда китоб ва миниатюра санъати тараққий қилди. Султоннали Машҳадий, Абдулжамил котиб, Дарвешмуҳаммад Самарқандий каби хаттотлар етишдилар. Хат ёзиш санъат даражасига кўтарилди. Навоий даврида унинг 36 тури қайд этилган. Райҳоний, риқоб, сулс, насх, таълиқ, настаълиқ, мураққаъ, шикаста каби хат турлари шухрат қозонган.

Миниатюра соҳасида *Камолiddин Беҳзод*, *Маҳмуд Музаҳҳиб*, *Қосим Али*, *Шоҳ Музаффарлар* довуқ қозондилар.

Мусиқа ривож топди. *Абдурахмон Жомий*, *Камолiddин Биноий*, *Заҳрирiddин Бобур* мусиқа илмига оид рисолалар ёздилар. Ҳиротда *Абдулқодир Нойи*, *Ҳусайн Удий*, *Шоҳхули Фижжакий*, *Нажмиддин Кавкабий* каби машҳур санъаткорлар етишиб чиқдилар. Булар орасида, айниқса, *Нажмиддин Кавкабий* (1473-1533) серқирра истеъдод эгаси бўлган. У Алишер Навоийнинг *"Мажolis un-nafois"* ида *шоир ва мунажжам* сифатида тилга олинган, кейинчалик мусиқа билан шуғулланиб, мусиқа ҳақида шеърини йўлда илмий асар (куллиёт)лар тузган машҳур санъаткордир.

Тарих ва адабиётшуносликда *Мирхонд* (1433 - 1498), *Давлатшоҳ Самарқандий* (1436 - 1495), *Хондамир* (1475/76 - 1534), *Зайиiddин Восифий* (1486-1566), *Ҳасанхожа Насорий* (1516 - 1597) каби кўплаб олимлар етишди. Давлатшоҳ Самарқандий 1486 йилда асари *«Тазкират уш - шуаро»* («Шоирлар тўплами») ни тузиб, унда 150 дан ортиқ шоирлар ҳақида маълумот берган.

Мирхонд асли бухоролик эди. Ҳиротта бориб, Алишер Навоий соясида паноҳ топди, унинг ҳомийлигида 7 жилдлик *«Равзат ус - сафо»* («*Поклик боғи*») номли тарихий асар ёзди.

Навоий кутубхонасида хизмат қилган тарихчи Хондамир Мовароуннаҳр ва Хуросон тарихига доир ўндан ортиқ асар яратди. Унинг *«Мақорим ул-ахлоқ»* («*Яхши хулқлар*») асари Алишер Навоийга бағишланган.

Ҳусайн Бойқаро туркий тилда асарлар ёзиш ҳақида фармон чиқарган. Бундай фармон бир вақтлар - 1277 йилда элхонийлар даврида ҳам чиққан эди.

Шоирларимиз шарқ шеърятдаги барча жанрлардан фойдаландилар. Масалан, Алишер Навоийнинг шеърини меросида 16 хил жанр учрайди. Хон ва бекларнинг аксарияти шеърга, мусиқага, илм - фан ва меъморчиликка ҳавасманд эди. Чунончи, *Ҳусайн Бойқаро*, *Заҳрирiddин Бобур*, *Муҳаммад Шайбонийхон*, *Убайдуллохон*, *Абдуллахон II* девон тузган шоирлар эдилар. Умуман бу даврда назм билан биргаликда наср ҳам ривожланди. туркий адабиёт юксак чўққига кўтарилди.

17 - МАВЗУ. АЛИШЕР НАВОЙНИНГ ҲАЁТИ ВА ИЖОДИ

«... Бу улўғ амир дину давлат ҳомийси, шарият ҳамда миллатнинг пушти паноҳидир».
Давлатшоҳ Самарқандий.

«Анинг назми васфида тил қосир ва баён ожизтурур». *Ҳусайн Бойқаро.*

«...туркий тилда ҳеч ким Навоийдек кўп ва хўп шеър айтмаган ҳамда назм гавҳарларини сочмаган эди».
А. Жомий «Баҳористон» дан.

«Ўндан аввал ва ундан кейин ҳеч ким туркий тилда шеърни ундан кўпроқ на ундан юксакроқ ёзолган эмас. У форсий шеърни ҳам кўп ёзган...»
(Муҳаммад Ҳайдар Мирзо «Тарихи Рашидий» дан).

Буюк мугафаккир шоир, олим, мусиқачи, рассом ва давлат арбоби. Ўзбек адабий тилининг асосчиси, Бобур таъбирича. *«тили Андижон шеваси билан роств»* бўлган Алишер Навоий 1441 йил 9 февралда Ҳиротнинг Боғи Давлатхона

аталмиш жойида дунёга келган. Отаси *Ғиёсиддин Муҳаммад (Ғиёсиддин Кичкина)* теурийлар саройидаги амалдорлардан, онаси *Шайх Абу Саид Чангининг қизи*. тогалари *Мир Саид Қобулий* ва *Муҳаммад Али Ғарибийлар* эса шоир бўлганлар. Алишер 4-5 ёшларидаюқ Қосим Анварнинг газалларини, Шайх Саъдийнинг «*Ғулистон*» ва «*Бўстон*» асарларини, *Ғариддин Атгорнинг «Мантиқ ут-тайр»* («*Қуш нутқи*») асарини берилиб ўқийди. 1447 йилда Алишерлар оиласи *Ироққа* кўчиб кетади ва 1451 йилда *Ҳиротта* қайтади. Булajak шоир 12 ёшида (1453 йилда) отасидан етим қолади ва *Хурсон* подшоҳи *Абулқосим Бобур саройига* хизматга киради. 1456 йилда *Абулқосим Бобур* ўз пойтахтга *Хурсондан* *Машҳадга* кўчиргандан сўнг Алишер ҳам ўз дўсти *Ҳусайн Бойқаро билан* *Машҳадга* боради. У ерда Алишер *Камол Турбатий*, *Мавлоно Абдуссалом Шерозий*, *Паҳлавон Муҳаммад* каби йирик олим-фузалолар билан танишади. 1464 йилда *Навой* *Ҳиротта* қайтади. *Навой* 60-йилларнинг иккинчи ярмида *Самарқанд* мадрасаларида таълим олган. Самарқандда олим-фузалолардан *Улугбек* мадрасаси мударриси *Ҳожа Хурд*, шоирлар - *Улоий Шоший*, *Юсуфшоҳ Бадший*, *Сафойи Андижоний*, *Ғиёзий*, *Ҳавоғарий*, *Ҳавофий* кабилар Алишернинг ҳаётида уюмас рақиб қолдирдилар. Улар кейинчалик шоирнинг «*Мажолис ун-нафоис*» асаридан ўзларининг муносиб ўринларини олдилар. 1469 йилда *Ҳирот* тахтини *Ҳусайн Бойқаро* эгаллайди ва махсус нома билан Алишерни *Ҳиротта* чақириб олади. Шоир *Ҳусайн Бойқарога* бағишлаб «*Ҳилолия*» қасидасини ёзади. *Навой* 7-8 ёшларидан бошлаб шеърлар ёза бошлаган ва 15 ёшида шоир сифатида танилган. *Ўзбекча* шеърларига «*Навой*» («*наво*» - *куй, оҳанг; баҳра; дард, ғим*), форсча шеърларига «*Фоний*» («*футкинчи*») тахаллусларини қўллаган. *Навой* давлат арбоби сифатида 1469-1472 йилларда *муҳрдор*, 1472-1476 йилларда *вазир*, 1487-88 йилларда *Астрободга* ҳокимлик қилади. *Ҳусайн Бойқаро* ва унинг ўғиллари ўртасига тушди, *Бадийуззамонга* маслаҳатлар бериб, уни йўлга солади. 1499 йилда *Марвада* *Ҳусайн Бойқаронинг* яна бир ўғли *Абулмуҳсин* отасига бош кўтарганда, отаси билан сулуҳ тузиш учун Алишернинг подшоҳ номидан вакил бўлиб келишини шарт қилиб кўйган. Ҳажга отланган Алишерни *Машҳаддан* қайтаришади. У ота-ўғилни яраштириб, *Ҳиротга* қайтади. *Навой* ўз илтимосига кўра *Ҳиротдаги* машҳур *Ҳожа Абулла Ансорий* хонақоҳига *жодубкам* (*сунурувчи, хизматкор*) қилиб тайин этилган.

У кўпгина халқпарварлик сиёсатини амалга оширишга уринди: шаҳарларни обод қилдириди, ариқлар қазирди, шифохоналар, кутубхоналар қурдириди. У *Ихлосия*, *Низомия*, *Хусравия* каби мадрасалар, *Халосия*, *Шифоия*, *Фаноия* каби хонақоҳлар, унлаб масжидлар, *52 рабат*, *20 ҳовуз*, *16 кўприк* ва *9 ҳаммом* қурдириган. *Давлатшоҳ Самарқандий* ўзининг «*Тазкират уш-шаро*» *Навой* бошчилигида *Хурсоннинг* машҳур булоқларидан - *Тус* вилоятининг юқори қисмида бўлган *Чашмаи гул* суви 80 км ариқ қазилиб, муқаддас *Машҳад* шаҳрига олиб келингани сабабли халқнинг сувсизлик азобидан халос бўлгани ҳақида ёзган. *Хондамирнинг* ёзишича, оирнинг саъй-ҳаракати билан 90-йилларнинг охирида зилзила бўлиб, буткул вайрон бўлган *Ҳиротдаги* *Жомъ* масжиди қайта тикланган, 1500 йил 16 мартда барча ишлар тугаган, *Амир Алишер* элни тўплаб, ош берган ва иморатни битиришда иштирок этган 100 га яқин устага инъомлар улашган. Шоирнинг бу борадаги ишларининг батафсил рўйхатини *Хондамир* ўзининг «*Мақорим ул-ахлоқ*» асарида келтирган. «*Вакфия*» асарида ҳам бу ҳақда қизиқарли маълумотлар учрайди. *Навой* ўз шеърларидан бирита «*Исфажон*» деган куй ижод қилган. У «*Амири кабир*» (*улуг амир*), «*Амирул мукарраб*» (*подшоҳга энг яқин амир*) унвонларига мушарраф бўлган. Буюк мутафаккир 1501 йил 3 январда сақта (тананинг ҳаракатдан қолгани) касаллигидан вафот этган.

Навой *Сўтон Ҳусайн тарихини*, *Юсуф* ва *Зулайхо* ҳақида туркий тилда бир асар ёзажagini маълум қилган эди. *Хондамир* ўзининг «*Мақоримул - ахлоқ*» («*Яши хулқлар*») асарини *Навойга* бағишлаб ёзган. Шоирнинг 500 йиллик юбилейи 1948 йил май ойида кенг нишонланган.

Навоний тарихчи *Мирхонд*, шеър илмининг билимдони *Атоуллоҳ Хусайний*. Кўп фанларни эгаллаб шухрат қозонган *Хусайн Воиз Комишфий* кабиларни тарбиялаган.

Асарлари: «*Вақфия*» (1481 - 82), «*Хамса*» (1483-85 й), «*Тарихи мулуки Анжам*» (1488, «*Муҳокамат ул - луғатайн*» да «*Зубдат ул - таворих*» («*Тарихлар қаймоғи*») деб атаган), «*Савъату абхур*» («*Етти дельёз*», луғатишуносликка оид), «*Муҳокамат ул-луғатайн*» (1498-1499, турк ва форс тиллари қиёслаб ёзилган, икки тил муҳокамасига бағишланган асар. Унда Навоний «*Мундин сўнгра уч навъ тилдурким, асл ва муътабардур... Аммо туркий ва форсий ва ҳиндий асл тилларнинг машаъбидурки, Нуҳ пайғамбар...нинг уч ўғлиғаким, Ёфас (Абу-т-турк) ва Сом ва Ҳомдур, етишур»* деб ёзган), «*Мезон ул-авзон*» (1492), «*Мушавот*» (1492, 88 та хат жамланган), «*Маъжолс ул-нафос*» (1491 - 93), «*Ласон ул-тайр*» (1498-99), «*Тарихи ялбё ва ҳукамо*» («*Анбиё ва ҳоқимлар тарихи*», 1488), «*Сирож ул-муслимий*» («*Муслмонлик нури*», 1488), «*Ҳолоти Сайдд Ҳасан Ардашер*» (1490, у ҳақда Навоний «*Бу фақир турк ва сарт орасида ондин тамохроқ (мукамалроқ) кишини кўрмайдурмен*»,- дея эътироф этган), «*Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад*» (1496, Навоний уни «*шамсул миллат*» деб атаган), «*Хамсатул мутаҳаййирин*» (1492-1494, Жомийга бағишланган. Навоний Жомийни «*Нуран маҳдум*» деб эъзозлаган), «*Назм-ул- жавоҳир*» (1485, 266 рубоидан ташкил топган), «*Чўқма ҳадис*» («*Арбаъин*», машҳур ҳазрат Алининг «*Наср ул-лаолий*» асарининг шеърий таржимаси, ҳадислар асосидаги 40 рубоийни ўз ичига олган), «*Насойим ул-муҳаббат*» («*Муҳаббат шабадалари*», 1496. У Жомийнинг «*Нафоҳат ул-унс*» номли китобининг эркин таржимаси бўлиб, унда 750 та мутасаввуф шайх ҳақида маълумот берилган), «*Муфрадот*» (1491, форс-тожик тилида ёзилган), «*Ҳилолия*» (1469), «*Тухфат ул-афкор*», «*Айн ул-ҳайёт*». «*Фусули арбаъ*», «*Ситтаи зарурия*», «*Маҳбуб ул-қлуб*» (1500, дунёнинг аччиқ-чучугини кўрган, гоҳ «*комронлиғ*», гоҳ «*нотавонлиғ*» топган буюк шоир Навонийнинг 60 йиллик ҳаётига яқун бўлган асар. У уч қисмдан таркиб топган: ижтимоий табақалар; ахлоқ-одатлар; панд-ҳикматлар) ва бошқ.

Навоний шеърияти ҳақида

Навоний ўз ижодида Парқ шеъриятининг 16 хил жанридан (Навоний уларни «*синфлар*» деб атаган) фойдаланган. У шоирларни уч гуруҳга ажратган: 1. Ҳақиқат асрори шавқида қалам тутганлар, яъни ҳақиқий - ялғўи ишқни куйловчи шоирлар 2. «*Мажоз сувартига шайдолар*», яъни дувёвий ишқнинг куйчилари 3. Ҳар икки олам муҳаббатини куйловчи шоирлар.

Алишер Навоний газалнависликда Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий, Абдураҳмон Жомийларни устоз деб билган.

Навонийнинг барча девонлари жанр жиҳатдан ранг-барангдир. Шоирнинг саккизта девони мавжуд. Шулардан 7 тасини ўзи тузган, биттасини замондошлари тузишган. Улар қуйидагилар:

1. *Илк девон* (замондошлари томонидан тузилган бу девон шоирнинг 24 - 25 ёшлик даврида хаттотни султони Султонали Машҳудий томонидан кўчирилган, илмда унга шартли равишда шундай деб ном берилган)

2. «*Бадоеъ ул-бидоя*» (1472-76 йил, ўзи тартиб қилган биринчи девони. Унда «*ети-сақизимдин шеър тартиб бериш шавқи рағбати хаёлимни банд этди*»,- деб ёзган эди).

3. «*Наводир ул-ниҳоя*» (1476-83, ўзи тартиб қилган иккинчи девони)

4. «*Ҳазойил ул-маоний*» («*Чор девон*», 1492-98 йилларда тартиб берилган туркий тилдаги 4 девондан иборат бўлиб, уларнинг ҳар бирига баравар - 650 тадан газал киритилган. Бу девонлар қуйидагилар:

- а) *«Ғаройиб ус- сизар»* («Ёшлик ғаройиботлари», 7-8 ёшдан 20 ёшгача, баҳор)
 б) *«Наводир уш-табоб»* («Ийитлик нодирликлари», 20 ёшдан 35 ёшгача, ёз)
 в) *«Бадоеъ ул-васат»* («Урта ёш гузалликлари», 35 ёшдан 45 ёшгача, куз)
 г) *«Фавойид ул-кибар»* («Кексалик фойдалари», 45-60 ёшлар, қиш, унда 86 та фард мавжуд)

5. *«Девони Фоллий»* (1491-1498, унга форс-тожик тилидаги 600 та ғазал киритилган).

Навонийнинг «Хамса» си ҳақида

Навоний «Хамса» си XV асрдаги халқимиз маънавий тараққиётининг кўзгуси бўлиб, унда ўша давр ижтимоий турмуши, халқ ҳаёти, урф-одатлари, дин-диннат, ахлоқ-одоб ҳақидаги қарашлар ўз аксини топган. Булажак шоирнинг севиб ўқиган шоирлари *Низомий Гамжасий* ва *Хусрав Деҳлавий* эди:

Кичик эрконимдин бўлиб қошима,

Улуғ муддао салдингиз бошима, -

деб ёзади шоир ўзининг «Хамса» сида.

Жами 54 минг мисрадан иборат Навонийнинг «Хамса» си 1483-1485 йилларда ёзилган бўлиб, беш дostonдан иборат. Улар қуйидагилар:

1. *«Хайрат ул - аброр»* (*«Яхши кишиларнинг хайратланиши»*). Асар 7976 мисра (3988 байт) бўлиб, 64 боб, 20 мақолатдан иборат. Булардан 21 боби муқаддима, 40 боби – 20 мақолат ва 20 ҳикоя ҳамда масал, сўнги уч боби эса асар хотимасидир. «Хайрат ул - аброр» 1483 йилда арузнинг сариъ баҳрида ёзилган бўлиб, анъанавий муқаддима – «ҳамд ва наъъ» билан бошланади. Дастлабки *икки боб* устозлар таърифига бағишланган, *икки боб* сўз ва унинг манолари ҳақида. Сўнг *Хусайн Бойқарога, улуғ пирлари Баҳовуддин Нақшбанд, Ҳожа Аҳрорга бағишловлар* келлади. Ниҳоят, 22 - бобдан мақолатлар бошланади. Ҳар бир мақолат маълум бир мавзуга бағишланган бўлиб, уларга мутаносиб бирорта ҳикоят ҳам келтирилган:

1 - мақолат иймон ҳақида, 2 - мақолат ислом ҳақида, 3 - мақолат султонлар ҳақида (унда *«Шоҳ Ғазий»* ҳикояти келтирилган), 4 - мақолат риёкор шайхлар ҳусусида, 5 - мақолат ҳайру эҳсон (карам) ҳақида (унда *«Хотамин Тойиб»* ҳикояти келтирилган. *Елар авга суввек, ул оч эмас. Бевур авга тўпик, ялонғоч эмас* - мисралари ҳам мана шу карам ҳақидаги 5 - мақолатдан олинган), 6 - мақолат адаблилик (одоб ва камтарлик) ҳақида (унда *«Нутқирвоон ҳаё боғида»* ҳикояти келтирилган), 7 - мақолат қаноат ҳақида (унда «Қаноат қилувчи жувонмард билан тамагир» ҳикояти бор), 8- мақолат вафо ҳақида (унда *«Икки вафолар ёр»* ҳикояти келтирилган бўлиб, *воқеалар Ҳиндистонда бўлади*), 9- мақолат ишқ ўти ҳақида, 10 - мақолат ростўйлик ва тўғрилиқ ҳақида (унда *«Шер билан Дурроғ»* масали келтирилган бўлиб, *ёлғончилик иллати қораланган. Унда Навоний «Сўзда, Навоний, не десанг, чин дегил, Рост наво нағмаза таҳсин дегил»* дейди), 11 - мақолат илм осмонининг юлдузлардек баланд мартабаллиги ҳақида, 12 - мақолат қалам ва қалам аҳллари ҳақида, 13 - мақолат булутдек фойда келтирувчи одамлар ҳақида, 14 - мақолат осмон тузилшидан шикоят, 15 - мақолат жаҳон майи ҳақида, 16 - мақолат хунаса sifat олифталар ҳақида, 17 - мақолат баҳор йиғитлигининг софлиги ҳақида, 18 - мақолат фалак ғамхонаси ҳақида, 19 - мақолат Хуросоннинг мисли йўқ вилояти баёни ҳақида (*Хуросон ва Ҳирот васф этилган*), 20 - мақолат мақсаднинг ўталгани ҳақида.

Низомий Ганжавийнинг «Маҳзан ул-асрор» ига 40 дан ортиқ назира битилган. Шундан 3 тасиғина чигатой тилида. Шулардан бири *«Хайрат ул-аброр»* бўлди.

2. *«Фарҳол ва Ширин»*. Асар 1484 йилда ёзилган бўлиб, 59 боб, 5782 байтдан иборат. Бу мавзу аслида эски бўлиб, муайян тарихий шахсларга бориб

тақалади. 590 йилда тахтга чиқиб, 628 йилда улдирилган Эрон шоҳи Хусрав Парвезнинг гўзал Ширифта бўлган муҳаббати кўпгина тарихий асарларда қайд этилган. Тарихчи *Табарий* (923 йилда вафот этган) уни «*Хусравнинг энг севиқли хотини бўлган*» деб хабар беради. *Балъамий* (996 йили вафот этган) фикрича, ундан гўзал аёл бўлмаган. Бу гўзал малика ҳақида ривоят ва афсоналар тўқилган. Ҳатто, *араб сайёҳи Вхут* (1179-1229) Ширин муҳаббати ҳақида Бисутун тоғида Доро ёзилган ёзувларни ўз кўзи билан кўрганини маълум қилади. У ҳақда биринчи бўлиб ёзма адабиётда *Фирдавсий* дoston ёзиб, «*Шоҳнома*» сига киритган. Низомий эса уни иккинчи - саргузашт дoston ҳолига келтирди.

Ёзган асарларини дурга ўхшатган шоир уни синдирганларнинг қўлини синдири, яхши қабул қилганларга яхшилиқ қил, деб тангридан сўраб: «*Ани синдурган элни қил шикаста, Хужаста кўрган элга тут хужаста*» - дея биринчи бобни тугатган. Достоннинг икки бобида пайғамбаримиз ҳазрати Муҳаммад алайҳи-с-саломнинг икки машхур каромати - кўрсаткич бармоқ ишорати билан ойни иккига бўлганлари ҳамда меърож, яъни Буроқ отида Қуддус шахрига қилган тунги саҳатларидан сўнг Жабройил кўмағида еттинчи осмонга - Аллоҳ ҳузурига парвозлари талқин қилинган. Навоий устози ва пири - «*ҳазрати шайх ул-исломий мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий*» маҳқида уни шундай таърифлайди:

*Ики пил ўлса Хусрав ё Низомий,
Эрур юз пил чоғлиғ пил Жомий.*

«Фарҳод ва Ширин» дostonидаги воқеалар Чин ва Арманистонда кечади. Асарда Фарҳод Хусравга қарата: «...*Бегуноҳларнинг қони сенинг гарданингда, сипаҳингни ўз қўлинг билан қирмоқчисан... бу тоши бошингдаги дубулганнинг учини учиражак, бу тошга нишон байроғининг учидаги ойдир...*» - дейди. Хусрав макр билан Фарҳодни қўлга олади. Бир маккор эркак беҳуш қилувчи дори сепилган гулни ҳидлатиб, Фарҳодни асир қилади. Хусрав ва Фарҳод ўртасида суҳбат - диалог бўлади. Фарҳоднинг жавобларидан жаҳли чиққан Хусрав унга нисбатан «*бир пача кун дорда освағиқ турсия, халойиқ уни тошбўрон қилиб ўтсин, кейин ўлжани гулханга ташлаб куйдирсинлар-у, кулани кукка соғурсинлар!*» - дея ҳукм чиқарган ва Фарҳодни қатл қилиш учун қўрғон олдида дор ҳозирлашни буюрган. Фарҳодни Салосил деган ғорга қамаб, олзига беш юз қоровул қўядилар. Ғорда Фарҳод Сукрот ўргатган бир сеҳрли исмини айтиб, бари бандларни ечиб, темир дарвозаларни ҳам очиб, бемалол чиқиб кетаверган.

Дoston қаҳрамонлари: Фарҳод, Ширин ва Меҳинбону жон берадилар. Фарҳоднинг отаси билан онаси ҳам ўғиллари фироқида вафот этиб кетади. Чин мамлакатига Фарҳоднинг амакиси подшо, Баҳром эса лашкарбоши бўлади. Баҳром лашкар тортиб, Арман диёрига келади ва Шопур билан бирга Фарҳоднинг қабрида мужовир (яъни турғун яшаб қолувчи) бўлиб қолади.

Дoston сўнгида берилган шахзода Шоҳғарибга насиҳат ва якуний боб Фарҳод образининг шоир замонасидаги барча шахзолаларга ўрнак қилиб олинганини равшан кўрсатади.

Навоий Фарҳод ва Ширин образлари орқали халқлар дўстлиги ғоясини ҳам илгари сурган. Бу дostonда *вафодорлик ва садоқат* каби инсоний фазилатлар улуғланган. Навоий бу дostonни иккинчи ном билан «*Меҳнатнома*» деб атаган. Бу асар *ҳазаж мусаддас маҳзүф* (*мафойилун, мафойилун, фаулун*) вазида ёзилган.

Алишер Навоийнинг олимлик мартабасини улуғлаш руҳидаги

Бировким, қилса олимларга таъзим,

Қилур гўёки пайғамбарга таъзим -

мисралари ҳам "Фарҳод ва Ширин" асаридан олинган.

Асарнинг асосий қаҳрамонлари куйилагилар: *Фарҳод (Демонким, кўнгли пок-у, ҳам кўзи пок, Тили пок-у, сўзи пок-у, ўзи пок» мисралари Фарҳод мадҳига бағишлаган). Унинг Ширинга мактуби «...Низоро, маҳвато, шфатлавоҳ,...» мисралари билан бошланади. Фарҳод ўз васиятини бодъ сабо (тонг шамоли) га айтади, унинг ўлимидан сўнг ваҳший ҳайвонлар уввос кўтарадилар, аламдан ўзларини тирнайдилар), Ширин (у 400 канизи ва Меҳинбону билан Гулгуя лақабли отида Фарҳод томошасига борган, унинг Фарҳодга мактуби «...Недур аҳволим, эй зори гарибим...» мисралари билан бошланади. Достондаги «Меням жисмимди то жонди рамакдур, Ишим кўрғонда ўзи асрамакдур» деган мисраларни Фарҳодга ёзган), Меҳинбону, Баҳром, Сухайло ҳаким (Оинаи Искандарий тилсимини биши учун отланган Фарҳодга Самандарнинг ёғини ҳады қилган), Суқрот (ҳаким), Хусрав, Шеря (Хусравнинг ўғли), Шовур (Фарҳод тириклиги ҳақидаги янги маълумотни халқ тўқиган қўшиқлардан билиб олади ва уни Меҳинбону ва Ширинга етказди), Бузур Умид (Хусравнинг вазири) ва бошқ.*

3. **«Лайли ва Мажнун».** Бу асар ҳам 1484 йилда ёзилган бўлиб, у 36 боб, 3622 байтдан иборат. Бу достон севги ҳақидаги достонлар орасида энг ғамгин ва дардли асардир. Достон куйидаги мисралар билан бошланади:

*Мен туркча бошлабон рисолат,
Қилдим бу фасонани ҳикоят...
Ёзмоққа бу ишқи жовидона,
Мақсудим эмас эди фасона.
Мазмунига бўлди руҳ майли,
Афсона эди анинг туфайли.*

Низомий Ганжавий биринчи бўлиб, ушбу қиссани яхлит достонга айлантирди. Унинг достониди Марв шоҳи ва унинг девдек-девдек одамхўр итлари ҳақидаги ҳикоя келтирилган. Навоийнинг «Лайли ва Мажнун» ида руҳият гасвирига алоҳида эътибор берилган. Асар воқеаси ҳайбатли тун тасвири билан бошланади. Унда икки ёшнинг дардга тўла ишқ-муҳаббати ҳақида сўз боради. Улар баҳор фаслида севишиб қоладилар ва табиат сўлгин гус олган куз фаслида ҳалок бўладилар.

Навоийнинг бу асарида Искандарнинг пўлатдан бир ойна ясаганлиги, Румда баланд минора қуриб, ойнани Фарангистонга қаратиб ўрнатганлиги, ойнада бутун Фарангистон акс этиб турганлиги акс эттирилган. Асар хотимасида куйидаги байтлар келтирилган:

*Яъни бу сифат фироқнома,
Бўлди манга қатрарез хома,
Сўгин нечаким узоттим охир,
Йиғлай-йиғлай туготтим охир.*

Бу асар ҳазаж мусаддаси аҳраби мақбузи мақфуф (*мафъулу, мафъулулун, фаулулун (- - V V - V - V - -)*) вазнида ёзилган.

Асарнинг асосий қаҳрамонлари куйилагилар: *Лайли («Лайли» сўзи арабча «тунги» демакдир, у Лай қабиласидан эди. Лайли Мажнунга «К-эй йиғит, не ҳолатинг бор? Не илғо ғаму маломатинг бор. Қим тодлагинг йўқ ўзгалардек, Ободлигинг йўқ ўзгалардек» деб мурожаат қилган), Қайс (Мажнун, у Бани Омид қабиласидан эди), Зайд (Лайли ва Мажнун орасида воситачилик қилган), Навоил, Иби Саъом (сохта ошиқ) ва бошқ.*

4. **«Сабъан Сайёр» («Етти сайёра»).** Асар 1484 йилда ёзилган бўлиб, 38 боб, 5000 байтдан иборат. "Сабъан сайёр" асар "ҳикоя ичида ҳикоя" усулида ёзилган.

Асарнинг бош қаҳрамони - *Баҳром*. Баҳром Шарқда Марс юлдузининг номи. Арабчаси - Миррих. Асар воқеалари 12 - бобдан бошланади. Бунда Баҳром *Моний* айтган ва суратини кўрсатган Дилоромга телбаларча ошиқ бўлиб, давлат ва мамлакат ишларини унутади. Овдаги кийик ҳодисасидан сўнг Дилоромни сочларига оёқ - қўлини чирмаб биёбонга ташлаб келишни буюради. Эртаси ғазаб ва мастлик тарқаб, уни излайди ва топа олмайди. Шоҳ узлатга берилади. 400 табиб ҳам уни даволай олмайди. Маслаҳат билан етти иқлим шоҳи етти қаср қуради. Бу қасрлар шоҳнинг мамлакатига олиб борадиган йўл устига қурилади. Моний унинг ҳар бирини ўзга бир ранг билан безайди. Етти иқлим шоҳи биттадан ўз қизларини берадилар. Шоҳона тўйлар ўтказилади. Баҳром шанба кунини мушқфом қора либослар кийиб, қора ранг гумбазга кириб, ҳинд малikasi ҳузурда ўтказилади. Шоҳнинг буйруғига кўра хизматчилар бир мусофирни бошлаб келдилар. Ҳиндистонлик бу мусофир сахийликнинг бетимсол намунасини кўрсатган *Ахш ҳақидаги ҳикоятни* (1 - ҳикоят) айтиб беради. Шу тариқа Баҳром яқинба кун зарнигор қасрда зарбоф кийимлар кийиб, румлик мусофирдан *Зайд Заҳоб ҳақидаги ҳикоятни* (2 - ҳикоят), душанба кун яшил қасрда шаҳрисабзлик мусофирдан *Савд ҳақидаги ҳикоятни* (3 - ҳикоят), сешанба кун гулранг либосда гулнорий қасрда тарозлик (ҳиндистонлик) мусофирдан *Жўна ва Масвуд ҳақидаги ҳикоятни* (4 - ҳикоят), чоршанба кун ҳаво ранг кийимларда мовий қасрда бешинчи иқлим йўлидан келган мусофирдан *Меҳр ва Суҳайл ҳақидаги ҳикоятни* (5 - ҳикоят), пайшанба кун сандал рангли кийимда сандал қасрда олтинчи иқлим йўлидан келган мусофирдан *Муқбл ва Мудбир ҳақидаги ҳикоятни* (6 - ҳикоят), жума (еттинчи) кун оқ либосда оқ қасрда хоразмлик (еттинчи иқлимдан келган) мусофирдан *Дилором ҳақидаги ҳикоятни* (7 - ҳикоят) тинглайди. Баҳром ёри билан қайта топишади, лекин яна овга айш-ишратга берилади. Бир кун ов пайтида Баҳром ва унинг одамлари ботқоққа ботиб кетади.

Навий Баҳром тимсолида *«Ишқ ила шоҳинг мувофиқ эмас, Ишқ лофида шоҳ содиқ эмас»* лигини кўрсатган.

*Ки жаҳон кимсага вафо қилмас,
Шоҳинг таркига киро қилмас
Шаҳки, минг йил онинг ҳаётидур,
Ғараз - ўлганда яхши отидур* - мисралари ҳам шу асардаги

Баҳром номидан айтилган.

Навий «Сабъан сайёр» ининг Мовароуннаҳр ва Хуросон ҳаёти билан боғлиқ жиҳати шуки, унда Шаҳрисабз ва Хоразм ҳақида махсус ҳикоялар киритилган.

Алоҳида бир бобда Навий тушида Баҳром билан учрашганини, унинг Хусайн Бойқародан ташвишда эканини ёзган. Баҳром қиссаси Навийдан кейин ўзбек адабиётида кенг тарқалди. XVIII асрдан ёзма ва оғзак адабиётимизда Баҳром ва Гуландом туркуми пайдо бўлди. Кошғарлик Ғарбий XIX асрда *«Шоҳ Баҳром ва Дилором»* асарини ёзди. Умар Боқийнинг *«Қиссан ҳафти маъзар Баҳром»* асари, Фозил Йўлдош ўғлининг *«Баҳром ва Гуландом»* дostonи майдонга келди. «Сабъан сайёр» асари ҳафиф баҳри: *фошлотун, мафолун, фабулун* (- V - - V - V - -) да ёзилган.

5. «Салли Искандарий» («Искандар деворни»). Бу асар 1485 йилда ёзилган бўлиб, 89 боб, 7215 байтдан иборат. У «Хамса» дostonлари ичидаги ҳажм жиҳатидан энг каттасидир. Навий ўзининг бу асарида Искандар Зулқарнайнинг (*«Зулқарнай»*) *сузининг икки маъноси бор: 1. Шоҳли. 2. Кун чиқиш ва ботиш ҳуждори*) одамсўр яъжулардан сақланиш учун Қирвон улқасида Қоф тоғининг этагида улкан девор қуриши ҳақида сўзлайди. Муаллиф Искандарнинг инсонпарварлигига диққатни кўпроқ қаратади. Асарда тасвирланишича, Файлакус (Филипп) онаси ўлган гўдакни (Искандарни) топиб олиб, ўз тарбиясига олган. Искандар тахтга чиққач, кўп жойларни босиб

олади. Унинг Доро билан тўқнашувига бағишланган тасвирлар ҳам қизиқарли. «Рум мулки Эронга ҳар йили тухум шаклидаги минг олтин хирож тўлар эди. Искандар уни тўхтатади. Элмига: «Тухум берадиган қуш алақачон учиб кетган» - дейди. Доро газабга келиб, бир чавгон ва тўп, бир халта кунжут билан бошқа бир элчини юборади. Бунинг маъноси шу эдики, сен ҳали димоғиндан сунт ҳиди кетмаган бир гўдақсан, чавгонни олиб, тўп уйна, аскарларимиз саногини мана шу кунжутлар қадар билем! Искандар эса бундан бошқа маъно кўради. Думалоқ копток унингча ер юзи бўлиб, унинг Искандарга тақдим этилиши унинг дунёни олажагаица ишорадир. Кунжутни эса у ўзининг қушлари (аскарлари) учун ҳиммат қилинган озиқ деб ҳисоблайди...». Икки орада уруш бошланади. Доро ноибларининг хиёнатни туғайли ярадор ҳолда Искандар қўлига асир тушади. Навоий буни ўз давридаги Абусайд Мирзонинг асир тушганига қиёслайди. Асарда Искандар Эронни, Хуросон ва Мовароуннаҳрни эгаллайди. Ҳинд шоҳи урушсиз таслим бўлади. Чин хоқони элчи кийимиди Искандар хузурига келиб, унинг шаъму шухратига тан беради. Умрининг сўнгида онаси (тарбиячиси) Бонуга васиятнома ёзиб, уэр сўрайди. Вафот этар экан, Искандар бир қўлини тобутдан чиқариб қўйишни илтимос қилади. Бу бир ибрат, панд эди.

Асарда *Самарқанд* ва *Ҳирот*нинг бино қилиниши тилга олинган.

Абусайд Мирзонинг ўз қўшинига яхши қарамаганлиги учун урушда мағлуб бўлиб асир тушгани воқеалари Навоий «Хамса» сининг «Садди Искандарий» достонида келтирилган. Бу дoston арузнинг мутақориб баҳрида (*фаулун, фаулун, фаулун, фаул*) (V - - V - - V - - V -) ёзилган.

«Лисон ут - тайр» асари ҳақида

Бу асар 1499 йили ёзиб туғатилган бўлиб, у 176 кичик бобдан иборат. Бу асар туркий тилда бўлса-да, Навоий ўзининг «Фоний» таҳаллусини қўлаган. Асар қушларнинг суҳбатга тулланшидан ва адолатли подшоҳни излаш қарори билан бошланади. Худқуд Семурғни излашга ундайди, уни таърифлаб: «Семурғ бир кеча дунёни айланиб, учиб юрар экан, ногоҳ йўли Чин шаҳридан ўтиб қолди. У бир силкинганда мамлакат нурга гарқ бўлди. Патидан биттаси тушиб қолган экан, огоҳ бўлганлар ақлу шуурини йўқотдилар» - деб ҳикоя қилди. Қушлар йўлга отланишиб, «ташба», «итиқ», «мағрифат», «истигно», «таваҳуд», «хайрат», «фано» номли 7 водийни кезадилар ва ўзларининг Семурғ эканлигини англаб етдилар. Асарда жуда кўп ҳикоятлар келтирилган. Шулардан бири *Қақнус* деган қуш ҳикоятидир. Унда шундай ҳикоя қилинади: «Қақнуснинг ҳар бир пати бир рангда бўлиб, ўзи якка яшар экан. Бир куни Файсоғур (Пифагор) унинг ёнидан ўтиб овозини эшитиб қолиб, муסיқани кашф этибди. Бу қуш умр бўйи ўзини йиғаркан. Умри поёнида йиққан ўтини устига чиқиб, шундай бир гамгин, леким дилқам сойрар эканки, барча қушлар ва ваҳший ҳайвонлар жам бўлар ва қўни ҳалок бўларкан. Сўнгида бу қуш ғоят дардли бир нола тортаркан ва ундан хиромга ўт кетаркан, қушининг ўзи ҳам ўтинга қўшилиб ётаркан. Унинг кутмаги эса янги «Қақнусбача» бош кўтариб, ўтин йиғишга тушар экан». Бу юк шоир Фароқиддин Алторғи ота Қақнусга, ўзини эса у ёққан ва ёнган олов кулидан чиққан «Қақнусбача» га қиёс қилган эди.

Асарда «*Дуравр ва фал ҳатомати*» ҳам берилган бўлиб, унда кўрар сиймосида чаламуллалар ва асли ҳиндистонлик донишманд сиймосида маънавий баркамол одам гавдалантирилган. Ёзилганда шоир Фароқиддин Алторғининг «*Миллати ут-тайр*» («Қуш чўтқи») асарини сезиб ўқиган эди. Қушлар хаёли Алшиерга бир умр ҳамроҳ бўлиб, умрининг сўнгида ушбу «*Лисон ут-тайр*» («Қуш тили») асарини ёзди.

Навоий ҳикоятларидан:

Тенгри чун одалми махлуқ айлади,
Ўзни - ошиқ, они - маъишқ айлади.

Ўз вужудинга таваккур айлағи,
Ҳар не истарсен - ўзунгиди истағи.

Шогирд агар шайх ул-ислом, агар қозидур,
Агар устод андин розидур - тенгри розидур. тўлғай ва тўла кирган-томи бўлғай.

Тилинг билан кўнглунгни бир тут,
Кўнгли ва тили айтқон сўзга бут.

Бефойда сўзни кўп айтма,
сўзни кўп эшитурдан қайтма.

Асарларидан парчалар:

«...ғам ва ташвишлари ошиб, юзига тутган пардаси юзидан учиб кетса, ғам билан парваршиг топган ўғлини эслаб, тўққиз қават пардасининг ичидан югуриб чиқса, жоним ипига боғланганим деб юзларини тилим-тилим қилса...».

«Фарҳод ва Ширин» достонидан, Фарҳоднинг отаси ҳақидаги сўз.

Сўз суҳариға эрур омча шараф
Ким, бўла олмас анга гавҳар садаф.

Турт садаф гавҳарининг дуржи ул,
Етти фалак ахтарининг буржи ул. («Хайрат ул - аброр» дан, «Сўз таърифида»)
Салих ани «арши муалло» деди,
Суфий ани «лали кубро» деди...

Ким бу ҳалойиққа эрур саждагоҳ,
Ул бири халиққа эрур жилвагоҳ. («Хайрат ул - аброр» дан, «Кўнгли таърифида»)

18 - МАВЗУ. XV - XVIII АСР АДАБИЁТИ НАМОЯНДАЛАРИ

XVII - XVIII АСРЛАР ВА XIX АСРНИНГ БИРИНЧИ ЯРМИ АДАБИЁТИ ҲАҚИДА

Бу даврда ижтимоий - тарихий тузум мураккаб тус олди, Хива, Бухоро ва Қўқон хонликлари шаклланди. Узро урушлар, қиргинлар даврида ҳам халқ санъати ва ижодиёти ўлмади. Бу давр маданий ҳаётининг асосий йўналишларидан бири тазкирачилик бўлди. Куйидаги тазкиралар ана шу даврда яратилган: 1. *Мутрибий «Тазкират ул - шуаро»* (1604-1605, 320 дан ортиқ ижодкор ҳақида маълумот берилган). 2. *Мухаммад Бадъ Малехо Самарқандий «Музаққир ул - асҳоб»* (1692, Марказий Осиё шаҳарлари ва Эронда XVII асрда яшаб ижод этган 160 дан ортиқ ижодкорлар ҳақида, жумладан, Субҳрнқулихон салтанати ва унинг сулоласи тарихи ҳақида маълумот берилган).

Бу даврда ўзбек халқи оғзаки ва ёзма меросининг ўзига хос намуналари - кўплаб халқ китоблари яратилди. «*Гўрўғам*» туркумидаги жангномалар, *тарихий мазмундаги қаҳрамонлик достонлари*, «*Тоҳир ва Зухра*», «*Ошиқ Ғараб ва Шохсипам*», «*Сайёд ва Ҳамро*», «*Асли ва Карам*», «*Юсуфбек ва Аҳмадбек*», «*Алибек билан Балибек*», «*Хуршид ва Маллик Дилором*», «*Санобар*» (бу китоб наср ва назмда ёзилган бўлиб, унда чин мамлакати подшоҳи Хуршидшоҳнинг ягона ўғли Санобар тушида Шабистон шаҳри шоҳи Фаррухнинг қизи Гулга ошиқ бўлади) каби достонларнинг фольклор ва халқ китоблари нусхалари яратилди ва кенг тарқалди. Бу даврда яратилган халқ китоблари орасида *Сайёдийнинг «Тоҳир ва Зухра»* достони алоҳида ўрин тутади. Бу достон ёшларнинг оташин севгиси, фожиали қисматидан сўзловчи машҳур ривоят, эртақ, қиссалар мундарижаси асосига қурилган. Сайёдий анъанавий мундарижани қайта ишлаган ва бирмунча ўзгартришлар киритган.

МУҲАММАД СОЛИҲ (1455 - 1535)

«*Нур Саидбекнинг ўғлидурким, кўп вақтлар Чаҳорқўй навоҳисидин Адоқ навоҳисига дегинча ажрат қилади ва Султон Абу Саид Мирзо эшигида, Улуғбек ва Жуги Мирзо эшигида соҳиб иштиёр ва жумлат ул-мулк эрди.*».

А. Навоий («*Мажлис ул-нафос*» дан)

Мухаммад Солиҳ Нур Саидбек ўғли 1455 йилда Хоразмда туғилган. Отаси Хоразм ҳокими бўлиб, Улуғбек, Жуги Мирзо, Абусаид Мирзо саройларида хизмат қилган эди. Мухаммад дастлабки маълумотни олгач, Ҳиротда

Абдурахмон Жомий хузурида таҳсил кўради. У бу ерда араб, форс-тожик тилларини, хаттотлик санъатини ўрганadi, тарих, фалсафа билан шуғулланади. Отаси вафотидан сўнг бир қанча вақт теурийлар саройида хизмат қилади ва 1499 йили саройдан кетади. Ўз тақдирини шоир «Шайбонийнома» асарида қуйидагича тасвирлайди:

*Лақабу Солиҳ-у, ўзи толиҳ,
Нур Саид ўғли Муҳаммад Солиҳ,
...Мани гардун ситами қилди етим,
Айлади кишварни ғам ичра муқим.
Хоршиқлар билан ўстум бисёр,
Зорлиғлар била кўрдум озор...*

Муҳаммад Солиҳ Шайбонийхон томонига ўтади ва унинг фаол ҳамроҳига айланади. Шайбонийхон уни яхши кутиб олади ва ўз саройида Муҳаммад Солиҳни *амир ул-умаро*, яъни *амирлар амири*, *малик ул-туваро*, яъни *шоирлар шоҳи* мақомига кўтаради. У 1505 йилнинг охири 1506 йилнинг бошларида Анграбод яқинидаги Нисо шаҳри ҳокимлигига тайинланган ва 1510 - 1511 йилларгача шу шаҳарда яшаган. Шайбонийхон вафотидан сўнг шоир Бухорога қайтади ва 1535 йилда ўша ерда вафот этади. Муҳаммад Солиҳ шеърлар ёзган, уларни тўплаб бир девон тузган бўлса ҳам, бироқ бу девон топилган эмас.

«Шайбонийнома» достони ҳақида

Шоирнинг тўлиқ етиб келган асари «Шайбонийнома» бўлиб, у тахминан 1506 - 1507 йилларда ёзиб тугалланган. М. Солиҳ «Шайбонийнома» асарини *маснавий усулида* ёзган. Бу дoston жами 76 боб, 8902 мисрадан ташкил топган (бундан 3 боби «Ҳамд», «Муножот», «Наът», 4 - бобдан 14 - бобгача (102 байт) Шайбоний мадҳи, 15 - бобдан китоб назмининг сабаби ҳамда воқеалар тасвирланган) бўлиб, унда Шайбонийхоннинг 1500 - 1506 йиллардаги юришлари ҳақида гап боради. Шоир теурийлар ҳақида шундай ёзади:

*Ичадурлар кеча-кундуз бода,
Дину иймон соридин озода.
Бир-бири бирла мухалиф барча,
Бир-биридин тақи хойиғ борча.*

Асарда муаллиф Шайбонийхонни мадҳ этади, унинг шеърларидан намуналар келтиради, уни Навоийлар орзулаган «*сурагани шоҳу, сийратни дарешт*» ҳукмдор даражасига кўтаради.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР (1483 - 1530)

«Бобур феъли-сажиясига кўра Цезарга қараганда севишга арзигуликдир».
Эдуард Халден.

Бобур (*арабча, «шер»*) 1483 йил 14 февралда Фарғона вилоятининг пойтахти Андижонда туғилган. Отаси Умаршайх 1494 йил 9 июнда Аҳси кўрғонига жардан кабутарқонаси билан кулаб, ҳалок бўлади (39 ёшида). Бобурнинг шажараси қуйидагича: *Умаршайх Мирзо - Абдусaid Мирзо - Султон Муҳаммад Мирзо - Мирношоҳ - Амир Теуур*. Онаси Қутлуғ Нигорқонимнинг отаси Тошкент ҳокими Юнусхон эса ўзбеклашган мўғул уруғидан бўлиб, 12 авлод билан Чингизхонга туташган. Бобур уни «*Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхон наслидандур*» деб таништиради. Умаршайх Мирзонинг уч ўғли (З.М.Бобур, Жаҳонгир Мирзо, Носир Мирзо), беш қизи (Хонзодабегим, Мехрбонубегим, Шаҳрбонубегим, Едгор Султонбегим, Руқия Султонбегим) бўлиб, Бобур ўғилларининг энг каттаси эди. Отаси - узидан беш ёш катта Хонзодабегим билан бир онадан эдилар.

Отаси вафотидан сўнг Андижон тахтига Бобур ўтиради. 12 ёшли Бобур дастлаб *Шайх Маъдбек*, сўнг *Бобоқул Бобоалбек*, *Қосим Қоччал* каби беқлар ёрдамида ҳокимиятнинг идора қилишга киришади. У тахт учун тинимсиз курашиб, 1497, 1500 йилларда Самарқандни, 1502 - 1503 йилларда Ўш ва унинг атрофларини эгаллаб олади, аммо Аҳмад Таибалдан снгилади.

Бобур Самарқандда эканлигида Алишер Навоийдан хат олади. Дарҳол унга жавоб ёзиб, орқасига шеър ҳам битиб юборлади. Шайбонийхон сикуви натижасида Бобур Ҳиндистон томонга чекиниб, Ҳиндистонга 1519 - 1525 йиллар орасида 5 марта юриш қилади, 1526 йил 21 апрелда Ҳинд Султони Иброҳим Лўдийнинг кўпинини энгади ва шу тариқа Шимолий Ҳиндистонда Бобурийлар сулоласининг ҳукмронлигига асос солади. Бобур 1530 йил 26 декабрда Аграда вафот этади. Унинг жасади Жамна дарёсининг чап соҳилидаги Нурафшон боғининг марказий қисмига дафн этилади. 1533 йилда эса ҳоқи васиятига мувофиқ Қобулга, «Боғи Бобур» га кўчирилади. Бобурийлар сулоласи 1483 - 1858 йиллар мобайнида ҳукм сурган.

Бобур 16 - 17 ёшдан бошлаб бадий ижод билан шуғулланади, ўзбек ва тожик тилларида шеърлар ёзади. У ўзбекча шеърларини тўплаб 1519 йилда Қобулда («Қобул девони»), 1528 - 29 йилда Ҳиндистонда («Ҳинд девони») девонлар тузган. Бизгача етиб келган шеърларнинг умумий сони 400 дан ошади. Шулардан 119 таси ғазал, 231 таси рубоийдир. Бобур лирикасининг асосий жанрлари ғазал, рубоий ва туюқ бўлиб, шоир қитъа, фард каби жанрларда ҳам ижод қилган. Бобурнинг 4 та ўғли, 3 қизи бўлиб, шулардан Комрон исмли ўғли шеърый девон тузган. Шоир шеърларида Ватан шикъи мавзуси етакчилик қилади. З. М. Бобур 20 ёшида «Хатти Бобурий» ёзувини кашф этган, Хўжа Аҳрорнинг «Волидия» асарини шеърый йўл билан таржима қилган.

Асарлари: «Бобурнома», «Мубаййип ал-закоат» («Закоат баёни», ўғли Ҳумонога бағишлаган, 1521), «Мухтасар» (1523-1525 й, аруз вазни ҳақида), «Ҳарб шикъи» ва «Муסיқа илми» (бу икки асар топилмаган), «Қолдиму?!» радифли ғазали (1507 йилда Ҳирот-Қобул йўлида ёзилган), «Топмадил» («Самарқандни икки маротаба қўлдан бериш эшитироби» ёритилган ғазал) ва бошқ.

«Бобурнома» ҳақида

Бу асар дастлаб «Воқоъ» («Воқеалар») деб аталган. Сўнграқ «Воқеоти Бобурий», «Воқеаном», «Тузук Бобурий», «Бобурия» номларини олган. Охирида «Бобурнома» бўлиб шуҳрат қозонган. Асарда 1494 - 1529 йилларда Мовароуннахр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистонда рўй берган воқеалар акс этган. Лекин 910 (1504-1505), 915 (1509-1510) - 924 (1518-1519), 927 (1520-1521), 928 (1521-1522), 930 (1523-1524), 931 (1524-1525) йилларнинг воқеалари берилмаган. «Бобурнома» нинг ўндан ортиқ қўлёзма нусхалари бўлиб, жаҳоннинг турли кутубхоналарида сақланади. Асарни 1857 йилда Қозонда Н. И. Ильминский, 1905 йилда Лондонда Беверидж хоним нашр этидилар. Ўзбекистонда дастлаб профессор Фитрат 1928 йилда «Бобурнома» дан парчалар эълон қилган эди. Асар 1948 - 1949 йилларда 2 жилдада нашр этилиб, 1960 ва 1989 йилларда унинг тuzатилган наشري амалга оширилди. «Бобурнома» XVI асрдаёқ турли шарқ тилларига таржима қилинган. Жумладан, 1586 йилда форс тилига ўтирилган. Ёднома Оврўпога XVIII асрнинг бошида кириб борди. 1705 йилда Витсен китобни голланд тилига таржима қилиб, Амстердамда чоп этди. 1526 йилда Ж. Лейден ва В. Эрксин унинг инглизча таржимасини, 1871 йилда Павел де Куртейл французча таржимасини нашр қилдилар. XX асрда бу асарни Рашит Раҳмати Орат туркчага, Михаил Салев русчага таржима қилдилар. 1826-1985 йиллар давомида «Бобурнома» 4 марта инглиз (1826, 1905, 1921, 1922), 3 марта француз (1871, 1980, 1985), 1 марта немис (1878) тилига ўтирилиб, нашр этилди.

Бобурнинг ҳаёти ва фаолиятига доир ўнлаб бадий асарлар ҳам яратилди. Булар орасида франциялик Флора Анна Станнинг «Бобурхон» (Париж, 1940), Федор Грегарийнинг «Бобур» (Париж, 1930), АКШлик Ҳаролд Лембинг «Бобур - йўбарс» (Нью-Йорк, 1961) романлари, Вамбер Гаскониинг «Бобур ва унинг алоқалари ёки Буюк муғулар» (Нью-Йорк, 1980) эссе - романи бор. Ҳиндистонлик Муни Лалл Бобур ва бобурийлар ҳақида 6 та роман ёзган. Ўзбек

адабиётида *П. Қодиров*, *Б. Бойқобилов*, *Х. Султонов* Бобурга бағишлаб роман, қисса ва дoston яратганлар.

«Бобурнома» да илм - фан, санъат, адабиёт аҳли хусусида кенг фикр юритилган. Китоб муаллифи *Алишер Навоий*, *Жомий*, *Биноий*, *Муҳаммад Солиҳ*, *Ҳилолий*, *Сайфи Бухорий*, *Мир Ҳусайн Муаммоий*, *Шайхимбек Сухайлий*, *Аҳмад Ҳожибек*, *Безод*, *Шаҳ Музаффар*, *Ғулом Шодий*, *Ҳусайн Удий* каби шоирлар санъаткорлар ҳақида маълумотлар берган, асарларидан намуналар келтирган.

Бу асарда 1502 йилга Аҳсида яқин Кардон деган жойда Бобур ёлғизланиб, ўлим билан юзлашганда намоз ўқиш чоғи уйку элитган Бобурнинг тушига теурийларнинг пири, ислом оламининг муътабар сиймоларидан *Ҳоҗжа Убайдуллоҳ Аҳрор* кйриб, ёрдам беражagini айтиши эпизоди ҳам келтирилган.

Асардан нарчалар:

«Тенгри таолонинг инаяти билан... ўн икки ёшта подшоҳ бўлдум...»

(*Ҳусайн Бойқаро тасвири*)

«Валодат ва насаби валодати секкиз юз қирқ иккид. Учрида *Шохруҳмиро* замонида эди. Султон *Ҳусайнмиро* бинни *Мансур* бинни *Бойқаро* бинни *Умаршайх* бинни *Амир Темур*... *Онаси Фирузбегим* эди. *Темурбекнинг* набираси. Султон *Ҳусайнмиро* *Мироншоҳ* мирзонинг ҳам набираси бўлур эди. Султон *Ҳусайнмиро* каримуттарафайн эди...

...мафосил (ревматизм) захмати жиҳатидан намоз қила олмас эди. *Ҳарроф* (улфат) ва хушхулқ киши эрди...

Таби назми (шеъринг истеъдоди) бор эди. *Девон* ҳам тартиб қилур эди. Туркий айтур эди. Тахаллуси «*Ҳусайний*» эди. Баъзи байтлари ёмон эмасдур, вале *Мирзонинг* девони тамом бир вазндадур...

... *Шужоъ* (шижзоатли) ва мардона киши эди. *Темурбек* наслидин ҳеч ким маълум эмаским, Султон *Ҳусайн Мирзоча* қилич чопмиш бўлғай.

(*Алишер Навоий тасвири*)

«*Алишербек* назиринг йўқ киши эрди. Туркий тил била то шеър айтувтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хуб айтқон эмас...

Аҳли фазл ва аҳли хунарға *Алишербекча* мураббий ва муқаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай. Устоз *Кулмуҳаммад* ва *Шайх Нойи* ва *Ҳусайн Удийким*, созда саромад эдилар, бекнинг тарбият ва тақвияти била мунча тараққий ва шухрат қилдилар...

Уғул ва қиз ва аҳлу аёл йўқ, оламини тавре фард (ёлғизлик) ва жариди (танҳоликда) ўткарди...

...*Яна* мусикада яхши нималар боғлабтур. Яхши нақшлари ва яхши пешравлари бордур».

(*Алдижон тасвири*)

«... Эли туркдур. *Шаҳр* ва базорисида турки билмас киши йўқдур. Элининг лафзи қалам била ростдур...»

«... бу тарихчага уч киши *Ҳиндустон* вилоятига мусаллат (эга) бўлуб, сатанат қилибтурлар. Бир Султон *Маҳмуд Ғазий* (*Ғазнавий*). Иккинчи Султон *Шаҳобиддин Ғурий*... Учинчи мендурмен, вале менинг ишим ул подшоҳларнинг ишига ўхшамас...»

Шеърларидан намуналар:

Ҳазон яфроғи янглиғ гул юзунг ҳажрида сарғардим,
Кўрб, раҳм айлагил, эй доларуҳ, бу чехрай зардим...

Аҳбоб, йиғилмоқни фарағат тутунгиз,
Жамғиятингиз борини долат тутунгиз.
Чун гардиши чарх будурур, тенгри учун
Бир-бирни неча кунни ганимат тутунгиз. (*Рубоий*)

* * *

Ҳар вақтки кўргасен менинг сўзимни,
Сўзимни ўқуб соғингайсен ўзимни...

ХОЖА (1480 - 1547)

Хожа ўзбек мумтоз адабиётининг таниқли намоянчасидир. Унинг тўлиқ исми Ибодулло Сайид Пошшохожа бинни Абдуваҳодбожо бўлиб, Хожа унинг адабий тахаллусидир. Адиб 1480 йилда Балх шаҳрида туғилган. Хожа бир қанча вақт вақф ерларининг ҳисоби устидан назорат олиб борувчи садрлик лавозимида ишлайди. Балх ҳокимлиги Кистан Қаро султон қўлига ўтгач, у Хожани дин аҳллари ва уламолар бошлиғи - шайхулисромлиқ мансабига тайинлайди. Хожа Шайбонийлар салтанатида вилоят ҳокими, жумлат ул-мулк каби лавозимларда ҳам ишлаган. Адиб ниҳоятда чиройли хат ёзганлиги ва шеърий ижод билан шуғуланганлиги учун хонлар ўртасидаги ёзишмаларни ҳам олиб боради. У моҳир ҳикоянавис, қасиданавис бўлиш билан бирга рубоий, ғазал, қитъа каби жанрларда ҳам баракали ижод этган. Хусусан унинг «*Мифтоҳул адл*» («*Одналик калити*»), «*Ўлзор*» ва «*Мақсад ул-атвор*» каби асарлари машҳурдир. Бу асарлар ҳикоят, қитъа, рубоий, маснавий, фард каби жанрлардан ташкил топган. «Мифтоҳул - адл» асарида «ҳар ким эжанини ўради» мақоли бадийи хижатдан талқин этилган. Унинг «*Мифтоҳул - адл*» (1508-1510) асари Шайбонийхоннинг ўғли Темур султонга, «*Ўлзор*» (1508) асари Кистан Қаро султонга, «*Мақсад ул-атвор*» (1514 - 1520) асари эса Кистан Қаронинг тоғаси Жонибек Султонга бағишланган.

АБУЛҒОЗИ БАҲОДИРХОН (1603 - 1664)

Абулғози Баҳодирхон давлат арбоби, шоир, хон, тарихнавис олми, нафис санъат билимдонидир. Хива хони Араб Муҳаммадининг етти ўғлидан бири бўлган. У саркарда сифатида тобланиш йилларида Туркистон, Самарқанд ва Бухорода бўлди, Эрон Исфаҳонда ун йил ҳаёт кечирди, форс - тожик, араб, мўғул тилларини ўзлаштирди. Абулғози ўз отасининг номи билан аталувчи Арабмуҳаммад мадрасасида таҳсил олди. У акаси Асфандиёрхон ўлгандан сўнг 1643 йилда тахтни эгаллай бошлаган ва 1645 - 1663 йиллар мобайнида ҳукмронлик қилган. Хоразмнинг ўтмиш маданияти Абулғозида катта иштиёқ ва қизиқиш уйғотган эди. Абулғози «*Шажараи тарокима*» (1661), «*Шажараи турк*» (1664) ва табобатта оид «*Машофев-ул нисон*» (1664) каби ноидир асарлар ёзди ва Хоразм тарихчилик мактабига асос солди. «Шажараи тарокима» асарида туркларнинг афсонавий шоҳи Уғузхон, унинг авлодлари ҳақида маълумотлар, ўша замонда содир бўлган воқеалар баён этилади.

«*Шажараи турк*» асарида асосан, Чингизхон ва унинг авлодлари, хусусан шайбонийхонлар хусусида гап боради. Абулғози бу асарини 1663 йилда ёза бошлаган ва уни охирига етказолмай, 1664 йил 61 ёшида вафот этди. Унинг ўғли Анушахон замонасининг тарихчиларидан Маҳмуд бинни Мулла Муҳаммад Замон Урганжийга буюриб, «*Шажараи турк*» асарини ёздириб тамомлайди. Абулғози З. М. Бобур аъёналарини давом эттириб, «Бобурнома» га ҳамоҳанг асарлар яратишга интиланган. Унинг асарлари бунинг ёрқин мисолидир. Бу асарларда А. Баҳодирхоннинг элшунослик ва тилшунослик борасидаги фикрлари уйғун ифодаланган. Абулғози яратган жами шеърлари 6 та бўлиб, 80 мисрани ташкил этади.

«Шажараи турк» асаридан

«Бу тарихнинг яҳши ва ёмон барчалари бўлсун, теб туркий тил бирлан айтдум. Туркийни ҳам андақ айтубманки, беъ яшар ўзлон тушунур. Бир калима чигатой туркисиндин ва форсийдин ва арабийдин қўшмайман, равшан бўлсун теб»

«Асл лафз мўғул - «мунгул» турур. Авомнинг тили келмасликидан бора-бора мўғул тедилар. «Мунг»нинг маъноси барча турк билурлар, қайғу маъносина турур. «Ул»нинг маъноси содади, яъни «қайғули сода» темак бўлу».

«Оқсоқ Темур ушбу уруқдин эрди. Барвоснинг маъноси сипоҳсолар темак бўлу. Туркийси черик бошлаб юрийтурган киши».

«Бухоро темакнинг маъноси муғ тилинда илм ва аҳли илмнинг жамъ бўлатурган ери темак бўлу».

СУФИ ОЛЛОЁР

Суфи Оллоёр 1620 йилда Самарқанднинг Минглар қишлоғида Оллоқули исмли тақводор киши оиласида туғилди. У бошланғич маълумотни уйда ва масжид хузуридаги мактабда олди. Суфи Оллоёр 10 ёшларида Бухорога борди, 15 йил мобайнида Жуйбор шайхларидан илм ўрганди, 25 ёшида Бухоро божхонасида ишлайди, шайх Ҳабибулло хузурида 12 йил таҳсил олади. Бухорода оила қуриб, Муҳаммадсолиқ, Амина, Ҳалима исмли фарзандлар кўрган. Суфи Оллоёрнинг қabri Сурхондарё вилоятининг Денов тумани яқинидаги қишлоқлардан бирида жойлашган. Суфи Оллоёр диний адабиётнинг йирик намоянчасидир. Суфи Оллоёр адабиёт тарихида божгирликдан кечиб, кароматгуй авлиё даражасига кўтарилган шоирдир.

Алишер Навоий «Хайратул-аброр» да халқни боққа, шоҳни боғбонга ўхшатган эди. Вужуднинг барча аъзоларини халққа, кўнгилини халқни бошқарувчи шоҳга ўхшатган қуйидаги мисралар ҳам Суфи Оллоёр қаламига мансуб:

*Ҳама аъзо раиятдур, кўнгил шоҳ,
Амонлиғ бўлғуси шоҳ адлидин роҳ.
Агар султон ўзи қилса ёмонлиғ,
Қачон бўлғай раиятда амонлиғ!*

Асарлари: «Маслак ул-муштақини», «Сирож ул-ожизия», «Савот ул-ожизия», «Мурод ул-орифан», «Мақола ул-муштақини», «Икжост ул-толабия» ва бошқ.

ЗЕБУНИСО БЕГИМ (1639 - 1702)

*Лайли зотидан эсамда дилда мажнунлиғ ҳаво,
Тоғу том кезгим келур, лекин йўлим тўсғай ҳаё...*

Зебунисо Беғим

Зебунисо Беғим ўзбек шоири Бобур Мирзонинг чевараси Абу Зафар Муҳиддин Аврангзёб Оламгирнинг қизи бўлиб, онаси Дилрасбону Гулбадан беғимнинг авлодларидан бўлган. Зебунисо ўша даврда таниқлих отин Ҳафиза Марям қўлида савод чиқаради, араб тили, мантиқ, ҳикмат, тарих фанларини ўрганади, шоир ва олим Мулло Муҳаммад Исфохонийдан 13 йил таълим олади (1659 - 1672), олина, созанда ва хаттот бўлиб етишади. Шоира Бедил билан мушоира қилади, Бедилнинг ёлғиз қизини тарбиялаб воғта етказди. У араб ва форс тилларида ижод қилган. Зебунисодан 8000 минг мисрадан иборат девон, 7 ҳасида, 5 таржуман ва 1 мухаммас қолган. Шоира 1702 йили вафот этган бўлиб, Деҳлидаги «Зарзар» қабристонига Нигомиддин Авлиё, Амир Хусрав Деҳлавий ёнида дафн этилган. Унинг қабр тошига гоят камтарлиқ билан айтган қуйидаги байти ёзилган:

*Боғайри сабза напушад касе мазори маро,
Ки қабруни гарибон ҳамин гийҳ бас аст.*

(Таржимони: Менинг қабримки сабзаям ўзга ҳеч ким ёлмасин, гариблар қабрини ёлмоқ учун шу гийҳнинг ўзи басдир).

Асарлари: «Мулик ул - ароҳ» («Ароҳларнинг содиқ дўсти»), «Зеб уми - таовсир» («Ўзгал таовсилар»), «Икжост» радифли газали ва бошқ.

БОБОРАҲИМ МАШРАБ (1640 - 1711)

Машраб ҳижрий 1050 (милюдий 1640) йили Наманганда камбағал қосиб Валибобо бўзчи оиласида туғилган (янги маълумотларга кўра у 1653 йилда туғилган экан). У отасидан эрта егим қолди. Бобораҳим маҳалла мактабида савод чиқарди, мадрасада ўқиди, мулла Бозор Охунда мурид бўлди. Машраб ёшлигида ноқ мажнунтабиат, қаландарваш, сўфисифат қиёфа касб этиб боради. 23 ёшларида Қашқарга - машҳур эшон Офоқхўжа хузурига боради. Шейрларининг гувоҳлик беришича, у етти йил Офоқхўжа хузурига бўлган. «Машраб» тахаллусини ҳам унга Офоқхўжа берган. Машраб пирининг бир қанизагини севиб қолади ва буни сезган Офоқхўжа Машрабни мажруҳ қилиб, даргоҳидан қувиб юборади. Шундан сўнг шоирнинг қаландарона ҳаёти бошланади. У *Наманган - Ҳўжанд - Тошкент - Самарқанд - Бухоро - Мака - Мадина - Истанбул* каби шаҳарларни кезади. Оллоҳ ошиғи бўлган Машраб тасаввуфнинг нақшбандия тариқатига кириб, қаландарлик йўлини тутди. Мансур Ҳаллож изидан борди ва ўшандай ўлишни орзу қилди, ғазалларида тариқат одоби, мақсади ва мазмунини баён қилди, риёкор ва таъмагир шайхларга «Худо берсин паноҳ» каби ғазаллар битди, Ҳақ ишқи билан ёнди. «*Халқ китоби*» сирасига кирадиган «*Девони Машраб*» («*Шоҳ Машраб*») қиссасида Машраб ҳаётига оид маълумотлар келтирилган. «*Шоҳ Машрабнинг одатлари шул эрдик, ҳар ерда гўристон бўлса, одамларни устухонларин куруб, йиғлаб айтур эрдиларки, эй одамизод, охир ўлуб, бошингга тушодурғон иш будур*». Бу қиссада *Ҳожа Абдуҳолиқ Фиждуюний* ва *Офоқ хўжа «қутбул - олам»* деган улуг ном билан аталган. Машраб Қабодиёнда Суфи Оллоёр билан учрашади, 18 йил айрилиқдан сўнг онаси ва синглиси билан дийдор кўришган. У Бухорода *Мавлавиий Шарифдан «Мушқоти Шариф»* таҳсилини олган ва Абдуллаҳоннинг хузурига бўлиб, уни ўзининг қароматлари билан лол қолдирган. Машраб шеърларидаги лирик қаҳрамон Имомиддин Насимийнинг «*Манга сифар икки жаҳон, ман бу жаҳона сифмасам*», дегувчи лирик қаҳрамонига маънавий маслақдошдир.

Шариат ҳам, тариқат ҳам, ҳақиқат методдур мавжуд,

Чу султони азалдурманки, арши аълога сифмамдур -
мисраларида ҳам буни яққол кўриш мумкин.

Бобораҳим Машраб 1711 йили Балхда ҳоким Маҳмуд Қатағон ҳукми билан дорга осиб ўлдирилган, қабри Ишқонмиш деган ердадир.

Машрабнинг тарқоқ шеърий мероси 1958 - 1980 йилларда *Абдуқодир Ҳайитметов, Абдурашид Абдуғафуров, Ваҳоб Раҳмонов, Комилжон Исроиловлар* томонидан умумлаштирилиб, асарлар тўплами тарзида бир неча бор нашр этилган.

Машраб тасаввуф илмида *Мансур Ҳаллож, Имомиддин Насимий, Алишер Навоий* издоши бўлган. Ҳақ ва ҳақиқатни таниш ва унга фидо бўлиш Машраб орзуси эди. У ана шу юксак муддао йўлида ҳақни талаб қилди, уни таниди, оллоҳ маърифати унга маълум бўлди, оллоҳни севади, унинг ишқи билан ёниб яшади ва шу эътиқоди туфайли қурбон бўлди.

Адабий мероси: «*Машрабман*», «*Келди*», «*Сифмамдур*», «*Ўртар*», «*Ўттум*», «*Чиндаёلمас*», «*Ҳоҳ инон, ҳоҳ инонма*» (*Лутфий ғазалига тазмин*), «*Қаландар бўл, қаландар бўл*» каби шеърлари, «*Мабдин нур*», «*Кимё*» асарлари ва бошқ.

Шеърларидан намуналар:

*Сенсан севарим, хоҳи инон, хоҳи инонма,
Қондур жигарим, хоҳи инон, хоҳи инонма.*

*Жамолинг кўргали келдим, аё эй меҳрибон онам,
Менинг умун адо бўлган юрагу бағри қон онам.*

*Ишқ ўтига ўртаниб девона бўлган ўзгинам,
Куя-куя кул бўлуб бирёна бўлган ўзгинам.*

*Муҳаббат дардида оёвора бўлган халқни кўрдим,
Кўзи вақти саҳар сайёра бўлган халқни кўрдим,
Тани дарду аламдан ёра бўлган халқни кўрдим,
Дили тиги ситамдан поре бўлган халқни кўрдим,
Зулм тугён этибдур - ҳар бириси беҳабар танҳо.*

*Ҳақиқат кўчасида раҳнамом интизорингман,
Тамоми аҳли гафлатларга пайғамбар бўлай дерман.*

*Ризо мулкидаман, ҳалқумни туттим тиги Акбарга,
Бу ҷўлда сийнаи ноки забехуло¹га сиғмамдур.*

1 - 1910-11 йўлдаги қурбонлик

ТУРДИ ФАРОҒИЙ (XVII аср ўрталари - тақм. 1699 - 1700)

Гурди Фароғий Бухоро ва Хужандда яшаб ижод этган. Унинг умри Нодир Муҳаммадхон, Абдулазизхон ва Субҳонқулихон салтанати даврида кечган. У ўбекларининг Юз уруғидан бўлган. Шоирнинг ижодиётидан 434 мисрадан иборат (434 мисрадан 397 мисраси ўзбекча, 37 мисраси тажикча битилган) жами 18 га шеър етиб келган. Ушбу мероснинг таркиби 5 мухаммас, 12 ғазал, 1 га фарздан иборатдир. Турди ўз шеърларида «Фароғий» («эркин табиатли киши») тахаллусини қўллаган. Гурди Фароғий сатиралари билан машҳур бўлган шоирдир.

Асарлари: «Субҳонқулихон ва унинг амр - амалдорлари тўғрисида ҳикоялар», «Тар кўнсулик беклар», «Бу мулк», «Турдишман», «Мухаммас турквий Турди» ва бошқ.

Шеърларидан намуналар:

*Хуш намонлар юз қатони ботида сархуш эдим,
Бу замон юнган қанин кетида қолган қандиман*

*Шоҳ ҳамбалим бўлуб хажасарилар билга ёр,
Ҳукм барҳакс суруб, бўлди хотунлар сардор.
(«Субҳонқулихон ҳикояси»дан)*

*Ҳар қанда ғами дўст дилиш порани истар,
То субҳ яқо йиртмади - меҳр ўлмади пайдо.*

САЙИДО НАСАФИЙ (XVII аср)

Сайидо Насаф (Қаршида) туғилган. У дастлабки маълумотни Қаршида олади, кейин Бухорода ўқийди. У хунарманд - тўқувчи эди. Моддий қийинчиликда яшаганига қарамасдан бадий ижод билан шуғулланди. Шоир ўз ижодида маърифатпарварлик ғояларини тарғиб қилди, урушларни қоралади, тожик адабиёти ва тожик адабий тилининг ривожланишига катта ҳисса қўшди.

Адабий мероси: «Баҳорайёт» («Ҳайвонотнома») масъала, «Шоҳрошуб» асар, «Уштар», «Қалмабди», «Ум зуур» ва бошқ.

ХУЖАНАЗАР ҲУВАЙДО

Хужаназар Гойибназар ўғли Ҳувайдо сулоласи Ушлик бўлиб, унинг ўзи Фарғонанинг Чимён деган қишлоғида туғилган ва умрининг охиригача шу ерда яшаб, ижод этган. Унинг туғилган йили номаълум. Ҳувайдо бошланғич таълимни Чимёндаги мактабда олади, Куқон мадрасаларида ўқийди,

муаллимлик билан шуғулланади, тукувчилик санъати билан машғул бўлади. Шоир *Носеҳ* Хувайдони бундай тавсиф этади:

*Тутуб суҳбат давом умрин борича,
Баён таълим эрди фикру ёди.
Дабистонда саъй айлаб туну кун,
Ёзилгон неча толибнинг саводи.
Мунигдек олиҳиммат эр анодин,
Ду бора туғмагай дар ҳеч билоди.*

Хувайдо тахминан 1780 - 1781 йилларда вафот этган. Унинг сулоласидан *Сирожий*, *Салоҳиддин Соқиб*, *Самар Бону* каби шоирлар етишиб чиққан. Хувайдонинг адабий мероси «*Девони*»да тўпланган. Бу девондан шоирнинг 100 дан ортиқ ғазали, 28 рубойиси, 41 тўртлиги, 3 мухаммасы, 1 мусалдаси, 1 мусаммани, 1 мустаҳзоди ва 3 маснавийси ўрин олган. Шоирнинг «*Роҳат дил*» (дидактик (ўғит) ҳикоятлардан тuzилган маснавий асар) дostonига кирган «*Баёни ғаддорийи дунё*» ҳикоятги панднома характерида бўлиб, унда *ака* - укаларнинг фожiali қисмати, меҳнатсиз топилган бойлик ҳеч кимга nasib қилмаслиги баён қилинган.

Адабий мероси: «*На қилдим санга ман...*», «*Ҳоки пойи яхшилар бўл...*» (бу ғазал мазмун ва ғоявий йўналиши ҳамда шаклий - бадиий хусусиятлари, ҳатто айнан бир сўзнинг радиф қилиб олинishiга кўра ҳам Турди Фароғийнинг «*Жисми қонундин нафас тори узумасдан бурун*» мисраси билан бошланувчи туркий мухаммасига ҳамохандир), «*Нафсилг сенг қаттиғ бало...*», «*Қошилга сажда қилдим...*», «*Тополмасмай*» каби шеърлари, «*Иброҳим Адҳам*» қиссаси ва бошқ.

Шеърларидан намуналар:

*Бир ғарибнинг кўнглини шод айласанг,
Йул босиб Каъба сари бормоқ абас.*

*Ғарибни кўнглини бузмак гуноҳи беадад эрмиш,
Кафолат бўлмагай юз Каъбани қайтиб бино қилсанг.*

*Агар ҳар кимни кўрсанг, Ҳизр бўлмай деб тавоф айлаб
Ки ҳафтоду ду миллат халқи бирла ошно бўлгил.*

*Кўрдум туно кун кўчада бир маҳлиқони
хайрон бўла қолдим,
Хуснидин ани кўнглум уйи топти зиёни
рахшон бўла қолдим. (Мустазод)*

19 - МАВЗУ. XVIII - XIX АСР АДАБИЁТИ НАМОЯНДАЛАРИ

МУҲАММАДШАРИФ ГУЛХАНИЙ

*Етмади Мажнунга мен кўрган балолардин бири,
Ҳажр водийси аро чеккан жафолардин бири.*

Гулханий

Гулханий XVIII асрнинг охири, XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган ўзбек мумтоз шоири ва ёзувчисиدير. У XVIII асрнинг 70 - йилларида тоғлик Дарвозда (Ғожикистонда) камбағал оилада туғилган ва бадиий ижод билан шуғулланиб, Кўқон адабий муҳитида эътиборли ўрин эгаллаган. Шоир икки тилда (форсий ва туркий), назмда ва насрда ижод қилиб, «*Гулханий*» ва «*Журнат*» таҳаллусларини қўллаган. Гулханийдан бизгача ўзбек ва тожик тилларидаги 12 ғазали, Кўқон хони Амир Умархонга бағишланган 1 қасидаси ва «*Зарбулмасал*» асари етиб келган.

«*Зарбулмасал*» асарида муаллиф халқ оғзаки ижодидан фойдаланиб, асосий персонажлар - кўшларнинг мажозий образларини яратган. Бунда Япалоққуш

ва Бойўғдининг бир - бирига қуда бўлиши, Кўрқушнинг совчиликка бориши ва шу каби воқеалар тасвирланади. Ёзувчи асардаги *Ялалоккуш*, *Бойўғли*, *Кўрқуш*, *Худуд*, *Кулонқирсултон*, *Шуранул*, *Малик Шоҳин*, *Кордон*, *Гунашбону* каби образлар ва улар айтган масал, мақол ҳамда ҳикоялар орқали асарнинг гоёвий мазмунини оча олган. Бу асарда Бойўғли қизи Гунашбону учун минг чордсвор маҳр (қалин) сўрайди.

«Зарбулмасал» асари «*Масал ичида масал*» усулида яратилган бўлиб, унда 400 дан ортиқ мақол, матал, нақл ва 15 дан ортиқ катта - кичик масал ҳамда ҳикоят мавжуд.

«*Майму ва Нажжор*» масалида шоир ҳар бир касбни яқини эгалламай туриб, унга тугъини кишига шараф эмас, балки дашном, зарар келтиришни алоҳида уқтиради ва калтабинлик, июдонлик, шопма-шошарлик устидан кулади.

«Зарбулмасал» асаридан парчалар:

*Оразидин шамсу қамардур ҳижил,
Сўзларидин шахду шакар мунфил
Ҳосили умри эди ул бойни,
Оти Гунашбону ўшал ойни.*

* * *

*Шаҳрни зиндонидин озад ўлуб,
Тоғни Ширинига Фарҳод ўлуб,
Сонур эди ўзини тоғ хисрави,
Тоғни уқуб Дехлавийи Маънави.*

ШЕРМУҲАММАД МУНИС (1778 - 1829)

Ўзбек мумтоз адабиётининг йирик вакили Шермуҳаммад Мунис (Мунис Хоразмий) шоир, тарихчи, таржимон, хаттот, мироб ва маърифатпарвар сиймо эди. У 1778 йилда Хива яқинида Қиёт қишлоғида Авазбий Мироб оиласида туғилган. Ўз саводини қишлоқда чиқарган Шермуҳаммад Хива мадрасаларида таҳсилни давом эттирган. 1800 йили отаси Авазбий вафот этиб хон Аваз иноқ уни саройнинг фармоннафис котиби қилиб тайинлайди. 1804 йилда Мунис ўзининг илк девони «*Девони Мунис*» ни тузади («*Мунис*» - *дўст*, *ўртоқ*, *уфлат* *демакдир*). 1812 йилда Мироб Эрнӣёзбек вафот этиб, хон унинг ўринига Мунисни Хоразм мироблигига тайинлайди. 1814-1815 йилларда «*ҳазрати Султони Саҳибқироннинг ақоси, давлат хилъатининг яқоси, амири кабир Кутлуғмурод илоқнинг маслаҳат ва қистови билан шоир ўзининг мукаммал девони «Мунисул-ушшоқ» (Ошиқлар дўсти)* ни тузади. Бу тўпламга 80 минг мисрадан зиёд (*бошқа манбада келтирилишича, 10000 байтга яқин*) шеърлари жойлашган. Мунис 1829 йилда хоннинг Хуросон ҳарбий сафаридан қайтаётганида, йўлда вабо касалидан вафот этади ва Қиётда отаси қабри ёнига дафн этилади. Мунис илоҳий ва инсоний кечинмалар, санъаткорлар ҳақида шеърлар ёзди, шеърни жаҳонни лашкар тортмай эгаллаш мумкин бўлган икки тилги (лудам) қилч деб атади, Огаҳий билан бирга Хоразм тарихини ёзди, Навоийни «*маоний йўлида нир*» деб билди. Мунис Мирхонднинг «*Равзат усафо*» асарини ҳам ўзбек тилига ўтирди.

Асарлари: «*Девони Мунис*», «*Мунисул - ушшоқ*», «*Саводи таълим*», «*Фирдавс ул - иқбол*» («*Бахтлар боғи*», 1806), «*Аралар*», «*Шуаро*», «*Устозлар зитирфи*» (*талмех санъатига асосланган*), «*Сўз*», «*Шеър ул тилги лудамдурким*» ва бошқ.

Шеърларидан намуналар:

*Қилса ҳосид дахли бежо, сўз аро йўқдур ғалим,
Ким, бу маънида Навоий руҳи ҳолмийдур манго.*

*Мунисо, тўқмай йигирма етти ёш,
Вах, йигирма етти узра етти ёш.
Ёш киби машғуллик қилмоқ недур,
Хар қачонким суҳбатингга етти ёш.*

(Бу туюқ Муниснинг ilk девони унинг 27 яшарлигида тузилганидан далолат беради).

МАХМУР

Асли исми Махмуд бўлган шоир Махмур XVIII асрнинг охириларида Қўқон шаҳрида туғилган. Унинг отаси Мулла Шермуҳаммад Қўқон шаҳри атрофидаги Бойтуман қишлоғидан бўлиб, мадраса мудarrisи бўлган, «Ақма» тахаллуси билан шеърлар ёзган, иккита шеърини девони бўлган (Ўзбекча ва гожиқча). Шоир Қўқондаги Мир мадрасасида таҳсил кўради. ҳамиша муҳожирликда яшайди. У ўз ҳаёти ҳақида шундай ёзган:

*Кечалар ётгани на хўшим бор,
Кундузи ичгани на нўшим бор.
Бир ҳовуч на уйимда ғаллам бор,
Икки газ на бошимда саллам бор.*

Махмур жафокаш халқнинг ижтимоий адолатсизликка қарши норозилигини ифодаловчи сатирик шеърлар ёзди. Шоир яратган «Ҳалалак» газалида ҳароб қишлоқлар, уларда қашшоқ ҳаёт кечираётган деҳқонлар турмуши ҳаққоний ва таъсирчан ифодаланган эди. Махмур ўз сатираларини ўзбек ва тожик тилларида ёзган. У 1844 йилда вафот этган.

Шеърлави: «Амаким», «Қози Муҳаммад Авж ҳақида ҳажсия», «Ҳаким Туробий ҳақида», «Ҳаким Туробий тилида», «Дар ҳажсия Махмур Курама», «Мутожот», «Хожис Нийъ», «Тақаббур» ва бошқ.

Шеърларидан намуналар:

*Эй жаҳондори¹ зафар, кавкабаи² даври фалак³,
Гўш қил⁴ қиссаи қишлоқи ҳароби Ҳалалак.*

*Бору йўқ уйларини банда⁵ баён гар қилсам,
Бир катак, икки қапа, уч олачуқ⁶, тўрт каталак⁷.*

1 - улуг подшоҳ. 2 - дабдаба, ҳашамат. 3 - олам. 4 - қулоқ сол. 5 - мен. камина. 6 - йиртиқ, ямоқ чодир (чайла қапа). 7 - кятакча.

МУЖРИМ ОБИД

(1747/48 - XIX асрнинг 30-йиллари)

Мужрим Обид Бухорода яшаб ижод этган ўзбек шоирларидандир. У тахминан 1747 - 48 йилларда Вобкент туманидаги Кумушкент қишлоғида туғилган. 11 ёшгача ўз қишлоғида, кейин Бухородаги Мири Араб мадрасасида таҳсил олади. Шоирнинг асл исми Мирак Хужа Бухорийнинг ўғли Обидхужа бўлиб, у XIX асрнинг бошларигача «Мужрим» тахаллусини, кейинчалик Бухоро хони Амир Ҳайдарнинг тақлифи билан «Обид» тахаллусини қўлайди. Айрим шеърларида ҳар иккала тахаллусини ҳам қўяди.

Мужрим Обид мумтоз адабиётнинг ғазал, рубоий, мухаммас, қиъга ва маснавий каби жанрларида ижод қилиб, ўзбек ва тожик тилларида шеърлар ёзган. У Алишер Навоий, Бедил, Машраб ғазалларига мухаммаслар боғлаган. Шоирнинг икки девони бизгача етиб келган («Ҳасби ҳол» («Арзи аҳвол») маснавийси, «Шайх» радифли ғазали кабилар ҳам бор).

Шоирнинг ҳаёти оғир иқтисодий - сиёсий вазиятда камол топади. «Бу арз этувчи эътиборсиз бечора, - деб ёзди Мужрим - Обид ўз таржимаи ҳоли ҳақида, - турмуши паршон, хор-зор, ёшлик даврида, яъни тўққиз ёшга кирганида устод хизматида тургун бўлиб, ун бир ёшгача ўқидим. Кейин отамнинг ёрдами билан илм олиш учун Бухородаги «Мири Араб» мадрасасига келдим». У ўз аҳволни ҳақида бир шеърда шундай ёзган:

*Рўзгор аҳли ичра хор ўлдим,
Адовани аҳли рўзгор ўлдим,
Дар дедим манга учради девор,
Гул бошимга тақилди бўлди хор.*

*Бир қуруқ чўти бед бўлишиман,
Хаммомин ноулид бўлишиман.
Энди манда на оғзу, на ҳавас,
Ғайру тунроқ уза кўнмамак бас.*

Мужрим Обидининг йиғиллик чоғлари анча завқли ўтган: икки ўғил ва беш қизни воёга етказган. Бироқ ёши элликларга яқинлашганда ҳар бири бир хонадонга эга бўлган ва отага бемехр бўлиб усган фарзандлар отанинг ақволидан хабар олмай қўйишди, хотини ҳам уни ташлаб кетди. Шоир ана шу меҳрсизликдан шикоят қилиб, ўзининг «*Хавсе ҳал*» («*Арса арвон*») маснавийсида қанча молу-давлатинг бўлса, ўзинга сарфлагин, умринини хуш ўтказ, ҳокимиятни ўйлама, озод бўл, аёлларга кўнгил қўйма, умр ўтаверди, ҳеч қачон кибр-ҳаво билан бўлиб, ердан узилма, дея насиҳатлар қилади.

АМИРИЙ (1787 - 1822)

Амирий тахаллуси билан машҳур бўлган шоирнинг исми Умархондир. У 1787 йилда Қўқонда хон Норбўта оиласида дунёга келди. Хон Андижон ҳокими Раҳмонқулбийни Умархонга отабек қилиб тайинлайди. Марғилон ҳокими Олимхон отаси вафотидан сўнг Қўқонга кўчгач, Марғилон ихтиёри Умарбекка топшириляди. Ёш ҳоким Раҳмонқулбийнинг гўзал қизи Моҳлар Ойимга уйланади. 1809 йилда акаси Олимхон фитна қурбони бўлгач, тахтга Умархон чиқади ва Қўқонга кўчиб келади. Унинг салтанат ва динни мустаҳкамлаш йўлидаги ҳаракатлари юксак баҳоланиб, «*Амирий мусалми*» унвони берилади. Умархон Султон Ҳусайн Бойқарога ҳавас қилиб Қўқонда Хиротдигидек адабий муҳит яратишга уринди. Ҳатто бу адабий муҳит вақили Султонхон тўра Адо бир шеърда фахрия усулида ўзини Алишер Навоийдан, Амир Умархонни Султон Ҳусайндан юқори қўйишга уринди:

*Ғар Навоийдин Адо сўзини утқарса не тонг?
Шоҳ Умар афзалму ё Султон Ҳусайн Бойқаро?*

Амирий шаҳар қалам аҳллари ижодидан махсус тақдирга тузишни шоир Фазлий Намангонийга топширди. «*Мажмуат уш - шуаро*» тақдираси, Амирийнинг «*Оталар сўзи*» деган номда китоб яратиб тақлифига асосан яратилган Гулханийнинг «*Зарбулмасал*» асари шу тариха вуҷудга келган. Шоир *Ўбек* ва *тожик* тилларида қалам тебратиб, «*Амир*» ва «*Амирий*» тахаллусларини қўллаган. У 1822 йилда вафот этган. Умархоннинг «*Қотилга текузмағил қалами...*», «*Курди позавиллардин*», «*То кўзунг отиқларг нозу итуб устидадур*», «*Лаб уюр такаллумга*» каби шеърлари ўзининг бадийий тасвирларга бойлиги билан барчани мафтун этади.

Шеърларидан намуналар:

*Лаб уюр¹ такаллумга², зулфин³ паримон қил,
Қанд қимматин сундур, нархи анбар⁴ арзон қил.*

1 - ўғир 2 - сўзламоқ 3 - гажақ 4 - хушбўй молда

*Ҳусн шахисен, жоно, бу ҳазин гадаларга
Кўз учи била боқиб хайр айла, эҳсон қил.*

МОҲЛАРОЙИМ НОДИРА (1792 - 1842)

Нодира юксак бадийий истеъдод соҳибаси, *Увайсий*, *Маҳзуна*, *Дилшод*, *Анбар отин* каби муштоз шоиралар сафининг сардори бўлган. У 1792 йилда Андижон ҳокими Раҳмонқулбий оиласида туғилди. Шоира отин ойи қўлида таълим олди, хусусий мутолаа билан шуғулланди, шеърлар машқ қилиб, шоира сифатида танилди. 1808 йилда Қўқон хони Норбўтабийнинг ўғли Умархон билан оғла кўрди. 1810 йилгача Марғилонда, ундан кейин умрининг охиригача Қўқонда яшади. Нодира Муҳаммадалихон ва Султон Маҳмудхон исми ўғилларини тарбиялади, «*Нодира*», «*Маҳзуна*», «*Қотилга*» тахаллуслари билан шеърлар ёзди ва девон турмуш, турмуш ўртоғи вафотидан сўнг давлат ишларига

бош - қош бўлди. «*Нодираи даврон*» номи билан шуҳрат қозонган шоира 1842 йилда Қўқон босиб олинган пайтда Амир Насрулло томонидан ўғли Муҳаммад Алихон, Султон Маҳмудхон, Муҳаммад Алихоннинг ўғли Муҳаммад Аминхон ва маҳрамлири Хушқолбиби, Норбиби, Ойшабибилар билан бирга қатл этилади.

Шоиралар шеърларида бадий рамзу тимсоллар тизимида аёлларгагина хосликни кўриш мумкин. Масалан, Нодира ғазалларида «*машшота*» ва «*шота*» тимсоллари кўп учрайди. Улар аёл турмуш маданиятига хос бўлиб, «*машшота*» - қиз ва келинларни тараб, оро берувчи, безантирувчи, *пардозчи*; «*шона*» - *тароқ* демакдир.

Шеърлари: «*Васл уйи обод қилдим...*», «*Марҳабо*», «*Муҳаббатсиз кити одам эмасдур*», «*Додим эшит*», «*Даҳри имтиҳон этиб кет*», «*Нодира аҳволидан огоҳ бўлинг*», «*Эҳтиёж*», «*Фироқнома*», «*Кўзларим муттоқдур дийдор учун*» ва бошқ.

Шеърларидан намуналар:

Белининг борлигин қилди қамарбанди аён,

Оғзи йўқ эрди, ани қилди надибор ҳадис.

(Шоиранинг бу шеъри А. Навоий ва Бобур тасвир услубини эслатади)

*Ҳарифи соғару саҳбо қаландар,
Муҳаббат куйида шайдо қаландар.
Худодин ўзга йўқдур такягоҳи,
Жунун иқлимида якто қаландар...*

Ёрнинг васли эмас озорсиз,

Гулишан ичра гул топилмас хорсиз.

*Қилмағил зинҳор изҳор эҳтиёж,
Ким азиз элни қилур хор эҳтиёж.*

ЖАҲОН ОТИН УВАЙСИЙ

(1780 йиллар охири - 1850)

Йирик мумтоз шоира Увайсий 1780 йиллар охирида Марғилоннинг Чилдухтарон маҳалласида туғилди. Отаси Сиддиқ бобо шеърлар ёзган, онаси Чиннибиби ҳам зиёли аёллардан бўлган. Шоиранинг акаси Охунжон ҳофиз сифатида машҳур бўлиб, отаси ва акаси Жаҳон отинга дунор, ганбур чалишни ўргатганлар. Форс - тожик ва араб тилларини, бадий адабиёт қоидаларини Жаҳон отин отаси Сиддиқ бободан ўрганган. Отаси эрта вафот этгандан сўнг, 17 ёшли шоирани марғилонлик зиёли Ҳожихонга узатадилар. Увайсий ёшлигидан форс-тожик ва ўзбек шоирлари асарларини ўрганди, Қўқон хони саройида Моҳларойим Нодира билан ижодий ҳамкорликда бўлади, «Увайсий» (Вайсий) тахаллуси билан шеърлар ёзади. Унинг *Муҳаммаджон* ва *Қуёшхон* исми фарзандлари, *Омгза*, *Жаҳон биби*, *Ҳаёт*, *Бақо*, *Дилором* исмли шоира шогирдлари бўлган. Ўғли Муҳаммаджон «*Мажнун*» тахаллуси билан, қизи Қуёшхон «*Локий*» тахаллуси билан шеърлар ёзган. Увайсий чистон жанрида катта шуҳрат қозонган. Жаҳон отин Увайсий 1850 йилда вафот этган.

Увайсий адабий меросининг ҳажми ва қўлами, гоёвий моҳияти, мазмун салмоқдорлиги, бадий тасвир таровати жиҳатларидан XIX аср биринчи ярми ўзбек адабиётининг йирик намояндалари қаторида туради. Увайсий меросидан ёдгор қолган бир қанча қўлёзма китоблар фанимизга унинг авлодлари, хусусан, чевараси Холжон отин-шоира Мағзий томонидан тортиқ этилган. Ушбу қўлёзмаларнинг ҳажми, таркиби, шакл жиҳатларидан турли нусхалар бўлиб, уларнинг энг мукамалида 5628 байт ёки 11256 мисра шеър мавжуд. Шоиранинг шеърлари «*Девон*» да жамланган бўлиб, унда ғазал асосий ўринни тутади.

Асавалям: «*Шаҳзода Ҳасан*» достони, «*Воқеан Муҳаммадалихон*» шеърӣ ҳикмати, «*Карбаломола*» достони, «*Увайсийман*» (бу ғазалда «бемаво» сўзи қоғиндои сўз сифатида учрамайди), «*Қўнгул доғ ўлади...*», «*Соғилдам*», «*Меъдин ўрағиди*», «*Ошиқ бўлмишам*», «*Ўргулай*», «*Яхши*» каби шеърлари, «*Авор*», «*Кайчи*» каби чистонлари ва бошқ.

ДИЛШОДИ БАРНО

Ўзбек ва тожик халқининг истеъдодли шоираси Дилшоди Барно 1215 (1800 милодий) йилда Истравшан (Ўратепа) шаҳрининг Мир Мушон маҳалласида туғилган. Отаси Раҳимқул шоиртабиат киши бўлиб, Ўратепа учун олиб борилган жанглардан бирида вафот этади, онаси 1813 йилда вабо касалидан кўз юмади. Етим қолган Дилшод 90 ёшдаги энаси билан ип йигириб кун кечириптади.

1816-1817 йилларда Амир Умархон Ўратепага юриш қилади ва бир қанча аҳолини асир сифатида Қўқонга яёв ҳайдайди. Булар орасида Дилшод ҳам бор эди. Нозиктаъб, ғўзал бу қизни Умархон хузурига киритадилар. Хон уни синаш мақсадида анорни кўрсатиб «Ушбу анорга не деюрсан?» - дейди. - Қизлар хунинди гўлдирибсан? - деб жавоб беради Дилшод. Хон уни саройдан қувиб юборади.

Шундан сўнг шоирани ўз розилиги билан 50 ёшли Тош Маҳдумга никоҳлайдилар. У 57 ёшида эканлигида Маҳдум 90 ёшида вафот этади. Улар саккиз фарзанд кўрадилар, лекин икки ўғил ва бир қизни омон қолади. Дилшоди Барно юз йилдан ортиқ умр кўриб, тахминан 1905 - 1906 йилларда вафот этган. Шоирадан бизга қадар икки тилда ёзилган 142 шеъри, «*Тарихи муҳожират*» (*Муҳожирлар тарихи*) асари ва «*Тарихиман ҳол*» маснавийси етиб келган. Бу маснавийсида шоира 1816 йилдаги Ўратепани босиб олиш, асирлар олганиши, кўпгина асирларнинг Ўттиз адир деган жойга сургун қилиниши, 7 йилдан сўнг улар озод этилиши ва Тўқайзорда Шахрихон шаҳрининг барпо этилиши каби воқеалар тасвирланган. Хусусан, шоира «*Умархон ном золим, томи шоир*» деб хонга таъриф берган эди.

МУҲАММАДРИЗО ОҒАҲИЙ (1809 - 1874)

Муҳаммадризо Эрнийэбек ўли Огаҳий баракали ижод қилган санъаткор сифатида Навоийга қиёсланади. У 1809 йил 17 декабрда Хива шаҳри яқинидаги Қиёт қишлоғида Эрнийэбек мироб оиласида туғилган. Ёшлигида отаси вафот этган. Шоир бошланғич маълумотни Қиётда олган, кейин Хива мадрасаларида ўқиган. 1829 йилда Огаҳий амакиси Мунисдан ажралди, Оллоқулихон уни Мунис ўрнига мироб этиб тайинлади. Шоир 1845 йилда отдан йиқилиб, оқсайлиган бўлиб қолади ва 1857 йилда мироблик вазифасидан истеъфо беради. Мукаммал мустазод кашфиётчиси бўлган Огаҳий 1874 йилда 65 ёшида вафот этган.

Огаҳий таржимон сифатида форсийдан ўзбек тилига ўтирган - Мирхондиннинг «*Ривоят ус-сафо*», Муҳаммад Маҳдий Астрободийнинг «*Тарихи жаҳонқушой Нодирий*», Зайниддин Восифийнинг «*Бадоеъ ул-сақоеъ*», Маҳмуд бини Шайх Али Ғиждувоийнинг «*Мифтоҳ ул-толибий*», Муҳаммад Муҳим Хиротийнинг «*Табакоти Асбартаҳий*», Муҳаммад Юсуф Муншининг «*Таъриҳийи Муҳимханий*», Ризоқулихон Ҳидоятнинг «*Ривоят ус-сафойи Носирий*», Хусайн Воиз Кошифийнинг «*Ахлоқи Муҳимий*», Қайковуснинг «*Қобустрома*», Муҳаммад Вориснинг «*Зубдат ул-ҳикоят*», «*Шарҳи дилоийя ал-ҳайрат*», Саъдий Шерозийнинг «*Гулистон*» (*Бу таржимода қуйидагига ҳикоят бор: «Ҳазрати имом Муҳаммад Ғаззалиддин сўрдиларким, улумда мундоқ олий мартабалигич нечук етундинг? Анда имом деди: «Билмакким, ҳар нимасанликим баламадум, она кешиди сўрмоқда мангу намус қилмадум»*), Абдурахмон Жомийнинг «*Юсуф ва Зулайҳа*», Бадриддин Ҳилолийнинг «*Шоҳ ва гадю*», Низомий Ганжавийнинг «*Ҳафти найсар*» каби тарихий, бадиий асарлари ўзбек таржима адабиётининг улкан бойлиги ҳисобланади.

Асарлари: «Фирдавс ул-иқбол», «Зубдат-ут таворих», «Гушани давлат», «Риёз уд-давлат», «Жоме ул воқеоти султоний», «Шоҳиди иқбол» каби тарихий асарлари, «Таъвизул-ошиқиян» («Ошиқлар тумори», 19 жанрдаги асарлар мавжуд) девони, «Устиян» (ражас баҳрида ёзилган), «Бизки букум...», «Арзимас», «Нивруз», «Чой», «Бўлмаса бўлмасун, нетай» (Навоий ғазалига назира, радд ул-матлаб, радиф шаклий ва мазмуний мукаммаллики таъминлаган), «Дониш олийжохлар» (давлатчилик, давлатни оқилоно бошқаришдан, амалдорлар қандай бўлиши кераклигидан баҳс этувчи ғазали) каби шеърлари, «Оғоҳнома» қасидаси (М. Раҳимхон II (Феруз) га бағишланган) ва бошқ.

Шеърларидан намуналар:

Қолмағай амният осори агар топса ривож,
Шаҳр аро авбошлар, бевоблар, бериҳлар. (панднома руҳида, таъдид қўлланган)

Қилиб ойини меҳр оғоз наврўз,
Келиб қиш фаслин этти ёз наврўз.

Сўздур инсон кўнглида бир гавҳари қимматбаҳо,
Они хор этма, дебон ҳар хуши йўқ ҳайвонга сўз...
Билмаган ўз қадрини, не билгуси сўз қадрини,
Ҳайфдур доно демак нодону беирфонга сўз.

Қозики, егай ривва¹ била беш² хиёр³,
Собит сенинг учун қилур ўн ҳарбузага⁴ зор.

(Саъдий «Гулистон»нинг Оғаҳий таржимасидан)
i - пора 2 - кўп. ортик, зиёл 3 - бодринг 4 - қовуң

КОМИЛ ХОРАЗМИЙ (1825 - 1899)

Комил Хоразмий шоир, хаттот, мусиқашунос, таржимон ва давлат арбобидир. Унинг асл исми - Муҳаммаднийёз. Баъзи замондошлари «Нийёмуҳаммад», «Полвоннийёз», «Матнийёз» деб ҳам аташган. «Комил» (етук, мукаммал) унинг адабий тахаллусидир. Шоир 1825 йилда Хивада зиёли оиласида туғилган, отаси Абдулла Охунд мадрасада мударрислик қилган. У бобоси Хўжаш маҳрам қўлида тарбия топади, араб, форс тилини ўрганadi. Хива хони Саид Муҳаммад Раҳимжон қўлида хаттот бўлиб ишлайди. Мирзабоши, девонбеги вазифаларига кўтарилadi, Топкентга, Афғонистонга. Бухорога, Москва ва Петербуртга боради, шеърлар ёзиб, шоир сифатида шуҳрат қозонади. Комил Хоразмий ўзбек мусиқасига Оврўпа нотасини олиб кириб, «Хоразм нотаси» ни яратди. Умрининг охирида Комил Хоразмийнинг кўзи ожизланиб, уйда ўтириб қолади. У 1899 йилда Хивада 74 ёшида вафот этади.

Комил Хоразмий XVIII аср форс адабиёти намунаси бўлган Бархурдор бин Маҳмуд туркман Фараҳий (Мумтоз) нинг «Маҳбубул - қулуб» («Кўнглиларнинг севгани») ва Фаҳриддин Али Сафийнинг «Латойиф ат - тавойиф» («Турли тоифаларнинг латифалари») асарларини ўзбекчага ўтирган.

Асарлари: «Танбур нотаси», «Мурабба Комил», «Петрави Комил» каби куйлар, «Девон» и (1880 - 81, 1895, 1909 йилларда нашр этилган), «Тамаш», «Шамъ», «Фузало», «Шуаро», «Жухало», «Нарис», «Кўнгул» каби шеърлари. «Дар баёни таърифи ва таъсифи Ташкент» қасидаси (100 мисра. «Туркистон вилоятининг газетаси» да босилган. Муаррих З. Восифий «Бир шаҳар кўрдимки, атрофида Қайковус биноларидан чорбоғлар бўлиб, ундан Эрам боғининг дилида доғи бор... сувни эса оби ҳаётдур. Йўқ - йўқ, оби ҳаёт эмас, ундан ҳам мўтабарроқ. Оби ҳаёт унинг киёсида хижолатдан зулматга чекинади. Узга юртлардаги подшоҳликдан бундаги гадолик улўғроқ. Негаки, унинг тўпроғи тўпроқ эмас, тўтиё...» дея Ташкент ҳақидаги таассуротларини ёзиб қолдирган эди) ва бошқ.

20 - МАВЗУ. XIX АСР АДАБИЁТИ НАМОЯНДАЛАРИ

XIX асрнинг иккинчи ярми адабиёти ҳақида

Бу даврда Туркистон ва унинг иқтимоий-маданий ҳаётида жиддий ўзгаришлар рўй берган. Бу ўзгаришлар ватанимизнинг Россия томонидан босиб олинishi билан боғлиқ. Бу даврда жадидчилик ҳаракати бошланган. Адабий ҳаракатчилик анъанага кўра кўпроқ Қўқон, Хива, Самарқанд, Тошкент, Бухорода ривож топган. Қўқонда *Муҳаммад* (1850-1903), *Фурқат* (1859-1909), *Завқий* (1853-1921), *Муҳаййир* (1845-1918), *Усмолхўжа Зорий* (1839-1916) кабилар адабий давра ташкил этганлар. Намангандан *Нодим* (1844-1909), *Ибрагим* (1862-1937), *Сўфизода* (1880-1937), Англижондан *Абдурусзақ Бимий* (1847-1918). Хужанддан *Тошхўжа Асарий* (1864-1916), Сайрамдан *Юсуф Сарёмий* (1840-1912, *диниё-тасаввуфий шеърлар ёзган*), Тошкентдан *Қирғилбек Камий* (1865-1922) кабилар Қўқондаги адабий суҳбатларда теътеъ иштирок этиб турганлар. Хива шоҳи Феруз ўз саройида адабий муҳитни майдонга келтирган. Бу адабий муҳитда *Аҳмад Табибий* (1869-1911), *Комил Хоразмий* (1825-1899), *Муҳаммад Расул Мирзо* (1840-1922), *Алиш Умар* (1884-1919) каби шоирлар ижод қилганлар. Бухоро амирларидан *Абдуллаҳиддон* (1822-1911), Ҳисор ҳокими *Аалиқўлибек* (тахаллуси «Хусайний») зыр ҳам шеър ёзган. Самарқандда *Абдулазим Саъдий* (1829-1909), *Сиддиқий - Ажзий* (1864-1927), *Саидхўмад Восий* (1870-1925) каби шоирлар ҳам ижод этганлар.

МИРИЙ

(1830 - 1899)

Тулиқ исми *Очмалмурод Нейматулла ўғли Марий* бўлган шоир Каттақўрғоннинг Эшонқилшоқ мавзесида леҳқон оиласида туғилган. У мадрасада ўқиган, баъний ижод билан шуғулланиб, энг жанрлар гарақийётига хусусан, истончиликка катта ҳисса қўшган. Унинг «*Равно ва Забо*», «*Қисси Салом Жаҳарий*», «*Рустам ва Қўҳроб*», «*Мислшоддин ва Фахруннсо*» каби достонлари. «*Гулнома*», «*Чойнома*» сингари маснавийлари машҳур.

МУҲЙИ

(1836 - 1911)

Шоирнинг гулиқ исми - *Ҳожи Муҳйиддин Муҳаммад Ризо охунд ўғли*. Муҳйи баъзи манбаларда Афғонистонда туғилган дейишган, «*Тарихи Хўқандий*» асарида унинг Газна шаҳрида туғилганлиги таъкидланган. Отаси мударрис бўлган. Муҳйи форс ва ўзбек тилларида ижод қилиб, лирик ва ҳажвий шеърлар битган.

МУҲАММАД ЮСУФ БАЁНИЙ

(1840 - 1923)

Муҳаммад Юсуф Баёний хоразмлик шоир ва тарихшидир. У Хоразм воҳасидан Эрон сарҳадларигача, туркман худудларини яёв кезиб чиқди. Ўлжанинг мустақлақачилар томонидан ябт этилишига доир манбалар далиллар йиғди. Баёний тарихий ҳодисалар фож тўғри ва ишончли ёзилиши кераклигига амал қилиб, икки тарихий асар: «*Хоразм тарихи*» ва «*Шажараи Хоразмшоҳий*» («*Хоразмшоҳлар шажараси*») ни яратган. Тарихчи Хива холиғининг чор Россияси томонидан шафқатсизларча босиб олинishi ва талон-тарож этилишини атрофлича хатқ тилида ёзиб бера олган.

«Шажаройи Хоразмшоҳий» китобидан

«Баъзи захмдорлар ўлукларнинг ораларида ўзларини ўлукдек этиб ётмиш эрдилар, русия аскари найза билан уруб уштурур эрдилар. Ва ул ерда бир кичик кўл бор эрди, йигирмадан кўпроқ хотунлар ўғлонларин кучоқларига олиб, ул кўлга кириб, сув ичида экинларнинг ораларида пинҳон бўлиб туруб эрдилар. Русия аскари аларни кўруб, милтиқ ўқи биле аларни уруб, қатл этдилар».

ФЕРУЗ (1844 - 1910)

Сайд Муҳаммад Раҳимхон Баҳодирхони соний - Феруз давлат арбоби, шоир, муסיқашунос, олим ва бастакордир. У 1844 йилда Хивада туғилган. 1863 йил Хоразм тахтига ўтиради. Муҳаммад Раҳимхон II (Феруз) Хоразм адабиёти, санъати, маданияти ва маърифатини ривожлантирди ҳамда ижод аҳлига ҳомийлик қилди. У Урта Осиё хонликларида биринчилардан бўлиб тахминан 1874 йилда тош босмахона ташкил қилади ва фотография ишларини йўлга қўйишда бош-қош бўлади. Феруз Отақийни ва шайхул ислом Салимоҳун Матпона ўғлини устоз ва пир тутган. У Янгиариклик шоир Муҳаммад Яъқубхўжа Холисга Алишер Навоийнинг «Хамса» сини қайта кўчиртириб, унинг «Хайрат ул-аброр» достонини нашр қилди. Шоир шеърларининг лирик қаҳрамони дунё ташвишларини олқасига ортган, жамият ва халқ фаровонлигини муттасил ўйлайдиган, юксак маданиятли ва маърифатпарвар инсондир.

АЛМАЙИ (1852 - 1891)

Фазлуллоҳ Миржалол ўғли Алмайи 1852 йилда Тошкентнинг Қўштут маҳалласида бўзчи оиласида туғилган. У дастлаб эски мактабда, кейин эса Хаст Имом ёнидаги «Мўйи Муборак» мадрасасида ва Бухоро мадрасасида ўқиган, араб, форс тилларида газаллар ёзган, хаттоглик санъатини ўрганган. «Алмайи» (арабча) унинг тахаллуси бўлиб, «синчков», «зийрак» деган маъноларни билдиради. У эл орасида «Қори Фазлуллоҳ» номи билан машҳур бўлган. «Қори» қироат қилувчи, Куръон ўқувчи демакдир. Халқда кўзи ожизни ҳам «Қори» деганлар. Фазлуллоҳ чақалоқлигида сандалдаги оловга тушиб кетиб, кўзлари атрофи куйган ва чандиқ битган. Шунга кўра уни шу ном билан аташган. Бухоро мадрасасини тугатиб келгач, Алмайи Собира исмли қизга уylanган ва Жория, Ҳалима, Бўлатхон, Назрулло, Саъдулло каби фарзандлар кўрган. Шоир Эски Жувадаги мадрасада ўқиган, Кўкон мадрасаларидан бирида мударрислик қилган, бедилхонлик йиғинларида қатнашган. XIX асрнинг сўнгида Тошкентда тан олинган етти бедилхондан бири ҳам Алмайи эди.

Алмайи уч тилда баравар ижод қилиб, 39 ёшида вафот этган. *Хотиф* деган шоир унга атаб марсия ёзиб, уни «маъдани фазл» («фазилат кони», «илму дониш манбаш») деб атаган.

Асарлари: *«Азюн ал жумуъ»* («Қўплик ваъзалари»), *«Қалила ва Димнаийи туркий»*, шеърлари ва бошқ.

«Қалила ва Димна» асарини ҳақида

«Қалила ва Димна» бундан 1700 йил илгари Қашмирда яратилган. Унинг қадимий номи «Панчатантра» («Беш китоб») дир. Абу Райҳон Беруний бу ҳақда маълумот берган. Асарнинг биринчи таржимаси VI асрга тўғри келади. Эрон шоҳи Анушервоннинг Барзуя деган табиби бу китобни пахлавий (қадимги эрон) тилига таржима қилган. VIII аср бошларида Абдулла Ибн ал-Муқаффаъ Барзуя нусхасидан арабчага таржима қилади. Бу асарни 1494 йилда Хусайн Воиз Кошифий арабча нусхасидан форсчага таржима қилиб, «Анвори Сухайлий» номи билан амир Шайхим Сухайлийга тақдим этади. «Қалила ва Димна» асарини чингаой (узбек, туркий) тилига дастлаб Муҳаммад Бақрий (XVIII асрда Шарқий Туркистонда), кейин Мулла Темур (1718-1719 йилларда Қашқарда), 1837-1838 йилларда Хоразмда Муҳаммаднингиз ва тўртинчи бўлиб Алмайи ўтирган. Алмайи таржимани тошкентлик китоб муҳлиси Муҳаммад Мусо Исоқози ўғлининг илтимоси билан амалга оширган. Китоб аслида 14 бобдан иборат бўлиб, таржималар давомида 19 бобга етган. *«Қалила ва Димна» асарининг яратилиш тарихи асли қуйидагича: Бу асарни золим шоҳ Добишамини*

туғри йўлга бошлаш учун ҳинд бораҳмани Бейдабо ёзган. Асарнинг бош қаҳрамонлари Калила ва Димна отлиғ икки шақалдир.

«Калила ва Димнайн туркий» дан

«Сувори ва илои» ҳикоясидан

Говмуш айтди: - *Одамизод мазҳабиде ёмонликдур. Зероки, неча муддат алар хизматиде эрдим. Ҳар йиле бала туғдим ва уйлариин сунт ва қаймоққа тулатдим ва машаатларин биносин тузатдим. Ҳолоким, баччадин қолдим ва қаридим, мани уйдин далага қувладилар...*

«Сичқон ва қурбақа» ҳикоясидан

...*Ногоҳ бир қарга балойи ногоҳондек ҳаводин тушуб, Сичқонни кўтариб учди. Ва ул икким аёғиде эди ва Қурбақа ҳам бойлангон эрди, ҳамроҳ кетди...*

МУҚИМИЙ (1850 - 1903)

Муҳаммад Аминхўжа Мирзахўжа ўғли Муқимий 1850 йилда Қўқондаги Бегачча маҳалласида новвой оиласида туғилди. Отаси Мирзахўжа асли тошкентлик, онаси Бибиойша Хўжданлик эди. Муқимийнинг шеърга ҳавас қўйишида онасининг ҳизматлари катта. Булажак шоир дастлаб ўз маҳалласидаги Мулла Абдухатил домла мактабиде, сўнгра Қўқон мадрасасида, 1872-73 йилларда эса Бухородаги «Меҳтар ойин» мадрасасида ўқийди. 1876 йилда Муқимий ўқини тамомлаб, Қўқонга қайтади ва Санамбиби деган қизга уйланади. Бошига оила тапшишлари тушгач, у аввал Қўқон ер маҳкамасида мирзолик, Оқжар қишлоғиде паромда паттачи, хаттот бўлиб ишлайди. 80 - йилларда «Муқимий» («бир ерда доимий турувчи») тахаллуси билан танилган шоир моддий муҳтожликке яппаган, Наманган, Андижон, Марғилон, Шахрисабз ва Тошкент шаҳарларида саёҳатда бўлади. Унинг оилавий ҳаёти ҳам яхши бўлмайдди, Санамбиби билан ажрашадди ва мадраса хужрасида кучиб ўтади. Муқимий 1903 йил 25 майда сариқ касали билан оғриб, ўз хужрасида вафот этади. Унинг «Девон»и биринчи марта 1907 йил Тошкентда чоп этилган бўлиб, Н.Остроумов сўнгсўз муаллифи бўлган. Муқимий 1902 йил 16 декабрдаги Андижон илзиласи ҳақида таърих - марсия ёзган. Шоирнинг шеърый асарларини қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин: 1. Лирика 2. Ҳажвийёт 3. Саёҳатномалар 4. Мақтубот.

Муқимий XIX аср охири - XX аср бошларидаги янгилана бошлаган ўзбек адабиётининг гоя ва мазмунигагина эмас, шаклу ифодаларига ҳам маълум янгиликлар киритди. Ҳажвга алоҳида эътибор берилн Ижтимоий фикрга, жамият танқидига диққатни қаратди. саёҳатномани мустақил жанр даражасига кўтарди. Ишқий лирикага ижтимоий мазмун бахш этди.

Асарлари: «Навбахор», «Арба», «Толем», «Кам десун», «Зулм ила қижру габзи», «Подшоҳ йўқлатсалар ногоҳ гадо деб ахтаринг» (Муқимийнинг замон, турмуш адолатсизликларидан, тақдирдан шикоят мазмунидаги ҳасби ҳол газали), «Туй», «Дар шикоятти Лажми» (колғич, учар ҳажво қилинган), «Воқеаи кўр Амурбой ҳожи» каби шеърлари. «Танобчилар», «Московчи бой таърифиде» каби сатирлари, «Саёҳатнома» (ражази мураббаи солим вазнида ёзилган, жами 244 мисра) асари, «Туйи Иқболбаччи» ҳажвийеси, «Ҳажви Виктор бой», «Ҳажви Виктор» каби мухаммаслари, ўз даври учун янги бўлган «Таърифи неч», «Сайлов» шеърлари, маълум бир муносабат билан ёзган «Безгак», «Таърифи Фавти Нобии Ташкандий» каби асарлари ва бошқ.

Шеърларидан намуналар:

*Подшоҳ йўқлатсалар ногоҳ гадо деб ахтаринг,
Тутманг ҳаргиз номими, бахти қаро деб ахтаринг.*

*Учоқ устида гар йўталса биров,
Ер эди елкасига катта қосов.*

*Бири қаттиқ чиқарса овозин,
Билмасин қўшини, деб тугиб оғзин. («Тўғи Ўқонбачча» дан)*

*Айру санди сувдин айрилган каби болиғ ҳаёт
Бўлди дардидин жудалиғ чехраси сориг ҳаёт.
Бўлмади ғамдин йўлингда бир нафас фориг ҳаёт.
Эй, хаёли жоним ичра, танда жон янглиғ ҳаёт
Келки, сансиз, талх бўлди жонима тотлиғ ҳаёт.*

ФУРҚАТ (1859 - 1909)

Ўзбек демократик адабиётининг йирик намояндаси Зокиржон Холмухаммад ўғли Фурқат 1859 йилда Қўқонда майда хунарманд - савдогар оиласида туғилган. Етти ёшидан бошлаб маҳалласидаги Муҳаммад Олим мактабида ўқиди. Фариддин Аттар, Ҳофиз Шерозий, Бедил, Фузулий ва Навоий асарларини мутлоқла қилди.

Шоир Пошшоқўжа деган кишидан араб тилини урганли, 14 ёшдан мадрасага ўқишга кирди. Қўқон хонлиги тугатилгач, мадрасалар ёшилгандан сўнг у Янги Марғилонга бориб (1876) дўкондор тоғасига ёрдам беради. Хусусий дарслар беради. хаттотлик ва миръалиқ қилади, савдо ишлари билан шуғулланиб. «*Фурқат*» («*айрилик*») тахаллуси билан шеърлар ёзади. 1880 йилда Қўқонга қайтади ва уйланади. Фурқат шоирлардан Муқимий, Муҳйин, Завқий, Нодим, Муҳаййир, Нисбатлар даврасида адабий йиғинларда иштирок этади. Фурқатнинг иккинчи тахаллуси «*Фарҳат*» («*шодлик, хурсандлик*») бўлиб, уни Шарифқўжа тақлиф этган. Тахаллуси тақдирига айланган (Фурқат) шоир саёҳатларни оруз қилиб, 1889 йилнинг бошларида Қўқондан чиқиб, Хужанд орқали Тошкентга келди. 1891 йилнинг майида Самарқандга боради, ундан Ашқобод, Красноводск, Каспий денгизи орқали Бokuга, сўнгра Истанбулга. Арабистонга, Миср, Юнистон, Болгария, Бомбей, Кашмир ва Сарандил ўлкасига боради. 1893 йилда Фурқат Ерксентга ўтиб, шу ерда гургул бўлиб қолади. Чет элларда юрганда ҳам «Туркистон вилоятининг газети» билан алоқада бўлади. Рус миссионери Н. Остроумов ва унинг «*Туркистон вилоятининг газети*» Фурқат ҳаётида катта роль уйнаган.

Биринчи ўзбек газетаси бўлган Фурқатнинг 1891 йилда ёзилган «*Саргузаштнома*» си унинг автобиографиясидир. Бу асар «*Фурқатнома*» («*Хўқандлик шоир Зокиржон Фурқатнинг аҳолати, ўзи ёзгани*») деб ҳам аталади.

Шоирнинг мажозий образлар асосига қурилган «*Сайдинг қўл бер, сайёд*» деб аталадиган мусалласнинг моҳияти зулми, тутқинликни, зўравонликни қоралашдан иборат. Шеърдаги «*экан мейдек*» рафифи овчининг шум тақдир, охунинг ёт ўлкаларда ночорлик билан тутқунликда юрган лирик қаҳрамон - шоир шахсиятининг мажозий образидан иборат эканлигини тасдиқлайди. Ёмғир суви учун тоғ доласини жом қилган адиб лирик қаҳрамоннинг руҳий ҳолатини табиат ва ҳодисалар билан уйғунликда ифодалаган.

Асарлари: «*Гимназия*», «*Илам ҳосияти*» (маснавийда ёзилган), «*Виставка хусусида*», «*Айт мазалия хусусида*», «*Нағма баъзи хусусида*», «*Адашганман*», «*Фасли навбахор ўлди...*», «*Сайдинг қўл бер, сайёд...*», «*Келинчак*» («*Сурмадин кўзлар қаро...*», *Фузулий ғазалига тазмин*), «*Сабоғи хитоб*» (Истамбулдан ёзиб юборган, маснавийда ёзилган), «*Бормасми*» каби шеърлари, бизгача етиб келмаган асарлари «*Девон*», «*Ҳаммоми хайёл*», «*Чор дарғеш*», «*Нўҳ манзар*» ва бошқ.

Шеър ва асарларидан парчалар:

*Марғилонда мўтабар соҳибқироним, Қори ака,
Алғараз, қилсам ажойиб бу баёним, Қори ака,
Ерқанд шаҳрида сокин мубталомен охири...*

*Худо бермиш икки фарзанд: Нозимжон, Ҳокимжон,
Қачон бўлган кўнгул узмоққа бу кўзи қаролардин.*

*Қлиш ҳолимни билмас, меҳрибонидин адашганман,
Ватан онарадурман, Ғўстонидан адашганман.
Ватансиз бенаводурман, маконидан адашганман.*

*«Кетгил ул ён!» - деб иморат қилса ҳар гал қошларинг,
«Кел бери!» - деб айлашур оҳиста иймо кўзларинг.*

*Лақаб ҳар кимсага мардум ба қидри одатий дерлар,
Ушаким, анжуманда утса умри Сухбатий дерлар.*

*Кездим жаҳонни қалмай, Шому Ироқ, Завқий,
Бир топмадим сенигдек аҳли вифоқ, Завқий,
Шавқи висолинг ила ҳаргиз қарор йўқтур,
Жонимни ёқти ҳажру кўнглим - фироқ, Завқий!*

*«1889 йилгача мен Марғинов шахрида осойиш нури бирла мунивар бўлган
эрдим... Марғинов вилоятиким, Фирдўсиёнишонлиг сифати бирла мансуфдир, офтоб
жадъ буржидин тулуғ қилиб... бир кеча-кундуз таваққуф кўргүздим...».*

«Туркистон вилоятининг газетти», 1891 й.)

*«Зехним тайри «Мантқиқут тайр» китобиға нотик бўлди. Олти ой болуплар
уруб, қушлар ҳикоятини хотима ошёнасиға кўндурдим ва Шамсиддин
Муҳаммадким, Шероз гулшанининг андалиби хушил-ҳонидур. Ҳофиз тахаллус
деволлари мутолаасидан кўб ҳазлар топдим...»*

*Ва неча мартаба театр ном русия халқининг тамошоҳонасиға бориб, андаги
уйун тақлид тартибларини кўрдүм. Аларнинг кўрсатган тамошоси - хунарлари
бизнинг масхарабозидек маҳз кулеу учун эмас экан, балки ибрат учун экандур».*

(«Саргузаштнома» дан)

ЗАВҚИЙ (1853 - 1921)

Шоир Убайдулла Уста Солиҳ ўғли Завқий Муқимий, Фурқатларнинг ганиқли замондоши ва ҳалқоридир. *Завқий* («завқ» сўзидан) 1853 йилда Қўқон шахрининг Шайхон даҳасида майда ҳунарманл оиласида туғилган. У бошланғич мактабни тугатгач, тоғаси Муҳаммад Сидық ёрдамида Қўқондаги «Мадраса олий», «Мадраса Чолпак» мадрасаларида таҳсил олади. Моддий аҳволи оғирлигидан ўқишини ташлаб, касиблик- махсидўзлик қилишга мажбур бўлади. Шоир мирзолик вазифасида ишлаб, Самарқанд, Бухоро, Марғилов, Андижон, Ўш, Наманган, Хўжанд ва Тошкент шаҳарларида бўлади. XIX асрнинг 90-йилларида оилавий ҳаётда бахтсизликлар бўлади: отаси ва икки укаси вафот этади, хотини Тожиббининг кўзлари охиёз бўлиб қолади. Завқий Муқимий билан бирга Шаҳрихон, Асака орқали Ўшга, Андижонга сафар қилади. 1900 йилда ҳаж сафарига отланган тоғаси шоирни ҳам ўзи билан бирга олиб кетади. Уч йил мобайнида у Кавказ, Кичик Осиё, Миср ва Арабистон мамлакатларида бўлади. 1903 йилда Завқий Қўқонга қайтиб келади. 1904-1905 йилларнинг ёзида Қўқондаги қирқ олти раста бойларини ҳажв қилиб, бойваччалар ҳужумиға дучор булган шоирни ҳунарманлар 100 сўм жарима эвазига қамокдан қутқариб қоладилар. У 1921 йил май ойида 68 ёшида вафот этади. Завқий ўз ижодини лирик шеърлар ёзишдан бошлаб, ҳажвийётта катта эътибор берган. Унинг эликка ақин шеърларини ўз ичига олган мероси «Завқий. Танланган асарлар» номи билан Тошкентда 1958 йилда нашр этилган.

Шеърлари: «Қаҳатчилик», «Замона», «Ажаб эрмас», «Аҳл раста ҳажво», «Жаҳонда камсухия кям бўлди...», «Юзйилги кўрсатиб аввал ўзингга бандлар қилдинг» (муस्ताқил мухаммас), «Сув жавжисил», «Шоҳмардон хотири»,

«Афандилар», «Вексель», «Юзтагли кўрсатиб», «Демми хоп», «Замона киммики?», «Бул», «Таладинг баринг», «Мунча кўн» ва бошқ.

ИСҲОҚХОН ИБРАТ (1862 - 1937)

Исҳоқхон Жунайдуллоҳуҗа ўгли 1862 (ҳижрий 1279) йилда Наманган яқинидаги Тўрақўрғон қишлоғида туғилган. Унинг отаси соҳибкор боғбонлардан бўлиб, «*Лодим*» тахаллуси билан шеърлар ёзган. Онаси Ҳурибиби қишлоқ қизларини ўқитган. Ибрат дастлаб қишлоқ мактабида, сўнгра онаси қўлида таҳсил олди. 1878-1886 йилларда Қўқондаги Муҳаммад Сиддиқ Тунқатор мадрасида ўқиди. Ибрат мадрасани битирган йили ўз қишлоғига қайтади ва мактаб очади, У ўз мактабида савтия (товуш) методини татбиқ қилган. Шоир ўзига «*Ибрат*» тахаллусини танлаган. 1887-92 йилларда Ибрат Истанбул, София, Афина, Рим, Қобул, Жидда шаҳарларида, 1892-95 йилларда эса Бомбей ва Калкутта шаҳарларида бўлиб, араб, форс, инглиз, Ҳинд, урду тилларини ўрганган. У 1896 йилда Ҳиндистондан Бирма орқали Хитойга, сўнгра Қашқарга ўтди, Қашқардан ўз ватани Наманганга қайтиб келди. 1907-1918 йилларда янги усулдаги мактаблар ташкил этган, ўз қишлоғида унинг «*Мактабани исҳоқия*» номли босмахонаси ҳам бўлган. Сермахсул шоир, ёзувчи, мусиқашунос, педагог Исҳоқхон Ибрат қатогон қурбони бўлди. У 1937 йил Андижон турмасида 2 ой ётгандан сўнг вафот этди. Унинг қабри қаердалиги номаълум. Адиб ўз асарларида халқ озодлиги, Ватан мустақиллиги учун курашганларни ва тарихий воқеаларни акс эттирди. Мясаяан: «*Тарихи Фарғона*» асариде шундай ёзда: «*Ҳўжанд ва Уратена ва Диззах қўлдан кетди. Русия забт этди. Минг икки юз саксон бешинчи Ҳижрийда (1866) Самарқанд олинди. Андан Каттақўрғон олинди. Сўнгра ўртада амир ила мусолаҳа бўлуб, ислохат жорий бўлди...*».

Асарлари: «*Тарихи чолхона*», «*Маданият*» ҳақида *маснавий*, «*Газета хусусида*», «*Қаалам*», «*Луғат ситта аслия*» («*Олти тилли луғат*», 1907), «*Жомеъ ул-хутути*» («*Хатлар мажмуи*», 1912), «*Тарихи Фарғона*» (1916), «*Мезон уз-замон*» (1926), «*Самъати Ибрат*», «*Илми Ибрат*» ва бошқ.

АҲМАД ТАБИБИЙ (1869 - 1910)

Шоир, дostonнавис, таржимон, тазкиранавис бўлган Табибий Хивада машҳур табиб Али Муҳаммад оиласида туғилган. Отаси асли афғонистонлик бўлиб, Хоразмга келиб қолган. Табибийнинг «*Луҳфат ус - султон*», «*Мушсул - ушшоқ*», «*Ҳайрат ул - омиқий*» девонлари ўзбек тилидаги шеърларидан, «*Мирьотул - шик*», «*Мазҳарул - шитвиёқ*» девонлари эса форс - тожик тилидаги шеърларидан ташкил топган. Тазкиранавис сифатида «*Мажмуат ул - шароийи Ферузшоҳий*» («*Ферузшоҳ шоирлари антологияси*») ни яратган, таржимон сифатида Фузулийнинг «*Ҳафт жом*» асарини форс тилидан таржима қилган.

АНБАР ОТИН (1870 - 1915)

Анбар Отин Фармонкул қизи Қўқонда камбағал касиб оиласида туғилган. Отаси Фармонкул асли марғилонлик бўлиб, шоира Увайсийнинг жияни бўлган. Онаси Ашурбиби Қўқонлик бир касибнинг қизи бўлган. Анбар 7 ёшидан бошлаб ўз маҳалласидаги Дилшод отиннинг мактабида таълим олади. Навоий ва Увайсийларни устоз деб ҳисоблаган. 1905 йилда Анбар Отин девон тузиб, унга 41 ғазал, 4 мухаммас, бир қитға, бир мустаҳзод ва шеърый таржимаи ҳолини киритган.

Асарлари: «*Мушоира*» номли рисола, «*Қоралар фалсафаси*» («*Фалсафани сиеҳон*»), «*Ашфбо*» ва бошқ.

Шеърларидан намуналар:

Қаю султон адолатга қўяр синч,
Қўл остида эли доим бўлур тинч.

*Танга озукдир ҳаминша тўғри лафз,
Миллату тилга хиёнат ўғри лафз.*

* * *

*Момом - Вайсий ўзини қайди бандда кўрди ҳар хангом,
Қилиб Хуқандга рихлат, рўзғорин айлади барбод.
Ажойиб Марғиломда аммасин кўрмади отам,
Бобом низ хоҳарини ёд этиб, айларди юз фарёд.*

АВАЗ УТАР (1884 - 1919)

Аваз Утар ўғли ўзининг демократик ва маърифатпарварлик руҳидаги асарлари билан ўзбек адабиёти тарихида алоҳида ажралиб туради. У 1884 йил 15 августда Хивада уста сартарош Полвон Нияз Утар Гадоийниёз ўғли оиласида туғилган. Отаси билимдон киши бўлиб, Авазни 8 ёшида мактабга беради. Сўнгра шоир ўқишни мадрасада давом эттиради, Ҳофиз, Жомий, Лутфий, Навоий, Фузулий, Мунис, Отаҳий, Комил каби шоирлар ижодини ўрганади, 18 ёшларида шоир сифатида танилади, Муҳаммад Раҳимхон саройида Аҳмад Табибий каби шоирлар билан биргалликда ижод қилади. Аваз Утар саройини гаплаб, отасининг касби билан шуғулланади. Лекин сарой амалдорлари, шоир ва уламолари уни динсизликда айблайдилар. Хон уни боғлатиб, 200 дарра урдиради. Қаттиқ қийноқлар туфайли ҳолсизланган Авазни «жинни» деб эълон қиладилар ва Хивадаги Бобозшон мазорига қаттиқ назорат остида тутадилар. Муҳаммад Раҳимхондан сўнг тахтга чиққан Асфандиёрхон ҳам уни таъқиб қиладди. Шоир оғир касаллик натижасида 1919 йилда 35 ёшида вафот этади. Унинг шеърлари «*Саодат ул-иқбол*» («*Бахтли истиқбол*») деб аталган, 20 минг мисралан ортиқ шеърларни ўз ичига олган девонда тўпаланган.

Шеърлари: «*Халқ*», «*Тил*», «*Силлаҳийларга*», «*Уламоларга*», «*Ҳиммат*», «*Шайх*», «*Хуррият*», «*Йўқ бўлиш*», «*Фидойи халқим*», «*Мактаб*» ва бошқа шеърлари, «*Фалоний*» туркумига кирган шеърлари ва бошқ.

XX АСР АДАБИЁТИ

21 - МАВЗУ. ЖАДИД АДАБИЁТИ НАМОЯНДАЛАРИ

Ўзбек жадид адабиёти ҳақида

XX аср бошларидаги адабиёт ҳақида фикр юритганда, бу давр ижтимоий - сиёсий ва маданий ҳаётида жадидчилик («*жадид*» - янги деган маънони билдиради) ҳаракати алоҳида ўрин тутганини кўрамиз. 1884 йилда Қримдаги Боқчасарой шаҳрида қрим - татар халқининг буюқ фарзанди, аллома ва жадид *Исмоилбек Гаспрали* «усули жадид» деган янги ўқув усулига асос солади. Узи мактаб очиб, 12 ўқувчининг 40 кунда саводини чиқаради. Сўнг улар учун «*Хужаи сибён*» («*Болалар муаллими*») номли биринчи дарсликни тузади. 1893 йилда Исмоилбек Гаспралининг ўзи Бухорога келиб, амир билан учрашади ва янги мактаб очишга муваффақ бўлади. Кўп ўтмай Туркистонда жадидчилик ҳаракати кенг ёйилди, кўплаб «усули жадид» мактаблари пайдо бўлди. *Маҳмудхужа Бехбудий*, *Мунавварқари Абдурашидхонов*, *Абдурауф Фитрат*, *Ҳосни Муин*, *Садриддин Айний*, *Абдулла Авлоний*, *Исмоил Обидий*, *Сўфизода*, *Абдулвоҳид Муъзим* ва бошқалар жадидчилик ғояларини ёйишда нашриёт ишларига, маъбуот соҳасига қатга эътибор бердилар. «*Вақт*», «*Осиё*», «*Шухрат*», «*Хуррият*», «*Улуғ Туркистон*», «*Бухорои шариф*», «*Садои Туркистон*» каби газеталарни. «*Ал-аслоҳ*», «*Ойна*» каби журналларни нашр этидилар. Жадидларнинг биринчи газетаси «*Тарихий*» (1906 йил бошларидан 1907 йил ўртагача) нашр қилинган. муҳаррири Исмоил Обидий бўлган) миллат манфаатлари йўлида ватандошларини бирлаштишга даъват этди. «*Хуррият*» номли газетаси 1906 йилнинг сентябридан ноябргача чиққан бўлиб, унга

Мунавварқори Абдурашидхонов муҳаррирлик қилган. Бу газета ҳеч қайси гуруҳ ёхуд партияга мансуб эмаслигини эълон қилса-да, ерли бўлмаган сармоядорларни танқид остига олгани, миллатни уйғотиш йўлида ҳаракат қилгани учун ёпилиди. Жадидлар миллатни маърифат орқали озодликка чиқарса бўлади деб билишарди. «*Турон*» газетасида Мирмуҳсин Шермухамедовнинг «*Тарихий шикс воқеа*» (1917) мақоласи эълон қилиниб, муаллиф унда маърифат дushmanларини қаттиқ танқид қилди, ҳатто Бухородаги бундай кишиларни «*Бухоро микроблари*» деб атади. Бу мақолани эълон қилган «*Турон*» газетаси ёпиб қўйилди, муаллифи эса динсизликда айбланиб, сазойи қилинди. Умуман олганда, жадидчилик ҳаракати Туркистоннинг ривожланишида муҳим аҳамият касб этди. *Жадидчилик ҳаракатининг натижаси ўлароқ Туркистон ҳаётида жиддий илғор маданий жараёнлар кечди. Улкада театр вужудега келди, фан - техникага қизиқиш кучайди, миллий тил қадрига аҳамият ортди. т.р биқиқдикдан чиқиб, фарзандларни жаҳон маънавиятига, таълимига ошно этиш тамойили мустаҳкамланди, уй - жой тутиш, муомала-муносабат, кийим - кечак, табобат, меъморчилик, матбаа, алоқа масалаларида жаҳоннинг илғор тажрибаларини ўлаштириш бошланди, оммавий кутубхоналар очилди ва ҳок.*

XX аср адабиёти ҳақида

XX асрда ўзбек халқи ҳаётида рўй берган бир қатор воқеалар оламшумул аҳамиятга мўлжал бўлиб, улар шу аср адабиёти тарихини турли даврларга ажратиб ўрганишни тақозо этади. Бу даврлар қуйидагилардир:

1. *Миллий уйғониш даври адабиёти (1905 - 1916 й.).*
2. *Инқилобий ўзгаришлар даври адабиёти (1917 - 1929 й.).*
3. *30 - 40 - йиллар адабиёти.*
4. *50 - 80 - йиллар адабиёти.*
5. *Ҳозирги адабий жараён (90 - йиллар)*

Ўзбек адабиётининг XX аср босқичида ёзувчилар ўз ижтимоий келиб чиқишлари ва ижодларининг гоявий йўналишига қараб сунъий равишда қуйидагиларга ажратилди:

1. *Пролетар ёзувчилар:* Ғайратий, Ғ. Ғулом, Умаржон Исмоилов ва бошқ.
2. *Инқилобий ёзувчилар:* Ҳ. Олимжон, Ойдин, С. Абдулла ва бошқ.
3. *«Йўловчи» ёзувчилар:*

- А) *Унг қанот:* А. Қодирий, Фитрат, Чўлпон
- Б) *Сул қанот:* Ш. Сулаймон, Элбек, Ойбек, Н. Раҳимий.

М. Иброҳимовнинг «*Лотмон*» (1916), Ҳамзанин «*Сафсаргул*» каби тўпламлари ва Пўлканнинг «*Мардикор*» достони ҳам мардикорчилик воқеаларига бағишланди. Нозимахоним ҳам ўзининг «*Баён эт*» (1907) шеърида

«Қилиб хуррият эрлик талошин,

Қуринг, юрт эрлари сўнг бўлди бадном» - дея ёзган эди Русиядаги ҳодисалар ҳақида.

20 - йиллар ўзбек адабиётида «*Назарий*» романстик оқим, семтсиментал оқим, ҳажвий оқим (намоёндалари: Суфизода, А. Қодирий, Ғ. Ғулом, А. Қаҳҳор, А. Маждий) ва реалистик оқимлар кўзга ташланди. Ғ. Зафарийнинг «*Халқма*» драмаси ўзбек аёлининг эрки ва бахти масаласини ёритишга бағишланди. Бу давр адабий жараёнида узоқ асрлик анъанага эга фольклор йўлида асарлар яратган *Эргаш Жуманбулбул ўғли* ва *Фозил Йўлдош ўғли*, минг йиллик мумтоз шеърятимиз йўналишида газаллар битаётган *Хислат* ва *Камий*, адабиётта шўро тўнгарийшидан сўнг кириб келган *Ойбек* ва *Миртемир* сингари ўнлаб турфа санъаткорлар ижод қилдилар.

30 - 40 - йиллар адабиётида эскилик ва янгиликни таққослаб, собиқ тузум кўкларга кўтарилган «*Кукан*», «*Жонтемир*», «*Турксиб йўлларида*» каби асарлар яратилди. Бу даврда ўзбек лирикаси ўз тараққиётининг янги босқичига кўтарилди. 30-йиллар шеърятига *Ойбек ўз қалбининг Чўлпон бадиий олами билан нурланган мавжларини олиб кирган бўлса, Ҳамид Олимжон, Уйғун ва А.Умарий унга мусиқий назокат, Усмон Носир фалсафийлик, Миртемир ўзбекона руҳ*

бағишладилар. 30-йилларда А. Қодирийнинг «Обид кетмон», Чулопонинг «Кеча ва кундуз», А. Қаҳҳорнинг «Сароб», Ойбекнинг «Қутлуғ қон», С. Айийнинг «Қудлар» каби романлари ўзбек насрининг ривожига улкан ҳисса бўлиб қўшилди. Иккинчи жаҳон уруши даврида Зулфиянинг «Уни Фарҳод дер эдилар», Ғ. Ғуломнинг «Соғиниш», Уйғуннинг «Ватан ҳақида қушиқ», М. Шайхзоданинг «Қураш нечун?» каби шеърлари яратилди. Собир Абдулланинг «Тоҳир ва Зухра» драмаси халқ эртаклари сюжети асосида ўзбек ёзувчилари томонидан ёзилган энг яхши асарлардан бири сифатида адабиётимиз хазинасидан бир умрга ўрин олди. Комил Яшин қаламига мансуб «Улам боққичиларга», К. Яшин ва С. Абдулла ҳамкорлигида ёзилган «Даврон ота» пьесалари шу давр драматургиясининг сафарбарлик ғояси билан йўғрилган намуналаридандир. Миллий озодлик учун кураш мавзусида Ойбекнинг «Махмуд Торобий», Ҳ. Олимжоннинг «Муқанна», М. Шайхзоданинг «Жалолиддин Манғуберди» ва бошқа шу каби асарлар ҳам вужудга келди. 30-40-йиллар адабиёти Ойбек, Ғафур Ғулом, Зулфия, Ҳамид Олимжон, Мақсуд Шайхзода, Шухрат, Уйғун, Комил Яшин, Усмон Носир, Миртемир, Собир Абдулла каби истеъдодли ёзувчиларни етиштириб берди.

50 - 80 - йиллар адабиётига турғунлик йиллари сиёсати ва мафқураси салбий таъсир қилди. Бу давр туғдирган кўплаб жиҳдий муаммолар - иқтисодий танглик, бошқарувнинг маъмурий - буйруқбозлик усули, маънавий ҳаётимиздаги иллатлар - ўша давр адабиётида ў ки бу кўринишда ўз аксини топди. Фуқаро сифатида оқланган Чулопон, Фитрат сингари улкан адиблар асарларини чиқариш ман этилди; ўтмиш адабий мероси - Яссавий, Бобур, Ҳусайний, Амрий каби сўз усталари ижоди инкор этилди; «Тобутдан товуш», «Сўқмоқлар» сингари ҳаққоний асарлар кескин танқидга учради.

Бу давр адабиётида турғунлик даври туғдирган кўплаб жиҳдий муаммолар-иқтисодий танглик, бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик усули, маънавий доираларда тахса сўғиниш масаласига муносабат кескин ўзгарган, бу тўғрида индамай ўтиш одат тусини олган бир пайтда Шухратнинг «Олтин зағламас», А. Мухторнинг «Давр менинг тақдиримда», О. Ёқубовнинг «Излайман», С. Ашмоғиния «Юлдузлар жамоли», Э. Воҳидовнинг «Оқсоқол» асарларида ана шу муҳим ҳодиса оқибатлари рўй - рост кўрсатилди.

ШАВКАТ

Асл исми Сирожиддин Сидқий бўлган шоир 1884-1934 йилларда яшаб, ижод этган. Тошкентнинг шимоли-шарқидagi кишлоқлардан бири Хандақлик (ёки Хондайлик) да туғилган. Отаси Мирзохид охунд ўқимишли бўлган. Сирожиддин турли жойларга бориб таълим олган, дастлаб «Шавкат», «Шеван» тахаллуслари, кейин эса «Сидқий» тахаллуси билан ижод қилган. Шавкат «Тоza хуррият», «Русия инқилоби» (биринчи ўзбек тарихий достони) каби дostonлар, «Қаҳрамон фидокорлар ҳақида», «Тошкентлик ёшлар ҳақида», «Мухорба», «Рабочийлар», «Сизларга Муждам» каби шеърлар ёзиб, ўзбек адабиётида инқилоб мавзусини биринчилардан бўлиб кенг ва чуқур ёритган, мардикорчилик воқeаларини тасвирлаган, Мочалов ва Иванов каби тўраларни кескин фoш этган.

БЕҲБУДИЙ (1875 - 1919)

«Ҳақ олинур, берилмас».

Беҳбудий («Бейт ҳақиқат»дан)

XX аср ўзбек адабиёти ва маданияти тарихида Беҳбудий («Беҳбуд» сўзи фойда, нажот; бахтли, тинч, осойишта каби маъноларни аңглатади) алоҳида ўрин тутadi. У 1875 йилда Самарқандда муфтий оиласида туғилган. Ёшлигиданоқ араб, форс, турк тилиларини мукаммал ўрганган Маҳмудхўжа аср бошида Арабистон, Туркия, Оренбург, Қозон, Москва, Петербург сафарларида бўлди. У жадидчилик ҳаракати намоёндаларидан бўлиб, Самарқандда янги

усулдаги мактаблар очди, 1913 йилда «Самарқанд» газетаси ва «Ойна» журналини нашр этишда бош-қош бўлди, 1911 йилда «Падарқуш» драмасини ёзиб, ўзбек драматургиясига асос солди. Бехбудий 1918 йил ўрталарида «Муслмон ишчи ва деҳқон шўроси» га маориф халқ комиссари бўлди, Туркистоннинг давлат тили тўғрисида декрет лойиҳасини тайёрлашда жонбозлик кўрсатди, «*Нашиёт*» Бехбудий номли нашриёт очди. У 1919 йилнинг баҳорда Бухоро амирининг Шаҳрисабздаги кичиклари томонидан ҳибсга олинади ва «шўронинг айғоқчиси, жаҳид, шўрога сотилган» деган айблар билан Қарши шаҳрида қатл этилади. Бехбудий қабрининг қасрданлиги номъялум.

«Агар бизнинг ҳаётимиз ҳуррият ва халқ бахт-саодати учун қурбонлик сифатида керак бўлса, биз ўлимни ҳам хурсандчилик билан кутиб оламиз», - деган эди Бехбудий васиятномасида. Бехбудий ҳақли равишда ўзбек мятбуоти ҳамда педагогикасининг асосчиси саналади. «Зарафшон» газетаси 1922 йилда Бехбудийни «нашир маориф тўғрисида ватанимизнинг бешинчи қаҳрамони» дейиши бежиз эмас. Ўз даврининг Хожи Муин, Фитрат, Садриддин Айний, Чулпон каби санъаткорлари Бехбудий ўлимга марсиялар бағишладилар. Хожимурод бу аллома қатл этилиши воқеасини марказга қўйган ҳолда «*Маориф қурбонлари*» номли пьеса ёзди.

Асарлари: «*Падарқуш*», «*Туркистон идораси*», «*Туркистонда мактаб жарида*», «*Эҳтиёж милаят*», «*Ешларга муросаяват*», «*Икки эмас, тўрт тил керак*», «*Аҳоли жўғрофиясига кириш*», «*Балалар учун китоб*», «*Русиянинг қисқича жўғрофияси*», «*Ислоом қисқича тарихи*» («*Тарихи ислоом*», 1904), «*Бухоро хомалигига савҳият*» (1912, мақола. Унда Бехбудий Каттақўрғон, Жиззах, Самарқанд атрофидаги ерларни ўзлаштириш ҳамда сув муаммосини ҳал этиш кераклигини айтган), «*Фельетон*» (унда муаллифнинг «агар биз ўз манфаатларимизни қаттиқроқ ҳимоя қилмасак, яқин илгирма йил ичида кўп оёқости бўлишимиз эҳтимол», деган мулоҳазалари бор) ва бошқ.

«*Падарқуш*» драмаси ҳақида

Бехбудий ўзбек адабиётида драма жанрига асос солган адибдир. Унинг «Падарқуш» номли драмаси 1911 йилда ёзилган бўлиб, илк бор 1912 йилда «*Турон*» рўзномасида босилган. Драма 1913 йилда китоб ҳолида ўзбек тилида нашр этилди. Бироқ унинг муқовасида рус тилидаги: «*Русиянинг франкуз ибтидоидан қутулиши ва машҳур Бородино муҳорабаси хотиралари юбилейига бағишлайман*» деган ёзув бор эди. Чор цензурасидан ўтиш учун муаллиф шундай қилди. Пьеса Самарқанд, Тошкент, Бухоро каби унга яқин шаҳарда сахнага қўйилди. Асар 1914 йили Самарқандда қўйилганда «*Ойна*» газетаси бундай деб ёзган эди: «*Халқ нихоят кўп келиб, билет етмагани ва жой йўқлиги учун уч-тўрт юз киши қайтиб кетди... Уч сўм бериб тикка турмоққа ҳам розилар бўлди*». Пьесадаги Лиза ва бойнинг хотини тимсолларини эркак актёр Абдулла Бадрий ўйнади. Асарни сахнага қўйган Самарқанд труппасига Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ўзи раҳбарлик қилган эди. Драма Тошкент труппаси томонидан қўйилганда бой ролни Абдулла Авлюний ўйнаган. «*Туркистон вилоятининг газетиси*» (1914) «*Пьеса Европа театлари даражасида қўйилди*», деб баҳолаган эди. Асарда илмсизлик қораланади. Унда Бехбудий Туркистон халқи учун икки йўналишдаги олимлар зарур, деган фикрни илгари сурган. Биринчи йўналишдаги уламолар бўлиб, улар хатиб, имом, мудarris, муфти ва бошқалардир. Иккинчиси эса замонавий йўналишдаги олимлардир. Уларни Бехбудий «*олими замоний*» деб атайди. «Падарқуш» драмаси айрим камчиликлардан ҳам холи эмас эди. Айниқса, айрим қаҳрамонлар ҳаракати, характеридаги далилсиз санъати баъзи ўринларда кучсиз. Хусусан, қотиллик эпизоди сунъийроқ. Асарда гоя доим ҳам қаҳрамонлар характери, ҳаракатидан эмас, кўпроқ муаллиф мақсадларини тезроқ очишга интилишдан келиб

чиқади. Бу, чамаси, образ ҳаракатини ғояга бўйсундиришга берилиб кетишдан ва драма жанридаги тажриба озлиги туфайлидир. *Бехбудий бу асарда адабиётимизда биринчилардан бўлиб, ватанда яшоб туриб беатан қолиш муаммосини ҳам кўтариб чиқади ва бу муаммога жавоб топишга ҳаракат қилади.*

Асарнинг асосий қаҳрамонлари куйидагилари: *Бой, Тошмурод (бойнинг ўғли), Доғулло (янги фикрлик бир мулла, Халқимизни саводли қилиш йўлида жонқуялик билан айтиланган куйидоғи гаплар унинг тилмидан айтилган: «Хўлоса чиқарсан бўлмайдингми ахар, йиғирма-ўттиз йилдан бери барча йирак савдо ишлари еран халқ эмас, четдан келгилар қўлда. Агар ўзимиз, болаларимиз ўқсан, саводли, наман бўлсан эди, шу куйга тушмасдик»), Хайрулло (бойнинг мирзаю маҳрами), Тавриқул (Тошмуроднинг шишадoshi, бойнинг қотили), Лиза (рус хотини), Артул (армани майхоначи), Зўля (Миллатчи мусулмон. Бу қаҳрамон куюнчалик билан миллат тақдирини ҳақида куйидоғи гапларни айтаётганида бой бир тарафга оғанча хуррак ота бошлайди: «Болаларимизни Фирғангистон, Амриқо, Истанбул даргафунуларига таваллим-тарбия учун юборишамиз зарур. Бу борада Кофкоз, Оренбур, Қозон бойларидан ибрат олиш керак, уларнинг камбағал болалар ўқитишга алоҳида эътибор берилмайдиган ўртак олса арвайди»), Бойбучча (хотин), Давлат (сандикдан пул ўғирлаш тақлифи ундан чиқади), Нур ва бошқ.*

МУНАВВАР ҚОРИ АБДУРАШИДХОНОВ (1878 - 1931)

Мунавварқори ватан ва миллат фидойиси, сиёсат ва маърифат арбоби, Туркистондаги жадидчилик ҳаракатининг йирик намояндаларидан бири, педагогдир. У 1878 йилда Тошкентнинг Шайхонтоҳур ҳадашида Дархон маҳалласида диндор зиёли оиласида таваллуд топган. Отаси Абдурашидхон мадрасада мударрис, онаси Хосиятхон маҳалланинг отин ойиси бўлган. Мунавварқори илк сабоқни ота - онасидан, маҳалла мактабидан олиб саводини чиқарди. Сўнгра Тошкентдаги Юнусхон мадрасасида ва Бухоро мадрасасида таълим олди. 1904 йилдан бошлаб фаол ижтимоий ҳаётга кириб борди. «Шўрон Ислому» ташкилотининг (1917 - 18) идеологи ва раҳбари сифатида фаоллият кўрсатди. 1929 йилда ноҳақ миллатчиликда айбланиб қамоққа олинди ва 1931 йилда отиб ташланди. Унинг ҳоқи Москвадаги Ваганково қабристонидадир. Мунавварқори 1903 йилдан жадид мактаблари очиб, дарс берган. Шундай мактаблар учун товуш усулида ёзган «*Адиби аввал*» («*Биринчи адиб*», 1907) алифбе китоби, «*Адиби соний*» («*Иккинчи адиб*», 1907. *Унда «Халқматлаб фақир» шеъри келтирилган*) ўқиш китоблари бир неча бор нашр қилинган. 1908 йил унинг «*Сабзозор*» (*туғлам*), «*Ер юзи*» (*географиядан*), «*Тажавиди Куръон*» (*Куръонни ўқиш усулини ўргатган*) китоблари ҳам босилиб, янги усулдаги мактабларда дарслик сифатида қўлланган. 1906 - 1917 йилларда жадид газеталарида муҳаррирлик қилган, «*Хуршид*», «*Нажот*», «*Кенгаш*» каби газета ва бир қанча журналларга асос солган, жадидлар театри тарғиботчиси бўлган. Мунавварқори миллатимизнинг маърифий келмуш ва мустақиллик йўлини мунаввар қилиб кетган зотдир. «*Чор ҳукуматиини йўқотини жадидларини тилағида бор эди*» деб ёзган эди 20 - йилдаги маколаларидан бирида у.

АБДУРАУФ ФИТРАТ (1886 - 1938)

Абдурауф Абдурахим ўғли Фитрат 1886 йил Бухорода зиёли оиласида туғилди. У ўзбек ва форс тилининг назокатларини илк бор онаси Бибихон отиндан ўрганди, дастлаб эски мактабда, сўнгра Мир Араб мадрасасида ўқиди. 1909-1913 йилларда эса адиб Туркияда, Истанбул доғдифунунда таҳсил олади. У ерда замондошлари билан биргаликда «*Бухоро таваллим (умумий) маориф жамияти*» ни тuzади. машҳур ёзувчи Садриддин Айний «*Фитрат Истанбулга бориб ўқиган талабалар орасида энг истеъдодлиси ва фозили эди*» деган фикрни айтган эди. Фитрат 1919-20 йилларда Афғонистон ҳукуматининг Тошкентдаги ваколатхонасида таржумон, «*Дурул*», «*Бухоро тариф*», «*Ошпа*» каби кўпгина газета ва журналларни ташкил этишда бош - қош бўлди, Туркистонда тил,

адабиёт, санъат масалалари билан илк бор ташкилий равишда шугулланган «Чигинай гурунги» таъкилотига раҳбарлик қилиш, Бухоро халқ Республикасининг бир қатор раҳбар лавозимларида ишлади. Бухоро амирига берилган ультиматум ҳам унинг қалами билан ёзилди. 1923 - 1924 йилларда Фитрат маълум муддат Ленинградда, сўнгра Москвада яшади. Унга ўзбек зиёлилари ичида биринчилардан бўлиб профессор илмий унвони берилди. Адиб илк аспирантларга раҳбарлик қилди, Бухорода мусиқа мактаби очди. Усмирлик йиллари у Мисмасар (сўғудом) таҳаллуси билан, сўнгра Фитрат (туғма истевдод) таҳаллуси билан ижод қилди. Фитрат ўзи фаолият кўрсатган ташкилотнинг миллий равишда йулида жонбозлигини назарда тутган ҳолда, таъкилотта асоссиз қўйилган айбларни «мон орасидан кир изламак» дея атаган эди. У «не-не юртларни кездим, кўрдим, бироқ Туркистонимиз каби бахтсиз бир мамлакат йўқдир», деб нола чекди.

Фитратнинг «Мухтасар ислом тарихи»(1915), «Рўзалар», «Шайтониялг таърифи ва исти» (1924, муштабидлик ажж олан замонда бадийлик ва шартлиликнинг мураккаб, яширин шаклларига мурожаат этиб яратилган, юзаки қараганда даҳрийнамо бўлиб кўринса-да, аслида тубида, замирида озодликка интилиш, муштақиллик учун кураш ғоялари бадий тарғиб этилган асар), «Қиёмат» каби асарлари диний мавзуда ёзилган. Қомусий билим ва бадий истеъдод эгаси булган Фитрат 1938 йил 4 октябрда отиб ташланган.

Фитратнинг ҳаёти ва ижодини адолатли урганиш XX асрнинг 80 - йилларнинг охирида бошланди. Уч жылдан иборат «Танланган асарлар» и босилиб чиқди. Юксак савиядаги асарлари 1991 йилда Алишер Навоий номидаги Республика Давлат мукофотига муносиб деб топилди.

Асарлари: «Сайх» («Фарёд» 1912, илк шеърӣ тўплами), «Учқун», «Шўрлар, «Достон», «Мейнаг туялм», «Шарқ», «Пайғам», «Бир өз кул», «Миррих юлдузига» (1922, «Гўзал юлдуз, еримизнинг энг қодриг туғониг» мисраси билан бошланади. Бу шеър истиқвоқ руҳи билан сугорилган, салкам 70 йил давомида миллатчилик руҳидаги асар сифатида баҳоланган бўлиб, унда сотқин, иккиюзламачи, зolim одамлар қораланган), «Мунгозар» (С. Айний «бу асар давр тараққиетиға ғоят кучли ва самарали таъсир кўрсатди», деб баҳолаган асар), «Юрт қайғуси», «Қиёмат» (Дуюқ қаҳрамони Почамир «Нима қилган бўлсан яратганининг иродаси билан қилганман. Яратган мейнги барча қилмишларимдан воқиф - ку. бу ерда ҳисоб - китоб қилиб ўтиришнинг нима кераги бор» - деган), «Бегижон» (1916), «Або Муслим» (1916) «Телур сатҳаси» (1918), «Уғузхон» (1919), «Чия севит», «Арслон» (1925), «Абулфайхон», «Ҳилд икхилолчилари» (1923, Берлин, Русия истибдодига қарши курашга қорловчи асар) каби драматик асарлари, «Адабиёт қотдалари» (1926, Адабиёт муаллимаари ва адабиёт ҳаваслилари учун қўлланма), «XVI асрдан сўнгги ўзбек адабиётиға бир қарат», «Фирдавсий замони ва муҳити», «Аҳмад Яссавий», «Навоийлик форсий тоирағи ва унлик форсий девони тўғрисида», «Бедил» (илк тадқиқот), «Машраб», «Форе шоира Умар Ҳайём», «Ўзбек шоира Турди», «Ҳибатула ҳақойид» каби тадқиқот ва мақолалари, «Ўзбек адабиёти намуналари» (1928), «Аруз ҳақида» (1935), «Ҳилд сайёҳи қиссаси» (1912), «Талимиз» (1919) каби асарлари, «Елишмезан гажаскалар» (1929, Бойбулатова очиқ хат. Унда Фитрат Бойбулатовага қарата «Азизим, Урта Осетилияг оламғ маълум бир маданияти бўлган, бу маданиятнинг туркий асарлари қолган. Бу асарларнинг ҳаммасига бирдан «ахлат» лар дейиш сўзинг муҳомақаматингизгиз қарилганда чиққан яғни бир истилоҳ бўлса керак» деган фикрларни баён этган. У Фитратнинг ўзига нисбатан «диностран, пантуркист, улмишни кўмсовчи ва унинг меросини тарғиб қилувчи комфирқа ва социализмнинг душмани, миллатчи деган тухтамини епиштирувчиларға қарши раддия, очиқ хат сифатида эълон қилинган мақоласидир», «Иттифоқ этайлик» (1917, унда Фитрат «...Қўлни - қўлга берайлик, ҳақ йўлинда, дин йўлинда, миллат йўлинда жадидимиз, қадимимиз, мулламиз, бойимиз ва аволимиз бир ерга тўплайлик, бир-биримизға кўмакчи ва мададкор бўлайлик» деган эди), «Сийсий ҳоллар», «Мухторият», «Туркистонда

руслар, «*Англиз ва Туркистон*», «*Шарқ сўёсати*» каби публицистик мақолалари, «*Меърож*» (хикоя), «*Оқ тозор*», «*Қиймат элони*», «*Ҳинд сайёти баёти*» (форс-тожикча, 1912), «*Раҳбари нажот*» (1915), «*Оила*» (1916), «*Вайрон бўлган қабрлар*», «*Амар Олимхон*» рисоласи ва бошқ.

«Абулфайзхон» фоживаси ҳақида

«Абулфайзхон» биринчи ўзбек фоживаси бўлиб, дастлаб 1924 йилда Москвада нашр этилган. Бу асарни ёзишда Фитрат Мир Муҳаммад Амни Бухорийнинг «*Убайдуллоҳнома*», Абдурахмон Толетъининг «*Абулфайзхон шеъриси*» Мир Вафо Кармонағийнинг «*Тирфан мавъий*» асарларидан манба сифатида фойдаланган. Асарда XVIII аср Бухоро ҳаёти - аштархонийлар сулоласининг охириги намояндalarидан бири Абулфайзхон ҳокимиятининг таназзули ва манғитлар сулоласининг дастлабки босқичи тарихий ҳақиқат асосида бадний жиҳатдан акс эттирилган.

Асар Қози Низом ва Мирвафонинг шахмат ўйини тасвиридан ва Мирвафонинг татбири муҳокамасидан бошланади. Фожива ниҳосида Сибёуш руҳи тинч солидаги Хаёл рамзий образига дуч келамиз (*уни яратмишда Фитрат Шекспирнинг «Гамлет» идан тасвирланган бўлса, 60 - йилларнинг аввалида Шайхзода «Мирзо Улуғбек» трагедиясида шу тарздаги образни яратмишда Фитратнинг маъмур асаридан илҳомланган*). Асар ғояси ва пафосини очтишда Хаёл образининг роли катта. У Раҳимбий билан баҳсга киришар экан, тахтга қарата шундай дейди: «*Сен «инжу тизгунчи адилларнинг қаламларини ўчоқ суғуртисига айлантирдинг», «Эй қоп - қора саодат севсан»*. Асар охиридаги «*Эй қоп-қора саодат севсан*» деган фикр асарнинг фоживавий пафосини белгилайди, «*қоп-қора саодат*» деганда янги тузумнинг ваъда қилган «саодат»и Туркистон халқи бошига қора қуларни келтирилганлиги рамзий ишора тариқида ифодаланади.

Фожива қаҳрамонлари: *Абулфайзхон (Бухоро хони), Абдулмуминхон (Абулфайзхоннинг ўғли), Улфат (ҳарам бошлиғи), Девлат (тўқсобо), Қози Низом (Бухоронинг қози калони), Ҳакимбий (хоннинг иноғи, сўнгра оталиғи), Мир Вафо («Турфан хоний» нинг муаллифи, Ҳакимбийнинг одами), Довлатбай (Ҳакимбийнинг уюси), Оқун (Бухоронинг катта муллеси), Нодиршоҳ (Эрон шоҳи), Ризоқулхон (Нодиршоҳнинг ўғли), Қурбонгул (хизматкор аёл), Раҳим қурб (тўқсобо), Тоғайқул бек (манғит бекаларидан), Иброҳимбий (исёнкор, ҳақиқатпарвар инсон), Фарҳод оталаяқ (хонни «ота каби асрагон» киши, хонга қизини бермагани учун қатл этилади), Эрон кўшунчи бошлиқлари: Аlikuлхон, Ҳусейнхон, Аҳмедхон ва бошқ.*

Асардаги аксар воқеалар ва шахслар тарихийдир. Хусусан, *Абулфайзхон, Нодиршоҳ*, хоннинг оталиғи *Ҳакимбий, Раҳимбий*, тарихчи *Мирвафо, Иброҳимбий* тарихий шахслардир. *Девлат, Улфат, Қози Низом* сянгарни образлар бадний тўқима асосида яратилган образлардир.

АБДУЛЛА АВЛОНИЙ

(1878 - 1934)

*Ҳар ғамнинг поёни бордир, ҳар аламнинг охири,
Ҳар эминистоннинг баҳори, ҳар ҳаётнинг охири.*

Авлоний («Садои Туркистон» эътиҳоси, 1914).

«Алҳосил тарбия бизлар учун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё ҳалокат, ё саодат, ё фалокат масаласидур». (А. Авлоний)

Машхур ўзбек маърифатпарвари, шоири ва жамоат арбоби Абдулла Авлоний 1878 йил 12 июлда Тошкентда қунарманд оиласида туғилган. Эски мактабда савод чиқарди, мадрасада таҳсил олди. Оиладаги моддий қийинчиликлар туфайли болалигидан одамлар эънигида меҳнат қилди, ғишт қуйиш, сувоқчилик, печкачилик, дурадгорлик, бинокорлик каби касблар билан шуғулланди, «*Иморатчи уста*» деган ном олади. Абдулла Авлоний шеърлари 15 ёшидан бошлаб матбуотда кўрина бошлади. Жалидчилик ҳаракати

раҳбарларидан бири бўлган Авлоний 1904 йилда Тошкентнинг Миробод маҳалласида жадид мактабини, 1909 йилда «*Жамияти хайрия*» уюшмасини ташкил этди. 1905 - 1917 йилларда матбуотдаги қизғин фаолияти. кўплаб публицистик мақолалари билан «*бир ёқдан миллий ислохот учун мафкура ҳозирлогон, иккинчи ёқдан эл орасига ўзгартиш тухмини сочгон*» ҳам Абдулла Авлоний бўлди. Авлоний ўзи нашр этган «*Шухрат*» (1907) номли газетаси фаолиятини шундай баҳолаган эди. *У Туркистонда биринчилардан бўлиб мактабга география, кимё, хандаса, физика фанлари киритилишига таъсир кўрсатди, таълимни реал турмуш билан боғлашга интилди, бир дарс билан бошқаси ўртасида муайян танаффусни, бир синфдан иккинчисига ўтишдаги имтиҳонни жорий этди, таълим тизимининг дунёвий йўналишини кучайтиришга алоҳида эътибор берди. Унинг «Биринчи муаллим» («Муаллими аввал», 1909), «Иккинчи муаллим» («Муаллими соний», 1912) номли дарсликлари, «Туркий гулистон ёҳуд ахлоқ» (1913), «Гулистони мактаб» (1917), «Адабиёт ёҳуд миллий шеърлар» (1909-1916, 6 қисм) каби қўлланмалари мактабларда ўқитилган. Авлоний «Турон» (1917) газетасига «*Яшасин хаққ жумхурияти*» деган шиорни танлади, «Турон» номли театр тўғарагини ташкил этиб, иқтидорли ёшларни тўплади, айрим ролларни ижро этишда ўзи ҳам қатнашди. Шоир Афғонистонда элчи бўлди, турли ўқув юртида дарс берди. Абдулла Авлонийнинг *Ҳижрон, Нобил, Индамас, Шухрат, Сурайё, Шапалоқ, Чола, Аб, Чегмбой* деган тахаллуслари бўлган. У 1934 йил 24 августда Тошкентда вафот этди. Авлоний ижоди бўйича Бегали Қосимов илмий изланишлар олиб борган.*

Асарлари: «*Адвокатлик осомми*» (1914, **кяхрамонлари: Даеронбек, Худойберди, уйини гаровга қўйиб, қарз ҳисобига уйланган Эгамберди ва бошқалар**), «*Пинок*» (1916), «*Биз ва сиз*» (1917), «*Португалия иққилоби*», «*Икки муҳаббат*», «*Бўрон*» каби пьесалари, «*Тулки ила қарға*» масали, «*Марджорлар ашулари*», «*Ватан*» (1916), «*Мактаб*», «*Боғча*», «*Яқов шогирд тилиди*», «*Тоғлардан бир манзара*», «*Миллатга хитоб*», «*Ишчиларга тортуқ*», «*Қўқлам келди*», «*Товуш*» каби шеърлари, «*Мақсад ва маслак*» (1908 йил 9 апрель), «*Ҳолимизга доир*» (1908 йил 14 февраль) каби мақолалари, «*Ҳисад балоси*» мажозий ҳикояси ва бошқ.

«Туркий гулистон ёҳуд ахлоқ» асари ҳақида

«*Туркий гулистон ёҳуд ахлоқ*» 1913 йилда ёзилган бўлиб, у ахлоқий - таълимий асардир. Муаллиф бу китоб бошланишига «*Мен хастаяму миллатим ўлмиш нега бемор?*» деган риторик сўроқ қўйган ва асар давомида ушбу саволга жавоб беришга ҳаракат қилган. «*Туркий гулистон ёҳуд ахлоқ*» асари «*Ахлоқ*», «*Тарбия*», «*Яшаш хулқлари*», «*Ёмон хулқлар*» деб номланган қисмларга бўлинади. Асарда диёнат, саъй ва ғайрат, риёзат, шижоат, қаноат, сабр, нафс, вижлон, ифбат, олиҳимматлик ва шу каби юзсак ахлоқий тушунчалар, зулм, нифок, таъма, хасад, лоқайдлик, ғийбат, ҳақорат, уятсизлик, наминнат(чақимчилик). адоват каби ёмон хулқлар миллат ва ватан саодатига эътиборсизлик ва беписандлик билан боғланган ҳолда муҳим ижтимоий муаммо сифатида талқин этилган. «*Америкаликлар бир донга бугдой экуб, йигирма қадоқ бугдой олурлар. Оврүполлар узимиздан олган беш тийинлик пахтализини келтуриб, узимизга йигирма беш тийинга сотурлар! Аммо биз осийлилар, хусусан, туркистонлилар думба сотуб, чандир чайнаймиз. Қаймоқ бериб, сут ошиймиз, нон урнига кесак тишлаймиз!*» деган фикрлар улуг адиб Абдулла Авлоний аср бошидаёқ ватан равнақи, халқ саодати ва миллатга содиқ фарзандлар тайёрлаш зарурлиги хусусида нечоғлик чуқур ва теран мушоҳада юритганини кўрсатиб турибди. Бу - ўзликни англаш, ўз қадримизга етиш, истиқлолни қўлга киритиш учун айтилган дадил ва жасур фикрлар эди. Абдулла Авлоний шу асарда: «*Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини кўрсатадургон ойна ҳаёти тил ва адабиётидур. Миллий тилни йўқотмак миллатнинг руҳини йўқотмақдур*», - деб ҳам қайғуради. Кези келганда муаллиф ҳадисларга мўл - мўл мурожаат этган.

-Қурғони карим»даги улуғ фалсафий каломлардан унумли фойдаланган. Ашиқса *Исқандар, Суқрот, Арасту, Афлотун, Ибн Сино, Мавлоно Румий, Ших Саъдий* каби тарихий шахслар билан боғлиқ нақъллар, ихчам ривоятлар, ҳикоятлар асар жозибасига жозоба қўшган.

Шеърларидан намуналар:

*Ҳар бир миллатнинг тараққийси илм ила,
Подон халқнинг кўз ёши маржон эмиш...
Кеча-кундуз бизлар дарду меҳнатда,
Илм ила европолик хандон эмиш.
Нонимизни тева қилиб берурлар,
Бизлар хўн бефаросат, нодон эмиш. (*Тоғлардан бир манзара* шеърдан)*

*Куниени оч, эй миллат, кўп замон гофил ётдинг,
Умрини утди ётмоқда, кайғуга тоза ботдинг. (*Миллатга хитоб* шеърдан)*

МУҲАММАДШАРИФ СУФИЗОДА (1869 - 1937)

Суфизода ўзининг халқчилик, тараққийпарварлик руҳидаги шеърлари билан халқимизнинг миллий уйғонишига ҳисса қўшган илғор зиёлиларидан биридир. Муҳаммадшариф Эгамберди ўғли 1869 йилнинг 29 январида Наманган вилояти, Чуст туманида хунарманд - косиб оиласида туғилган. Отаси Эгамберди Суфи пичоқчилик, чарқчилик ишлари билан машғул бўлган. Онаси Зайнаб хола ҳоҳишига кўра Манзура отиндан хат-савод чиқаради, эски мактабларда гаълям олади. «Ваҳший» тахаллуси билан ҳажвий шеърлар ва гааллар ёзган, «Туркистон вилоятининг газети», «Садои Туркистон» газеталарида шеърлари билан қатнашиб турган. Қўхон адабий муҳитининг машҳур шоирлари Муқимий, Муҳйи, Завқий, Нодим Намангоний билан яқин муносабабда бўлди. Суфизода 1893 йилда она шаҳри Чустда боёнларни чор амалдорларини, мутаассибларни ҳажв қилувчи шеърлари учун «*Бадасла*», «*Бедаб*», «*Даҳрий*» деб айбланган ва ўлимга ҳукм қилинади. Шоир ноҳақ айбловлардан қочиб 14 йил ҳар мамлакатда умр кечиради. Тифлис, Боку шаҳарларида бўлиб, Арабистон, Ҳиндистон, Туркия, Афғонистонда яшаган ва ўқитувчилик қилган. 1913 йилда Чустда янги усулдаги бошланғич мактаб очган. 1918 йилда Афғонистон маориф вазирининг ўринбосари сифатида Туркистонга афғон ваколатхонасининг тилмочи бўлиб тайинланади. Шу йили у Ўзбекистонга қайтиб келади ва умрининг охиригача хизмат қилади. 1926 йил 27 февралда «*Ўзбекистон халқ шоири*» фахрий унвонига биринчи бўлиб сазовор бўлган. У 1937 йилда оғир бетобликдан вафот этади, қабрининг қаердалиги номаълум.

Асарлари: «*Ўзбек хонимига*», «*Хонимлар исмида*», «*Ватан*», «*Муслималар*», «*Хушчақчақ қаламлар*», «*Байрам натидалари*» (1934), «*Беш ёрлар тилдан*», «*Аландон*», «*Озодлик байрами*», «*Дақанинг*», «*Бедапанг*», «*Сайловга*», «*Қудди мепи жоҳиллар ўшандоғ ватанимдин...*» ва бошқ.

22 - МАВЗУ. ХХ АСР БОШИДАГИ АДАБИЁТ НАМОЯНДАЛАРИ

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙ (1889 - 1929)

*Миллатим насли башардур, ватаним кураи арз,
Иккисин хизмати фардур, иккисиндан жон қарз.
Ҳ. Ҳ. Ниёзий.*

Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий 1889 йил 6 мартда Қўқонда Ҳақимча исми билан машҳур бўлган табиб оиласида туғилди. Отаси Ибн Ямин Ниёз ўғли ўзбекча ва форсчадан саводли эди. Ҳамза 1899 - 1906 йилларда мадрасада, 1908 йилда Наманганда ўқийди. Уша пайтда у маҳаллий маориф ходимларидан бири

Абдулла Тўқмуллин билан учрашиб, «шеърый ёзишмаларини» кўрсатади «Ул... юз саҳифадан ортиғроқ эски усулдаги шеърый ёзишмаларини кўриб, тарбиялашга каришди», - деб ёзган эди Ҳамза таржимаи ҳолида.

Ҳамза Лутғий, Жомий, Навоий, Фузулий, Муқимий, Фурқат ва Завқий асарларини кунг билан ўрганади. 1899 - 1900 йиллардан бошлаб ўзи ҳам шеърлар ёза бошлайди. 1910 йилда Тошкентдаги Қашқар маҳалласида биринчи марта усули савтия (жадид) мактабини очади, 1911 йили ҳажга йўл олиб, Афғонистон, Ҳиндистон, Туркия ва Арабистоннинг бир қанча шаҳарларида зиёратда бўлади. Шоир, драматург, тарбиячи, мураббий, жамоат арбоби бўлган Ҳамза 1914 - 1917 йилларда Марғилон ва Қўқонда йўқсил болаларни ўқитиш учун мактаб очади, «*Ёнги адабиёт*», «*Уқим китоби*», «*Қирғат китоби*» номли дарсликлар ёзади, «*Ғайрат*» китобхонасини ташкил этиб, халқ ўртасида турк - татар жадидларининг маърифатпарварлик ғояларини тарқатишга уринади, сайёр группа тузиб, Қизил Арвот frontiда тарғибот ва таъвикот ишларини олиб боради, 1921 - 1924 йилларда эса Бухоро, Хоразм, Хужайлида маориф муассасаларида хизмат қилгач, Фарғонага қайтиб келади. 1926 йилда Ҳамзага адабиёт ва театр соҳасидаги катта хизматлари учун Ўзбекистон халқ ёзувчиси унвони берилди. У 1929 йил 18 мартда Шохимардонда фожiali равишда ҳалок бўлди. Шўролар даврида Ҳамза «*инқилоб куйчиси*» номини олди. Ҳамзанинг адабий ижоди шеърят ва драматургиядан иборат. Шоир дастлаб аруз вазидаги шеърый шаклларда ижод қилган, 1905 - 1914 йилларга оид шеърларини тўплаб девон тузган, бу асарларида *Нижолан* тахаллусини ишлатган. Ҳамза 1915 - 1917 йилларда халқ куйларида басталаган шеърларини жамлаб, уларни «*Миллий ашулалар учун миллий шеърлар мажмуаси*» деган умумий ном остида 8 та «гул» тўпламларида нашр этиди. Ҳамза бир умр ижодий изланишда бўлди, миллият учун қайғурди, «*дарғ тутманг илм учун кетса молу жон*» дея илм олишга ундади.

Ҳамзанинг «*Миллий ашулалар учун миллий шеърлар*» мажмуасига кирган «*Ёр - ёрларим*», «*Соғиниб*», «*Салом айтиш*» каби шеърлари «*Савти чоргоҳ*» оҳангида ёзилган.

Асарлари: «*Соғиниб*» («*Қаттиқ тегма менга мунча, юзбошим*» мисралари билан бошланади), «*Салом айтиш*», «*Уқи*», «*Йиғла, Туркистон*», «*Туркистон*», «*Дардига дармон истамас*», (1916), «*Ўзбек хотин - қизларига*» (1927, ғазал), «*Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари*», «*Уч*», «*Бой вла хизматчи*» (у совет драматургиясининг шоҳ асари деб тан олинган), «*Ким тўғри?*», «*Тухматчилар жазоси*» (1918), «*Лошмон фожiasi*», «*Фарғона фожiasi*», «*Бурунги сайловлар*» (1926), «*Бурунги қозилар*» (1928), «*Жаҳон сармоясининг энг охири кунлари*» (1927), «*Майсаранинг иши*» (**Асосий қаҳрамонлари:** Ойхон, Чўпон, Мулла Рўзи, Ҳидоятхон, Қози калон, Мулла Дўст, Майсара), «*Яллачилар иши*» («*Паранжи сирлари*», **қаҳрамонлари:** Холисхон (асл исми Тўлахон), Норбойвачча, Мастура, Рустамбек ва бошқ.), «*Янги саодат*» (1914), «*Қиморнинг боши*», «*Тўғрасўз бола*», «*Ватандошларима хитоба*», «*Туркистон мухториятля*», «*Олим бўлайлик*», этиб келмаган саҳна асарлари: «*Мулла Нормухаммад Домланинг куфр хатоси*», «*Лошмон фожiasi*», «*Фарғона фожiasi*», «*Очяк қурбонлари*», «*Эшонликда хиёнат*» ва бошқ.

«Янги саодат» асари ҳақида

Ҳамзанинг «*Оқ гул*» тўпламига илова қилинган эълонда унинг иккита «*миллий роман*» ёзганини тўғрисида маълумот бор. Булардан бири - «*Янги саодат*» 1914 йилда ёзилган бўлиб, 1915 йилда босилиб чиққан. Иккинчиси - «*Турмуш аччиғи*» асари эса 1916 йилда, «*Оқ гул*» чоп этилган вақтда нашрда бўлган. Унинг кейинги тақдири номаълум.

«*Янги саодат*» асарининг асосий ғояси илм-маърифат бахт - саодат калити эканлигини асослашдир. *Олямжон* - асарнинг бош қаҳрамони. У *Абдуқажҳор* исмли «*саодат ва чин турмушлари учун энг биринчи даражада фарзу айн ўлган илм, маърифат*» дан махрум, «*кеча ва кундуз сафаҳат* (нодонлик) ва

қабохатларга қадам қўя бошлаган», «охур ётадуоган жойи гўлох, овқат учун топадурган ақчаси эса қиморбозлардан тушадиган чўтал» бўлиб қолган бойнинг фарзанди. 6 ёшли Олимжон ва унинг 3 ёшли синглиси Хадича тақдир оқила онанинг - Марямнинг қўлига утади. Олимжон жадид мактабда ўқийди, дастлаб муаллимга ёрдамчи бўлиб, мактабда сабоқ беради. «Миллат гулшанига янги кўнган бу андалиб» (Олимжон) Абдурахмон исмли савдогарга мирза бўлиб, унинг ёлғиз қизи Назокатхонимга уйланади ва Абдурахмонбой вафотидан сўнг қолган бойликка эга бўлади. Олимжон туфайли ўқимаган инсон Абдуқаҳорбой туванлиқдан кўтарилиб, «дўст - душмани ажратиб, инсоф ва дённатли, шафқат ва марҳаматли» кишига айланади. Ёзувчи Олимжон, унинг онаси Марям, бувиси Рузвон ва бошқа образлари, улар ўртасидаги алоқани тасвирлашда китобхоннинг ҳис - туйғусига ортиқ даражада таъсир ўтказишга интилади. Умуман, жадид адабиётида сентиментализм «Янги саодат» дагидек балқиб турган асар бўлмаса керак. Ҳамза Олимжон туфайли Абдуқаҳорнинг кўзи очилганидек, бошқа замондошларининг ҳам Олимжон нздан боришларини истайди.

«Янги саодат» асари ҳақида «Ал - ислоҳ» журнали сўз юритиб, «халқни ўқув ва ёзув тарафига тарғиб қилмоқ учун ҳозиргача Туркистон шевасида бунингдек таъсирли рўмон нашр ўлинмаши», - деб ёзган эди.

Ҳамза бир шеърда:

Уйлама, улғунча ҳар ким бу разолатда кетар,

Шоҳлар бир кун гадо, бир кун гадо шахзоддир, - дейди.

Айни шу фикр унинг «Янги саодат» асарида ҳам илгари суриллади. Унда Марям: «Шоҳлар бир кун гадо бўлур, бизларга ўхшаб. Гадолар яна бир кун шоҳ бўлуб қолур, болажонларим», - дейди онаси пароканда бўлган кезларда.

«Заҳарли ҳаёт ёхуд ишқ қурбонлари» асари ҳақида

Бу асар 1915 йилда ёзилган бўлиб, Ҳамза асар жанрини «Туркистон машаатида олдинга қиз - кўёв фожияси» деб атайтиди. Муаллиф бу асарида Маҳмудхон ва Марямхонни «ишқ қурбонлари» сифатида тасвирлаган. «Заҳарли ҳаёт» фожиясида маърифатли инсоннинг «жаҳолат ва гафлат зиндони» даги фожияли тақдир кўрсатиб берилган. Пьеса 4 пардадан иборат бўлиб, унинг 1 - ва 4 - пардаларида асосан Маҳмудхон, 2 - ва 3 - пардаларида эса асосан Марямхон ҳаракат қилади.

Асарнинг асосий қахрамонлари: *Марямхон (энг фоол қахрамон), Маҳмудхон («хушмуйлаб, соқолсиз, сочлик, кўзида ойнак бор, бутун оверупоча кийинган, Мирзо Ҳамдамбойнинг 18 ёшли ёлғиз ўғли». У севиллиси умиддан сўнг ишқ йўлида ўзини-ўзи ўлдирган), Абдуқодирбой, Мавсум (Маҳмудхоннинг онаси), Мирзо Ҳамдамбой, Эшон, Сора, Зайнаб ва бошқ.*

Шеърларидан намуналар:

Келди очилур чоғи, ўзлигинг намоён қил,

Парчалаб кишанларни ҳар томон паришон қил.

(«Ўзбек хотин-қизларига» газалидан, 1927)

Яхши ҳолин йўқотган, оқибатсиз Туркистон,

Истиқболин ушотган, офиятсиз Туркистон,

Ўз жисмига ўқ отган, ҳамиятсиз Туркистон,

Зиллат лойига ботган, эй ғайратсиз Туркистон! («Туркистон» шеърдан)

Дарғ тутманг илм учун кетса молу жон,

Ўқув фарзлиги минг йўл Қуръонда фармон.

Маърифатсиз тонулмас аҳкомш имон,

Илмсизга айтулмас комил мусулмон. («Йилга, Туркистон» шеърдан)

Бизни Туркистон эли дардига дармон истамас

Зулат ичра кечса умри, моҳи тобон истамас,

Ухлама кўп, ўзбек эли, асри тараққий вақтида.

(«Дардига дармон истамас» шеърдан)

Эсиз, эсим Туркистон, қани аввалги ҳали?

Оламга зиё берган ул хуришиди иқболи?

Абри гафлат куришади, тун бўлди истиқболи,

Хўр бўлса миллатимиз, тутмасмукин уволи?

(«Туркистон» шеъридан)

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

(1894 - 1938)

«... Ўзмоққа ниятланганим янги замон романчилиги билан танишиши
йўлида кичкина бир тажриба, яна тўғриси, бир ҳавасдир».

Абдулла Қодирий («Уткан кунлар»)

Ўзбек тарихий романчилигининг асосчиси Абдулла Қодирий 1894 йил 10 апрелда Тошкент шаҳрида боғбон оиласида туғилган. У моддий муҳтожликлар сабабли 9 - 10 ёшларида мактабга боради, бир бойга хизматкор бўлади, тоқчилик ҳунарини ўрганади, боғдорчилик билан шуғулланади. 1912 йилда Абдулла рус-тузем мактабини тугатиб, икки йил ўтгач, Тошкентдаги Абулқосим мадрасасига ўқишга киради. У 1912 йилда Расулмуҳаммадбой исмли савдогарга приказчик бўлиб ишга киради, 1914 йилда бойнинг катта қизи Раҳбаройга уйланади ва Нафиса, Ҳабибулла, Алиба, Аниса, Масъуд номли фарзандларни тарбиялайди. Абдулла Қодирий ижодий фаолиятининг бошланиши ҳам ўша даврга тўғри келади. «Шу миёнларда, - деб эслайди А.Қодирий, - бозор воситаси билан татарларда чиқадирғон газеталарни ўқиб, дунёда газета деган гап борлигига ишон келтирдим. 1913 йилда ўзбекча «Садоий Туркистон», «Саларқанд», «Ойна» газеталарни чиққа бошлағом, менда шуларга гап ёзиб юриш фикри уйғонди». Абдулла Қодирий 1919 йилда «Озиқ ишлари» газетасига муҳаррир бўлади, сўнгра «Русия» газетасига муҳбир, «Иштирокиюн» ва «Қизил байроқ» газеталарида ходим, «Инқилоб», «Коммунист йўлоши» мажмуаларида саркотиб ва ходим бўлиб ишлайди. Адиб ўз асарларини «Қодирий», «Жулқунбой», «Қалвак Махзум», «Тошйўлат», «Овсар», «Думбул», «Шайхўй» деган имзо-тахаллуслар билан эълон қилган. Абдулла Қодирий 1926 йилда «шўро раҳбарларини матбуот орқали обрўсизлаштириш» деган тўхмат билан судланади, 1927 йилда қагаонга учрайди ва 1938 йил 4 октябрда отиб ташланади. 1958 йилдан бошлаб Қодирийнинг қўлтуғ номи, асарлари халққа қайтарилди бошланди.

Қодирийнинг катта ўғли Ҳабибулла Қодирий (1919 - 1987) пшифокор, ёзувчи бўлиб етишди, «Отам ҳақида», «Абдулла Қодирийнинг сўнги кунлари» каби асарлар муаллифи сифатида танилган.

Абдулла Қодирий «Амир Умархоннинг кавизи», «Намоз ўғри», «Даҳшат» каби романлар яратиш орзусида ҳам бўлган.

Асарлари: «Жинлар базми» (мавҳум ҳикоя), «Бахтсиз куёв» («Падаркуш» пьесасидан таъсирланиб ёзилган. Қодирий ўз таржимаи ҳолида бу ҳақда қуйидагича ёзган: «1913 йилларда чиққан «Падаркуш» пьесаси таъсирда «Бахтсиз куёв» деган театр китобини ёзиб юборганимни билмай қолдим» (1915 йилда)). Бу драмада амакисининг маслаҳати билан Солиҳ исмли етим ишлат қатна қарз кўтариб дабдабали тўй қилиб, бой хонадон қизига уйланади. Вақтида қарзини узоқмай, гаровга қўйилган ҳовли-жойидан ажратили олдидо шармандаликдан ўзини-ўзи ўлдиради, садоқатли умр йўлоши ҳам ўзига пичоқ уради), «Жувоқбоз» («Падаркуш» пьесасига тақлидан ёзилган, бу ҳикоятда ўқинини ташлаб бузуқ, шалтоқ йўлларга кириб кетган бойвачча отасининг мол-мулкини соғуради, синдиради; олхи жиннатот қўя уради, қатлаоди), «Обид кетмади» (1934, ~~1934 йилда~~ Обид кетмади, Ёрди ташди, Ёлтиб дотмади, мулло Мўхсан ва бошқ. Асарда мулло Обид қайнатаси илавои тлавои беш таноб ерда тадбиркорлик билан қалаи илавои, катта бойлик, шўрлар топади. Обид ёзувчининг маҳоратига таян бериб шундай ёшди: «Драмаларнинг образини чизишда ёзувчи санъаткор. Драмаларнинг юриш - туртиш, сўзлари, фикр юритиши, халқни

адаши ва ҳоказо бутун сифатлари ўқувчининг кўз олдига жонланади. Асарда домлаларни ёзувчи тақламайди, улар ўзлари домлаларча юрадилар. Уларнинг оғзига ёзувчи ўз сўзларини тикмайди, улар ўзларича сўзлайдилар...», «*Ўтказан қушлар романи*» (1926), «*Меҳробдан чаён*» (1928), «*Ўтказан қушлар*» ҳам «*Ўтказан қушлар*» ташқирди осмонда бағза мулоҳазалар» (Сотти Хусайнга жавоб), «*Йилда ёзилар*», «*Касолик Маҳзумнинг хотира дафтарида*» (1923-27), «*Тошпўлат тасвир ва нима дейди?*», «*Улоқда*» (1915, бош қаҳрамони Турғун. Муаллиф бу асар ҳақида «*Болалик даврининг ёдори бўлганлиги учун оптикча ўзгартиришлар киритмадим*» деб ёзган. Бу ҳикоя октябрь инқилобигача бўлган ўзбек адабиётдаги реализмнинг чўққиси, реалистик ҳикоянинг энг яхши, етук намунаси бўлиб, унда улоқ воқеаси тасвирланган. Ойбек бу асарга юксак баҳо бериб: «*Улоқда*» ҳикоясида ташвиқотчининг, воизнинг ўғлини санъаткор олади. Ёзувчи бу асарда воқеалар устидан муҳожара қилмайди, тушунтирмайди, исбот қилмайди, балки образлар билан кўрсатади - деган), «*Дароғамиз*», «*Дўй*» ва «*Миллатимиз*» шеърлари, «*Ровот қаштирлар*», «*1918 йил ёдори*», «*Янги тасвир ва мактаб*» («*Садойи Туркистон*» газетасининг 1914 йил 1 апрель соҳида босилган) ва бошқ.

Қодирийнинг ҳажвий асарлари ҳақида

«*Қалмак Маҳзумнинг хотира дафтарида*» асари. Бу асар 1923 - 27 йиллар орасида ёзилган. Унда «*қуббани ҳақиқий ҳоли билан алоқаси узилган, мадраса ҳурфоти билан мисли тоғалар*» маҳалли имоми Қалвакнинг кулғили саргузаштларини ҳикоя қилиб бермоқчи бўлган. Асарда улуғлардан бири вафот этгани Маҳзум кечаси махфий равишда марҳумга хоноза ўқини боради. Эртаси эса партиядилар келиб янгичасига ароқхўрлик билан марҳумни кўминиста хоирлик қурадилар... Асардаги «*Қавоиду-умаро*» бобид а олиб салтанатни бошқаришда подшоҳ ва амирлар, султон ва салотилар, Худоберқоннинг бек ва бекзодалари, Николай оқ подшоҳ мансабдорларининг амал қилган «*Ўлма ва леким пухта қондалар*» ушбу «хуррият, мардикор, сарадехқон замонга ҳукуматдорлари орасида ҳам» давом этаётганидан қулади. «*Қалмак Маҳзум*» асарининг «*Одамзоднинг оқил етмайди*», «*Қашлоққа келишимиз*» шеърлари, «*Бачилигимиз*», «*Қашлоққа қоволимиз*» шеърлари, боблари олиб боришдан сийсатнинг кўнгилсиз оқибатларини дангал кўрсатади, халқнинг диндан ўзиб қўйилгани тасвирланади.

«*Тошпўлат тажани нима дейди?*» асари. Муаллиф бу асар бош қаҳрамони саргузаштлари орқали бизни 20 - йиллар ҳаётининг зиддиятли драматик ҳодисаларига, даврнинг ўткир муаммоларига рўпара қилади. Асар қаҳрамони Тошпўлат - болалигида яхши тарбия кўрган, мактабда афғончи бўлиб олмаган, саводсиз-оми, маърифатдан йироқ, ҳаётда йўлнинг топи олманган, омадсиз, ишсиз, бири икки, бити сирка бўлмаган ва шу фақирлик орқасида ёмон йўللarga кириб қалиб тажаниланган чапани. У *дарҳанчилик қилиб*, «*мон ўрмас кесак тишлаб*, *ёз бўйи сув ичиб ишлаб*, *оғида битта чилим қовоққа эва*» бўлади. Ухлас у, ўзи айтганидай, «*одамзод фарзандини тарбия*». Тошпўлатнинг ўзига ўқиниш фақир дўсти, солдақил, беш норасида гўлқининг отаси *Салом етмақдир*.

Ёзувчининг ҳажвий-юмористик маҳорати, «*оқарактер қулғиси*» яратган санъати йирик асарларида, «*Ўтказан қушлар*» романидаги *Ўзбек ойим*, *Хушрўй*, «*Меҳробдан чаён*» даги *Салом маҳдум*, «*Обет кетма*» даги *Хатиб домла* ва *мулла Муҳсин* образларида ёрқин намоён бўлган.

«*Ўтказан қушлар*» романи ҳақида

Бу асарни муаллиф 1919 йилда ёза бошлаган. Романдан парчалар 1922 йилда «*Илқилоб*» журналида босилган. 1925 йилда асарнинг бўлимлари алоҳида-алоҳида, сўнг 1926 йилда яхлит ҳолда китоб бўлиб чиқади. Абдулла Қодирий бу асарда «*Мозийга қайтиб*» иш кўрган, «*тарихимизнинг энг кир қора қушлари*» бўлган «*хон замонлари*» ни мавзу қилиб олган. Бу роман «*1264 ҳижрий дала*

ойининг ўн еттичиси, қишки кумларнинг бири, кўёш ботган, теваракдан том азона эшитилмайдир» деган жумла билан бошланади.

Асар кяхрамонлари: *Отабек* (*Аламё ота* устидаги чор аскарлари билан туқнашувда қаҳрамонона урушиб шахид бўлган), *Кумуш* («Сўзини ўзимнинг охири ҳам чин бахт ислари ҳидлаган тарихимдан бошлайман» деган хатини *Отабекнинг жасоратидан сўнг Тошкентга ёзган*), *Юсуфбек ҳожи*, *Авзабек* (халқнинг ўзи жазолаб, от туёқлари остига ташлаган), *Раҳмат*, *Эвё тоқчи*, *Мирзакарим Кумидор* (бу уч киши *Отабек Марғилон ҳокими* томонидан биринчи марта қамалганда, у билан бирга қамалган эди), *Ражаббек* (қипчоқларни қиргин қилиш маслаҳати унинг уйда бўлган эди), *Худоёрхон*, *Ҳамид*, *Ўзбек оғам* («Худоёрхон ҳам бир кун кечаси келиб, бизга меҳмон бўлганлар» деб мақтанган), *Утаббой кумбеги*, *Қаюм тоғсад* (асосий ёрлик унинг номига ёзилган эди), *Муслмоқкул* («чўтоқ супурги»), *Жаппат*, *Хушрўй* («Мен шу чоққача бандасига бош эгини ва бандаси олдида тавба қилишни ор билдим ва шу орланишим орқасида ҳар кимнинг устида юрдим...» деган), *Зайлаб*, *Ортоб оғам*, *Тўйбека*, *Ҳасанали* («*Ота ўрнида ота*», «*маънавий ота*»), *Уста Фарфи*, *Уста Олам* ва бошқ.

«*Беҳирад* (беақл, идроксиз) лардан жаноби тождорларга ҳар рўз, балки ҳар соат хавф бордир» - деган гап ҳам шу асардан олинган.

«Мехробдан чаён» романи ҳақида

Муаллиф бу асарни 1928 йил 15 февралда тугатган, 1929 йилда у Самарқандда босилган. Романда икки ёш-Анвар ва Раънонинг муҳаббати, висоли йўлидаги хилма-хил можаролар қаламга олинади, шу можаролар жараёнида асар персонажларининг бор бисоти-қисмати, характери, руҳий олами намоён бўлади.

«Мехробдан чаён» романидаги «*Кўрқилч бир жасорат*» Анварнинг Султоналини қутқариш учун Худоёрхон ҳузурига келиши эди. Бу ҳолат асарда қуйидагича тасвирланган: «*Шунда ўрда арбоби буқун пешиндан бир оз илгарироқ мужассам бир виждон, тоғорак бир йиғит ва ўлим сари кулиб келувчи бир арслонни ўз тарихида биринчи мартаба кўрди ва тонг ажабда қолди. Бу улуг жасорат бир неча дақиқаларгача зулм итларини сукутга солди, уларни ишдан тўхтади*».

Қуйидаги парча ҳам «Мехробдан чаён» романидан олинган: «*Розля оғам мендай илмамал қиёфада: - Хон курсия, унинг олган хотияларининг ҳисоб-китоби йўқ, болам,- деди ва мамлакат жуда тўғри сўзни айтди*».

Асардаги Анвар ва Раънонинг шеър айтишувида Раънонинг қуйидаги байтидан сўнг Анвар «*Ёмдиг Равно*» деб сентилганлигини тан олади:

«*Муҳаббат жомидин нуш айлаган аҳли зако булмиш,*
Фуқуни тибда мажнундир кишининг қуйса сафроси».

«Мехробдан чаён» романи асосида «*Зулматни тарк этиб*» кинофильми яратилган.

Асар кяхрамонлари: *Анвар* (У Султоналини қутқариш учун хон саройига келганда, *Худоёрхон* уни «*Сен бизга хўнат қилдинг, ит улам!*» деган гап билан кутиб олади. Шу мулоқат давомида Анвар *Худоёрхоннинг адолатсизлиги, хотинбозлигини юзига солади* ва «*Муслмоққулнинг юзлаб хотин устига, бир камбағал уйламоқчи бўлган қизга ҳам зўрляк қилиш борми, қилмай олам!*» дейди), *Равно* («... *табиат хасис эмас; тикандан гул, аридан бол ярата беради. ... уни фазл ва заковатда ҳам ўткан хон замонлари асрининг нодир учрайтурган якто фозила қизларидан санаймиз ва санашга ҳам ўзимизда мажбурийат ҳис этамиз. Жоду кўзи кишига қаттиқ қараганда қоралиқдан бошқача яна бир турлик нур сочар эди. Киприклари остида нафис бир сурма доираси бор эди. Қоши туташ каби кўринса ҳам, кўндаланг ётган икки қилч орасини нафис бир қуолиб кўтарилиш ажратиб турар эди. Сочлари жуда қуюқ, саноқсиз кокиллари орқа, ўнгини тутиб ётар, қадди узунлик била қисқалиқнинг ўртаси, бу қиз ёлғиз Кўқоннинггина эмас, умуман Фарғонанинг қуйларига қушилиб мақталадурган*

ғузалларидан эди» деб таърифланган), *Солтқ маҳдум* («Хайрул - умури авсатуҳо» («Хар яшнинг ўртаси яхши») ҳадисани ўзига шпор қилиб олган эди), *Илғор ойил*, *Гушман*, *Сулаймон*, *Абдураҳмон домла*, *Худоёрхон*, *Сафар бўзчи*, *Розия ойил* (*Худоёрхон рафиқаси*) ва бошқ.

АБДУЛҲАМИД ЧЎЛПОН (1898 - 1938)

Ҳақ йўли, албатта, бир ўтилғуси...

Чўлпон

Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон 1898 йил Андижон шаҳрининг Қаторгерак маҳаллисида туғилган. Унинг отаси Сулаймон ака деҳқончилик, хунармандчилик, базозлик билан шуғулланиб, «*Расво*» тахаллуси билан ҳажвий шеърлар ёзган, ўғлининг мударрис бўлишини хоҳлаган. Онаси Ойша ая эса ўғлининг ижодига катта таъсир кўрсатган. Абдулҳамид дастлаб эски мактабда, кейин Андижон ва Тошкент мадрасаларида, рус-тузем мактабида ўқиди. У ўзбек, турк, форс, араб, рус тилларини яхши биладиган, Шарқ ва Оврупо маданиятини чуқур ўзлаштирган зиёли бўлиб етишди, Туркистонда чиқадиган газеталардан жадалчилик гоилари билан яқиндан танишди ва шу гоиларга хизмат қилувчи асарлар ёза бошлади. Чўлпон 16 ёшидан бошлаб ижод қила бошлади, ilk асари «*Курбон жаҳолат*» 1914 йилда ёзилган. Унинг ilk шеъри «*Туркистонлик қардошларимга*» (1914) дир. Дастлабки асарлари «Садон Фарғона», «Садон Туркистон» газеталарида эълон қилинди. У 1918 йилда Оренбургга борди ва Бошқирдистон ҳукуматиининг раисига котиб бўлди, 1919 йил «Янги Шарқ» газетасида, 1923 йил Андижондаги «*Дарсон*» газетасида ишлади. 1921 - 22 йилларда шоир Фитратнинг таклифи билан «Ахбори Бухоро» газетасида муҳаррирлик қилади, асарлари билан «*Илқилоб*», «*Ҳақиқат*» журналларида ҳам қатнашиб туради. 30 - йилларда матбуотда Чўлпонга қарши мақолалар тинимсиз чиқа бошлагач, 1932 йилда Москвага кўчиб кетиб, жон сақлайди. Ҳатто Чўлпоннинг қанд касалига мубтало бўлгани сабабли шотут еб юриши ҳам унинг эскиликка муқасидан берилганини исботловчи далил сифатида унга қарши курашда муҳолифларга дастак бўлган. Бу ҳақда Чўлпоннинг ўзи: «*Қанд касалимга ҳеч қайда яхши даво топа олмагандан кейин Шарқ табобатига ишониб кетиб, шотут ейишим яна бир хатом эди*», - деб ёзган.

Чўлпон 1924-1926 йилларда Москвада танқил этилган ўзбек драмстудиясида таржимон, адабий эмакдош ва драматург сифатида фаолият кўрсатади, 1935 йилнинг бошларида эса Тошкентга қайтиб, Ҳамза номли театрд (шу театрининг ташкилотчиларидан бири Чўлпон эди) адабий эмакдош бўлиб хизмат қилади. 1937 йилда Чўлпон қамоққа олинади, 1938 йил 4 октябрда Тошкентда отиб ташланади. Даҳшатлиси шундаки, Чўлпонни ўлимга ҳукм қилинган суд қарори 1938 йилнинг 5 октябрида чиқарилган эди.

Чўлпон лирикасининг асосий мавзун мавжуд ижтимоий тузумга нисбатан исёндр. Унинг ишқий шеърларида эса *сеч* образи муҳим маъно ташийди. Октябр инқилоби билан муросада бўлган, қатоғон курбон Чўлпон ўзининг бетакор асарлари билан XX аср адабиётига улкан ҳисса қўшди. У адабиётни «*Ушқир юрак қаррали мавдудик маврифат сун*» деб атаган эди. Шоирнинг энг сара асарларини ўзида жамлаган «Яна олдин созинив» китоби 1991 йилда нашр этилди. Шу йили янги таъсис этилган Алишер Навоий номидаги мукофотнинг дастлабки соҳибларидан бири ҳам Чўлпон эди. У «*Қаландар*», «*Мирзақаландар*», «*Андижонлик*» ва ниҳоят *Чўлпон* («*Толғ юлдузи*»). Бу тахаллусни унга *Мунаввар қори берган*) тахаллуслари билан ижод қилган, кўпгина асарларини ўзбек тилига таржима қилган. Бу асарлар қуйидагилардир: *Шекспир «Жамлет»*, *К. Гоцци «Малкан Туркодот»*, *Моалер «Хасис»*, *Головки «Икки бойга бир қарал»*, *Шиллер «Босмачилар»*, *Пушкин «Борис Годунов»*, «*Дубровский*», *Гоголь «Терзоччи»*, *Франко «Феруза»*, *Горький «Опа»*, *Андреев «Ослави етми килининг ҳикояси»*, *И. С. Тургенев «Чурн қиз»* ва бошқ.

Асарлари: «Уйғонми» (1923), «Булоқлар (1922), «Том сирлари (1926), «Соз» (1923), «Жур» (сўнги тўплами, нашр этилмади қолган) каби шеърли тўпламлари, «Курбон жаҳолат», «Духтур Муҳаммадёр», «Ойдин кечаларда» (**хикоя қахрамонлари:** Зайнаб кампир, Қодиржон ва бошқ.), «Қор кўлида ола», «Новой қиз», «Оқ подтопикте ильоми», «Гиваҳарой» каби хикоялар, «Муштумзур», «Уртоқ Қаршибоев», «Хужум» (В. Ян билан ҳамкорликда), «Ерқийой» (1920 йилда ёзилган эртак - пьеса, унда ўзбек фольклори (эртақлари) мотивлари асосида ўзбек халқининг эрк ва озодлик учун олиб борган курашлари гавдалантирилган. **Асар қахрамонлари:** Пулат, Улмас ботир ҳамда унинг қизи Ерқийой ва бошқ.), «Кеча ва кундуз», «Халқ» (1921), «Битафша», «Бузилган ўлкага», «Кунгил», «Киман», «Гўзал», «Сезги», «Дўрдам», «Важдон эрки», «Кузгалиш», «Хазон» (1923), «Ўзбеки», «Қаландар ишқ», «Галдар», «Йул эдиллиги», «Шарқ учун», «Амрининг ўлими», «Эркинлик исмағ», «Мен ширини?» (1928), «Хазон», «Сомон нарча», «Чуралик исбани», «Чуллоқ севгиси», «Халла фаранг», «Куз», «Қор», «Адабиёт надур?» (Унда Чулмон «Адабиёт ҳар бир миллининг ҳисли кўнгул тарихининг энг қоронғу хоналарида машаит (тирикчилик) нинг кетишига қараб ҳар хил тусда ва рангда етишган, файзли тил бирла тақдир этула олмайдурғон бир гулду». ...Адабиёт ямаса миллат яшар... Ҳозирда бизга бирдан лозим бўлган нарса - адабиёт, адабиёт, адабиёт...» деб ёзган), «Ҳижрат» (сахналаштирилмаган), «Сафарнома», «Қайтиш йўқ» (мақола) ва бошқ.

«Кеча ва кундуз» романи ҳақида

Бу асарга «Уткан кунлар асари даражасида» деб баҳо берилган. У ўзбек адабиётидаги илк роман - дилогия бўлиб, икки китобдан иборат. Биринчи қисми «Кеча» 1933 - 34 йилларда Москвада ёзилган. Дастлабки боблари 1935 йилда Тошкентдаги адабий журналнинг 1 - сониди босилган, асар 1936 йилда тўлиқ ҳолда нашр этилган. Асардаги воқеалар илк баҳорда бошланиб, қиш чилласида тугайди. Чўпон романига «*Ҳамал келди - амал келди*» мақолини эпиграф қилиб олган.

Романнинг «Бутун» деб аталган иккинчи қисмининг тақдири тўғрисида маълумот йўқ. Холбуки «Кеча» да тасвирланган воқеаларнинг мангикига кўра романнинг «Кундуз» қисмида Зебининг Сибирь сурғунидан Мирёқубнинг эса Қрим сафаридан кейинги ҳаётлари тасвирланиши лозим эди. Биринчи китобдаги тасвир этилган воқеа биринчи жаҳон уруши эндигина бошланган кезларида Ўзбекистон вилоятларининг бирида бўлиб ўтади. Асардаги асосий гоя мавжуд тузумни таг - томири билан ўзгартиришдир.

Асар қахрамонлари: Зеби (15 ёшида бева қолади, эрининг қотили сифатида тухматга қолиб 7 йилга Сибирга сурғун қилинади), Куронбти (аҳволи ўзгарган образ, Зебининг онаси), Раззоқ Сўфи (кулиши касал одамнинг кулишидай оғир, зикна одам, Зебининг отаси, ишламай тишловчи, таъмагирлик ва текинхўрлик орқасида кун кўрувчи инсон. У бошлиқ уй - қизи ва хотини учун зиндон, унинг ўзи эса шу зиндоннинг кўзи кўр, қулоғи қар қоровули), Мирёқуб (дунёқароши ўзгарган образ, шамолнинг қайси томонга эсишига қараб иш тутайди, эззулик билан тубанлик ўртасида ҳаракат қилади. Нойиб тўра уни америкалик тадбиркорларга ўхшатади), Шарафиддин Хўжасев (жадид), Акбарали мингбоши (одам шаклидаги ит), Нойиб тўра, Зулму (Акбарали мингбоши ўрнига осонгина ўтирган), Ҳоқим тўра, Поштоҳон (унинг ҳийласидан Акбарали мингбоши ўлади, бир кишининг ўлимига, бир кишининг сурғунига бевосита ҳамда бир оиланинг барбод бўлишига бевосита айбдор бўлади), Марля Острова (Мирёқуб «баззоқ дўконидан ўзига тоза кўйлаклик танлагандай» танлаб олган образ), Султонхон («Сиз қанча севиносангиз, мен сиздан ортиқроқ севиноман! Сиз - қуруқ ваҳимани кучоқлаб севиносиз, мен-тирик ва жони бор одамни кучоқлаб яйрайман. Қим аҳмоқ?!» деган), Салтават, Улмасжон (аравақаш), Хадичахон, Эшон, Обрезқора («шаҳарда бўлсин, уездда бўлсин, уни танимаган одам йўқ, ўзи

ермилардан... Обрезқора - ерли халқлардан чиққан «адвокат» деб таърифланган) ва бошқ.

Бу асардаги *Султоншоша*, *Асбарали*, *Эшон*, *Ноиб тўра* кабилар тубандлик ва разиллик, фақиш ва адолатсизлик оламининг вакилларидир. Асарда «*Мастнинг кўзига мушук - фил, фил - мушук бўлиб кўринади. Мастликда хотин танлаб бўладики? Каминири нари қиз қилиб кўрсатадиган тилсимли ойна - ичкиликдан бошқа нарса эмас*» дея ичкилик иллати ҳам қораланган.

23 - МАВЗУ. XX АСР АДАБИЁТИ НАМОЯНДАЛАРИ

ФАҒУР ҒУЛОМ

(1903 - 1966)

*Азиз асримизнинг азиз онлари,
Азиз обамлардан сўрайди қадрин.
Фурсат ғаниматдир, шоҳ сатрлар-ла,
Безамоқ чоғидир умр дафтарин.*

Ғафур Ғулом («Вақт» шеърдан)

Машҳур шоир ва ёзувчи Ғафур Ғулом 1903 йил 10 майда Тошкентдаги Кўрғонтеги маҳалласида камбағал деҳқон оиласида туғилган. Отаси «*Мирза*», «*Ғулом*» тахаллуслари билан ғазаллар машқ қилган. Отадан (1912), онадан (1918) эрта ажраган Ғафур болалигиданоқ етим қолади. У этикдўз касибга қарашли, кундуз кунлари сингилларини боқиб, кечқурун тегиримонда қоровуллик қилди, Сарибой деган бойнинг боғини кўриқлади. 1916 йилда рус - тузем мактабига кириб ўқиди, Октябрь инқилобидан кейин босмахонада ҳарф терувчи бўлиб ишлади, 8 ойлик муаллимлик курсини тутатди. Ғафур Ғулом янги мактабларда ўқитувчи, директор бўлиб ишлади, интернатга мудирлик қилди, кўпгина газета ва журналларда фаолият кўрсатди ва бадиий ижод билан шуғулланди. У 1966 йил 10 июлда вафот этди.

Адиб ўзбек адабиётини «*Немай*» (1930), «*Ёдгор*» (1936), «*Шум бола*» (1936-1963) сингари қиссалар билан бойлтиди. ўзбек адабиётида қисса жанрининг қарор топишига ва ривожланишига катта ҳисса қўшди.

Асарлари: «*Турксиб йўлларида*» (1930), «*Кўсан*» (1933), «*Ёз боши*», «*Гулхона*», «*Она*», «*Дамза хотираси*», «*Хўйлаи шериб*» (ҳикоя, унда Мулла дилкаш образи орқали адиб бир неча хотини бўлишига қарамай, яна янгисини олишни кўнгли тусаб қолган, бироқ бунга *шариат йўл қўймагани туфайли «йўлини» қидиришига мажбур бўлиб, ахлоқий ва маънавий тубанликларгача бориб етган олчоқ ва беор киши қиёфаси гавдалантирилган*), «*Менинг ўғригина болам*», «*Билиб қўйки сени Ватан кутади*», «*Бари сенки*», «*Шум бола*», «*Немай*» (1930, насрий асар), «*Ёдгор*» (1936, бу қиссадаги *воқеалар қаҳрамон билан бирга Тошкентдан Ашхободга, у ердан Ленинградга ва яна Тошкентга кўчиб-юради. Бош қаҳрамон Жўра яшашининг мазмунини улфатлар билан кўнгулхушлик қилиб, бедана сайратиб юришдан иборат деб билади. Асар қаҳрамонлари: Жўра, Меҳрихон, Ёдгор, Саодат ва бошқ. Ғафур Ғулом бутун асар оловида Абдулла Қодирийдан ўрганган «сир тутуш» ҳамда сюжет ҳаракатининг муайян бир туғунига ўқувчи диққатини жалб этиб туриш маҳоратидан усталик билан фойдаланган), «*Тирлаган мурда*», «*Кузатиш*», «*Соғиниш*» (шеър қаҳрамони отага меҳрипарварлик, болажонлик, келажакка ишонч билан қараш ва инсонийлик хос. Шеърда инсоннинг инсонга, ота-онанинг фарзандга, севишганларнинг бир-бирига, фарзанднинг ватанга ва умуман она замига чексиз муҳаббати, ҳаётга чексиз садоқати бадиий ифода қилинган), «*Чин арафа*», «*Динамо*» (1931, биринчи шеърлар тўплами), «*Тирик кўшиқлар*» (тўплам), «*Гўзаллик нимадир?*», «*Алишер*», «*Турксиб йўлларида*», «*Хасан Қайғий*», «*Суртай*», «*Сен етти эмсая*», «*Аввал ўқи*», «*Чорбозорчи*» (ҳикоя), «*Ким айбдор?*» (ҳикоя), «*Энг расво намози аср*» (ҳикоя), «*Элтижда бир ов*» (ҳикоя) ва бошқ.*

«Менинг ўғригина болам» ҳикояси ҳақида

Бу воқеий ҳикоя 1965 йилда ёзилган. Унда 1917 йиллар воқеалари акс этган, ўғрини инсофга келтирган Роқия биби образи берилган. Ҳикоя «Отамизнинг ўлганига анчагина йил ўтиб кетди. Бу йил ўн еттинчи йилнинг кўкламида онамиздан ҳам ажралиб, шум етим бўлиб қолдик...» деган гаплар билан бошланади. Асарда Роқиябиби ўғрига қарата: «Тириклик тошдан қаттиқ, шуларнинг кўзидай нон аяқовга таявге (тирикчилик оғир бўлиб қолган). Рўзғорда бўлса, кўз кўриб, қўл тутғудай арзиғулик буюм қолгани йўқ. Бир чеккадан сотиб еб турибмиз. «Туриб еганга турумтоғ чидамас», деганлар. Замон қаттиқ, ўғригина болам, замон қаттиқ!» деганда, унга жавобан ўғри: «Менинг ҳам икки болам, хотиним, битта кампир онам бор, бир товуққа ҳам дон керак, ҳам сув керак, деганларидек, шуларни боқишим керак, тўртта чавати нон топиш учун ўзимни ўтга, чўққа, Алининг тиғига ураман. Замон чаппасига кетди. Керинска пошио бўлгандан кейин уруш тўхтайдиган деган эдилар. Ҳали - бери тўхтайдиган кўринмайди» - дейди.

Ҳикоя икки ночор одамнинг бир-бирига арз-ҳолигина бўлиб қолган эмас, балки мулоқот асосида аён бўладики, улар ўз тақдирларида халқнинг аҳвол-руҳиясини жамулжам этганлар. Бу ҳол ҳикоянинг маъно салмоғини, жозибасини оширган.

«Шум бола» қиссаси ҳақида

Бу қиссанинг дастлабки «Шум боланинг сарғузашти» деб номланган биринчи бўлимини адиб 1936 йилда ёзган ва ўша йилиёқ «Муштум» журналыда босилиб чиққан. Асар дастлаб 1936 йилда китоб ҳолида чоп этилганда «Довдират» деб номланган. Ёзувчи қиссани ёзишда давом этди ва уни иккинчи бўлим билан тўлдирди. Ҳар иккала бўлим яхлит кўринишда 1938 йилда «Шум бола» номи билан босилиб чиқди. Асарнинг учинчи қисми «Муштум» журналынинг 1941 йилдаги олти сонидан кетма - кет эълон қилинган. Бироқ, «Шум бола» шундан кейин неча марта такрор - такрор нашр этилса - да, ёзувчи «Муштум» даги қисмини кейинроқ қайта ишлаш мақсади бўлгани тўғрисида китобга киритмади. Ф. Гулом бу қиссани жиждий қайта ишлади. Асарнинг ҳозирги ҳолатдаги мукаммал вариант китоб ҳолида 1963 йилда адибнинг 60 йиллик тўйига нашр этилди. «Тугалланган» эмас, «мукаммал» дейилиши боиси шундаки, қисса ниҳоясида «Биринчи китоб тамом» деган маълумот бор. Шунга қараганда, ёзувчининг қиссани давом эттириш нияти бўлган. Аввалги вариантларда Шум бола 17 ёшда деб кўрсатилган эди, сўнггисидан унинг ёши 14 да деб ўзгартирилган. Қиссада автобиографик жанр унсурлари мавжуд.

Бу қиссада суюқоёқ аёл ва хотинбоз эркакнинг хуфия учрашувига гувоҳ бўлиб қолган Қоравой уларнинг қўлидан қутулиш учун додлаш ҳунарини ишга соломқчи бўлади.

Асарнинг асосий қаҳрамонлари: Шум бола (Қоравой), Омон ва Йўлдош (Шум боланинг дўстлари), Саривбой, Ҳожибобо (асарда Шум бола уни «қўли очик, меҳрибон» деб таърифлаган), Султон (Куктерак бозорида «пулини ўғирлатган жабрдийда») ва бошқ.

ОЙБЕК (1905 - 1968)

Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек 1905 йил 10 январда Тошкентнинг Гавкуш маҳалласида дунёга келган. Ёзувчининг отаси Тошмуҳаммад ака дастлаб бўзчи бўлган, лекин бу ҳунар турмуш тебратиш кучига эга бўлмай қолганда, у баққолчилик қилган. Ойбекнинг тарбияси билан онаси Шаҳодат Назар қизи ва бобоси шуғулланганлар. Шоир дастлаб эски мактабда, сўнгра «Намуна» мактабидан, таълим ва тарбия техникумида ўқиди. У 1925 - 1930 йилларда ТошДУнинг ижтимоий фанлар факультетининг иқтисод бўлимида ўқиди (1927 - 29 йилларда Санкт - Петербургдаги Халқ Эъжозини институтинида ўқиб келган). Ойбек 1935 йилгача ўзи тугатган дор. ф. д. н.да сиёсий иқтисоддан дарс берди.

1935 йилда дарс беришни ташлаб, тил ва адабиёт институтида илмий ходим бўлиб ишлай бошлади. Қаторонлик йиллари ёзувчи институтдан ҳам, Ёзувчилар уюшмасидан ҳам ҳайдалди. Бутун умри ўзбек адабиёти ва унинг чуққиси - Алишер Навоий ижодини секиб урганган Ойбек дастлаб Навоий ҳақида илмий мақолалар, кейин «Навоий» лирик достони (1936 - 1937) ва нихоят 1942 йилда «Навоий» романини ёзди. Ойбек Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида (1945 - 49), республика Фанлар академиясида (1951 йилгача) фаолият юритди. Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Фанлар академиясининг академиги бўлган шоир 1968 йил 1 июлда вафот этди. Унинг қabri Форобий қабристонидadır.

1974 - 1985 йилларда Ойбекнинг 20 жылди «Мухаммад асарлар тўплами» нашр этилди. Ойбек Гётенинг «Фауст», Дантенинг «Илоҳий комедия», Байроннинг «Кани» асарларидан парчалар таржима қилди. Лекин гаржмонлик ишнинг энг асосий қисми деб Пушкилнинг «Евгений Онегин» асари таржимасини ҳисоблаган. «Дозирин кутларда бир достон устиде имшаламан», деб ёзган эди Ойбек 1965 йилнинг 9 январда ёзган таржиман ҳолида, - Достон тарихий мавзуда, Ашар Темура ҳақида. Асаринг номи ҳам ҳозирча «Темура». Лекин адиб ўзининг «Студентлар» ва «Темура» асарларини нихоёсига етказолмаган.

Асаринг: «Чоғлу товуши» (1922, биринчи шеъри, «Тонг юлдузи» газетасида чиққан), «Гуягулар» (1926, биринчи тўплами), «Кўнел найлар» (1929), «Машава» (1932), «Бахтигура ва Соғиндиқ» (1933, шеърли тўплам), «Бахтигура ва Соғиндиқ» (1934, достон. У тошкентлик савдогар томонидан сотиб олинган гўзал қозоқ қизи ва Тошкентда хўмармандлар ва батракларни бойга қарши қўзғолонга кўтарган, нихоят ўз севгилисини озод қилган халқ оқини тўғрисидаги поэма-эпикадир), «Кўнел қорғи» (1943 - 1958, ҳарбий мавзудаги роман, умга «Оловли йўллар» тўплами эскиз (қоралама, бадиий асос) бўлиб хизмат қилган), «Қизлар» (1947, достон), «Уч» (1932, достон), «Халқ» (1948, достон), «Бобо» (достон, автобиографик характерда), «Темурчи Жура» (1933), «Кутлуғ қон» (1940, бу асарга «Бахтигура ва Соғиндиқ», «Уч» каби асарлар «хамиртуруш» бўлиб хизмат қилган), «Балалик» (1963, автобиографик асари), «Нур қидираб» (1958), «Улуғ йўл» (1967, бу романда 1917-1922 йиллар ҳаёт воқеалари тасвирланган), «Гулар она», «Фалорчи ота», «Ниямат», «Ера», «Турмуш йўли», «Тоғ сайри», «Абдилят ва умр», «Телага чакмак, сойга туртаман», «Кўнел кўнели», «Машраб» (1937), «Ана шоир келар. Бир тўла бол». Унинг орқасидан ажралмас соя. Кўлар акс этди мухаббат марок. Уни билми кийин: гўр жўшти ток. Асрлар кўрмаган ажиб девро» каби сатрлар шу шеърдан олинган), «Олтин водийдан табадалар» (1949, бу асарга «Қизлар» достони эскиз бўлган, қаҳрамонлари: Уктам, Сайрамов, Комила ва бошқ.), «Гула ва Навоий» (1968, достон), «Алишернинг балалиги» (бу қисса 1974 йилда эълон қилинган), «Ўзбекистон» (1934), «Йилг келмади сира...» ва бошқ.

«Кутлуғ қон» романи ҳақида

Бу асар 1938 йилда ёзиб тугатилган, 1940 йилда ўзбек тилида, 1943 йилда рус тилида, 1949 йилда уйғур ва чех, 1950 йилда словак, 1959 йилда қирғиз ва озарбайжон тилларида китоб ҳолида чоп этилди. Романда 1916 йил қўзғолони арафасидаги ҳаётнинг фожиали манзаралари ҳаққоний акс эттирилган. Ойбек Гулнорнинг йўқолиб қолгани хабарини эшитган ва уни қиш чиласида қидирган йўлчининг руҳий ҳолатини қуйидаги манзара орқали акс эттирган:

«Кечанинг совуғи. изгирич кучайди... Чарчи тошдай, эски этик ичида оёқлари жонсизланди... Бир бурда сариқ, совуқ ой хира нур тумани сепди...».

Асаринг асосий қаҳрамонлари: Йўлчи («Мен қамалишдан кўрқмайман, дордан ҳам, уқдан ҳам кўрқмайман. Турма! Бу дунё турмадан яшими? Олам зиндондан қоронғироқ, ифлосроқ эмасми?» деган), Гулар, Мирзакаримбой, Хўнрўй («Йўлчининг онаси»), Нури, Тайтибойвачча, Ермат, Шокир ота, Шоқосим, Уроз, Қоратой, Уксия, Гулсум, Салимбойвачча, Қамбар чулоқ, Партихўжа (Шоқосимнинг хўжрисида яширган Гулнорнинг Мирзакаримбой ва

Олимхон эликбоши чангалига тушишига сабабчи бўлган), *Олимхон эликбоши* ва бошқ.

Ойбек кейинчалик «Қутлуғ қон» да тасвирланган воқеаларни давом эттириб, «Улуғ йул» романини ёзди. Бу романда ўзбек халқининг 1916 йил Қўзғолонидан кейин миллий озодлик учун олиб борган курашини ақс эттиришга интилган.

«Навоий» романи ҳақида

Л. Батъ, Мирқарим Осам ва *Ойбек* XV асрнинг буюк мутафаккири Алишер Навоий ҳақида насрий асарлар битанлар. Ойбекнинг ушбу романида Алишер Навоийнинг ҳаёт йули, уша даврдаги социал ҳаёт ва мураккаб сиёсий воқеалар ақс эттирилган. Ойбек бу асарнинг яратилиши ҳақида ўз таржimai ҳолида куйидагича ёзган эди: «*Навоий образи мепилг кўнгила лирик шеърларимда пайдо бўлди ва ниҳоят, 1942 йилда «Навоий» романини татомлади.*». Бу асар турли муҳокамаалардан сўнг 1944 йилда нашр этилган.

Асарнинг асосий қахрамонлари: *Навоий, Низомулмулк, Мажидиддин, Мўмин Мирзо, Хусайн Бойқаро, Бадридзамон* (Навоийнинг «*Сизларда Искандарнинг сояси ҳам йўқ. Сизлар унинг навқавлалига ҳам арзимайсизлар*» деган надомати унга қарата айтилган), *Жомий* каби тарихий шахслар, *Арслонқул, Сулолмурод, Дилдор, Тўғонбек, Шайх Баҳрау, Валбек, Соҳиб Доро, Хўжа Афзал, Дароғмал* (Навоийнинг «*Сиз ғоят соддасиз. Ёлғиз зоҳида қараб ҳукм қиласиз. Золимлар борки банг ҳаёлотини элга қаромат деб сотадилар. жохиллар борки, китоб кўтилиқлаб, олимлик даъво қиладилар. Мамлакат бошида тили билан дили бир бўлган, ёлғиз халқ манфаатини ўйлаган, олий руҳли, пок виждонли инсонлар турмас экан. ҳаёт сабзаси тобора сўлур» деган гаплари унга айтилган), *Зайлиддин, Аловуддин Машҳадий* ва бошқ.*

УЙҒУН

(1905 - 1990)

Раҳматулла Отақўзиев - Уйғун 1905 йил 11 февралда Қозоғистоннинг Марки қишлоғида туғилган. Урта мактабни тугатгач, у Тошкентдаги Педагогика билим юртида, Самарқанддаги Педакадемиянинг тил - адабиёт факультетида ўқийди (1925-30 й). Уйғуннинг биринчи шеъри «*Кўнглим*» (1925) бўлиб, биринчи шеърий тўплами 1929 йилда нашр қилинган «*Баҳор севинчлари*» эди. Шоир педагогика техникумида ўқитувчи, журналларда адабий ходим, тил ва адабиёт институтида илмий ходим бўлиб ишлади. Драматург ва шоир 1990 йил февраль ойида 85 ёшида оламдан ўтди.

Уйғуннинг ижодида фасллар ва табиат тасвири мукаммал рамзий образ даражасига кўтарилган. Унинг «*Оқ қирлар*», «*Баҳор кўшиғи*», «*Кўз кўшиқлари*», «*Тонг*», «*Арқ*» каби шеърлари шундай мазмундаги ижод маҳсулидир.

Адибнинг «*Ҳаёт кўшиғи*» драмасида Иккинчи жаҳон уруши воқеалари тасвирланган.

Асарлари: «*Кўёш ўлкасига*» (1936), «*Иккинчи китоб*» (1933), «*Шеърлар*» (1936), «*Мухаббат*» (1939), «*Жонтемир*» (1931), «*Бригадир Қарим*», «*Назар отанинг қазаби*» (1942), «*Қасос*» (1942), «*Келади*» (1944), «*Ватан ҳақида кўшиқ*», «*Ўзбекистон*» (1943), «*Ҳадя*» (1946) каби тўплам ва шеърлари, «*Алишер Навоий*» (1944), «*Ҳаёт кўшиғи*» (1947), «*Олтин кўл*» (1948), «*Наобҳор*» (1949), «*Хуррият*» (1959), «*Парвоза*» (1966), «*Берулий*» (1973), «*Забунтсо*» (1982) каби драмалари ва бошқ.

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

(1907 - 1968)

Куйдириш учун куйиш, ардоқлаш учун ардоқланиш шарт »

Абдулла Қаҳҳор.

Модир қи-ошиғибе, ёзувчи ва ўзбек адабиётнинг атоқли намоянаси Абдулла Қаҳҳор 1907 йил 17 сентябрда Қўқоннинг Қумир бозори маҳалласида

темирчи оиласида туғилди. Ёзувчи бу ҳақда ўз таржимаи ҳолида шундай ёзган: *«Мен 1907 йил кунда, чорпанба куни - 17 сентябрда Қўқоннинг Қўмир бозори маҳалласида туғилганман. Отам темирчи эди»*. Унинг болалиги Қўқон атрофидаги Яйпан, Кулаш, Бувайда, Олқор, Оққўрғон сингари қишлоқларда ўтди. Абдулла дастлаб Бувайдадаги эски мактабда ўқийди, кейин Оққўрғондаги жашид мактабида, Қўқондаги интернатда, 1922-24 йиллар мобайнида эса Қўқонда очилган ўқитувчилар тайёрлайдиган техникумда таҳсил олди. У 1926 йилда СамДУ нинг тайёрлов факультетини битиради ва 1930 йилга қадар Ўрта Осиё Давлат университетининг педагогика факультетини ўқийди. Умри давомида баракали ижод қилди, *«Қизил Ўзбекистон»*, *«Муштум»*, хотин-қизлар газетаси *«Янги йул»* да *«Нит»*, *«Норин Шайхон»*, *«Миллоно Қуфур»*, *«Гулёр»*, *«Эртасой»*, *«Э - бай»* имзолари билан қатнашиб турган. *Чеховни ўзимга устоз деб билган*. Абдулла Қаҳҳор 1968 йил 25 майда Москвада вафот этди.

Абдулла Қаҳҳор *Пушкилнинг «Кавказ қизи»* қиссасини, *Гоголнинг «Уйланмиш»* ва *«Резвизор»* комедияларини, рафиқаси *Кибрия Қаҳҳорова* билан бирга *Толстойнинг «Уруш ва Тинчлик»* асарини ўзбек тилига ўтирган.

Ёзувчи ўз таржимаи ҳолида: *«...Баъзан буларнинг ойғи остида ўралашиб, кўнглимизни хира қилган кимсаларга ҳам кўз ташлаб «Халал берма, четга чиқ!» - деганман»* - деб ёзган.

Асарлари: *«Қишлоқ ҳукм остида»* (1932, илк китоби), *«Сароб» романи*, *«Ҳикоялар тўплами»*, *«Камчилар сам қоқди»*, *«Хотиялар»*, *«Ўғри»*, *«Бемор»*, *«Асор»*, *«Сиялчлик»*, *«Кўнчинор чироқлари»* (1951, дастлаб *«Кўнчинор»* деб номланган. Бу асарда Ўзбекистонда жамоа ҳўжалигини ташкил этиш (коллективлаштириш) жараёни, бу жараёндаги мураккабликлар, кураш ва қийинчиликлар акс этган. Асар ҳақида А. Қаҳҳор шундай ёзади: *«Мен ўз тўпидан айридан, кейинда қолган батрак-сўнги батракнинг ўша янги йўлга чиқиб олгунча бошдан кечирганларини тасвир қилмоқчи бўлдим. Бироқ ўзимга боғлиқ бўлмаган сабаблар билан мақсадимга етолмадим... романини танқид хуш қабул қабул қилган бўлса ҳам, таъбимдаги китоб эмас»*), *«Шоҳи сўзати»* (1950, қаҳрамонлари: Дехқонбой, Ҳафиза, Холбуви, Салтанат ва бошқ. Бу асарни ёзишда адиб драматургия жанрида ўзини сынаб кўрмоқчи бўлиб, Мирзачўлдаги бир жамоа ҳўжалигига кўчиб борган), *«Оғриқ титилар»* (1954), *«Тобутдан товуш»* (1962, кейинги номи *«Сўнги нусхалар»*, порохўрлик иллоти фош қилинган), *«Аяжонларим»* (1966), *«Утмишдан эртақлар»* (1964), *«Муҳаббат»* (1966), *«Маҳалла»*, *«Томоҗаб»*, *«Миллатчилар»*, *«Адабиёт муаллими»*, *«Элзилла»* (туғалланмай қолиб, унинг вафотидан сўнг нашр этилган) ва бошқ.

Абдулла Қаҳҳор ҳикоялари ҳақида

Адиб ҳикояларини шартли равишда уч йўналишга ажратиш мумкин: *тарихий ҳикоялар*, *ҳўжасий ҳикоялар*, *замонавий ҳикоялар*. Абдулла Қаҳҳор *«Хотиялар»*, *«Асор бобо»*, *«Милл бир жом»*, *«Маҳалла»* ҳикояларида замондошларининг маънавий дунёсини, инсоний хислатларини, ахлоқий поклигини, руҳий гўзаллигини кўрсатишга алоҳида эътибор берган. У ҳикояларида халқ мақоллари ва маталаридан ўринли фойдаланган.

«Ўғри» ҳикоясида ўзгалар бахтсизлигини тирикчилик манбаига айлантириб олган амалдорлар образи берилган. Унга *«Отнинг ўлими итнинг байрами»* мақоли эпиграф қилиб олинган. *«Дехқоннинг уйи куйса куйсин, ҳўкиси йўқолмасин. Бир қоп сомон, ун-ун бешта хода, бир арава қамиш уй, ҳўкиз топиш учун неча замонлар қозонни сувга ташлаб қўйиш керак бўлади»* - каби мисралар шу ҳикоядан олинган. *«Ўғри»* ҳикоясида *«Бегим деунча белим синди»*, *«Текинга мушук оғтобга чиқмайди»*, *«Берганга битта ҳам кўп, олганга ўнта ҳам оз»*, *«Қуруқ қошиқ оғиз йиртади»*, *«Ўйнашмагил арбоб билан - сени урар ҳар боб билан»* каби мақоллар қўлланган.

«Бемор» ҳикоясида қаттиқ оғриб, вафот этган аёл тақдирини ва унга бирор ёрдам беришдан батамом ожиз, қули қалта Сотиболдиннинг аҳволи, уйқута тўймаган, ҳали аниқ шакл олмаган жужук тилда оназоринга тунни билан худодан шифо тилаб чикувчи «беғуноҳ гўдак» - қизча ҳолати баён этилган. Она эса ҳар қандай вазиятда ҳам ўз боласини ўқлайди. Бу ҳикояга «Осмон йироқ, ер қаттиқ» мақоли эпиграф қилиб олинган.

«Даҳшат» ҳикоясида Унсиннинг «Уғри» дағи Қобил бобо, «Анор» дағи Туробжон, «Бемор» дағи Сотиболдиндан фарқи шуки, у ўз салафларига ўқнаб мусулман асираси ва жаҳолат қурбони бўлиб янашни истамайди. Олимбек додконинг саккиз хотини ичида энг кичиги - бу даргоҳга тушганига бени ойғина бўлган келинчак - Умсия агар эри бутунлай жавобини берса, Ганжиравонга - ўз уйига кетмоқчи бўлади. Додконинг қатта хотини Нодирмоҳбегим бир воқеани айтиб бераётганда «- Бола эдим. Раҳматини дедим гап ер эдилар. Бир мезмўҳона йигит... Мана шундан шамол келгани экан. «Хазина ким гўрбистонга бориб, Ақшайенсонини ёнган янчок саниб келадир» - деган гап бўлибди» - дейди. Унсин Додко берган тавнириқини бажараман деб борганда утинни унутди ва ҳикоя сўнгида қўрқинчдан жон беради.

«Мана бир жон» ҳикояси 1956 йилда ёзилган. Асар кўчирмадан кўчирилган: жиккаккина киши, ўзига жуда ҳам қатта кўк халатга бурқаниб олган, «бу хотиннинг жони битта эмас, минг битта» деган Мирраҳмолов, саккиз ойдан бери палатадан чиқмай ётган, ун ишдан бери хаста аёл Масмура Алиева, Мастуранинг эри Асромжов, Ҳажси ая.

«Асром бобо» ҳикоясида Уста Мўмин китоб кўриб, Асромқулнинг ўғлига қочоқ бўлиб юрган кунлардан ёдгор бўлсин деб, «Бдвор» исминни қўяди. Ҳикояда «Сахта табассум» бжриқмаси салбий эмас, балки қаҳрамоннинг маконати, иродаси, бардонни белгиси бўлиб юзага чиққан. Ҳикоя қаҳрамони Асром бобо Николай даврида тегирмончи бўлган.

«Майиз смеган хотин» ҳикоясида ёзувчи янги замондаги ўзгартиларни кўришмайдиган, паранжини ташлаган қизалоқдан тортиб ҳар бир кекса аялгача - барчага гумонсираб қарайдиган, улар ҳақида куракда турмайдиган гийбат гапларини тарқатишдан ор қилмайдиган мулла Нарқўзнинг ҳажвий киффасини дратган.

«Синчалек» қиссаси ҳақида

Бу қисса 1958 й. да ёзилган, 1959 йилда алоқиди китоб ҳақида нашр этилган. Асарнинг асосий кўчирмадан кўчирилган: «Хотин киши раҳбарлик қилса қалаваси учини йўқотиб қўлдиган», «тошқин сув: темиртонни бузиши ҳам, жарезиши ҳам мумкин» бўлган Арслонбек Қаландаров, «Йиллаб чиқаришда, жамоат ишида эркаклардан қолшимасан ҳалда яна бола туғиб ўстирадиган аёлларга жамоат ва давлат алоҳида раҳмқўрлик қилиши керак, деган гапни ҳали кўп одамлар яши тушуниб ётган эмас» деб ҳисобловчи Саида Алиева, «ақлга келганда бурганинг йўталидан бурон кўторинга қодир» бўлган Эшья ва бошқ.

«Сароб» романи ҳақида

Бу асар 1934 йилда ёзилган бўлиб, адиб унда 20 - йиллар охири, 30 - йилларнинг бошлариди «сиёсийчилар» деб аталган илтимсий кучнинг маҳд этилиши, ўз гоа ва орзуларини амалга оширўлмай, энқирозга юз тутини жарайинни баддий гавдалантирган. Асарда болн қаҳрамон - Раҳимжон Саидий, унинг ҳаммасияклари Саламжон, Аббосжон, Муродхўжа сингари образлар орқали нўроларга қарин олиб борилган маҳфий курашларни баддий гавдалантирган. Саидийлар йўли ҳалоқатли йўлди, бу орзулар ҳеч қачон амалга ошмайдиган рўё ва саробди, деган баддий хулоса чиқарилган.

Асар қаҳрамонини кўчирилган: Саидий, Муроджон (Ҳотин-ўзи оғиб ўлдирган), Муродхўжа дошва, Соржон ва бошқ.

МИРКАРИМ ОСИМ (1907 - 1984)

Ўзбек адабиётида афсоналар асосида бадиий асарлар яратган адиб Миркариим Осим 1907 йилда Тошкентда, зёбда оиласида дунёга келган. 1918 йилдан «Шамсул Урфон» номи билан бешлангич мактабда, 1921 йилдан А. Навоий номидаги республика билим юртида тақсия кўрди. 1926 йилда эса Москва Давлат педагогика институтининг тарих-иқтисод факультетида ўқиб, 1930 йилда тугатди. Самарқандда ўқитувчилар тайёрлаш курсида, 1932 йилда Ўзбекистон Маориф халқ комиссарлиги, Педагогика илмий - тадқиқот илгоҳида ишлади. Дастлаб шеърлар ёзди. Тарих фанидан қўлланма, тавсия, дарсликлар яратди. Айни пайтда Миркариим Осим асарларини уч катта мавзу йўналиши бўйича тақдир қилди, бадиийи мумкин: 1. *Тарихий - қадрмолалик шеърлари асарлари*: «Утروق», «Тумарис», «Телур Мамис», «Широқ» «Александр ва Спитаме» ва бошқ. 2. *Тарихий - маънавий шеърлиги асарлари*: «Моҳлар Ойим ва холлоши», «Карвон кўнгираги», «Элчилар» ва бошқ. 3. *Тарихий тадрисий ҳақ асарлари*: «Зулмат учра кун» (Навоий), «Жайхун устида булутлар» (Беруний), «Иби Сино қиссаси», «Ал-жабрнинг туғилиши» (Ал-Хоразмий), «Синган сотор» (Машиаб) каби қиссалар ва бошқ.

Миркариим Осим Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими унвонини олган. У 1984 йилда вафот этган.

Бошқа асарлиги: «Астаробод», «Алишер Навоий ва Дарвешани», «Бадарга», «Навоийнинг хислатлари», «Узбек ва Навоий» каби хикоя ва қиссалари.

ҚУДДУС МУҲАММАДИЙ (1907 - 1997)

Қуддус Муҳаммадий - болалар шоири. У Тошкентда деҳқон оиласида тутилган. Шоирнинг машҳур «Санда ва печка», «Ўз - ўзга танди» каби достонлари 1936 - 1937 йилларда яратилган. Қуддус Муҳаммадий болалар руҳиятини яқин билгани, уларнинг ҳаёти билан яқин таниш бўлгани туфайли болалар севиб ўқини ва ёд олиши мумкин бўлган кўнлаб шеърлар ва эртаклар ёзган. Шоир «*Дилонинг дўстлари*» (1970) номи китоби учун Ҳамза номидаги Давлат мукофотига сазовор бўлган.

Китоблиги ва эинлиги: «Сило» (1947, биринчи шеърий тўплами), «Шеър ва эринлари» (1947), «Ўқучига эдиллик» (1947), «Тугмача» (1956), «Танланган асарлари» (1957), «Очил достонли» (1970), «Барият пов» ва бошқ.

24 - МАВЗУ. XX АСР АДАБИЁТИ НАМОЯНДАЛАРИ

МАҚСУД ШАЙХЗОДА (1908 - 1967)

*Дўстлар, яхшиларни авайлаб сақланг!
«Салом» деган сўзинг салмоғин оқланг!
Ўлганда юз соат йўғлаб тургандан
Уни тирғида бир соат йўқланг!*

Мақсуд Шайхзода.

Шоир, драматург, олим, таржимон ва ажойиб педагог Мақсуд Шайхзода 1908 йилда Озарбайжоннинг Ганжа вилоятидаги Оқтон (Ағлани) шаҳрида шифоқор оиласида турилган. У бешлангич мактабни битириб, Бokuдиги Олий педагогика институтида сирдан ўқиган. Шайхзода Озарбайжонни Шурулар давлатидан ажратиб олгани уринида айбланиб, 1928 йилда Тошкентга сургун қилинган. У Тошкентда шеърли, публицистик, илмий ва драматик асарлар яратди. «*Мен бизнинг ўзбек поэзиямида «ёши катта» деб аталган шоирлар алодига мансубман*» - деб ёзган эди Шайхзода. Унинг фикрича «... инсон руҳини тарбиялаш, одамда яхшилик унсurlарини кўпайтириш, халқда гўзаллик ва нафосат шўйгуслини янда баланд даражага кўтариш... салтанатинг муқаддас вазифасидир». Шоир 1938 йилдан қарийб умрининг охиригача Низомий номи

ТДПИ да ўзбек адабиёти тарихидан дарс берди, адабиётшунос ва адабий танқидчи сифатида фаоллият олиб борди. 50-йилларнинг бошларида «халқ тушмани» сифатида 25 йилга кесилган шоир Сталиннинг ўлими туфайлигина тирик қолган. Мақсуд Шайхзода 1967 йил 19 февралда оғир хасталик натижасида оламдан ўтди. Унинг қабри Форобий қабристонига жойлашган.

Асарлари: «Уя шеър» (1932, биринчи шеърлар тўплами), «Уя бирлар», «Ундозларим» (1933), «Учинчи китоб» (1934), «Жумхурият» (1935), «Йўқ мен ўзган эмасман», «Курат нечун?» (1941), «Жане ва қушча» (1942), «Капитан Гастелло» (1941), «Жалолиддин Мангуберди» (1944), «Замон тораари», «Айриқ», «Шуъла», «Тошкентнома» (1958), «Мирзо Улуғбек» (1964), «Йилларнинг саломини йилларга элтиб...» (1961), «Хўёбол», «Искандар Зулқарнайн» (шеърин эртак), «Сулҳ дарахта» (1950), «Уртоқ Навоий» (баллада), «Юртим», «Ватан» ва бошқ.

Таржimaiлари: Пушкиннинг «Моцарт ва Сальери» шеърин драмасини, Шота Руставелиянинг «Йўлбарс терсини ёппиған наҳавоон» асарини (Миртемир билан ҳамкорликда), Шекспирининг «Гамлет», «Ромео ва Жульетта» трагедияларини ва ҳок.

«Мирзо Улуғбек» фожиаси ҳақида

Бу фожа 5 пардадан иборат бўлиб, ундаги қатнашувчилар куйидагилар: *Мирзо Улуғбек (шоҳ, 36 ёшда), Абдулатиф (Улуғбекнинг ўғли, 30 ёшда), Али Қушчи (астроном, 35 ёшда), Гавҳартодбегим (Улуғбекнинг онаси, 75 ёшда), Саккокий (шоир, 45 ёшда), Шайхулислом Бурҳониддин (уламо, 65 ёшда), Фирӯза (Улуғбекнинг севикли хотини, 22 ёшда), Сайид Обид (диний арбоб, 65 ёшда), Аббос (Абдулатифнинг маҳрами, 28 ёшда), Бердиёр (Улуғбек наварси, 35 ёшда), Пир Зиндоний (Ҳасан Оҳангар, маҳбус, 80 ёшда). У «Абу Наср Форобийнинг китобида ёзилганки, «донишмандлар кенгашиб туриб, мамлакатни бошқарсалар, эл булур обод!» - дейди), Жомий (ёш олим, 26 ёшда), Амир Темурининг арвоғи ва бошқ.*

«Мирзо Улуғбек» фожиаси бошдан - охири фалсафий руҳ билан йўрилган бўлиб, оқ шеърда ёзилган. Асар тили Улуғбек даври руҳини ёрқин акс эттиради. Ундаги асосий воқеалар Самарқандда, темирйўл қароргоҳи Кўксаройда бўлиб ўтади. Трагедиядаги *Улуғбек, Абдулатиф, Гавҳартодбегим, Али Қушчи, Жомий, Саккокий, Саид Обид, Аббос, Абдураззоқ Самарқандий, Қози Мискинлар* тарихий шахслар бўлса, *Фирӯза, Пир Зиндоний, Бобо Кайфий, Ота Мурод, Бердиёр, Кўр Қалондар* қабиладар тўқима образлар ҳисобланади.

ҲАМИД ОЛИМЖОН

(1909 - 1944)

«Ҳамид Олимжон нодир истеъдод эгаси. Қониди, кўз қорачиғида, тўқсон икки томирида туғма зукколик, шоирона сажия, билгичлик аён...» *Миртемир.*

Бахт ва шодлик кўйчиси Ҳамид Олимжон 1909 йил 12 декабрда Жиззах шаҳрида туғилган. Отаси вафотидан сўнг у бобоси Азим бобо ва онаси Комила ая кўлида тарбияланади. Шоир 1923 йилда ўрта мактабни тугатиб, Самарқандда педагогика билим юртида, сўнгра Педагогика академиясида ўқийди. У ўқини тамомлаб, Тошкентга келади ва кўпгина рўномаalarda, ёзувчилар уюшмасида, Тил ва адабиёт институтида фаоллият юритади, иккинчи жаҳон уруши арафасида *Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига* котиб бўлади, 1935 йилда Зулфияга уйланади. Ҳамид Олимжон 1944 йил 3 июлда автомобиль ҳалокати туфайли вафот этади. Унинг қабри Биродарлар қабристонидadır.

Ҳамид Олимжоннинг «*Куйчининг хаёли*» шеърда Фозил Йўлдош ўғлининг бадиий олами, бахшининг жамиятдаги, халқ маънавий ҳаётидаги ўрни кўрсатиб берилган, бахши айтган дostonларда халқ ҳаёти, тарихи, маданияти. удумлари акс этгани тасвирланган. «*Севги*» шеърда маҳбубанинг жанг майдонларида курашаётган ёр ортидан бориш сюжетидан фойдаланилган.

Асарлари: «*Кимдир*» (1926, ilk шеър), «*Кўклам*» (1929, ilk шеърин тўплами), «*Тонг шабадаси*» (1931, ҳикоялар тўплами), «*Олов сочлар*» (1932,

шеърлий китоб), «Дарё кечаси» (1936), «Шеърлар» (1937), «Улка», «Ойгул билан Бахтмёр» (1937 йил 16-26 ноябрь кунлари ёзилган), «Бахт» (1940), «Нима бизга Америка!», «Темир қонуи», «Зайлаб ва Омон» (икки қизни тарбиялаб вояга етказган Анор хала образи берилган), «Халбуки муи» (тун кўйида борлиқ ҳақида ўйлар ифодаланган), «Ўзбекистон», «Роксанамиг кўз ёшлари» (воқеалар Шахрихонда бўлади, **каҳрамонлари**: Вова, Роксана, Сора), «Семурғ, Парвонд ёки Кутёда», «Урғи гуллаганда» (Ҳасан Қайғи деган қозоқ оқинининг фожияли қисмати асосида ёзилган), «Ғазал», «Чимёи эдалаклари», «Бахтлар водийси» (1930-йиллар байроқдор бўлган шеър), «Бахт тўғрисида», «Қўлашга қурол ола!», «Жангчи Турсун» (баллада), «Ишонч», «Хат», «Илқанла» (1942), «Офеллянинг ўлими», «Куйғай», «Живаят» драмаси ва бошқ.

Шеърларидан намуналар:

Кувонч шулким толе ёр бўлиб
Бахтни топган эли кўройдим.
Асрларнинг қайғусин қаргаб,
Шодлик ва бахт кўйини чалдим.
(«Бахт тўғрисида»)

Бахтим борки, ҳар нарса сўзла
Қурилади менниг кўзимга
(«Дарё тилик, осмон бағубор»)

КОМИЛ ЯШИН (1909 - 1997)

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, Фанлар академиясининг академиги, халқаро «Нилуфар» мукофоти лауреати Комил Яшин (Нўмонов) 1909 йилнинг декабрида Андижон шаҳрида туғилган. Дастлаб эски ва янги мактабда, сўнгра Ленинградда ўқийди, Андижонда ўқитувчилик қилади, тевтрада адабий эмакдош, Ўзбекистон Санъат ишлари бошқармасига ва Езувчилар уюшмасига раҳбар бўлади. Комил Яшин 1925 йилдан бошлаб шеърлар ёзади, Ҳамзадан маслаҳат ва ёрдам олиб туради. Унинг биринчи драматик асари «Икки коммунист» («Тор-мор») 1929 йилда сахнага кўйилган. Комил Яшин таржммон ҳамдир.

Драматургнинг «Нурхон» драмасининг асосий қаҳрамонлари Нурхон (артист қиз), Ҳожи (Нурхоннинг отаси), «Калби» (Нурхоннинг онаси), Мамит (Нурхоннинг акаси), Хайдар, Қумри, Зеби, Халча, Сардор, Муллакамова, Шакар ва бошқ. бўлиб, унда зиддият асосан Нурхон ва Ҳожи уртасида кечади. «Бухоро» («Инқилоб тонги») пьесасидаги бош қаҳрамоннинг прототипи эса Файзулла Ҳужаевдир.

Асарлари: «Уртоқлар» (1930), «Ёлдираш» (1931), «Номус ва муҳаббат» (1935), «Ҳамза» (1940), «Улим боқиячиларга» (1942), «Офтобхон» (1944), «Генерал Раҳимов» (1949), «Гулсара» (1950), «Илчи тоғу» (1957), «Нақлаб тонги» (1974), «Дилором», «Ҳамзанинг таърифи», «Улуғ салтанат», «Тептеги билан» (1927), «Бурон» (1937), «Ҳамза» (1960, опера), «Палатон», «Нурхон» (1940), «Еднома» ва бошқ.

МИРТЕМИР (1910 - 1978)

Туркистон шаҳри яқинидаги Йқон қишлоғида 1910 йилда туғилган. Миртемир ота юрти тароватини умрининг охиригача унутмаган шоир эди. Отаси деҳқон ва чорвадор, она томондан бобоси мулла эди. Миртемир дастлаб қишлоғидаги Асфандиёр исми Нўғой домланинг кўлида, 1921 - 1923 йилларда Тошкентдаги «Алмай» номи мактабда, 1925 - 1929 йилларда Ўзбек Эрлар билан юртида ўқиди. 1929 йилда эса шоир Самарқанддаги Педагогика академиясига ўқишга кирди, бир вақтнинг ўзида Йулдош Охунбобоевнинг шахсий котиби бўлиб ишлади. Пойтахт Тошкентга кўчиши билан Миртемир ҳам Тошкентга келиб, Езувчилар уюшмасида, нашриётларда хизмат қилди, институтларда адабиётдан дарс берди, лекин бадиий ижоддан, ёзишдан, таржимадан тинмади. «Шеърятимизнинг бобо деҳқони» бўлган Миртемир 1978 йил 24 январь кун 68 ёшида вафот этган.

Асарлари: «Тамбурич овози» (1926, 1 - шеър), «Шувилар қўлида» (1928, и.к. тўплами), «Дилқушо», «Сун қиз», «Уш», «Она шаҳар», «Балет оқи», «Тургай», «Тоғ қулаги», «Жала», «Хусн ҳал», «Булу», «Халқидо», «Она тили» (1974), «Розиман, розиман ўла-ўлуғча» (1977, асосий ғояси: халқсеварлик, халқни улуғлаш), «Домдорида ўтганда» (1936), «Шуҳрат» (1965), «Сурат» (наҳвишлари: Тоштин ва Сулуво (бевафо бўли), «Тошбу» (урғу йилларида фронт ортларида ўзбек оёқларининг машаққатли ҳаёти ифодаланади), «Олағстам», «Бу мен тугълаган тупроқ», «Она-юлғаз самимий муҳаббат изҳор қилинган), «Ушим билгани», «Мен секин», «Бетоблаганда», «Қорқилмақ дафтари» шеърлар туркуми ва бошқ.

Шеърларида нарчалар:

Қанча йўллар босдим, гоҳида тоғдан,
Лекин халқ номига юқтирмадим гард.
Фарёд солар чоқда жим бўла олдим
Халқим дарди эди дил уртаган дард.

Эрк дея шаҳид кетган у юнарнинг ҳоки бу
Ким ноҳос ўқрайса ҳам кўзи ширини уяман.
Миртемир

УСМОН НОСИР (1912 - 1944)

Оловдек ловилаб дил ёнур,
Бахт шиман жангларга ярасам!

Усмон Носир.

« Усмон Носир деганда биз кимни тушунамиз? У шундай истеъдод ҳасики, бамисоли теккан жойини куйдиргувчи оловдир. Усмон Носир улуғ на абадий шеърятнинг дийдоқидан оқиб улгурмаган шабнамдир, у ҳали қаҳқўзага айланмай, лабларимизда мангуа қотиб қолган ним табассумдир. Унинг шеърлари кўз каби тирик, жонли, тўтқич бермас ҳаёт порларидир. ... Биз Усмон Носирни қадрлаймиз. Чунки у шеърятнинг табаррук, муқаддас дароҳида анвоим бир чамандир, сира хазон бўлмайдиган муъжиза боғ яратиб кетди».

Абдулла Орипов, 1943.

Усмон Носир 1912 йил 13 ноябрда Наманган шаҳрининг Танҳўйр маҳалласида Мамагўжа ва Холамбизи оиласида туғилган. 1921 йил Усмон Носир ўтай отаси ва онаси билан бирга Қўқонга кўчиб боради, «Янги ҳаёт» мактабиди, 1925 - 29 йилларда Қўқондаги иккинчи босқич ўзбек мактабиди, 1929 - 1930 йилларда Москвадаги Кинематография давлат институтининг 1 - курсида, 1933 йил сентябрдан 1934 йилнинг майгагача Самарқанд Педагогика академиясида таҳсил олган. бадиий ижод билан шугулланган. Шoir Чулпонни ўзининг энг буюк устони деб ҳисоблаган.

30 - йилларнинг урталарида Усмон Носир бошқа қаламкаш дўстлари қатори Тошкентга кўчиб келган, Ўттифоқ миқдосидан кўпгина қурулгойларда қатнашади. Унинг «Халққат ғалами» деган илк шеъри 1927 йилда «Янги йўл» журналида босилган. Усмон Носир 1937 йил 13 июлда қимокда олинган, 1938 йил 5 октябрда ўн йилга овоздиндан маҳрум этилиб, дастлаб Тошкент, сўнгра Магадан, Кем-роро турмаларида қўлдоқларга бардош берган. У 1944 йил 9 мартда Кем-роро вилоятидаги Маринск шаҳри лагерларидан бирда оғир касалликдан вафот этган. Усмон Носирнинг қабри Сулуво қабристонидалир.

У. Носир 1936 йилда Пушкиннинг «Борчасрой фонгани» ва Лермонтовнинг «Ивлос» («Демон») асарларини ўзбекчага ўтрган. Унинг «Норбута» дostonи фуқаролар урушига, «Нашинго» дostonи арслон халқни ҳаётга бағишланган. «Аглас» драмаси эса талабалар ҳаётини олдинган бўлиб, унда секин, муҳаббат, вафо ва ҳайрат мавзулари ёритилган. Усмон Носир театр сахнасига шoir ва таржимон сифатидагина эмас, маҳир драматург сифатида ҳам кўтарилишни орзу қилар эди. Унинг «Эшак» (1929), «Нашинго Халас» (1930), «Душман» (1931), «Сўнги кун» (1932) каби пьесалар ёзган маълум. Шoirнинг «Аглас» пьесаси сахна юзига кўрилди, «Пурғай» пьесаси эса кўқолди. Усмон Носир Пушкиннинг «Балет Овоти» ипан гўзал пьесалар таржима қилган.

Асарлари. «Кўёш билан суҳбат» (1932), «Сафарибар сатрлар» (1932), «Тракторобод» (1934), «Юрик» (1935), «Меҳрим» (1936) каби тўпламлари. «Норбўти» (1931), «Нахшон» (1934), «Ойимжон», «Исроил» каби дostonлари, «Атлас» шестрий драмаси, «Юр, тоғларга чиқайлик», «Бегона», «Кечмиш кунларим», «Қора сатрлар», «Бобомнинг фалсафаси», «Юрганмисиз, бирга ой билан», «Йулчи», «Қушча каби...», «Яна шеъримга», «Боғимга» (сонет, 4+4+3+3+3+3 14 мисра), «Насимага деганим» (оғир ҳасталишига қарамай ҳаётга талинган lirik қаҳрамон тасвири берилган), «Нил ва Рим» («Эрк ҳақида маҳжн», Рамес, Клеопатра, Цезарь, Спартак қабила номи тилга олинган, «Рим - ўйиндан ўлим кутган жинни театр» дея таъкидланган), «Монолог» (талмех санъатига энг кўп мурожаат қилинган, Шекспир фожиаларининг қаҳрамонлари тилига олинган), «Қора сатрлар», «Илҳомнинг вақти йўқ...», «Денгиз ойна каби...», «Ҳаёт ҳали...» ва бошқ.

Шеърларидан намуналар:

... Чапак чапди «Эй, ахмоқ Рим, севинма қонга!

Бундан ортиқ хурлик борми, ахир инсонга?

Деди нарча-нарча бўлган гладиатор,

Рим - ўйиндан ўлим кутган жинни театр!

(Усмон Носирнинг «Нил ва Рим» шеърининг 5-қисми)

Севги!

Сенинг ширин тилингдан

Ким ўлмаган, ким тинчлмаган? («Монолог» шеъри шу мисралардан бошланади)

25 - МАВЗУ. XX АСР АДАБИЁТИ НАМОЯНДАЛАРИ

ЗУЛФИЯ (1915 - 1997)

Таниқли ўзбек шоираси Зулфия Пероилова 1915 йил 1 марта Тошкентда Перонд темирчи (дегрез) оиласида туғилди. 1922 - 1931 йилларда мактабда, 1931 - 1934 йилларда Қизлар билим юртида, 1935 - 1938 йилларда Тил ва адабиёт институти аспирантурасида ўқиди. Деярли бир умр журналистика ва нашриёт соҳасида ишлади. Шоира 1938 - 1948 йиллар мобайнида Болалар нашриёти муҳаррири, Ўзбекистон тавлат нашриёти бўлим мудири, 1953 йилгача «Саодат» журналида бўлим мудири, 1953 - 1980 йилларда шу журналнинг Бош муҳаррири лавозимида ишлаб келди. Маъшхур шоир Ҳамид Олимжоннинг турмуш ўртоғи, халқаро «Нилуфар» мукофоти совриндори ва Мириемир таъбири билан айтганда «Тонг куйчиси» бўлган шоира 1997 йил 1 августда вафот этди.

Китоблари ва шеърлари: «Ҳаёт нарақлари» (1932, биринчи шеърлар тўплами), «Қизлар кўшиғи» (1938), «Шеърлар» (1939), «Уни Фарҳод дер эдилар» (1943), «Ҳижрон кунларида» (1944), «Далада бир кун» (1948), «Тонг кўшиғи» (1953), «Юрагимга яқин кишилар» (1958) «Куйларим сизга» (1965), «Оилар», «Шалола» каби тўпламлари, «Кўшли ҳалим» (1967, Ойбек ижодига бағишланган), «Ойинди» (1953), «Мушоира» (Ўзбекистон мамлақати билан алоқадор), «Лотира синиқлари» поэмалари, «Ўғлим, сира бўлмайди уруш» (1954), «Тун» (1944), «Ҳижрон», «Менинг Ватаним», «Баҳор келди сени сўроқлиб» (1945, Ҳамид Олимжон хотирасига бағишланган), «Кўрганмидинг кўларимда ёш?» (1945), «Зоотехник қиз» (1952), «Чупон», «Лобар қизларга» каби шеърлари ва бошқ.

Шеърларидан намуналар:

Мен кўшли эл фарандижан,

Бахтлиманки ёниқ нафас ёр.

Йиқ ва ҳижрон оловларидан

Омон чиққан қайноқ дилим бор. («Ришк» шеърдан)

Уруш! Номинг учсин жаҳонда,
Ҳамон битмас сен солган алам.
Сен тўғайми кўп хонадонда
Ота номин буюк шодлик кам. (*«Улам, сари бўлайди уруш» шёридан*)

Эх, умр ярмин ютиб,
Утган тунлардами айб?
Энди бу кўркли тутиб,
Кундузга бермасам ҳайф? (*«Ойдинда» шёридан*)

Салам менинг азиз дўгоналарим,
Азим, лобарим, чегарим қизлар! (*«Ўлар қизлар» шёридан*)

ШАРОФ РАШИДОВ (1917 - 1983)

Ёзувчи, таниқли давлат арбоби Шароф Рашидов 1917 йил 6 ноябрда Жиззахда деҳқон оиласида туғилган. У 1934 йилда Жиззахдаги педгогика техникумини, 1941 йилда Самарқанд Давлат университетининг филология факультетини тугатади. 1941 - 1942 йилларда Ватан урушида қатнашди. Шундан сўнг Самарқанд вилоят партия кўмитасида котиб, «Қизил Ўзбекистон» рўзномасида муҳаррир, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси раиси, 1950 - 1959 йилларда Ўзбекистон Олий Кенгаши Раёсати раиси, 1959 - 1983 йилларда Ўзбекистон Компартияси Марказий Кўмитасининг Биринчи котиби лавозимларида ишлади. Шароф Рашидовнинг биринчи шеърий тўплами «Самарқанд кўлавлари» номи билан бошланган, уруш даврида эса «Кажим» (1945) номи тўплами нашр этилган. Унинг «Келтири кўнгли» (1956) қиссаси романтик-мажозий усулда ёзилган бўлиб, *Бамбур*, *Нарез*, *Лола*, *Атиргул*, *Сариқум* сиймолари эрк сари интиқувчи ҳалол ва жасоратли инсонлар ҳақида тасаввур берса, *Бурон*, *Хоруд* каби сиймолар қора кучларнинг бадний раъзи. Адибнинг куйидаги мисралар билан бошланувчи шеъри кўшиқда айланиб кетган:

Оламда гуллар яшар,
Боғларга жамол бўлиб,
Гулзорларга ярашар
Улар ҳусни хол бўлиб ... (*«Келтири кўнгли» дан*)

Асарлари: «Гулилар» (1951), «Буронда кучлар» (1958), «Қудратли тўлақ» (1964, образлар: Пулат, Анвар, Хайри, Турахонов ва бошқ.), «Дил амери» (1982), «Икки дил достойи», «Қолде ва Мудай», «Лочинлар», «Жанг қил», «Оти насаҳати», «Тарих ҳукми» (1956, мақолалар тўплами) ва бошқ.

РАҲМАТ ФАЙЗИЙ (1918 - 1986)

Таниқли адиб Раҳмат Файзий 1918 йилда Тошкентнинг Бешёроҳ даҳасида қосиб оиласида туғилган. У кўпгина газета ва журналларда ишлади, дастлабки шеърий машқлари, лавҳа ва очерклари 1937 йилда рўзнома саҳифаларида пайдо бўлди. Раҳмат Файзий 1962 - 1965 йилларда «Ўзбекфильм» киностудиясида ишлади. У бир қатор орден ва медаллар, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Польша халқ Республикасида хизмат кўрсатган маданият арбоби фахрий унвонлари билан тақдирланган. Ёзувчининг «Ҳазрати илсон» романида темирчи Маҳкам ака ва унинг рафиқаси Меҳриниса аяларнинг юксак маънавий қиёфаси, инсоний фазилятлари алоҳида ҳурмат ва эътибор билан тасвирланган.

Асарлари: «Туй тўмаси» (1951), «Чулага баҳор келди» (1951), «Повесть ва ҳикоялар» (1954), «Шоҳи дарларда» (1958), «Тегили муқддиймоқ», «Нафиса», «Сен етим эмасан» ва «Ёр - ёр» киноновеллари, «Ҳазрати илсон» романи (1969) ва бошқ.

ШУХРАТ (1918 - 1993)

*Мен ўзиб кетаман, сен кейин қолиб
Ҳақимда рост сўзин айтиб юр, шайрим!*

Шуҳрат.

Шуҳрат (Ғужом Аминжон ўғли Алимов) шеърӣй, насрий, драматик асарлари билан ўзбек адабиёти ривожига муносиб ҳисса қўшган снгъяткоридир. У 1918 йилда Тошкентда туғилди. 1936 - 40 йилларда урушда қатнашди. Шуҳрат урушдан кейинги йилларда асосан қатгон қилиниб, қамқоққа олинатган. 1955 йилдагина битмам оқинди ва республикамиз газета ва журналларида, Ёзувчилар уюшмасида турли лавозимларда ишлади. Шуҳрат бадийий ижод майдонига 30 - йилларнинг урталарида кириб келди. Адиб ҳаётининг сўнгги ўн йили оғир хасталиқда ўтди.

Асарлари: «*Мисралар*», «*Орду он қисси*» (1940), «*Сенинг сөөгинг*» (1961), «*Йиллардаги ётиб*» (1964), «*Камал доғларидан*», «*Шингали йиллар доғлари*», «*Дунё саҳналари*», «*Шингали йиллар*» (1958), «*Оқтин зангилмас*» (1965), «*Миллат қадриятлари*» (1968), «*Беш қумоқ кўли*» (1970), «*Кўча қариллари*» (1971), «*Они қизил*» ва бошқ.

«*Оқтин зангилмас*» романи ҳақида

«*Оқтин зангилмас*» романида 30 - йиллар ва урушдан кейинги даврда мудҳиш қатгронларга дучор этилган ҳалол, яъси - зангилдин қилишларининг фоживан қисматини хасорат билан бадийий тасвир этилган. Асарнинг бош қаҳрамони *Содиқ* исмли ҳалол, виждонли, гўрбифз ўқитучи. У мактаб директори сифатида жуда фаол, аммо ўз ифродийлигига инисбатан талвтин, қаттиққўл. Унинг ана шу хусусиятлари мактабдин айрым дингас, хушқ бузуқ, сависси наст ходимларга ёқмайди. Атрофда ҳеч сабобсиз «*яъми-қанган*»лар аққ олган вазиет бундийларга жуда қўл келди ва улар соғини *Содиқ*ни ҳам «*чиқу*» билан қамқатинга муваффақ бўлишади. Асардин салбий қаҳрамонлар *Мирсалям*, *Шукур* («*қалдирғочни тасқан муқаррамодан келган деган*»; *маллоқ* ҳақида одобсиз латифа айтган; очилган хоним-қизларни таҳриратан; *йиғирманга хотининг ақли бир товуқникича йўқ деган*; *бир аёлнинг гўйбати қирғати эмаски юк бўлади*» деган қаҳрамон), *Чуқратов* (*соқта, мухтадам, разма, исофсиз теровчи*) лардир.

САИД АҲМАД (1920 йилда туғилган)

Ўзбекистоннинг машҳур ҳажвчи ёзувчиси Саид Аҳмад 1920 йил 10 июнда Тошкент шаҳрининг «Самарқанд дивоза» маҳалласида зияли оиласида туғилган. Отаси Хусанқўжа Дадахўжа ўғли рус-тузем мактабини тутатган, Шарқнинг машҳур мифриятчиси Исмоилбек Гаспирали билан журачилик қиларди. Саид Аҳмаднинг босони Дадахўжа шаҳар думасининг депутати, оёвсининг отаси бўлган Ғужомон тошбосма матбаа эгаси, ёзувчининг акаси Исмоил эса ўзбек стенографиясининг асосчиси бўлган. Зудуруши яқин ирригация бўйича Ўзбекистоннинг илк профессори эди. Саид Аҳмад артистик қиладди, докторлик, рассомлик, қурилиш бўйича ўқиниларга қатнашди, фоточилик қиладди. «*Бир марта дор ўйнаб ишлаганман. Оёғим синган. Ранг кўчадасини Махсум табиб тахтакачаб қўйган, бир ойбача қўшиқтайдики поратман*» - деб ёлади ёзувчи ўз таркиман ҳилида.

Ёзувчи ўз ижодини ҳажвий асарлар ёзишдан бошлаган. Унинг «*Йилқим*» деган ҳажвий «*Муштум*» журналда чоп этилган. Саид Аҳмад Низомий номи ДДУда бир муддат ўқитчи, «*Муштум*» журналда, 1942 - 1943 йилларда республика радиосида ва бир қанча газета ҳақида журналларда ишлади. Унинг биринчи китоби «*Гортик*» номи хикоялар тўшмаи бўлиб, 1940 йилда ишар этилган. Саид Аҳмад «*Ўзбекистон Қаҳрамони*» дир.

Асарлари: «*Эр юрак*» (1942), «*Фирғола ҳаётлари*» (1948), «*Мирзабек*» (1949), «*Ланди ласта*» (1994), «*Бир ўлчаниг бағри*» (1995) тўшмаи.

«Қадрдон далалари» (1949), «Хукм» (1958) қиссалари, «Уфқ», «Жимжитлик» (1988) романилари, «Келинлар кўзголини», «Куде» пьесалари, «Қоллои» (қаҳрамони хушомадғуи, лаганбардор Қурбонбой), «Собқ» ҳикоялари, «Пойқандам», «Алла», «Иқбол чироқлари», «Чул бурзуми», «Зумрад», «Қилриқда қулган тоғ», «Қорасўз Мажнун» (2001) ва бошқ.

«Уфқ» романи ҳақида

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Саид Аҳмаднинг «Уфқ» романи трилогия бўлиб, у «Қирқ беш кун», «Ҳижрон кунларида» ва «Уфқ бўсағасида» деб номланган уч китобдан иборат. Абдулла Қаҳҳор «Уфқ» романи ҳақида (1965) шундай деган эди: «Бу китобни китобхон бошдан - оёқ шавқ билан, ҳеч қаерда туртинмасдан, диққати сусаймасдан, иштаҳаси бўғилмасдан ўқиб чиқади. Китобда қимирлаган ҳар бир жоннинг қайғуси, қувончи, қилиш - қилмиши, муҳаббати, ғазabi, оғзидан чиқадиган ҳар бир сўзи рост: биров уруш касофатидан тор - мор бўлган бўлган муҳаббати харобаси устида кўз - ёш тўқади; уруш бурони кўз очирмаётган вақтда бировнинг қалбида муҳаббат ғунчаси яроқ ёзади; ота аскарликдан қочган фарзандини отади ва шу билан бирга «хайрият, ўқ тегмади» дейди; қишлоқдан қаҳрамон чиқканда бутун қишлоқнинг кўраги кўтарилади, ҳар бир хонадонга файз киради, уруш касофати онанинг ўлимига сабаб бўлади; оддий одам меҳнат frontiда катта ташкилотчи бўлиб кетади; одамлар қўлидаги бир бурда ноннинг юмшоқ жойини жангчиларга илинади. Найман чўлларида душманга қарши яна бир меҳнат fronti очади. «Уфқ»да тасвир этилган қишлоқ ҳаётини, одамларини кўриб ҳар бир ўзбек катта ифтихор билан: «Биз - ўзбеклар!» дейди, қардош халқлар ўзбекини меҳр билан: «Ўзбек оғайним», деб атайди». «Ҳижрон кунларида» асарининг асосий қаҳрамонлари қўлидагилар: Икромжон («Йигирма бир йил ардоқлаб боққан, шамолни раво кўрмай жонига ўраб ўстирган» боласининг ўлимини кўрган жафокаш ота), Турсунбой (қочоқ, ота дийдоридан, она меҳридан, ёр-биродарлар даврасидан олисда, чақирса овоз етмайдиган жойда қувғин бўлиб, оламдан ўтган. У асарда қўлидагича тасвирланган: «...қамиш қапа олдида тиззасини кучоқлаб дарвиш қиёфасида ўтирарди... Совун тегмаган бетлари кир, ҳам кўрпа, ҳам тушак ўрнини босган тўнининг энглари титилиб, этаклари балчиққа беланганидан доғ босиб кетганди. Унинг бир вақтлар қизларни шайдо қилган қоп-қора кўзлари энди маънос, атрофга маъносиз боқарди. ...Елғизлик эса унга йўлдош. Кўпчилик орасида ҳам, онаси билан ёнма-ён ўтирганда ҳам у ёлғиз. Ҳаёлида ўша уйлардан бошқа ҳеч нарса йўқ. Уша воқеаларни ҳаёлидан кунбақун ўтказиб, ўзига нажот излайди. Тополмайди....»), Низомжон, Азизхон, Зебихон (Турсунбой севаган қиз), Жаннат хола ва бошқ.

АСҚАД МУХТОР

(1920 - 1996)

«Шеър одамнинг яшаши учун, кураши, улғайиши учун зарур».
Асқад Мухтор.

Атоқли шоир, носир ва драматург Асқад Мухтор 1920 йили Фарғона шаҳрида темир йўл ишчиси оиласида туғилди. У 11 ёшида отасидан стим қолиб, болалар уйида тарбияланган. Мактабни тугатиб, Ўзбекистон Давлат университетига ўқийди, Андижон педагогика институтида ўзбек адабиёти кафедрасининг мудирлиги бўлиб ишлайди, Тошкентдаги фаолият давомида эса кўпгина рўзнома ва ойномаларда фаол равишда иштирок этади. Дастлабки ишлари: «Дил», «Тоғ эди», «Тоғда дала» 1935 - 1938 йилларда вужудга келди. У жуда кўп асарлар яратиб билан бирга таржимонлик фаолияти билан шуғулланиди, Софоклнинг «Мед Элла» феянасини, Пушкин, Лермонтов, Блок, Симонев каби санъаткорларнинг бир қатор асарларини таржима қилди.

Асарлари: «Поэзия», «Нидо», «Совуни», «Равғиб ишчи» ва бошқа шеърлари, «Прелат қувончи» (1947), «Ҳаммашарқнинг» (1949), «Раҳмат меҳрибонларим» (1954), «Чил юрғини» (1956), «99 миниятура» (1962), «Қаргон қўнғироти» (1964), «Шеърлар» (1966), «Кўнги беллажиги» (1971), «Сизга айтар сўзим» (1978) каби шеърли китоблари, «Дарлар нутушган жойда» (1950),

«Қорақалмоқ» қиссаси» (1958), «Бухоронинг жши кўчалари» (1980, прототипи - Файзулла Хўжаев), «Жар ёрасидаги чақмоқ» (1982), «Кулук тола» (1987) каби қиссалари, «Она - сителлар» (1955), «Туғилиш» (1960), «Двор меннинг тақдирларида» (1964), «Чинар» (1969), «Аму» (1984) каби романилари, «Мардилик чўққиси» (1948), «Яхшиликка яхшилик» (1949), «Самандар» (1978) каби пьесалари, «Дунё болалари» (1962), «Аналхик», «Чодирхайёл» ва бошқ.

ШУКРУЛЛО

(1921 йишда туғилган)

Шукрулло Юсупов 1921 йили Тошкентда туғилган. У мактабни битиргач, педагогика билим юртида (1935), Тошкент Давлат Педагогика институтида (1944) ҳамда ТошДУ аспирантура бўлимида тахсил олди. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида адабий маслаҳатчи, Ғафур Ғулум нашриётида муҳаррир бўлиб ишлади. Шукрулло «Ўзбекистон халқ шоири» унвонига сазовор бўлган. Унинг бир қанча шеърлари хорижий тилларга таржима қилинган.

Асарлари: «Биринчи дафтар» (1949, биринчи шеърӣ тўплами), «Жавоҳирлар сандиғи» (насрий асар), «Кафасиз кўмилганлар» ва «Тирик руҳлар» роман - хроникалари, «Унесиз фарёд», «Чолавр» достони (1947), «Бахт қопуши» (1939, биринчи шеъри), «Қалб кўнжлари», «Икки қоя», «26 топонимари», «Баҳор соғғиси» (1962), «Юлдузлар» (1964), «Сулғич», «Оналар ташвиши», «Умр ҳақида эртмак» (Бу асарда сайёҳ ҳақида гап боради, муаллиф умрнинг узун ва қисқалигини беташиши ва эркин кунлар билан белгилайди. Асарда сайёҳ шайхга «Бу ерда эркинлик ва бахт излаб, унга етолмай туғилибоқ ўлган бир сайёҳ этибди» деб ёзиб кўйишларини илтимос қилган. Шукруллонинг бу асари бобосидан эшитганлари асосида яратилган), «Аҳлимак ҳақида» шеърӣ эртаги, «Тукланган дардарим», «Оғир кумлар соғғичи» (2003) ва бошқ.

Шоирнинг «Қабр тоши» шеърӣда онаси ўлганда етиб келмаган, тиригида йўқламаган, эъозламаган такаббур ўғил қораланган.

МИРМУҲСИН

(1921 йишда туғилган)

Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Ҳамза номидаги республика мукофоти лауреати Мирмуҳсин Мирсандов 1921 йил 3 майда Тошкентнинг Курдонтеги маҳалласида ҳунарманд - кулол Мирҳожӣ оиласида туғилган. Урта мактабни тутатиб. Низомий номли ТДПИда шоир Шухрат, Шукруллолар билан бирга ўқиди, урта мактабда дарс берди, курувчи, муҳбир бўлиб ишлади, кўшгина рўнома ва ойнамаларда фаолият юритди. 1945 йишда *Мирмуҳсиннинг «Вафо» томи* билан биринчи шеърӣ тўламини нашр этилди. Ўзбек адабиётида шеърӣ романининг биринчи намунаси - «Зиё ва Адӣба» ҳам Мирмуҳсин қаламига мансубдир.

Асарлари: «Тулги чақмоқлар», «Оқ мәрмар» (1958), «Чурт», «Жамла» қиссалари, «Чиниқит», «Умид», «Нилон ўчи», «Дегрез ўғли», «Чотқол йўлбарси», «Идиллар ва лароқлар», «Хўжасид қалъаси» («Темуր Малик») романилари, «Уста Ғаёс», «Яшил қилмоқ», «Невар», «Широқ» поэмалари, «Дўнак» (1947), «Қадрдонлар» (1954), «Дарвозлар» (1956), «Ирмақлар» (1961), «Қалб ва фалсафа» (1963), «Мельмор» (1974, бу романда муаллиф «Фуқарони кўй подаси деб бўлмади, ситам ошиб вақти соати етгач: «кўйлар» йўлбарсу шерларга айлиниб кетади» - дея таъсидлаган. Роман тежурийлар салтанатининг бош ҳукмдори Шохруҳ Миррога суиқасд қилиниши тасвиридан бошланади. Асосий қаҳрамонлар кўйилгилар Низомиддин Бухорӣ (бош қаҳрамон), Низомиддин (Бухорӣнинг ўғли), Қоралин (Жосус)) ва бошқ.

САЙДА ЗУННУНОВА

(1926 - 1977)

«Санданинг биринчи китобини ўқиб, «Қизингиз ёзди» деб ном кўйиб берганман. Хақимизнинг Саидага қилган яхши нияти бекор кетмади. У хотин-қизларга хос назокат, ифори, татимили лирикаси билан дилларимизни эркалаб,

хордиқларимизни ёзиб, меҳнатги рабатиимизни тоблаштириб, идрокимизни гузалликлар томон етаклайдиган фаҳмли шоирамиз бўлиб етишиди. *Ғафур Ғулом*.

Саида Зуннунова 1926 йил 15 февралда Андижон шаҳрида туғилган. У шаҳардаги 30 - мактабни тугатгач, Андижон Давлат ўқитувчилар институтида ўқиди, 1947 - 1952 йилларда ТошДУ нинг филология факультетида таълим олди. Шоира Андижон мактабларида муаллима, «*Гулакан*», «*Ўзбекистон маданияти*» ойнома ва рўномаларида, газета муҳарририятларида, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида ишлади. Саида Зуннунова Саид Аҳмаднинг рафиқаси эди. У 1977 йил 51 ёшида оғир хасталикдан бевақф вафот этди.

Асарлари: «*Қизилғиз ёзи*» (1948), «*Янги ташроғ*» (1950), «*Гулар водийси*» (1954), «*Қизларжом*», «*Бир йил ўйлари*» (1967) каби тўпламлари, «*Гулабар*» (1956) ҳикоялар тўплами, «*Гулакан*» (1958) қиссаси, «*Олов*» (1962), «*Одамлар орасида*», «*Кучалар чароғи*» (1965), «*Директор*», «*Бўйларигадак ўрнали*» (1972), «*Рух билан суҳбат*» достони ва бошқ.

26 - МАВЗУ. XX АСР АДАБИЁТИ НАМОЯНДАЛАРИ

ОДИЛ ЁҚУБОВ

(1927 йилда туғилган)

Одил Ёқубов 1927 йилда қадимий Туркистон шаҳри яқинидаги Карноқ (ҳозирги Отабой) қишлоғида туғилган. Отаси Эгамберди қатагон қурбон бўлган. Одил Ёқубовнинг болалиги уруш даврига тўғри келганлиги учун анча оғир кечган. У 1945-50 йилларда армия сафида хизмат қилади, Япония билан бўлган урушда қатнашади (Гоби саҳроси ва Хинган тоғларида бўлган). Ҳарбий хизматдан қайтгач, Тошкент Давлат университетининг филология факультетида таҳсил олади, «Ўзбекфильм» киностудиясида, бир қанча газеталарда, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида, Ғафур Ғулом нашриётида ва Атамалар қўмитасида ишлайди. Одил Ёқубов замондошлари ҳақида «*Бир фельетон қиссаси*», «*Қаюм жуфт бўлади*», «*Матлуба*» каби қиссалар, «*Дивнат*», «*Эр бошига нш турса*» каби романлар ёзган. Отасининг қатагон қилиниши, ойисининг тўрт фарзанд билан ёлғиз қолганда, турмуш қийинчилигидан оддий меҳнаткаш амакиси Зайнидиннинг қишлоққа кўчириб келтирганини кейинчалик адиб ўзининг «*Эр бошига нш турса*» ва «*Оқ қушлар оплоқ қушлар*» деган романларида акс эттирди.

* «*Дивнат*» романидан кейин ўтган ўн йил давомида мен «*Кўҳна дунё*» ва «*Оқ қушлар, оплоқ қушлар*» деган иккита роман ёздим. Бири тарихий мавзуда, бири замонавий» - деб ёзади ёзувчи ўз таржимаи ҳолида.

Асарлари: «*Тенгдошлар*» (1951), «*Муқаддас*» (1960, унда Шарифжоннинг қинғир йўллар билан севгилиси Муқаддас ўрнига ўқишга кириб қолиши ва севгисидан, севгилисидан жудо бўлиши ҳикоя қилинган), «*Бир фельетон қиссаси*», «*Қаюм жуфт бўлади*», «*Излайман*», «*Биллаур қандиллар*», «*Адолат манзили*» қиссалари, «*Чин муҳаббат*», «*Айтсам тилм, айтмасам дилм кунди*», «*Юрак ёлмоғи керек*», «*Олма гуллаганда*» каби пьесалари, «*Эр бошига нш турса*» (Асар қаҳрамонлари: *Комил, Машраб, Акмал, Қўчқор, Қурбон ота, Барно ва бошқ.*), «*Удугбек хазинаси*», «*Кўҳна дунё*» (бу романда *Ибн Сино ва Беруний тақдири ҳақида гап кетади*), «*Дивнат*», «*Оқ қушлар оплоқ қушлар*» романлари, «*Музқаймоқ*» ҳикояси, «*Видо*», «*Ларза*», «*Тилла узук*», «*Бир котона сирлари*» ва бошқ.

«Дивнат» романи ҳақида

Бу романда муаллиф 70 - йилларда ҳаётда кенг илдиз отган турғунлик мафкурасининг зарарли оқибатларини зўр ижодий жасорат ва ростўйлик билан курсатган. *Асар қаҳрамонлари қуйидагилар: Отақўзи, Нормурод Ш.муродов, Аброр Шукуров, Воҳид Миробидов, Жамол Бўрибоев, Олияхон (Отақўзининг хотини), Тоҳира (Отақўзининг қизи), Ҳайдар (Отақўзининг ўғли), Меҳриниса* ва бошқ.

«Улугбек хазинаси» романи ҳақида

Одил Ёкубовга энг катта шухрат келтирган асар «Улугбек хазинаси» романи бўлди. Давриянинг улкан адаби Чингиз Айтматов бу асар муаллифига йўлаган мактубида роман тўғрисида шундай ёзади: «*Атти китоб ҳақида айтириш мароқли. Бу - юксак ва олдасаноб насл талмуҳиси. Бадиий қувватни жаҳондан салмоқдор бу тарихий роман мени ларзага солиди...*».

60 - йилларнинг охирида матбуотда Улугбекнинг машҳур кутубхонаси тақдирини ҳусусида баҳс бошланди. Бу баҳсда илгари сурялган, ҳусусан таниқли рус адабиётшуноси И. Андроников мақолаида ўртага қўйилган фикр ва мулоҳазалар астойдил қийрилса, бу нодир хазина албатта топилажаги ҳусусидаги башоратлар қўллар қатори Одил Ёкубовда ҳам катта қизиқиш уяғотди. Адиб Улугбек ҳаёти ва фаолиятига оид манбаларни, фактларни қийирди, дастлаб қисса битди. лекин ёзувчининг бундан кўнгли тўлмади. Шу тариқа буюк бир роман вужудга келди. Роман Улугбек салтанатининг сўнгги таҳлиқлигидан дамларини тасвиридан бошланади. Унда тарихий ҳодисалар ифодасига иччил ривож этилмайди, яъни тарихий ҳодисаларни мунтазам равишда айнан ўзидек тавдалангирилмайди. Мушкул дамларда Улугбек шоғирди Али Қўшчиға қўйилган фикрларини ўқтиради: «*Тагин бир нарсдан - келгуси авлодлар бандои ожиздан қизар қилмагму, деб қўрқамен. Мирзо Улугбекдай қошот сирларини очмоқни тилган, фозиллиқни даъво этган маълони, ҳайхот, охир-оқибат барча шох, барча тахт соҳибларидай салтанатни деб, ўз пушти камаридан бўлган фарзанди билан тожу тахт таллашибдур-да, деган ном қолдирмоқдин қўрқаман...*». Тож-тахт бебақо, тафаккур маҳсули - маънавий хазина эса беэвол. деган нақл бор. Бу ҳикмат романда чиройли, бетакор бадиий ифодасини тошган Ушбу романда бир томонда Абдуллатиф бошлиқ қора кучлар: *Салоҳуддин заргар, амир Жондор, айғоқчи Қашқар*, иккинчи томонда *Али Қўшчи* бошлиқ маърифат фидойилари: *Мирал Чалабий, Қалаидар Қартоқий, Уста Темур Самарқандий, Хуршида* бонулар фаолияти тасвирланган. *Маълони Муҳадди* каби мураккаб шахс эса муддиш воқеалар гирдобида довлараб. ўз устозидан юз ўтиради. Хуллас, «Улугбек хазинаси» ўзбек романчилигининг обрў-эътиборини бир поғона юқори кўтарган асардир.

ПИРИМҚҮЛ ҚОДИРОВ

(1928 йилда туғилган)

Пиримқул Қодиров 1928 йил 25 октябрда Тожикистоннинг Шаҳристон туманига қарашли Кенгқул қишлоғида туғилган. Унинг болалик йиллари уруш йилларига тўғри келди, отаси ва оила бошига тушган мулфатларга шерик бўлди, жамоа ҳўжалигида, йўл қурилишида, Бекободдаги металлургия заводида ишлади. Ёзувчи 1946 - 1951 йилларда ТошДУ да, сўнгра Москвадаги Жаҳон адабиёти институти аспирантурасида таълим олиб, 1954 йилда Абдулла Қаҳҳор ижт.и бўйича диссертация ёқлади. У 1954 - 1963 йилларда Ёзувчилар уюшмасида. кейин эса тил ва адабиёт институтида ва жуда кўпгина жамоат ишларида фаолият юритди. Пиримқул Қодиров Ҳамза номли Давлат мукофотига (1968) сазовор бўлган. У рус адаблари Толстойнинг «*Қазимир*», К.Федининг «*Илк сезиллар*», туркман ёзувчиси Х.Дераевнинг «*Қисмати*» романларини ўзбек тилига таржима қилган.

Пиримқул Қодиров асарларидаги пок севги, инсоний муҳаббат *Маҳкам ва Гаҳар, Маданиятчи ва Мавсуда, Маҳкам билан Вобур* муносабатида гўзал тасвирланган.

Асарлари: «*Студентлар*» (1950, биринчи ҳикояси, бу китоб чиққанда Пиримқул Қодиров хали ТошДУ да шарқшунослик факультетининг студенти эди), «*Жон тирани*» (1968-73, унда халқимизни кимданий дорилар билан захарлаган зolimларга қарши аччиқ ҳақиқат айтилган), «*Кайф*», «*Авош*», «*Мирас*» (**жаҳонмонлари:** *Ёлқин Отажонов, Турсун ва бошқ.*), «*Қорғи*», «*Эри*» (**жаҳонмонлари:** *Саттор, Ўйна, Розия ва бошқ.*), «*Уч адиб*», «*Нижот*» (1990,

дастлаб «*Ботирлар ва бахиллар*» деб номланган), «*Акрамийаг саргузаштлари*» (1974), «*Яшра институтга кирмоқчи*» (1977), «*Олмос камар*», «*Она лочин одоиси*», «*Қора кўзлар*» (1963-1966), «*Юлдузли тунлар*» («*Бобур*»), «*Авлодлар вадояси*» (**Асар қахрамонлари:** *Хумоюн, Ҳамидовна, Низом, Шерхон, Таҳмаси* (қийин аҳволга тушиб қолган Хумоюнга ёрдам берган шох) ва бошқ.), «*Олмамиз*» (илк очерки, 1953), «*Дил ва тил*» (1974), «*Халқ тили ва реалистик проза*» (1973) каби адабиётшунос сифатида яратган рисоалари ва бошқ.

«Уч илдиэ» романи ҳақида

Пиримқул Қодировни ёзувчи сифатида элга танитган асари - 1955 - 1958 йилларда яратилган «Уч илдиэ» романи бўлди. Бу асарни «*ҳаётимиздаги бурлиқ даврини акс эттирган роман*» дея таърифланган. А. Қаҳҳор бу роман билан танишиб: «*Анча вақтдан бери мен ўзбек адабиётида момақалдироқ гулдуросини эшитмай юрган эдим. Назаримда, мана шу асар адабиётимизга момақалдироқдай гулдурос солиб, чақмоқдай ялтираб кириб келяпти*», - деган эди.

«Уч илдиэ» 50 - йиллар ўрталаридаги тарихий жараёнларни акс эттирган, ўзбек адабиётида шахсга сифинишнинг ноҳуш оқибатларини биринчилардан бўлиб фош этган йирик асардир. Роман воқеалари бир олий ўқув юртида бўлиб ўтади. Асар икки талаба ёшнинг бир-бири билан танишгуви, муҳаббати тасвири билан бошланади, унда ёшларнинг ишқ-муҳаббати, севгидаги адашишлари, янгича ва эскича қарашлар, янгиликнинг тантанаси, таълим-тарбия билан боғлиқ можаролар ҳам қаламга олинади. Бу можаролар ҳам ҳар хил йўллар билан бош масалага-мафкуравий курашларга бориб уланади, қахрамонларнинг бисоти, асосан, ўша бош масалага муносабатда очилади.

Асар қахрамонлари: зиндилар - профессор - ўқитувчилар, аспирант ва талабалар, **Маҳкам** ва **Гавҳар**, Гавҳарнинг отаси - «урилган, номига доғ тушган» тарихчи олим **Тотев**, **Ақбаров**, **салбий образлар:** декан **Ҳақимов** билан **Эшонбоев** ва бошқ.

«Қора кўзлар» романи ҳақида

60 - йилларнинг бошларида ёзилган бу роман қишлоқ, аниқроғи чорвадорлар ҳаётидан олинган, унда нобоп ижтимоий муҳит, сиёсат таъсирида етишган **Ортиқ**, **Давлатбеков** ва **Исмат бобо** каби шахсларнинг хилма-хил образлари яратилган. **Давлатбеков** Ойкўлга раис бўлганда қилган энг катта гуноҳлардан бири шуки, у «*чорвадорликда Американи кўзиб етиб, ўзиб кетамиз!*» деб радиоларда жар солган, газеталарда чиққан. У гушт топшириш режасини икки юз фоиз бажаради ва орден олади. Ўша йили Ойкўлнинг чорваси аввалгидан беш баравар камайиб кетади. Худбинлик, мансабпарастликда **Ортиқ** Давлатбековни ҳам орда қолдириб кетади. Унинг ақидаси - нима қилиб бўлмасин катталарга ёқиш. **Исмат бобо** - Давлатбеков ва Ортиқдан ҳам хавфлироқ шахс. Кузи ожиз бу қария иғво, чақимчилик билан кўп одамларнинг ёстигини қуритган. У ўғли **Холбекни**, куёви **Ортиқни** гуноҳ ишларга йўллайди, иғво - чақув билан келини **Жаннатой** дилини хуфтон, рўзгорини хонавайрон қилади. Романда келтирилган **Мадамийжон** ва **Матсуда** қисмати «Ўтган кунлар»даги Уста Олимнинг мунгли севги саргузаштларини ёдга туширади. Хуллас, асарда 60 - йиллар ўзбек қишлоқларидаги реал ҳаёт акс эттирилган. **Бошқа қахрамонлар:** **Аваз**, **Хулкар**, **Чўлбой** ва бошқ.

«Юлдузли тунлар» романи ҳақида

Пиримқул Қодиров бу роман устида ўн йил (1969-1978) давомида иш олиб борган. «*Юлдузли тунлар*» романига «*Бобурнома*», «*Хумоюннома*» асарлари асос бўлган.

Асарда шоир ва шох **Бобур** ҳаётини тасвирлаш муҳим ўрин тутди. «Юлдузли тунлар» кенг қамровли асардир. Унда Бобурнинг шахсий

хислатлари, оилавий ҳаёти - онаси *Қутлуғ Нигор хоним*га чин фарзандлик туйғуси, онаси *Хонзодабегим*га инилик, фарзандларидан *Ҳумоюн* ва *Гулбадаг*га оталик меҳри, биринчи умр йўлдоши *Ойтабегим* билан ўтказган кўнглисиз давлар драмаси, *Моҳам* билан гаройиб танишув дақиқалари, *Моҳам*нинг *Бобур*га чексиз садоқати, Панипат жангида ҳалок бўлган *Иброҳим Лод*нинг онаси *Малика Байда* (у *Бобур*ни заҳарлашга эришгандан сўнг, икки рақиб рўпара келади. Шунда *Малика Байда* шохдан ўлим кутади, бу билан шох устидан маънавий тантананага эришмоқ, онани ўлимга ҳукм этган шохни эл олдига шарманда қилмоқ истайди, лекин буни сезган *Бобур* уни жазоламай, ўзининг танити шох эканлигини кўрсатади) билан *Бобур* орасидаги муносабат ҳаяжонли, гўл инфодаланган. Адиб бутун асар давомида *Бобур*нинг шох, фотиҳ сифатида қилган шафқатсизликлари унинг энг катта гуноҳи эканлигини доимо таъкиллаб боради. *Бобур тарихчи олим Хондамир* билан суҳбатда дейди: «...ахлдорлар ҳақиқатни билсинлар, бизни фаришта деб ўйламасинлар. Қилган гуноҳларимиз ўзимизга нечоғлиқ оғир тушганидан огоҳ бўлсинлар... Тоғжу-тахт бевафалигини кўндан бери сезиб юрибман. Менга вафо қилса, фақат ёзан асарларим вафо қилмоғи мумкин. Ватанимга ўзим қайтолмасам ҳам асарларим қайтмоғи мумкин. Эндиги орзуим - мен туғилган юртимга қилолмаган фарзандлик хизматимни асарларим қилса...».

Асарда *Бобур* билан ёнма - ён *Шайбонийхон* («имони замон», «халифани раҳмон» дея улуғланган шахс), *Ойтабегим*, *Зухрабегим*, *Хадичабегим*, *Хонзодабегим*, *Гулбадабегим*, *Малика Байда*, *Моҳам*, *Ҳумоюн*, *Қутлуғ Нигорхоним* каби кўплаб тарихий шахслар образи ҳам яратилган. *Зухрабегим* ва *Хадичабегим*га муносабатдаёқ *Шайбонийхон*нинг ўта ёвуз, шафқатсиз, уятсиз, мунофиқ бир кимса экани аён бўлади. *Зухрабегим*нинг босқинчи хон «илтифоти» га умид боғлаб, унинг мактубидаги сохта «севги» изҳорига ишониб ҳузурга келишининг ўзиёқ бу аёл маънавий савияси қай даражада эканини ошқор қилади.

Тарихий манбаларда учрайдиган айрим ном ва фактлардан ёзувчи бутун бошли тирик инсон образи, сюжет йўналишларини яратади. Масалан, романда *Тоҳир* деган образ мавжуд. Унинг ҳам тарихий асоси бор. *Бобур Милво умрининг охирида тоғжу тахтдан воз кечиб, бир гўшада Тоҳир офтобачи билан бирга турмоқчи бўлганини айтади.* Демак, *Тоҳир* унга кўп яхшиликлар қилган, қадрдон бўлиб қолган...

Асарнинг бошқа қаҳрамонлари: *Нусён кўкалдош*, *Қосимбек*, *Хўжа Абдулла*, *Мазидбек*, *Эсон Давлатбегим*, *Шеримбек*, *Ёқуббек*, *Маҳмуд*, *Мулла Фазлиддин*, *Жавҳарий*, *Робия* (самарқандлик бой савдогар - *Фозил тархон* бир ҳамён олтинга сотиб олган андижонлик гўзал) ва бошқ.

П. Қодиров 80 - йилларда «Юлдузли тунлар» нинг мантқиқий давоми саналимиш *Бобур*нинг садоқатли, жасур фарзанди *Ҳумоюн* ва набираси-тарихда «чинакам лаҳо шахс» деб ном олган *Акбар* ҳаёти ҳақида ҳикоя қилувчи «*Авлодлар довоми*» («*Акбар*») романини яратган.

НОСИР ФОЗИЛОВ

(1929 йилда туғилган)

Носир Фозиллов Қозоғистоннинг Чимкент вилоятига қарашли Туркистон туманининг Қорачиқ қишлоғида деҳқон оиласида дунёга келган. У 1949 - 1954 йилларда Ўрта Осие дорилфунунини тугатгач, 1955 йилдан бошлаб «Гулкан» ойнамасида, «Ёш гвардия» нашриётида катта муҳаррир бўлди. Носир Фозилловнинг биринчи ҳикояси 1953 йилда газетада босилган. 1985 йилда унга «Шум боланинг набиралари» китоби учун Фафур Гулом номидаги мукофот, 1986 йилда қозоқ ёзувчиларининг асарларини ўзбек тилига таржимаси борасидаги фаоллиги учун Қозоғистон ёзувчилар уюшмасининг Бейимбет Майлин номидаги мукофоти, 1990 йилда Ўзбекистонда хизмат кўрсатган давлат арбоби унвони, 1991 йилда эса «*Устозлар даврасида*» асари учун Ҳамза

номидаги Республика Давлат мукофоти берилган. Адибнинг бир қатор асарлари қозоқ, туркман, рус ва бошқа тилларга ўтирилган.

Асарлари: «*Оқим*», «*Саратон*» қиссалари, «*Ирмоқ*», «*Том*», «*Кужёл*», «*Қошмат*», «*Куклам қиссалари*» ва бошқ.

ХУДОЙБЕРДИ ТҲТАБОЕВ (1933 йилда туғилган)

Ўзбек болалар адабиётининг кўзга кўринган вакили Худойберди Тўхтабоев 1933 йилда Фарғона вилоятининг Ўзбекистон туманида туғилди. Унинг болалик ва ўсмирлик йиллари уруш даврига тўғри келди, ота-онадан эрта етим қолди. Ёзувчи ўрта мактабни тугатиб, ТошДУ филология факультетининг логика - психология бўлимига ўқишга киради. Талабалик йиллариданоқ бадиий ижода қизиқади. Худойберди Тўхтабоев олий ўқув юртини тугатгач, «Тошкент ҳақиқати», «Қизил Ўзбекистон» рўзномаларида, «Гулистон», «Гулхан», «Шарқ юлдузи», «Еш куч» ойнамаларида, «Камалак» нашриётида ишлади, «*Олтин мерос*» республика жамғармасига раҳбарлик қилди. Адиб ижодининг дастлабки давриданок ҳажвга, кулгига мойил ҳикоя тўпламларини, қисса ва романларини яратди. Унинг биринчи ҳикоялар тўплами «*Шошқалоқ*» 1961 йилда эълон қилинди. Худойберди Тўхтабоев Ҳамза номидаги Давлат мукофоти, «*Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими*» (1982) унвони совриндори, Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1991).

Асарлари: «*Сеҳрли қалпоқча*» (Бу асарда воқеалар қаҳрамон тилидан баён этилган), «*Сариқ девон миниб*» (1968, жами 24 тилга таржима қилинган), «*Сариқ девоннинг ўлими*» (1973), «*Беш болали йиғитча*» (1976), «*Қасоскорнинг олтин боши*» (1981), «*Йиллар ва йўллар*» (1983), «*Сеҳрарлар жанги ёки ширин қовумлар мамлакатида*» (1986), «*Мунгли кўзлар*», «*Сир очилди*» (1964), «*Омонбой ва Давронбой саргузашти*», «*Жаннат одамлар*» (1996), «*Шошқалоқ*», «*Сўжмоқлар*» ва бошқ.

ЎЛМАС УМАРБЕКОВ (1934 - 1994)

Ўлмас Умарбеков 1934 йили Тошкентда туғилган. Ўрта мактабни тугатгач, ТошДУга ўқишга киради ва 1956 йилда уни тамомлайди. Адиб ва драматург Ўлмас Умарбеков 1971 йилдан бошлаб юқори лавозимларда ишлади, *ушбу турки мавзу, турки голий йўналишидаги «Чули проқ», «Уруш фарзанди», «Ез ёмғири» асарлари қиссачилигимиз ютуғи. «Қиёмат қарз», «Шошма кўш», «Курорт», «Аризасига кўра» драмалари театрларда қўйилган, 20 дан ортиқ китоби турли тилларда нашр этилган. 1991 йилда ёзувчига «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» деган юксак унвон берилди.*

Асарлари: «*Одам бўлиш қийин*» (илк романи), «*Севгим, севгим...*», «*Жўра сарқор*», «*Комиссия*», «*Оқар сув*», «*Суд*», «*Ҳаёт қушиғи*» (*ҳикоя қаҳрамонлари: Мирсидиқ Жалилов, Абдуқодир, Дусимбой ота, Ҳатамжон, профессор Власов ва бошқ.* Бу ҳикояда отдан иққилиб икки оғидан ажраган шифокор йиғит образи берилган. Ёзувчи шохи синган, аммо узилмаган наъматак орқали Ҳатамжон Дусимбоевга ишора қилган), «*Фотима ва Зухра*» ва бошқ.

ТУРА СУЛАЙМОН (1934 - 2005)

Шоир Тўра Сулаймон 1934 йил 15 февралда Жиззах вилоятининг Бахмал туманига қарашли Алдашмон қишлоғида туғилган. Отаси Сулаймонқул қулоқ сифатида қамоққа олинади ва у қамоқ муддатини ўтаб қайтгач, 1939 йилда Сирдарёнинг «Малик» деб аталмиш гўшасига кўчиб боради. Шу ерда ўрта мактабни тугатган Тўра бир неча йил чўл мактабларида физика, математика, география каби фанлардан дарс берди. У ТошДУ нинг ўзбек филологияси факультетида сирдан ўқишга кириб, уни 1964 йилда тугатди, Гулистон тумани мактабларида она тили ва адабиётдан дарс бера бошлади. Тўра Сулаймон «Гулистон», «Сирдарё ҳақиқати» газеталарида, 1972 - 1977 йилларда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси Сирдарё вилояти бўлимининг масъул котиби,

1977 - 1981 йилларда адабий маслаҳатчи лавозимларида ишлади. Шоирнинг дастлабки шеърлари 1958 йилда нашр қилинган. У «Ўзбекистон халқ шоири» (1999) унвонига сазовор бўлган.

Китоблари: «Истар кўнгли» (1962, биринчи китоби), «Қорасо» (1965, достон), «Мен қайга борар бўлсам», «Жаҳонғашта» (1970, достон), «Ҳамқишлоқларим» (1973, тўплам), «Илтижор» (1973, тўплам), «Сирдарё кўшиқлари» (1974), «Илтиж» (1976), «Аҳазар» (1976), «Туйбоши» (1977), «Сўзга эслаймак» (1980), «Қорақўзғил» (1981), «Гулташ» (1988), «Сарғило» (1989), «Хирса» (1994), «Жаҳоннома» (1996), «Гул бир ён, чаман бир ён» (1996), «Ёқочди» (1998) ва бошқ.

ЭРКИН ВОҲИДОВ (1936 йилда туғилган)

«Ҳеч иккиланмай, комил ишонч билан айтиш мумкинки, Эркин Воҳидов ўзбек шеърятининг кўрки ва фаҳри. Бу фикрда заррача муболага йўқ».

Озод Шарафиддинов, Ўзбекистон қаҳрамони.

Истеъдодли шоир Эркин Воҳидов 1936 йил 28 декабрда Фарғона вилоятининг Олтиариқ туманида туғилган. Отаси Чўянбой, онаси Розияхон даврининг обрў-эътиборли, маърифатли кишилари эди. Ота - онадан етим қолган Эркин тошкентлик тоғасининг қўлида қолади. 1955 йил ўрта мактабни, 1960 йил ТошДунинг филология факультетини тугатади. 7 - синфда ўқиб юганида «Муштум» журналида биринчи шеъри босилади. Шоир «Ёш гвардия» нашриётида (1960-1963, 1975-1982), Фафур Фулом нашриётида (1963-1970) ишлайди. «Ёшлик» ойномасига бошчилик қилади. Ошкоралик кўмитаси раҳбари, Республика адиблар иттифоқи бошлиғи бўлади. Унинг биринчи шеърлар тўплами 1961 йилда «Толғ нафас» номи билан талабалик йилларидаёқ босилиб чиққан. Эркин Воҳидов болалик хотираларини эслаб: «Уйлаб қарасам, болалик хотираларимнинг кўнчилиги шеърларга, достонларга кўчган экан. «Нидо», «Кўёш маскани» поэмалари, «Болалик», «Оқсоқол», «Болалик экан-да...» шеърлари ўша мурғак тасаввур, илк хотираларнинг меваси бўлган» - деб ёзган эди ўз таржимаи ҳолида. Унинг асарларида шеър ва шоир ҳақидаги қарашлар баён этилган. Шоир Гётенинг «Фауст» асарини таржима қилган (1974).

Эркин Воҳидов «Истадид сайр айламоқни мен ғазал бўстониди, Қулмангиз не бор сенга деб, Мир Алишер ёнида» деб ёзди. Унинг доимий ҳажвий қаҳрамони Матмусадир. Эркин Воҳидов И. Гёте, С. Есенин, А. Блок, М. Светлов, А. Твардовский, Р. Ҳамзатов асарларини таржима қилган.

«Одамларга фақат шеъринг эмас, ўзинг ҳам кераклигингни сезиш - бу катта бахт» - деб ёзган эди шоир ўз таржимаи ҳолида. Эркин Воҳидов «Буюк хизматлари учун» ордени ва «Ўзбекистон қаҳрамони» унвони билан тақдирланган.

Китоблари ва шеърлари: «Юрак ва ақл» (1963), «Менинг юдузим» (1964), «Ёшлик девони» (1969), «Ҳозирги ёшлар» (1975), «Муҳаббат» (1976), «Тирик сайёралар» (1980), «Бедорлик» (1985) каби шеърлий тўпламлари, «Олтин девор» комедияси, «Рухлар исёни», «Нидо» (1965, туннинг қоралиги кузгунининг қанотига ухшатилган), «Истамбул фожияси» каби достонлари, «Ҳозирги ёшлар», «Сирдарё ўлими» (она - замин қисмати ҳақида аламли ўйлар ўз ифодасини топган), «Шовряк», «Ифтихор туйғуси», «Манфаат фалсафаси», «Мажлис қилинг» каби шеърлари, «Илсон», «Ўзбеким» қасидалари, «Палаткада ёзилган достон» (1967), «Чаробон» (1970), «Донинг қимлоқ латиқалари» туркуми, «Кўёш маскани», «Изтироб», «Арслон ўйлатувчи», «Юрагингда макон тутаган кул», «Ватан ветаги», «Шоир шайхон шайхон», «Ватандин яхши ёр бўлмас», «Сайалма» (1986, тўрт жилд: «Ишқ савдоси», «Шеър дунёси», «Умр дарёси», «Кўнгли нидоси») ва бошқ.

«Руҳлар исёни» достони ҳақида

«*Руҳлар исёни*» достонига исёнкор бенгал шоири *Назрул Ислоом* ҳаёти асос қилиб олинган. Достонга унинг куйидаги мисралари эпиграф қилиб олинган:

*Тугилгансан озод, мудом
Озод бўлиб қол!*

Бу асарнинг яратилиши ҳақида шоирнинг ўзи шундай дейди: «*Ёзувчи - шоирнинг вазифаси бирор шахс ҳаёти, саргузаштини шунчалик ҳикоя қилиб беришдан иборат бўлса, дунёда ёзувчиликдан осон ҳунар бўлмасди. Ижодкор ўз қаҳрамони ҳаёти, тақдирини бадиий таҳлил этиши, шу баҳонада ўзининг ҳаёт ҳақидаги кузатишлари, ўй-мушоҳадаларини ўртага ташлаш керак-ку, ахир! Менинг қаҳрамоним - Назрул Ислоом тақдири бу жиҳатдан ғоят бой материал берарди. Мушкул ижодий изланишлар палласи бошланди, достоннинг тайёр илк вариантдан воз кечишга тўғри келди, кўп уринишлардан кейин достоннинг ўқувчиларга тақдим этилган ҳазирги варианты пайдо бўлди». Адиб достоннинг «*Шоир қалби*» бўлимида «*истеъдоднинг табиати исёндир*» деб таъкидлайди, «*Жаҳломат тўғрисидаги рисола*» да эса донишманд улуг ҳакимнинг жаҳоллат ҳукм сурган замонда оломон томонидан сазойи этилиши ва гулҳанда куйдирилишини тасвирлайди.*

НЕЪМАТ АМИНОВ (1937 йилда туғилган)

Неъмат Аминов 1937 йил 17 июлда Бухоро вилояти Ромитан туманининг Питмон қишлоғида темирчи oilасида туғилган. Ўрта мактабни тугатгач, Бухоро педагогика институтининг тарих-филология факультетини (1954-59) битирди, Бухоро вилояти радио эшиттириш комитетида, «*Наштар*» сатирик киножурналида, «*Мунгтум*» журналида ишлади. 1989 йилда «*Шарқ юлдузи*» журналида бош муҳаррир ўринбосари бўлиб ишлади. Ҳозир у «*Мунгтум*» журналининг Бош муҳарриридир. Ёзувчининг дастлабки ҳажвиеси «*Устоз, Аълам*» (1965), биринчи ҳикоялар тўплами «*Икки нуалик обрў*» (1966) дир. Неъмат Аминов Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1992). У *Молвернинг «Сохта оқсуяк», Нушчининг «Вазирнинг жаноб олиялари», Михалковнинг «Думалоқ хат»* ва бошқа кўпгина асарларни таржима қилган. Ёзувчи «*Шакар Дехқон*» таҳаллуси билан ижод этган. Унинг «*Чолболанинг эртаклари*» асари қаҳрамони Умиджоннинг «Бола эмас, дунё кўрган чол», эртакчи бўлишга Улугбек мадрасасида бир кун уқлаб кўрган туши сабаб бўлса, «*Бевафо, вафодор*» эртагида итнинг кутуришига подшо сабабчи бўлган.

Асавлари ва китоблави: «*Қирқ учинчи почта*» (1970), «*Либн ҳовуз хандалари*» (1973), «*Жигари тўқилди*» (1974), «*Тилло табассумлар*» (1977), «*Чинорлар кўмиги*» (1984), «*Елкасиз половон*» (1986), «*Ўғри мунгуча*» (1987), «*Қаҳқаҳа*» (1987), «*Ялама ёрим*» (1988), «*Чолболанинг эртаклари*» (1991), «*Турбийасий соат*», «*Тугилган куним қани?*», «*Одда ҳукми*» (Эртак, унда адолат, мурувват ва эзгулик улуғланган), «*Елғончи фариталар*» (1976-1984) ва бошқ.

БАРОТ БОЙҚОБИЛОВ (1937 йилда туғилган)

Барот Бойқобилов 1937 йилда Самарқанд вилоятининг Ургут туманида туғилган. У меҳнат фаолиятини 1955 йилда ўқитувчиликдан бошлаган. 1962 йил СамДУ ни тугатгач, 1973 йилгача Тошкентда турли нашриёт ва газеталарда муҳаррир, бўлим бошлиғи, бош муҳаррир муовини бўлиб ишлаган. 1974 - 1990 йиллар давомида турли масъул лавозимларда ишлаган. 1990 йил сентябрь ойдан буён «*Мулоқат*» журналининг бош муҳаррири бўлиб ишламоқда. Унинг 40 дан ортқк шеърй китоби, 10 дан зиёд достони chop этилган. Барот Бойқобилов филология фанлари номзоди (1972), Алишер Навоий номи Давлат мукофоти совриндори (1994) ва «*Ўзбекистон халқ шоири*» (1997) дир.

Китоблари: «*Самарқанд сатрлари*» (1962, биринчи шеърй китоби), «*Висола*» (1965), «*Сени излайман*» (1968), «*Самарқанд ушшоғи*» (1970), «*Афросиёб*» (1970),

«Советлар» (1971), «Шарқ камалаги» (1974), «Мени кутмиг, юлдузлар» (1976), «Висол ва ҳижрон» (1987), «Ватан тугроғи» (1982), «Шарора» (1983), «Замон зайла» (1987), «Ким соқил ятайди Ўзбекистонда» (1990), «Мен кинф эмган Ўзбекистон» (100 сонетдан иборат), «Қун ва тун» (1968, Бобур ҳақида шегарий қисса), «Афросиёб ёхуд Самарқанд шажараси» (1966), «Навоийнома» (5 китобдан иборат) ва бошқ.

27 - МАВЗУ. XX АСР АДАБИЁТИ НАМОЯНДАЛАРИ

ШУКУР ХОЛМИРЗАЕВ

(1940 йилда туғилган)

Замонавий ўзбек насрининг забардаст вакилларидан бири Шукур Файзулло ўгли Холмиров 1940 йил 24 мартда Сурхондарё вилояти Бойсун туманидаги Шаҳидлар гузарига дунёга келди. Отаси асли Булунгурлик бўлиб, 1937-38 йилларда Бойсунга кетишга мажбур бўлган. Шукур Бойсундаги ўрта мактабни тугатиб, 1957 йилда ТошДунинг филология факультетига ўқишга кирди. 1962 йилда уни битирди. Шундан сўнг Ташкентдаги бир қатор нашриёт, газета ва журналларда меҳнат қилди. Адибнинг биринчи қиссаси «Оқ отми» (1962) деб, биринчи ҳикояси «Хатарам сўқмоқда» деб номланган. Шукур Холмирзаев ёзувчилар уюшмасининг «Ойбек» мукофоти, Ўзбекистон Давлат мукофоти совриндори. «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» дир (1991).

Асарлари: «Туққиллар» («Буқри тал», 1963. Бу асарни Ш. Холмирзаев талабалик иллари ёзган ва у А. Қажорнинг табриғига сазовор бўлган), «Ун саккизга кирмаган ким бор?» (1964, «ёшлар ҳақида қисса» деб таърифланган), «Тақдир батوراتи» (1968), «Йуллар, йўлдошлар» (1973), «Юр, тоғларга кетамиз» (1976), «Чўлоқ турни» (1978), «Тупроқ кўчалар» (1978), «Қуш тили» (1982), «Қаҳрамоннинг сўнги кумлари» (1984), «Тоғларга қор тушди» (1986), «Абдулла Наби ўғлининг сўнги кумлари» (1983), «Эски, Эминё» (1988), «Булулт тўсган ой» (1997) каби ҳикоя ва қиссалари, «Сўнги бекат» (1976), «Қил кўприги» (1984), «Йўловчи» (1987), «Олабўжи» (1993), «Динозавр» (1996, **қаҳрамонлари:** Маҳкам, Жамолуддин, Шаҳло, Абзал, Тоиров ва бошқ.) каби романилари, «Еввойи гул», «Баҳор ўтди», «Битиктош», «Ятми «Нива»», «Озодлик», «Ўзбеклар», «Ҳаёт абадий», «Оғир тош кўча», «Устоз», «Кўк кўл», «Табассум», «Шудринг шутган бедазор», «Хумор» каби ҳикоялари, «Олис юлдузлар остида», «Қора камар» (1989. **драма қаҳрамонлари:** Хуррамбек, Абдулла Набиев, Хўжа Эшон ва бошқ.), «Зов остида адашув» («Ҳайвонларни, жониворларни ун номлари билан аташмайди, масалан, полвон - айиқ, арғамчи - илон, жондор - бўри» дейилган), «Дарвеш», «Табассум» (1984), «Бодом қишда гуллади» (1985), «Тоғлар орасида» ва бошқ.

«Ўзбек характери» («Ўзбеклар») ҳикояси ҳақида

Ҳикоя 1988 йилда босилиб чиққан. Асарда пахта териш машаққатлари тасвирланган. Ёзувчи ҳикояда қишлоқ ҳаётини пахта теримда ҳашарга борган галаба нўқтан пазари орқали ёриган. Адибнинг асосий мақсади олдий чўпон оиласига муносабат орқали одамларни синовдан ўтказиш, сода, камсукум одамларга хос мардлик, бағрикенглик, беғуборликни улуғлашдир. Ҳикоянинг бош қаҳрамони Эргашбой билан Урмонжон ва Азимжон, Ботир чўпон оиласи билан Эргашбой, Урмонжон ва Азимжон муносабатлари ҳикоянинг сюжетини ташкил қилади.

Ёзувчи асар қаҳрамони тилидан «Сиз ёзувчилар, инжиқ одамсизлар. Яхши одам деганда, албатта сундек оқ, мусичадек беозор одамни» тушунасизлар. Ҳалбуки, унақалар ҳаётда йўқ: ундайлар, менимча ғоя... холос» - дейди. Ботир чўпон ва унинг аёли воқеалар охирида Эргашдан хафа бўлишади. **Ҳикоя қаҳрамонлари кўйидагилар:** Урмонжон, Азимжон, Сапарбой, Мирзағалиб, Эргашбой, Ботир чўпон, унинг хотини, Абдуқодир.

АБДУЛЛА ОРИПОВ (1941 йилда туғилган)

Ўзбекистон халқ шоири, Ўзбекистон қаҳрамони Абдулла Орипов 1941 йил 21 март кунини Қашқадарё вилояти Косон тумани Некўз қишлоғида туғилган. Отаси Ориф бобо оддий деҳқон бўлиб, тўрт қиз ва тўрт ўғилнинг таълим-тарбиясига катта эътибор берган. Абдулланинг болалиги Қўнғиртов этакларида ўтди. 17 ёшида ўрта мактабни олтин медаль билан тугатиб, 1958 йилда ТошДУ филология факультетининг журналистика бўлимига ўқишга кириди. Абдулла Ориповнинг «*Митти юлдуз*» деб аталган биринчи шеърый тўплами 1965 йилда нашр этилган. Шоир наشريётларда, театрда, Тошкент Маданият институтида, Республика ёзувчилар уюшмасида фаолият кўрсатади. Таржимонлик билан шуғулланади. Абдулла Орипов итальян шоири Данте Алигьерининг «*Илохий комедия*» («*Дўзах*» қисмини) ўзбек тилига моҳирлик билан ўтирган, бу асар таъсирида «*Жаннатга йўл*» (1978) драматик достонини яратган («*Фитратнинг «Қиёмат» (1923 йил) номли асари ҳам шу драмага яқин туради*). Шоир асарлари эл ва юрт томонидан муносиб тақдирланмоқда. У Ҳамза номидаги Давлат мукофотига ва «Муножат» тўплами учун Алишер Навоий номидаги Давлат мукофотига сазовор бўлган.

Шоир ўз таржимаи ҳолида шундай ёзади: «*Мен учун энг катта сийлов камтарин ижодимга халқимнинг муҳаббатидир. Бироқ шунга ҳам айтиб ўтишим жоизки, 1981 йилда «Ҳаким ва Ажсал» достоним учун Ўзбекистон Давлат мукофотига ҳамда 1990 йили Ўзбекистон халқ шоири уловига сазовор бўлдим. Режаларим, албатта кўл».*

Абдулла Орипов ҳозирги пайтда Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасига раҳбарлик қилмоқда. Абдулла Қаҳҳор «ёзувчиликка чўдай ёниб кирган» дея, балқар шоири Қайси Кулшев «унинг пайдо бўлиши шеърятимизда байрамдир» - дея Абдулла Ориповга юксак баҳо беришган.

Китоблари ва шеърлари: «*Ўзбекистон*», «*Мен нечун севаман Ўзбекистонни*», «*Болалик йилларим*», «*Умр дуч қиларкан*», «*Сендин йироқда*», «*Ҳали олдидадир гўзал кунларим*», «*Шоубулади тун бўйи шамол*», «*Онажон*», «*Рухим*», «*Ҳайрат*», «*Юзма - юз*» (1964), «*Ҳаким ва ажсал*» (1980, достон Ибу Али Ибн Синога бағишланган), «*Рақсом*» (1988, достонда шўро тузуми «*Бу тузумнинг ярим умри лоф билан ўтган, Фуқаро ҳам усулига кўнликмиш юлт...*» деб кескин фош этилган), «*Ишонч кўприклари*» (тўплам), «*Муножат*», «*Темир одим*», «*Саратон*» (1969), «*Жавоб*», «*Соҳибқирон*», «*Ҳаж дифтари*» (1992, тўплам), «*Хусумат*», «*Тилла балиқча*», «*Дорбоз*» (Унда дорбоз рамзий образ бўлиб, у киприкдаги ёшга, арқон қилич дамига ухшатишган), «*Биринчи муҳаббатим*» (Бунда ҳар бир банд мустақил, ўзига хос қофияланган), «*Она сайёра*», «*Куз хайллари*» («*Унинг қўшиғида, унинг охида Сезаман одамзод қалбин соҳида*» ёки «*Бир ҳикмат ўқийман хахонлардан мен: «Яшагин-у бироқ япроқ бўлма сен»* мисралари шу шеърдан олинган), «*Авлодларга мактуб*», «*Ҳикмат садолари*» (40 ҳадис асосида ёзилган тўплам), «*Аёл*», «*Баҳор*», «*Ўйларим*», «*Илғор ишчи ва қаққон муҳбир қиссаси*» (1968, унда шўро жамиятида хўжақўрсин учун қилингувчи шов-шувлар ва кўзбўямачилик танқид қилинган, асар салкам 20 йил ўтгандан сўнг босилиб чиққан), «*Гелетика*» («*Ташна яшадик биз меҳрга мутоқ, Ишққа, муҳаббатга ташна ўтдик биз, Гоҳ эса кўёидек порлоқ ва йироқ, Ҳаққа, ҳақиқатга ташна ўтдик биз*» мисраларида лирик қаҳрамон ташна бўлган бу ҳақиқат истиқлолга эришиш, ўз ватанининг эгаси бўлиш орузи ва бу орузни ҳайқмай, қўрқмай, очик айта олиш истаги эди), «*Қўрққона*», «*Йиллар армони*» (1984), «*Нажот қалъаси*», «*Юртим шамоли*» (1969), «*Маълумат тошлари*» (1976), «*Сароб*», «*Бедорлик*» (1999), «*Шоир юрағи*» (2003), «*Ўзбекистон байроғи*», «*Танланган асарлар*» (2000-2001) ва бошқ.

Абдулла Орипов шеърлари ҳақида

60 - йилларда Абдулла Орипов «*Мен нечун севаман Ўзбекистонни*», «*Ўзбекистон*» каби шеърларида она - Ватан ва фидойи ватанпарвар образининг

ажойиб намуналарини яратди. 60 - йилларнинг ўрталарида ёзилган «*Тилла билакча*» шеъри адолатга, инсоний баркамолликка чорловчи асардир. Шоири бу шеърга аллегорик кўп маънолик ва кўчма маъноликни сингдиришга муваффақ бўлади. Шеърлати «*айла ҳоусу*», шеър ёзилган даврдаги жамият, туҳумдан чиққан «*тилли билакча*» эса бу жамиятда вояга етаётган янги инсон, янги авлод, унга емиш сифатида берилётган «ташландиқ ушоқ» лар эса фуқароларнинг гоёвий озиғи бўлмиш фирқавий ва шўравий мафкура эди. Тилимизга давлат тили мақоми берилмасдан 15 йил аввал «*Милл йилдирким...*» шеърда «*Сен йўқолган кунинг муҳаббат, Мен ҳам тўти бўлиб қоламан*», деб она тилимиз тақдирини муаммосини кўтариб чиқди. Шоири «*Олажон*» шеъри билан ўзбек адабиётида муқаддас она шарафига абадий ҳайкал қўйди. Абдулла Ориповнинг «*Хайр энда*», «*Муҳаббат*», «*Биринчи муҳаббатим*» сингари шеърлари XX аср ўзбек шеъринининг муҳаббат лирикаси тарихидаги сара асарлар қаторида туради. 80 - йилларнинг иккинчи ярмида ўзбек халқига марказдан туриб совиқ СССР миқёсида «*пахта масаласи*», «*ўзбеклар иши*» қабилдаги жиддий ишволар, туҳматлар уюштирилди. Ҳатто, бир майизни қирққа бўлиб ейишдек бағри кенгликни, ўзи емай дўстига туттишдек меҳмонпарварликни уялмай - нетмай порахўрлик деб атаган кимсалар бўлди. Абдулла Орипов ўзининг «*Жавоб*» номили шеърда: «*Муруват мелигим билмас меҳмоним, Кўзи оч, еб тўймак, беқўлим гадои, Пора бўлибдими бир бурда помим, Пора бўлибдими бир иёла чой?*» деб юқоридиги каби қалби қаттол кимсаларни қаттиқ фош этди. Мустақилликка эришилгандан сўнг шоир «*Фожиа*» шеърда «*Оламда фожиа кўп эрур бироқ, Бунисин алами ҳаддан зиёда. Оҳ, нечоғ даҳшатдир тирик турган чоқ, Умринг оёқ ости бўлса дунёда*» деб ёзди. Унинг «*Юзма - юз*» шеърда «*ўзи ишириб, таомидан бемасиб бўлган, бировларни кийгазиб, ўзи киймаган, юлдузларни кашф этганига қарамай, ўзгалар томонидан аюм деган том олган халқнинг мураккаб ва зиддиятчан тарихи, тақдирини акс эттирилган*». Қуйидаги мисраларда А. Орипов ўзбек адабиётининг даҳоси Навоийни назарда тутган:

*«Беш асрим, назмий саройини,
Титратади занжирбанд бир шер».*

«Жаннатга йўл» драматик достони ҳақида

Абдулла Ориповнинг «*Жаннатга йўл*» драмик достони фантастик ва афсонавий - мифологик мавзу асосида яратилган. Достонда акс эттирилган воқеа-ҳодисалар «*нариги дунё*»да содир бўлади (*Данте Алигерининг «Илоҳий комедия»* си ва *Фитратнинг «Қиёмат» (1923)* ҳикояси қаҳрамонлари ҳам «*дунё*»да ҳаракат қиладилар). Асарда ота - она ҳурмати ниҳоятда улуғланади. Масалан, бу дунёда отасини бир мартагина сансирагани учун етти марта ҳажга борган мўйсафиднинг жаннатга тушмагани айтилади. Шоири Йигит бир қизалоқни сойдаги тошқиндан қутқариб бевақт вафот этган. У тарозибон хузурида гуноҳини тан олади. Тарозибон унга қарата:

*Савоб деган нарса ахир тасодиф эмас,
Этмиш икки томидан у оқиб келгуси,
Яхши одам яхшилигин англамай қолмас,
У виждонни бир вазифа дея билгуси - дейди.*

Йигит аросат даштнинг айланади, жаннат дарвозаси қошига боради, ота - онаси билан учрашади. Йигит ҳаёт тажрибаси оз бўлгани билан оқ-қорани яхши танувчи, айниқса, ҳаёт машаққатларини обдон бошдан ўтказган одам. У дўзахдан даҳшатлироқ ҳодисаларни, кунларни, шайтондан ваҳшатлироқ одамларни кўрган ва чидашга мажбур бўлган. «*Жаннатга йўл*» достонига САДО образи лирик қаҳрамон тарзида берилган бўлиб, илоҳий қудрат деб баҳоланувчи ҳақ ва адолат кучи тимсолидир. Достондаги Йигит образини очинида Дуст, Дуст образини очинида Йигит образи муҳим аҳамиятга эга. Дуст «*у дунё*»да ҳам одамлар ҳақидаги ўз фикрида қатъий туради. Шу Йигитнинг олижаноб ва инсоний қиёфасидаги янги - янги қирралар намоён бўлади:

*Үйлаб қара, тарихда бор ибрат доимо:
Не - не зотлар гар ўзлари топса ҳам тўзим.
Одамзотга кўрмаганлар ёмонлик раво.
Эзуликнинг йўли оғир, серғалва гарчанд.
Юксакларга кўтаради соҳибин бироқ,
Майли, менинг руҳим синиқ, хаёлим парканд,
Ҳис қилурман, эзуликнинг офтоби порлоқ.*

Йигит Дўстга етишмайдиган икки пайса савобни ўз савоблари ҳисобидан беришга қарор қилади. Дўст ҳам шу фикрда эди. Йигит ва Дўст эса ўзи жаннатга кириб, қадрдонини унинг ташқарисида қолдириб кетишни номардлик деб билади. Асарда кимса, ўспирин, қария, хур қиз образларида худди бу дунёдагидек, у дунёда ҳам изғиб юрган игвогар, ўз манфаати йўлида бир-бири билан ит - мушукдан бешбаттар, беор жанжалкашлар, ўйламай гапирувчилар кескин танқид қилинган. Достон ниҳоясида Садо жаннат эшикларини очилганидан хабар бериб, Дўстга ҳам, Йигитга ҳам жаннат ато этажagini маълум қилади.

Шоир ушбу асарда эзуликни имкон борида ёхуд имкон борича рўёбга чиқариладиган ҳоҳиш эмас, амалга оширилиши зарур эҳтиёж сифатида талқин этган.

ЎТКИР ҲОШИМОВ **(1941 йилда туғилган)**

Ўткир Ҳошимов 1941 йил 5 августда Тошкентнинг Думбиробод қишлоғида ишчи oilасида туғилган. У ўрта мактабни битиргач, 1959 - 1964 йиллар мобайнида ТошДУ филология факультети журналистика бўлимида ўқиди. Ёзувчи «Тошкент ҳақиқати», «Тошкент оқишони» каби рўномаларда, Гафур Гулом нашриётида ишлаган. 1985 йилдан бери «Шарқ юлдузи» журналда Бош муҳаррир бўлиб ишлаб келмоқда. У ижодини шеър ва очерклар ёзишдан бошлаган. Ўткир Ҳошимов «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» (1991), Ойбек ва Ҳамза номидаги Республика Давлат мукофоти совриндори, «Буюк хизматлари учун» ордени соҳибидир.

50 - 80 йиллар адабиётида мактаб болаларининг умри пахтазорда ўтаётгани, заҳарли дори сепилган ғўза баргидек эрта хазон бўлаётгани, янги тушган келинчакнинг ҳаётдаги энг ширин дақиқалари оғир меҳнат гирдобида кечаётгани, қишлоқдаги, касалхонадаги, савдо соҳасидаги, олий ўқув юртларидаги, таҳририятдаги адолатсизликлар Ўткир Ҳошимов асарларида зўр ҳаяжон ва изтироб билан қаламга олинган.

Ёзувчининг «Дунёнинг нимлари» қиссасида (**қаҳрамонлари:** *ўрс боланинг ойиси - Зеби хола, сепкялаи хола, она* ва бошқ.) ҳикояларни она образи бирлаштириб туради.

«Урушнинг сўягги қурбони» ҳикоясида эса бир oilада содир бўлган воқеа, яъни Шоикром онасининг қотилига айланиб қолиши тасвирланган. Асарда бу оқшом кетиб, тун оққанда ишдан қайталган, oilасидаги иқтисодий ночорликдан кутулолмаётган, бунинг устига вақтинчалик оғирликка чиқолмай, имон - эътиқодини йўқотган кимсалардан зарар кўрган, қасос туйғуси ақидан устун келган йигит беихтиёр онасининг ҳалокатига сабабчи бўлади.

Асар қаҳрамонлари куйдагилар: Шоикром, Хадича, Шонемъат, она.

Асарлари: «Пулат чавандоз» (1962, биринчи китоби), «Одамлар нима деркин...», «Шамол эсаверади», «Икки қарра икки беш», «Баҳор қайтмайди» (1970), «Дунёнинг нимлари» (1981) каби қиссалари, «Нур борки, соя бор» (1979, асар қаҳрамони Шерзод Тешабоевнинг касби журналист эди), «Икки эшик ораси» (1986), «Тунда кечган умрлар» (афғон уруши мусибатлари ҳикоя қилинган) романилари, «Қатағон», «Нисон садоқати», «Тўйлар муборак» драмалари, «Урушнинг сўягги қурбони», «Муҳаббат» ҳикоялари, «Қалбильга қулоқ соя» (1973), «Узуи кечалар» (1975), «Кўёш тарозиси», «Дафтар ҳотимасидаги битиклар», «Тераклар янроқ ёзди», «Дехқоннинг бир куйи», «Қазарлар»,

«Бировнинг ташини», «Сиздан уғил, биздан бугил», «Чўл ҳавоси» (1963) ва бошқ.

МУҲАММАД АЛИ (1942 йилда туғилган)

*Яна келдим, эй Тарих бобо,
Сендан яна талаб қилурман.
Ўз ҳаққимни қилмоқни даъво -
Ҳақиқатнинг йўли билурман.*

Муҳаммад Али.

Тарихий мавзудаги асарлари билан ўзбек адабиёти тараққиётига ўзига хос ҳисса қўшиб келадиган шоир Муҳаммадали Аҳмедов 1942 йилнинг 1 мартида Андижон вилоятининг Шаҳрихон туманига қарашли Бепғул қишлоғида туғилди. У илк шеърини 3 - синфда ўқиб юрганида ёзган. Урта мактабни тугатгач, Муҳаммад Бекобод заводида ишчи бўлиб ишлади, тинимсиз ижод қилди. Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси йўлланмаси билан Москвадаги Жаҳон Адабиёти институтида ўқийди, ўқшени тамомлаб Тошкентдаги Фафур Ғулом нашриётида ишлайди. Шоир шеърларида тарихий мавзу етакчилик қилади, у китобхонларни тарих ёрдамида тарбиялашга, қалбларга ажодларимиздан мерос бўлиб қолган инсоний туйғуларни сингдиришга интилади. Муҳаммад Али шу кунгача жуда кўп шеърий китобини нашр эттирди. Унинг насрдаги биринчи асари эса «*Сарбадорлар*» романидир.

Муҳаммад Али филология фанлари номзоди (1992), Ўзбекистон халқ ёзувчиси (1992) ҳамда моҳир таржимондир (Буюк ҳинд эпоси «*Рамаяна*» ни ўзбек тилига ўтирган) ва ҳок.

Асабляни: «*Машраб*» (1966, достон), «*Фазодаги ҳислар*», «*Шафақ*», «*Оталар юрти*», «*Авон чечаклар*», «*Достонлар*», «*Ҳаёт садоси*» (1975), «*Оқ нур*» (1977), «*Нилчи ҳақида эртақ*» (1976), «*Илҳом париси*» (1980), «*Бокқий дунё*» (1981, шеърӣ роман), «*Севсам, севмасам*» (1983), «*Соз*», «*Ўз - ўзини аглаб ет*» (1988), «*Дустлик йўли*», «*Омиқ бўлмай Ҳақ дийдорлик курса бўлмас*» (1992), «*Тумбаздаги нур*» (1967, достон), «*Улуғ салтанат*» (2003), «*Абадий соғинчлар*» (2004, роман-хроника) ва бошқ.

ЗОҲИР АЪЛАМ (1943 йилда туғилган)

Зоҳир Аълам 1943 йил 23 июнда Тошкент шаҳрининг Баландамичит маҳалласида зиёли оиласида туғилган. Урта мактабни тугатгач, Тошкент трактор заводида ишлаб, ТошДУ нинг журналистика бўлимида кечки таҳсил олди. Адиб ўз таҳаллусини бобосининг мартабасидан олган. «Аълам» - энг билимли, шариат қонуллари тўғри бажарилишини назорат этувчи олим деган маънони билдиради. Зоҳир Аълам кўпгина нашриётларда ва бошқа жойларда фаолият юритди, ижод билан шуғулланди. У таржимон сифатида болгар адиби Павел Васильевнинг «*Тусиқ*», «*Учамлар*» каби қиссаларини, рус шоири Сергей Залигиннинг «*Комиссия*» романини ўзбек тилига ўтирган.

Китобляни: «*Бахтли билет*» (1972, илк ҳикоялар китоби), «*Муқаддима*» (1978), «*БАМ манзуралари*» (1978), «*Кийик кўзи*» (1981) ҳикоялар тўплами, «*Ота ўғитлари*» (1985, ҳужжатли қисса), «*Зарб*» (1987), «*Сой*» (1967), «*Афандининг қирқ бир намунаси*» (1988, пьеса) ва бошқ.

ОМОН МАТЖОН (1943 йилда туғилган)

*Мен шеър ёзсам,
Энди уни қогозга эмас,
Анов ял-ял ёнаётган утга ёзаман.*
Омон Матжон.

Шеърларнинг турли жанрлари ва услубий йўналишларида муваффақият билан ижод қилаётган, туйғуларининг самимийлиги, тилининг ширадорлиги, ифодасининг таъсирчанлиги билан ажралиб турадиган шоир Омон Матжон

1943 йили Хоразмнинг Кўҳна Гурлан туманида туғилган. Ўрта мактабни битириб, монтерлик қилади, армия сафида бўлади, Самарқанд Дорилфунунида таҳсил олади. 1969 йилда ўқишни тамомлаб, Ғафур Гулом нашриётида бўлим бошлиғи, «Ёшлик» ойномасида бош муҳаррир ва бошқа лавозимларда ишлаб келмоқда. Омон Матжон 1993 йилда «Ўзбекистон халқ шоири» унвонига сазовор бўлган.

Китоблари ва шеърлари: «*Очиқ деразалар*» (1970), «*Карвон қўнғирғи*» (1973), «*Кўём совети*» (1974), «*Елаётган дароҳт*» (1977), «*Ярадор чақмоқ*» (1979), «*Ҳаққун қичқирғи*» (1979), «*Сени яхши кўраман*» (1981), «*Дароҳтлар ва гўёлар*» (1984), «*Галламатдиган вақтлар*» (1986), «*Миле бир ёғду*» (1989), «*Ўртамизда бирешла олма*» (1990), «*Кун йўли*» (1993), «*Иймон ёғдуси*» (1994), «*Сайлалма*» (1997), «*Ардиҳва*» (2001) каби китоблари, «*Паҳлавон Маҳмуд*», «*Беруний*» драмалари, «*Чўлдағилар*» дoston - хроникаси, «*Аму*», «*Она деган сўз*», «*Сиралим*», «*Турпаалар*», «*Уи учкичи эшик*» (Беруний фаолияти таърифланган), «*Кўрдим: Шукур Бурдон...*», «*Кўтиқ*», «*Кайси йил кукалмада - Жайхун бўйида*», «*Энг сўнгги хазина*» каби шеърлари ва бошқ.

РАУФ ПАРФИ (1943 - 2005)

*Майлига ҳайқирай иймоним ҳаққи,
Кўкларга ёлбориб солайин уввос,
Мен фақат Туркистон аталган ёрқин
Бир бутун юртимни истаيمان, холос.*

Рауф Парфи.

Рауф Парфи (тахаллуси - *Ўзтурк*) 1943 йил 27 сентябрда Тошкент вилоятининг Янгийўл туманига қарашли Шўралисой қишлоғида туғилган. Отаси Парфи Муҳаммадин саводли бўлиб, Фарғонанинг Водил қишлоғидан шўролар қувғини туфайли Шўралисойга келиб қолган. Онаси - Сакинахоним Исабек қизи ҳам асли Фарғонадан эди. Рауф 1958 йилда 8 - синфни тугатгач, ўқишни Янги йўл шаҳридаги кечки мактабда давом эттирди, меҳнат фаолиятини бошлайди. Шоир 1960 - 1965 йилларда ТошДУ нинг филология факультетини тамомлаган (диплом ололмаган). Рауф Парфи газеталарда, Кинематография давлат кўмитасида, Ғафур Гулом нашриётида, Ўзбекистон Ёзувчилар уюмисиди, шу уюшмадаги Тарғибот марказида, «Жаҳон адабиёти» журналида (1997 - 1999) ишлади. Рауф Парфи «Ўзбекистон халқ шоири» дир (1999). У 1992 йилда халқаро Маҳмуд Қонғарий совринига сазовор бўлган.

Рауф Парфи Байроннинг «*Майфред*», Нозим Ҳикматнинг «*Инсон манзаралари*», Маҳмуд Ҳодийнинг «*Озодлик лавҳалари*» («*Алвоҳи интибоҳ*»), Карло Каладзенинг «*Денгиз хаёли*», А. Дюманнинг «*Уч сарбоз*» ва бошқа асарларни ўзбек тилига ўтирган.

Асарлари: «*Карвон йўли*» (1969, биринчи шеърй китоби), «*Акс - садо*» (1970), «*Тасвир*» (1973), «*Хотирот*» (1974), «*Кўзлар*» (1976), «*Қайтиш*» (1981), «*Сабр дароҳти*» (1986), «*Сукунат*» (1989), «*Тавба*» (2000) каби тўпламлари, «*Сукунат*» (1991), «*Адашган руҳ*» дostonи, «*Ҳижрат*», «*Мен ёлғизман*», «*Пағанага олоқ қор ёғар*», «*Она Туркистон*» (1992), «*Туркистон руҳи*» (1993), «*Сайлалма*» (1993), «*Тонг ошмоқда*», «*Шоир*», «*Хато қилди*», «*Чўлмон*», «*Ёлғир ёғар*» (бунда ёлғир илҳомнинг рамзи) каби шеърлари, «*Абдуллажон*» марсияси ва бошқ.

ТОҲИР МАЛИК

(1946 йилда туғилган)

Ўзбек фантастик адабиёти тараққиётига сезиларли таъсир кўрсатаётган ижодкорлардан бири Тоҳир Малик 1946 йил 27 декабрда Тошкенда зиёли оиласида туғилган. Таниқдир ўзбек адиби ва таржумани Мирзаалон Исмоилий Тоҳир Маликнинг тоғасидир. Ўрта мактабни тугатгач, кундузлари қурилишда ишлайди, кечкурунлари ТошДУ нинг журналистика факультетида ўқийди. У мактабларда ўқитувчилик қилди, нашриётларда, рўнома ва ойномаларда, радио -

телевидение кўмитасида, Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида ишлади. Ёзувчи кўпинча фантастик, ىльмий - фантастик ва саргузашт йўналишида ёзди.

Адабиёти: «*Ҳикмат афандининг ўлими*» (1971, *биринчи асари*), «*Заҳарин гўбур*» (1978), «*Салом йўли элчилари*» (1979), «*Чоррахта қолган одиллар*» (1985), «*Қалдирғоч*» (1987), «*Бир куча, бир кеча*» (1988), «*Алездо, Болалик*» (1989), «*Сунгги ўқ*» (1990), «*Чархнамак*», «*Шайтанамо*», «*Мурдалар завармайди*лар», «*Фалак*» (*Али Қўшчи «Батлимуси Даврон» деб таърифланган*) ва бошқ.

АЗИМ СУЮН (1948 йилда туғилган)

Азим Суюн 1948 йил 22 февралда Самарқанд вилоятидаги Накурт қишлоғида туғилган. Болалиги Нурота тизма тоғларининг қўйида ўтди. Отаси чўпон бўлган. Унинг биринчи шеъри 15 ёшида чоп этилган. Азим Суюн ТошДўнинг журналистика факультетини тугатгач, Фафур Ғулом номидagi Адабиёт ва санъат нашриётида меҳнат фаолиятини бошлаб, Ўзбекистон Матбуот Давлат Кўмитасида, Республика Ёзувчилар уюшмасида, «*Ҳақ сўзи*», «*Ўзбекистон овози*» ва «*Голос Узбекистана*» газеталарида фаолият юритди. Азим Суюннинг биринчи шеърий тўплами «*Менинг осмоним*» (1978) номи билан нашр этилган. У 1992 йилда Туркияда ўтган «Туркий улуслар адабиётида туркий тил» анжуманида Туркия Ёзувчилар бирлигининг мукофоти билан тақдирланган, бутунжаҳон шоирлар Конгресси аъзоси, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган Маданият ходимидир.

Китоблари ва шеърлари: «*Зарб*» (1979), «*Заман тақдари*» (1981), «*Ҳаёлот*» (1984), «*Зиё йўли*» (1986), «*Жазо*» (1987), «*Олис тоғлар*» (1989), «*Куйганим - суйганим*» (1992), «*Қаро кўзлик сепки*» (1994), «*Сайлаяма*» (1997) каби китоблари, «*Сарбдорлар*» фожiasi (1994), «*Ўзлик*» (1999), «*Шарқ ҳикмати*» (2000), «*Ўзбекюрт*» (2005), «*Эй дўст*» (2005), «*Ўзбекистон*», «*Бир томчи суз дегизга айланган кеча ёки илорат*» каби дostonлари, «*Баҳодирнинг қилчи*», «*Оқ ва қора*», «*Тутқун*», «*Баҳодирсиз келар арғумоқ*», «*Дашт турғий*», «*Дарада*» каби шеърлари ва бошқ.

28 - МАВЗУ. XX АСР АДАБИЁТИ НАМОЯНДАЛАРИ

ҲАЛИМА ХУДОЙБЕРДИЕВА (1947 йилда туғилган)

Эҳтиросли шоира Ҳалима Худойбердиева 1947 йил 17 майда Сирдарё вилоятининг Боёвўт туманида туғилган. Отаси - Уматқул Худойберди ўғли борбон эди. Онаси - Шарофат Хонназар қизи бўлажак шоира 2 ёшлиғида вафот этди, шундан сўнг унга холаси Қаршигул Хонназар қизи оналик қилди. Урта мактабни тугатиб, 1968 - 1972 йилларда ТошДўнинг журналистика факультетида, 1975 - 1977 йилларда Москвадаги Горкий номидаги Жаҳон адабиёти институтининг Олий курсларида ўқиган, 1985 йилдан бошлаб салкам 10 йил мобайнида «Саодат» ойномасининг бош муҳаррири лавозимида ишлади, «Еш гвардия» нашриётида ва бошқа кўпгина жойларда фаолият юритди. Ақром Қаримназаров ва Зулфияни ўз устозлари деб билади. 1990 йилда шоирага «Муқаддас аёл» тўплами учун Ҳамза номидаги Давлат мукофоти, 1991 йилда эса «Ўзбекистон халқ шоираси» унвони берилди.

Шоиранинг шеърлари қатор хоржий тилларга таржима қилинган. Унинг русчага таржима этилган шеърлари «*Гордость*» (1976), «*Белое яблоко*» (1979), «*Решимость*» (1985) номли тўпламлари Москва ва Тошкентда босилди. Ҳалима Худойбердиева қирғиз, тожик, рус, япон, татар шоирлари ва драматургларининг бир қанча асарларини ўзбек тилига таржима қилган. Атоқли шоира Зулфия сўзлари билан айтаганда, Ҳалима Худойбердиева «*Тўйғун уйлар, тошқал ҳислар куйчаси*» дег. Ҳозирги вақтда шоира «Санаъ» журналида бош муҳаррир ўринбосари лавозимида фаолият юритмоқда.

Китоблари ва шеърлари: *«Илк муҳаббат»* (1969, биринчи тўплами), *«Оқ олмалар»*, *«Чамал»*, *«Сунъи тоғларим»* (1991), *«Бобо кўёш»*, *«Иссиқ қор»*, *«Садоқат»*, *«Хуррак ўти»*, *«Бу кунларга етганлар бор»*, *«Тумариснинг айтгани»*, *«Туркистон онаси»*, *«Юрагининг оғриқ кутталари»*, *«Сайрам бахши айтишлари»*, *«Ҳандикутдан нола келди»*, *«Бегим, сизни табиат...»*, *«Дорилмомон кунлар келди...»*, *«Шукчаки»*, *«Иякиж»* (достон) ва бошқ.

ТОҒАЙ МУРОД

(1948 - 2003)

Тоғай Мурод (Менгноров) ўзбек миллий адабиётининг ноёб вакилидир. У 1948 йили Сурхондарё вилоятининг Денов тумани, Хўжасоат қишлоғида туғилган. 1966 йилда 13-урта мактабни тугатиб, шу йили ТошДУнинг журналистика факультетига ўқишга кирган. 1972 йилда Тоғай Мурод ўқишни тамомлаб, республика радиосида ишлай бошлаган. У 1973 - 1974 йилларда армия сафида хизмат қилди, 1976 йилдан бошлаб «Ўзбекистон физкультурачиси» газетасида, 1982 йилдан «Фан ва турмуш» журналида хизмат қилди. 1985 - 1987 йилларда Москвадаги Жаҳон адабиёти институтида ўқиб келди. Тоғай Мурод ўз ижодини *«Юлдузлар мангу ёнади»* (1976) қиссаси билан бошлаган бўлиб, унинг биринчи романи *«Оталдан қолган далалар»* (1993) асаридир. Бу асар ҳақида муаллиф *«Мен ўзбек халқига ҳайкал қўймай!»* деган. Бу асар рамзий бўлиб, унда бутун умр кетмон чопиб, мустахлак юртда қосаи оқармай келган ўзбек халқи сиймоси Деҳқонкул образи тинимсиз тасвир этилади. Ижодкор истеъдодли таржимон ҳамдир. У 1974 - 1975 йилларда *Жек Лондоннинг «Бойнинг қизи»* драмасини ва кўпгина ҳикояларини, 1989 йили *Э.Сетон - Томсоннинг «Бовоим йўрғи»* китобини ўзбек тилига таржима қилган.

Асарлари: *«Ойдинда юрган одамлар»* (1980), *«Момо ер кўнраги»* (1985), *«От кишига оқимон»* қиссалари, *«Бу дунёда ўлаб бўлмайдми»* ва бошқ.

МУРОД МУҲАММАД ДУСТ

(1948 йилда туғилган)

М. М. Дўст 1948 йилда Самарқанднинг Жом қишлоғида туғилган. У ТошДУ ни тугатгач, Москвада Адабиёт институтида тахсил олади. Сўнгра «Ўзбекфильм» киностудиясида, «Шарқ юлдузи» ойномасида фаолият кўрсатади. Унинг ижоди 70 - йилларда ҳикоялар ёзишдан бошланган.

Асарлари: *«Қайдасан, қувонч садоси»* (1976, илк ҳикоялар тўплами), *«Мустафо»*, *«Истеъфо»*, *«Дашту далаларда»*, *«Галагана қиссалари»*, *«Чоллардан бири»*, *«Бир тойчоқнинг кўли»*, *«Галагеллага қайтиш»* (1983), *«Лолазор»* (1988) ва бошқ.

«Лолазор» асаридаги (қаҳрамонлари: *Яхшибой чўпоннинг ўғли Назар, Калонкул буюқчининг ўғли Хорун, Ошно, Мухсина хоним, Курбоний, Авалбек, оламни булдуруққа бостириш ни хомхаёл қилиб юрган саводсиз Хотам Шўро») воқеаларини табиатга қараб гоҳ Назар Яхшибоев ўйлари тарзида, гоҳ ҳалол ёзувчи Саидкул Мардон кундаликлари шаклида ўқиймиз.*

ШАВКАТ РАҲМОН

(1950 - 1996)

XX аср ўзбек шеъриятининг ўзига хос вакили, миллатпарвар шоир Шавкат Раҳмон 1950 йил 12 сентябрда Ўш шаҳрида туғилган. Отаси Раҳмонберди ва онаси Офтобхон асли Шаҳрихонлик эдилар. 1966 йил ўрта мактабни битиргач, икки йил кетма - кет ТошДУ нинг филология факультетида ўқишга хужжат топширади, лекин танловдан ўта олмади. Матбуатда Москвадаги Адабиёт институтига танлов эълон қилинган, ўз шеърларини юборди ва танловдан ўтди. У ерда тенгдошлари *Ҳалима Худойбердиева, Мурод Муҳаммад Дўст, Собит Мадалиев* каби адиблар билан ёнма - ён сабоқ олади. 1975 йилда ўқишни тугатиб, Тошкентга келади ва бир қатор нашриётларда муҳаррирлик қилади. Шавкат Раҳмон 1996 йил 2 октябрда узоқ давом этган оғир касалликдан сўнг вафот этди.

1996 йилда шоирга «Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими» унвони берилди, вафотидан сунг «Сайланма» си (1997) нашр қилинди.

Асарлари: «*Ривия лажалар*» (1978), «*Юрак қарралари*» (1981), «*Очид кулар*» (1984), «*Гулаётган тоғ*» (1985), «*Уйғоқ тоғлар*» (1986), «*Хўсо*» (1987) каби шеърйй китоблари, *Федерико Гарсиа Лорка шеърлари таржумалари* ва бошқ.

УСМОН АЗИМ (1950 йилда туғилган)

Усмон Азим - ҳозирги ўзбек шеърятининг энг ёрқин намоёндаларидан бири. У Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманида туғилган. Усмон Азимов нафақат шоир, балки «*Жоду*» ҳикоялар тўплами, «*Кундузсиз кечалар*», «*Бир қадам ёй*», «*Алломининг қайтиши*» сингари пьесалар, «*Севги*», «*Алломинг*» каби кинофильмлар сценарийларининг ҳам муаллифи сифатида машҳурдир.

Асарлари: «*Иисовия мушукли*» (1978, биринчи тўплами), «*Ҳалат*» (1979), «*Оқибат*» (1980), «*Отражение*» (1983), «*Дарс*» (1987), «*2 апрель*» (1988), «*Бахтиёт*» (1988), «*Уйғолим азоби*» (1991) каби шеърйй тўпламлари ва бошқ.

ШАРОФ БОШБЕКОВ (1951 йилда туғилган)

«Дар бир ёзувчининг қандайдир ўзигагина хос жиҳати бўлади. Кимдир сюжет топишга уста, кимдир ноёб характерлар яратишга моҳир, бошқалари асар воқеаларини зарарона теримда теги йўқ. Менинг энг яхши кўрган кўролим - юмор.»
Шароф Бошбеков, 1991 й.

Шароф Бошбеков 1951 йилда Самарқандда туғилган. У адабиётга 70 - йилларнинг ўрталарида кириб келди. Адиб адабиётнинг мураккаб жанрларидан бўлган драматургияда ижод қилади. Шароф Бошбековга 1990 йилда Ҳамза номидаги Республика Давлат мукофоти берилди. Шароф Бошбеков «*Қасосия дунё*» қисқа метражли фильм ва «*Чархалак*» телесериалининг сценарийсини ҳам ёзган.

Асарлари: «*Г» варианты*» ҳикояси (1981), «*Жумбо*» ҳажвийси (1986), «*Гурур*» ҳажвий ҳикояси (1982), «*Тутов узган тулпарлар*» (1983), «*Эшик қоққан ким бўлди?*» (1987) каби комедиялар, «*Эски шахр савромлари*» (1988), «*Темир хотин*» (1989) каби жиддий комедиялар, «*Тўқир эшик*», «*Тикансиз тилратиканлар*», «*Чароғболар*» каби пьесалар ва бошқ.

ХУРШИД ДАВРОН (1952 йилда туғилган)

Шоир 1952 йил 20 январ куни Самарқанд вилояти Самарқанд туманидаги Чордара қишлоғида хизматчи оиласида туғилган. 1977 йилда Тошкент Давлат дорилфунунининг журналистика факультетини тугатган бўлиб, ҳозирги кунгача «*Камалак*» нашриётида хизмат қилади. Унинг илк шеърлари 1976 - 77 йиллардан бошлаб чоп этила бошлаган. Катта адабиётга кириб келиши устоз шоир Эркин Воҳидов оқ йўли билан бошланади. 1979 йили биринчи ва иккинчи китоблари: «*Қадрдон кўш*», «*Шаҳрдоғи олма даракти*» босилиб чиқди.

Китоблари ва шеърлари: «*Тулғи боғлар*» (1981), «*Учиб борамиз қушлар билан*» (1983), «*Тумарсининг кўзлари*» (1984), «*Балаликнинг осози*» (1986), «*Қадрдо*» (1987), «*Палёт одилокой янни*» (1989) каби шеърйй тўпламлари, «*Самарқанд хаёли*» (1991), «*Соҳибқирон навариси*», «*Шаҳидлар шаҳи*» каби тарихий ҳиссалари, «*Мирзо Улуғбек*», «*Бобуршо*», «*Ариқчи*» сингари пьесалари, «*Ветан ҳақида етти револют*» туржуми, «*Бир нарча ер*», «*Подаркуш*» шеъри ва бошқ.

Шоирнинг «*Подаркуш*» шеъри куйидаги мисралар билан бошланади:

*Самарқанд шахрининг бир чеккасида
Қабр бор - одамлар юз буриб ўтар.
Унда Абдуллатиф ётар, дейдилар,
Дейдилар: «Бу ерда падаркуш ётар.»*

МУҲАММАД ЮСУФ (1954 - 2001)

Муҳаммад Юсуф 1954 йил 26 апрелда Андижон вилоятининг Марҳамат туманидаги Ковунчи қишлоғида деҳқон oilасида туғилган. Ўрта мактабни тугатган. Республика Рус тили ва адабиёти институтида ўқиб, уни 1978 йилда битирган. Шоир 1978 - 1980 йилларда Китобсеварлар республика жамиятида, 1980 - 1986 йилларда «Тошкент оқшоми» газетасида, 1986 - 1992 йилларда F. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида, 1992 - 1995 йилларда «Ўзбекистон овози» газетасида, Ўзбекистон Ахборот агентлигида ишлаган, 1995 - 1996 йилларда Давлат ва жамият қурилиш академиясида ўқиди. 1997 йилдан бошлаб Ўзбекистон Ёзувчилар Уюшмаси раиси Уринбосари лавоимида ишлади. М. Юсуф Ўзбекистондаги энг ёш халқ шоири (1998) ҳисобланади. Унинг дастлабки шеърлари «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» рўзномасида 1976 йилда chop этилган эди. Бевақт ўлим шоирни орамиздан олиб кетди.

Китоблари ва шеърлари: «Танниш теракалар» (1985, биринчи тўплами), «Булбулда бир гапим бор» (1987), «Илтижо» (1988), «Уйқудам қиз» (1989), «Ҳалима эмам аллалари» (1989), «Ишқ кемаси» (1990), «Кўнглимда бир ёр» (1990), «Бевафо кўн экан» (1991), «Эрка кийик» (1992), «Осмонимга олиб кетаман», «Кумуш», «Коклининг ким кесди», «Алдов», «Туркман қили», «Юр, Муҳаммад, кетдик бу ердан», «Елғоч ёр», «Қора қуёш» (достон) ва бошқ.

Муҳаммад Юсуф «Мен ўз билганимдан қолмадим» шеърини шеър ва шоирликни шундай англайди:

*Кувроқ бул дейишди. Ёлғон ҳам керак,
Жиндак хушодам ҳам, қулоқ солмадим.
Оқни оппоқ кўрдим, қорани - қора -
Мен ўз билганимдан қолмадим*

МИРЗО КЕНЖАБЕК (1956 йилда туғилган)

*На ижод, на довруқ - истак-нажотим,
Дилларни поклайин ноҳақ шубҳадан:
Буткул сабми қолсин менинг ижодим,
Фақат озод бўлсин шу халқ, шу Ватан!*

М. Кенжабек.

Мирзо Кенжабек 1956 йил 20 февралда Сурхондарё вилояти Сарийосиё туманидаги «Меҳнат» қишлоғида oddий меҳнаткаш oilасида туғилган. У 1963 - 1973 йилларда ўрта мактабда, 1974 - 1979 йилларда ТошДУ нинг журналистика факультетида ўқиган. Шоир Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмасида, Президент девонида масъул лавозимларда ишлаган.

Мирзо Кенжабек таржимон сифатида Пушкиннинг «Евгений Онегин» шеърини романини, Фаридиддин Атторнинг «Тазкират ул - авлиё» китобини (1997) ва яна бир қатор исломий асарларни ўзбек тилига ўтирган.

Китоблари: «Адамгай мактублар» (1982, биринчи шеърлар тўплами), «Қуётга қараган уй» (1983), «Мушавот» (1986), «Шарқ тили» (1988), «Баҳорим еллари» (1991), «Муҳаббатнинг йўли хатарли», «Ҳасрат китоби», «Хайрлашу», «Қурултой нотикларига», «Ҳақиқат» ва бошқ.

ҲАЙРИДДИН СУЛТОНОВ (1956 йилда туғилган)

Адиб 1956 йил 18 январда Тошкент вилояти Қибрай тумани, Тузил қишлоғида oddий меҳнаткаш oilада дунёга келган. 1963 - 1973 йилларда Паркент қишлоғидаги 42 - ўрта мактабда, 1973 - 1978 йилларда ТошДУ нинг журналистика факультетида ўқиган. Ҳайридин Султонов аввал «Гулистон», «Ешлик» каби ойномаларда ишлаган, F. Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриётида хизмат қилган. Ҳозирда Ўзбекистон Республикаси Президенти девонида хизмат қилмоқда.

Алиб «Чангак», «Мозийдан бир саҳифа» каби видеофильмлар ҳамда «Тушларимда кўриб йиғлайман» каби бадиий фильмнинг сценарий муаллифи ҳамдир. Хайриддин Султонов моҳир таржимон бўлиб, А. Сент-Экзюпери, Ю. Нагибин, С. Алексеев, В. Шукшин кабиларнинг асарларини ўзбек тилига таржима қилган.

Асарлари: «Саодат соҳили», «Ёзнинг ёлғиз ёдори», «Ажойиб кўнларнинг биринчи» каби қиссалари, «Кўём барчага баробар» (1980), «Бир оқшом эртаги» (1983), «Онамнинг юрти» (1987), «Умр эса ўтмоқда» (1988), «Бобурнинг тушлари» (1992), «Бобурийнома», «Кўнгл озодадир», «Ғулмогардин» ва бошқ.

«Саодат соҳили» қиссаси ҳақида

Бу қиссала тасвирланган воқеалар 1530 йилда - Бобур ўлимидан бир неча ой олдин Агра шаҳрида бобурийлар саройида бўлиб ўтади. Тонкентлик олим Султон Муҳаммад Ҳофиз Тошкандий (тахаллуси - Ҳофиз Кўнли) бир қатор Шарқ мамлакатларини айланиб, Бобур саройидаги бой кутубхонага мутолаа қилиш мақсадида аюб-уқубатлар билан Агра шаҳрига етиб келди. Шогирди Биноқул йўлда ҳалок бўлади. Бобур Ҳофиз Кўйкийни очик кўнига билан кутиб олади ва Боғи Нурафшон деб атагани боғнинг кўнчиқар томонидаги хос хужралардан бирини аjoyиблаштириши. «Эх, саитанат Не бўлса Оллоҳдан! Шу саитанат миннати умр бўли оёғимга китан бўлди, муродимга гоа» - дейди Бобур. У «Англадимки, бу улкан ширнинг ёлғиз жисмларини буйсундир олур жанман, руҳларини шитот штирчиқка ҳариз қудратим етмас экан». - деган ҳулосага келади. Ҳофиз Кўйкий саодат соҳили ҳақидаги фикри билан Бобурнинг ватандан йироқлик дардини янгилайди. Бобур «иоҳлик миннатидан холос бўлиб», ватанига қаландар бўлиб қайтишни орзу қилади. Лекин бу орзу ушаламайди.

СИРОЖИДДИН САЙИД

(1958 йилда туғилган)

Сирожиддин Сайид 1958 йилда Сурхондарё вилоятининг Сарисийё туманида жойлашган Қундажуво қишлоғида туғилган. «Орзу» деб номланган биринчи шеърлар китоби 1975 йилда нашр этилган. Шоир бармоқ вазнида ҳам, аруда ҳам барабар маҳорат билан қалам тегартади. Унинг ўзига хос истеъдодига ширканинг халқона йўллари ҳам, фалсафий тўлқинлари ҳам, ҳажвий ирмоқлари ҳам гоат яқиндир.

«Ватанин урганиш» шеърдан парча:

Мен кўксимда қумдай ёнган
Ёдларга видео айтаман.
Ёлғирларингда кетаман,
Ватан Ватан. Ватан. Ватан.

Қанча гамга мақбар дилим,
Мақбар кўрсам қақрар дилим
Ёнган булур жон ила тан
Ватан. Ватан. Ватан.

МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ ДАВРИ АДАБИЁТИ

ҲОЗИРГИ АДАБИЙ ЖАРАЁН

90 - йилларнинг ўрталарини Шўро давлатида кескин сиёсий ўғаришлар юзига келди. Ўзбек адабиётида ўнлаб ижодкорлар мероси қайта нашр этилди. илмий-эстетик таҳлилга тортилди. 80 - 90 - йиллар оралиғида А. Ориповнинг «Ранжком», Омон Матжоннинг «Кўш йўл», «Нега мен?», У. Азимнинг «Оқнадар», М. Юсуфнинг «Қора кўём», И. Отамуродовнинг «Узоқлашаётган оғриқ», М. Муродовнинг «Чақмоқ издан», Э. Шукрунинг «Ибтидо хатоси» каби ўнлаб достонлар, Абдуқайҳор Иброҳимовнинг «Пуч», Шукруллонинг «Унсиз фарёд», Ҳамид Ғулومнинг «Бир миллион фожиаси», Ҳайдар Муҳаммаднинг «Хотинлар «гани» дан чиққан хаягома» каби драма ва комедиялари чоп этилди.

Тарихий мавзуда ҳам бир қатор янги асарлар ёзилди. Туроб Тулаинг «Нодирабегим», Саалхиддин Сирожиддиновнинг «Тумарис», Шукур Холмирзоевнинг «Қори камар», Шўхрат Ризоевнинг Навоийнинг «Садди

Искандарий достони асосида яратган **«Искандар»** пьесалари шулар жумласидандир.

Ҳозирги давр адабий жараёнида куйидаги ижодкорлар муҳим ўрин тутали:

Шеърингла: *А. Орипов, Э. Воҳидов, Р. Парфи, О. Мамжон, У. Азмон, М. Кенжабеков, И. Отамуродов, Э. Шукур, А. Қутбиддин* ва бошқ.

Абдували Қутбиддиннинг «Изоҳсиз луғат» номли достони ўзбек адабиётининг жиждий ҳодиса бўлган асардир. **«Изоҳсиз луғат»** достони ўзида ижтимоий ва шахсий руҳий кайфиятни яхлит, табиий синтез шаклида акс эттира олгани билан айниқса қимматлидир. Бунга шоир қандай эриша олган? Бу саволга энг тўғри жавоб ҳам асарнинг ўзида бор:

*Эртадан кечгача тоатим-ибодатим сўзга,
Итоат кунгилга, муҳаббатим гулга.*

Ҳаёлим фариштадай Кибриё авжлари сари бошлайди

А. Қутбиддиннинг ушбу асари 80 - 90 - йиллар адабиётинида анъанавий дostonчилик намуналаридан барча жиҳатлари билан фарқ қиладиган, зоҳирий воқеалар тизими сюжет чизигини ташкил қилмай, балки шоир тафаккури ва ҳис - туйғулари алмашувидан пайдо бўладиган руҳоний яхлитлик кузатиладиган асардир.

Назира: *А. Мухтор («Чодирхаёл», унда миллий ва маънавий манқуртлик ҳолати тунроқ ва кум остида қолиб кетган ўрадаги одамлар руҳияти орқали ифодаланган), Ш. Холмиров («Кук депгиз»), Х. Султонов («Ғуломгардиш», «Кунгла озодадир»), Э. Азамов («Богболалик Кукладони», «Жавоб»), Х. Дўстмуҳаммад («Жажман», унда эрксизлик ва иқтисодий-маънавий талоғ тарихи бозорда пайдо бўлган еб-ташиб тўймас номаълум маҳлуқ - Жажманга оломоннинг муносабати шаклида қайта яратилган, «Оромкурси» (бу асардаги образлар рамзийликка эга. Асар қаҳрамони сирли ижтимоий-сиёсий кучлар томонидан «келажаги порлоқлар» руҳиятига қиртилган, агар қўйилган талабларга сўзсиз бўйсунса, давлат бошқарув поғоналари бўйлаб жуда тез ўсуви режалаштирилган аспирант йиғит Куклам Тонғотаровдир. Қиссада оромкурси рамзи фақат амал-этибор тимсоли бўлибгина қомай, балки наслага аралаша бошлаган инсон эрксизлиги, маънавий - руҳий куллиги, қиёфасизлигининг яхлит тимсоли этиб гавдалантирилган), Н. Отахонов («Оқ бити оқтомлари»), О. Отахонов («Учинчи қаватдаги сариқ дераза», бу ҳикояга Рембонинг «У сарсон изларди ўзини ўзи» деган мисраси эпиграф қилиб олинган), Н. Эшонқулов («Маймуя етаклаган одам», «Куюя», «Тобут», «Хароба маҳар суварати» сингари ҳикоялари), Ш. Хамроев («Суратдаги аёл»), Т. Мурод («От китилган оқтом», «Отамдан қолган далалар»), М. М. Дўст («Истеғфо», «Лолазор», унда «оламни булдуруққа бостириш»ни хомхаёл қилиб юрган саводсиз Хотам Шуро, Ошно, Мухсина хоним, Қурбоний, Аввалбек каби образлар берилган. Асардаги Ошнода юз берадиган қиёфа эволюцияси, Мухсина хонимдаги турмушда ҳам худди саҳнадагидек қиёмига етган ижрочилик маҳорати, «мен бир оддий ўзбек қизи» деб бошланувчи олмавий хўрликни тўтидай такрорлашга ўратилган Қурбонийнинг аввал нистафурушликдан мамлакатга донғи кетган машғалга айлантирилиши-ю, сўриб шираси талом қилинган бевақт, жимгина (бирок ниҳоятда фожиали тарзда!) ҳаёт шамининг сундирилиши, дурагай пушт, дурагай руҳ ва кайфият кишиси бўлган Аввалбек характерларининг тақдим этилиши катта янгиликдир) ва бошқ.*

Замонавий романчилигимизнинг энг жиждий ютуқлари, шубҳасиз, Мурод Муҳаммад Дўстнинг **«Лолазор»** ва Тоғай Муроднинг **«Отамдан қолган далалар»** асарларидир.

Драматургияда: *А. Иброҳимов, Шукрулло, Ҳ. Ғулом, С. Строжиддинов, Ш. Холмиров, Шухрат Ризоев* ва бошқ.

Умуман, ўзбек адабиёти ҳозирги кунда услуб жиҳатдан ранг- баранг бўлиб, катта ютуқларга эришмоқда.

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

29 - МАВЗУ. ЖАҲОН АДАБИЁТИ НАМОЯНДАЛАРИ

АЛИ БОБО ВА ҚИРҚ ҚАРОҚЧИ ХАМДА КАНИЗ МАРЖОНА ҲАҚИДА МУФАССАЛ ҲИКОЯТ («Минг бир кеча» туркумидаги эртақлардан)

Шарқ халқларининг истеъдоди, ақл - заковати билан яратилган «Минг бир кеча» туркумига кирувчи «Али бобо ва қирқ қароқчи...» эртагини катталар ҳам, кичиклар ҳам севиб ўқийди. «Минг бир кеча» туркумидаги эртақларнинг асосини VIII асрда эроний халқлар орасида кенг тарқалган «*Минг афсона*», «*Хазор афсона*» туркумидаги эртақлар ташкил этган. Кейинчалик бу асарлар форс-тожик тилидан араб тилига таржима қилинган ва Шарқу Фарбда кенг тарқала бошлаган. Бағдодлик адиб *ал - Яхтӣғӣрӣ* (942 йилда вафот этган) «*Минг афсона*» намуналари асосида ўзининг «Минг кеча» номли туркум эртақларини яратишга киришган. У эртақлар сонини мингтага етказишга интиланган, бироқ бор - йўғи 480 та эртақни жамлай олган. «Минг бир кеча» туркуми фақат XVII асрга келиб ҳозирги қўринишда шаклланган ва тўталган асар сифатида кенг тарқала бошлаган.

«Минг бир кеча» да Шаҳризода гомонидан айтилган эртақлар ўз мазмуни, қаҳрамон ва персонажлари силсиласи, тасвир услуби нуқтани назаридан фарқ этса-да, қолишловчи ҳикоя тарзида битилган, ягона мақсадга бўйсундирилган. Жумладан, унда *ҳанд Силдбод*, *туркий Али бобо*, *эроний Шаҳризода*, *Шоҳнома*, *Баҳром*, *Рустам*, *Ардашер*, *Шоҳур*, *араб халифа Хорун ар-Рашид*, *вазир Жаъфар*, «*бир соатлик халифа*» *Абулҳасан* ва ҳоказо халқларга мансуб эртақ қаҳрамонларининг саргузаштлари ҳеч қимми бепарқ қолдирмайди. «Али бобо ва қирқ қароқчи...» эртағиша Али бобо хонадон аъзоларининг тақдирини, уларнинг қароқчилар кирдиқорларига қарши олиб борган курашига тегишли воқеа-ҳодисалар гоёғ қизилқарли йўсинда тасвир этилади. Уз фазилашларига кўра Маржона эртақдаги энг жозибали ва ибратли образлардан биридир.

«Али бобо ва қирқ қароқчи...» эртагини ўзбек тилига Абдул्ला Қаҳҳор меҳр-муҳаббат билан ўгирган. Эртақдаги тилсим номи «Сезам»дир. Куйидаги сўзлар ҳам шу эртақдан олинган: «*Пул нишонга тегадиган ўқ ва сўзи ўткир дало*» - деган экан машойихлар... «*Сирни сақламоқ автӣғӣлар хиллатидир*».

Эртақ қаҳрамонлари: *Али бобо* («*Бирон дирҳами, бирон динори, уй-жой ва мулки бўлмаган фақир бир аёлга уйланган, отасидан қолган меросни қисқа муддат ичида сарф қилиб бўлган, шундан кейин муҳтожлик ва қашшоқлик мизаққатини тортган, тирикчилик қилгани чора тоналмай гаранг бўлиб қолган*» қаҳрамон), *Қосим* (очкўзликдан ҳалок бўлади, у хазинани умарини учун 10 та эмек ва ҳар бир эмекка иккитадан бўйи сандиқ осиб борган. Қосимнинг жасади ғасолларга кўрсатилмай дафн қилинган), *Қосимнинг хотини* (Али бобонинг толиб олган бойлигига дастлаб унинг ҳасади келади), *Чўри қиз Маржона* (Қосимнинг *чўриси*, *қароқчилар сардорини рақс пайтида пичоқ уриб ўлдирган. У эртақдаги энг фаол қаҳрамон. Эртақда тасвирланишича, у «Шоҳона кимхобдан нимча кимиб олган ва ўзига оро берган, турли қимматбаҳо тошлар билан зийнат берилган олтин қимар белини қисиб турар эди. Унинг бошида имжу билан зийнатланган дурра, бўйидаги зумрад, ёқут, забаржад ва маржон аюрдех кўжрақларига тунуб турар, бу зийнатлар ўзига ниҳоятда ярашган, чеҳраси баҳрнинг илк табассумига ўхшар эди», «Бу жорая бензир, унинг ўхшашини йўқ, ҳар итга моҳир, хизматга қамил, барча санъатдан хабардор, латофат, зарофат ва фаросат мислидир...»), *қароқчилар сардори*, *Фидий қароқчи* (шаҳарга савдогар қиёфасида келган биринчи қароқчи), *Алдулғабдон* (шаҳарга келган иккинчи қароқчи), *Шийх**

Мустафо (тўрт пора қилиб ташланган Қосимнинг жасадини бутлаб берган, «анча ёшга борган, ўрта бўйли, хумкалла, соқал-мўйлови узун қаушдўз»), Нилчи (табиб), Муҳаммад (Али бобонинг ўғли, эртақ охирида Маржонани никоҳига олган. Қароқчилар маҳе этилгач, Алибобо хазинага ўғли Муҳаммад билан билан боради) ва бошқ.

СОФОКЛ

(милоддан аввалги 496 - 406)

Софокл қадимги Юнонистон (Греция) нинг Эсқилдан кейинги иккинчи буюқ фожианаписи саналган. Шоир эраимиздан олдинги 496 - йилда Афина яқинидаги Колон шаҳрида бадавлат оиллада туғилган, ёшлигида яхши таҳсил кўрган. У Афинанинг ижтимоий ва сиёсий ҳаётида фаол қатнашган. Софокл умри давомида 120 дан ортиқ асарлар яратган. Шулардан 7 таситгина бизгача тўлиқ етиб келган: «*Шоҳ Эдип*», «*Антигона*», «*Электра*», «*Филоклет*», «*Трахинлик аёллар*», «*Аякс*», «*Эдип Колонда*». Софокл Эсқил аъёналарини давом эттирган, трагедияни тантанали қўшиқ шаклидан драмага айлантириш ишига катта ҳисса қўшган. «*Шоҳ Эдип*» ва «*Антигона*» фожаларини ўзбек тилига *Асқад Мухтор* таржима қилган.

«Шоҳ Эдип» трагедияси ҳақида

Бу трагедияда тақдир азал ҳукмининг қудрати кўрсатилган. Эдип (*«товони ишишан» деган маънони англатади*) ўз отасини ўлдириб, ўз онасига уйлانган бўлиб чиқади. Қўнлардан бир қуни шаҳарга ўлат ёғилади. Бунинг сабаби, қўнлар сўзича, шаҳарда Лайнинг қотили борлиги, то уни топиб жазоламагунларича, ўлат давом этаверар эмиш. Эдип бу қотилни излатиб, ҳар томонга чопар юборади. ниҳоят, Тиресий исми Фолбин жаҳл устида Эдипга «*Ўша қотил - ўзингсан!*» деган гапни айтади. Эдип бу воқеадан даҳшатга тушади, икки кўзини ўйиб ташлайди. Норасида қизларининг тақдирини ҳам тоғаси, ҳам қайниси Креонтга топширади. Бундан 25 аср олдин ёзилган бу асар ҳозир ҳам ўз қимматига эга.

Асарнинг асосий қаҳрамонлари: *Лай (Фива вилоятининг шоҳи), Эдип (Лайнинг ўғли, подшо), Иокаста (Эдипнинг онаси), Креонт (Иокастанинг укаси), Полиб (Корин вилоятининг шоҳи, Эдипни асраб олган одам), Тиресий (фолбин), Фивон, Хор (юнон трагедияларида сахнадаги воқеаларни муаллиф тилидан изоҳлаб турувчи).*

КОНФУЦИЙ (Кун-цзи)

(милоддан аввалги 551 - 479 йиллар)

Конфуций - қадимги хитой мутафаккири, сиёсий арбоб, конфуцийликнинг асосчиси. У милоддан аввалги 551 - 479 йилларда яшаб ўтган. Лици князлигида амалдор бўлиб хизмат қилган, Хитойда биринчи марта хусусий мактаб очган. Конфуций 30 йилдан зиёд турли лавозимларда ишлаган. Унинг асосий қарашлари «*Сўхбатлар ва муҳокамалар (мулоҳазалар)*» (хитойча Лунь юй ёки Лунь юй) китобида баён этилган. Ривоятларга кўра у милоддан илгари 722 - 481 йиллар бўйича «*Чунсуй*» - «*Баҳорлар ва кузлар*» деган йилнома тузган, қўшиқ ва ривоятларни тўплаб нашр этган. Конфуций таълимоти асосида *жэнь (инсонпарварлик)* тушунчаси ётади. Унинг китоби фақат Чин эмас, бутун Шарқ халқлари донишмандлигининг ажойиб намунасидир. Милоддан аввалги II асрга келиб Конфуций таълимоти Хитойдаги расмий дин - Конфуцийликка айлантирилган. Конфуций «*фалсафа ўқитувчиси*» деган сўзларнинг фамилия мақомини олган шаклидир. Конфуций «*Ҳикमतлар*» и машҳурдир.

Конфуций ҳикматларидан:

Устоз айтарди:

- *Ўқин ва ўқиганларингни доим такрорлаб турин, - ахир бундан ҳам гўзалроқ нарсa борми!*

Ҳикмат: *Кўрқоқлик - нима қилиш лозимлигини била туриб, уни қилмаслик.*

РУДАКИЙ (IX - X асрлар оралиги)

Абу Абдуллоҳ Жаъфар ибн Муҳаммад Рӯдакий айрим манбаларга кўра 100 минг, бошқаларига кўра 1 млн. 300 минг мисра шеър ёзган адиб сифатида машҳурдир. Аммо бизгача уларнинг 2000 мисрасигина етиб келган. Рӯдакий «*Одамун-шувур*» («*Шоирларнинг Одам Атоси*») деган ном билан шухрат қозонган. У форс - тожик шеъринидаги рубоийлар тараққиётида улкан ҳисса қўшган. Рӯдакий IX асрнинг 50 - 60 йилларида Панжруд қишлоғида (ҳозирги Панжакент яқинида) туғилган. X асрнинг 40 - йилларида вафот этган. У ёшлигидан бошлаб чанг чалиш, кўшиқ айтиш ва бадий ижод билан шуғулланган Рӯдакий Самарқанд мадрасасида таҳсил олган, кейинчалик Сомонийлар саройига хизматга олинган. Аммо ҳариган чоғида у саройдан қувилади. Ривоятлар унинг хур фикрлиги учун кўзларига мил тортилганидан хабар беради. Яна ривоятларга кўра сомонийлар амири Наср II (914 - 942) Ҳиротда зиёратлар ичюла юрaverали. Кўртни соғинган аъёнлар амирга таъсир кўрсатишни Рӯдакийдан илтимос қилишади. Шунда Рӯдакий бир зиёрат чоғида ўзининг машҳур «*Буйи жуйи Муъайен олд ҳаме*» («*Димоғимга Муъайен аригининг ҳидлари уриди*») деган қўшиғини чангда ижро этади. Кўшиқдан амир шунчалик таъсирлнчлики, ялангоёқ ҳолда отта сакраб миниб, Амударё кечювига қараб йўналади.

Гўрлик ва рубоийларнинг дастлабки ижодкори ҳам Рӯдакий бўлган деган фикрлар бор. Форс - тожик поэзиясидаги рубоийлар тараққиётида Рӯдакийнинг улкан хизматлари борлиги аён.

Асарлари: «*Қарамк ҳақидаги қасида*» си, бир қанча рубоийлари, «*Калла ва Дилла*» достонининг 1000 мисраси, «*Модари май*» («*Май онаси*») қасидаси, «*Силбадинома*», «*Арос* - ул - нафос» достонлари ва бошқ.

АБУЛҶОСИМ ФИРДАВСИЙ (941 - 1025)

Абулҷосим Фирдавсий она - Ваган учун филоий юзлаб баҳодирлар образини яратган форс - тожик адабиётининг улкан шоиридир. У 941 йилда Эроннинг Тус шаҳри яқинидаги Бож қишлоғида ўртаҳол деҳқон оиласида туғилган. Бўлажак шоирнинг отаси Тус ҳокимининг «*Фирдавс*», яъни «*Жаннат*» номи биле бордон бўлган. Фирдавсий дастлаб қишлоғидаги диний мактабда, сўнг Тус шаҳри мадрасаларида таҳсил олади. Отаси вафотидан сўнг боғбонлик қилади. Шарқ халқлари тарихини зўр завқ билан ўрганачи, кўҳна ривоятларни ёзиб олади. Айтишларича, Хуросон ҳукмдори Маҳмуд Ғазнавий шоирга «*Шоҳнома*» («*Шоҳлар ҳақидаги китоб*») ёзишни топширади ва асардаги ҳар бир мисра учун бир динор олгин танга берилши ваъда қилади. Ҳукмдор ваъдасидан тониб, шоирга 120 донна қумуш танга беради. Фирдавсий бундан ғазабланиб, бу тангаларнинг бир бўлагини ҳаммом ходимига, бир қисминни шарбат сотувчига ва яна бир бўлагини пулни олиб келган мулозимларга тақсимлаб беради, Маҳмуд Ғазнавийни хасислик ва пасткашликда айбловчи хажвия ёзади. Шоир қувғинда юради. Ироққа кўчиб бориб, Бағдодда «*Юсуф ва Зулейха*» достонини ёзади. У 1025 йилда ўз она қишлоғида вафот этади. Рухонийлар унинг жасадини мусулмонлар мазорига қўйдирмаганларидан сўнг, уни ўзининг боғига дафн этадилар.

«Шоҳнома» асари ҳақида

Бу асар 30 - 35 йил меҳнат самараси бўлиб, 60 минг байтдан иборат. Асар дастлаб Абу Мансур Дақиқий томонидан «*Худойнома*» («*Гуштак*») деган ном билан ёзила бошлаган. Бироқ у асарнинг минг байтчасини ёзган пайтда кули томонидан ўлдирилган. Бу ишни Фирдавсий давом эттиради. Асарда қарийб 4000 йил ичида Эрон заминида ҳукмронлик қилган 4 та сулолага мансур 50 подшоҳ ҳаётига тегилши воқеа-ҳодисалар ўз аксини топган. «*Шоҳнома*» дан зодим ва қонқўр Заҳроқ («*шомшоир*, елкасидан илон ўсиб чиққан») ҳақида, «*Рустам ва Сухроб*» ҳақида ва шу каби кўпгина достонлар ўрин олган. Асар қаҳрамони *Рустам* Шагоднинг макр - ҳийласидан ўлади. Асардаги *Зол Зар*,

Рудоба, Сухроб, Гударз, Гев, Тус, Ҳожир, Гурдофарид, Ҳумой, Манижа сингари қаҳрамонлар ҳам ер юзида адолат тантанаси учун курашадилар. «*Зол ва Рудоба*» ҳамда «*Биласон ва Манижа*» дostonларида чинкадам байналмиллатлик ғоялари илгари сурилади. Фирдавсий «*Исфотийёр*», «*Ун икки муҳораб*» дostonларида, айни са, мамлакатнинг бутунлигига таҳдид солувчи, ўзаро уруш чиқариш учун баҳона изловчи шоҳлар, шаҳзода ва лашкарбошиларни қаттиқ қоралайди. Шарқ адабиётида биринчи бўлиб, Искандар мавзусини ҳам Фирдавсий қатамига олган.

«Шоҳнома» да *пешводийлар, касбийлар, атқонийлар ва сомонийлар* каби сулолар тарихи ҳақида сўз юритилган. Ундаги паҳлавонлар, шоҳлар, амалдорлар, лашкарбошиқлар, олиқлар, санъаткорлар, хунармандлар, деҳқонлардан иборат бир неча юз персонажларни қуйидагича таснифлаш мумкин:

а) *мифологик образлар*: Қазомарс, Хушанг, Тахмурас, Жамшид ва бошқ.

б) *афсонавий қаҳрамонлар*: Сом, Нармон, Зол, Рустам, Гев, Бижон ва бошқ.

в) *тарихий персонажлар*: Искандар, Баҳром Гур, Маздак, Ануширвон, Хусрав Парвиз ва бошқ.

Фирдавсийнинг «Шоҳнома» дostonлари сюжети асосида *нмле «Заҳрон марон» (Ғози Юнус), «Сивёуш»* сингари саҳна асарлари яратилди. Шоирнинг бу асари илк бор 1682 йилда *Мулла Хомуш охун - Хомуший* томонидан ўзбек тилига таржима қилинган. Орадан бир қанча вақт ўтгач, *Мулла Нодир Муҳаммад Бухорий «Шоҳнома»* нинг ўзбекча насрий вариантини яратган. XX асрнинг 70 - йилларида *Ш. Шомуродов, Ж. Жабборов, Назармат* каби ўзбек шоирлари томонидан шеърый йўл билан таржима қилинган.

«Рустам ва Сухроб» дostonи ҳақида

Бу асар «Шоҳнома» даги энг қайғули дostonлардан биридир. Унда Рустам ўзининг машҳур оти Рахш билан овга чиқиб Турон ўлкасига бориб қолади. У чарчаб дам олади, овланган қулонни пинириб ёйди, сўнг ухлаб қолади. У ердан ўтаётган туронлик сипоҳийлар Рахшнинг ўғирлаб кетишади. Қўзини очган Рустам отини тополмай пнеда йўлга тушади ва Саманган шаҳрига бориб қолади. Саманган шоҳи уни иззат-иқром билан кутиб олади ва зифат бошлайди. Бу орада шоҳнинг қизи Тахмина Рустамни яхши кўриб қолади. Рустам ҳам унга кўнгили қўяди ва уйлашади. Орадан бир оз ўтиб Рустам ўз юрти - Сейистонга отланади. Бу пайтда унинг оти Рахш қайтариб берилган эди. Кетар чоғида у Тахминага бир гавҳар бериб, уни туғилажак фарзандига, агар қиз бўлса сочига, ўғил бўлса қўлига тақиб кўйишни айтади. Рустам юртига қайтади. Тўққиз ойдан сўнг Тахминанинг кўзи ёриб, ўғил туғилади. Унга Сухроб деб ном беришади:

*Бир ой ўтиб бир ёш улғайди ўғил,
Мисоли Рустаму Сом ё Золи эл.
Уч ёшда майдонни этди у талаб,
Бешида паланга чиқар тиж қараб.
Ким билан ун ёшда авар қилса жанг,
Бўлди ҳар паҳлавон ҳоли голт танг.*

Кунлардан бирида Сухроб онасидан аждоқлари ким, отаси кимлигини сўраганда онаси унинг билагига Рустам бериб кетган гавҳарни тақиб кўяди ва устаси Достон фарзанди эканлигини айтади. Сухроб отасини кўриш иштиёқида сафарга отланиб, Рахш зотидан бўлган Қулунни танлайди. Сухробнинг довуғи Афросиёбгача бориб етади. У макқордик билан уруш оловини кўзгайди. Сухроб Эронга қарши жангга отланади. Жанг майдонида ота - бола бир - бирини танимасдан тўқнаш қолади. Отаси жангга устун келиб ўглининг кўксига ханжар уради. Улимни олдидан Сухроб ўзини танитади. Рустам дарду ҳасратлар ичида қолади:

*Улимни ўлдирдим қариган чоғим,
Илдизин қуритдим, шу юрак доғим.
Тўғимдан уз ўғлим таслим этди жон,
То қиёмат унга йиғлагай осмон!..*

...Мендекни кўрганми дийдаи жаҳон,
Гудак тепасида бўлсам зўравон.
Кесилса буларди ҳар икки қўлим,
Қаро ер сари йўналса йўлим.

Фирдавсий ҳикоятларидан:

Подомликдан ёмонлик келади фақат,
Подонга ёндашма, босмасин гафлат.

Икки дўст тураркан елкама-елка,
Тоғларни ҳам осон айлайди тилка.

Ёмонга қўшилма, бўлурсан ёмон,
Қаросин юқтирар доимо қозон.

Тугрилмидан келиши ҳамма яхши от,
Зериқидан фойда кўрмади бир зот.

КАЙКОВУС

(XI аср)

Усурулмаалий Кайковус ибн Искандар ҳижрий 412 йил (милодий 1021 - 1022) да бой - бадавлат оялада туғилган. У Каспий денгизининг жанубий қирғоқларида яшаган «гилюн» қабиласидан бўлган. Бобоси Шамсулмаалий Қобус қаҳри қаттиқ, бироқ ўқимини амалдорлардан бўлган. Кайковус зиёли кишилардан бўлиб, мусиқа ва тиббиёт илмида анча муваффақиятлар қозонди, панҷ-насиҳат тарзида битилган «Қобуснома» асарни билан мангуликка дахлдор сиймолар қаторидан ўрин олди.

Муаллиф бу асарни ўз ўғли Гилоншоҳга бағишлаб, дастлаб «Насиҳатнома» деб атаган, кейинчалик бобоси шарафига «Қобуснома» номини берган. Бу асар ҳижрий 475 йилда, милодий 1082 - 1083 йилларда ёзилган бўлиб, 44 бобдан иборат. «Қобуснома» асари мазмунан жуда кўп ва инсон учун зарур масалаларни қамраб олган. Бу асар 1702 - 1705 йилларда турк тилига, 1786 - 1787 йилларда Рашидий томонидан уйғур тилига, 1881 йили Носирий томонидан татар тилига ҳамда XIX асрдаёқ инглиз, фаранг, олмон, рус тилларига таржима қилинган. 1860 йилда «Қобуснома» ўзбек тилига биринчи марта Отаҳай томонидан таржима қилинди. Адабиётшунос олим Собутой Долгимовнинг катта сазй - ҳаракатлари билан бу асар 1965, 1973 ва 1986 йилларда нашр этилган.

Асардан нарсалар: «Эй фарзанд, билгилки, ақл юзасидан фарзандага ота-онани иззат ва ҳурмат қилиш вожибдур, нединким унинг асли ота ва онадур...»

Бас, агар ақлинг бўлса, ҳунар ўргангил, нединким, ҳунарсиз ақл - босиш тан, суратсиз бадандекдур. Ундоққим дебдурлар: ал-адаб - суратил ақл (одоб - ақлнинг ингикосидир).

НОСИР ХУСРАВ

(1004 - 1088)

Носир Хусрав Қабидиён (ҳозирги Тожикистон) да туғилиб, Туркистон, Афғонистон, Ҳиндистон, Хижоз, Кичик Осиё, Сурия, Арабистонда бўлди. Унинг «Сафарнома» асари ана шу сафарлар натижасида бунёд бўлган. Шунингдек, адибнинг «Зод ал-мусофирин», «Важҳи дин» («Диннинг қиёфаси»), «Жами ал-ҳақматайн» («Икки ҳикмат уйғунлиги»), «Севдатнома» китоблари ҳамда «Девон»и машҳурдир. Бу асарларда у фақат диний - фалсафий муаммоларнигина эмас, шғор ахлоқий - тарбиявий фикрларни ҳам олға суради. Шейрларида юксак инсоний фазилатларни улуғлаш асосий ўрин тутди.

УМАР ҲАЙЁМ

(1040 - 1123)

Файласуф, математик ва астроном, моҳир касиб ҳамда рубоий жанри тараққиётини янги босқичга кўтарган шоир Умар Ҳайём 1040 йилда Эроннинг Нишопур шаҳрида туғилди. Унинг асл исми *Абулфатҳ Умар бини Иброҳим* бўлиб, Ҳайём унинг лақабибдир. Ҳайём - «Ҳайём» («чодир») сўздан олинган бўлиб, «чодирдўз» маъносини беради. Умар Ҳайём қадим Туркистоннинг Балх, Бухоро, Самарқанд каби илму фан марказларида таълим олган, 1079 йилда календарь ишлаб чиққан, бутун сонларнинг илдиэини топишини жорий этган.

ХІХ асрнинг иккинчи ярмида инглиз шоири Хералд Фитсжералд шоирнинг рубойларини таржима қилиб нашр эттирган. Олимлар Ҳайём рубойлари сонини 172 тадан 252 тагача деб белгилайдилар. Шоир шеърларида *«май»* Аллоҳга, ҳаётга, инсонга муҳаббатнинг тимсолидир. Қуйидаги рубойда *ҳаёт абадийлиги, инсонлар уткинчилиги* асосий ғоя сифатида ифодаланган:

*Кекса, ёш - ҳаётга ҳар кимки етар -
Ҳаммаси изма - из бирма - бир ўтар.
Бу дунё ҳеч кимга қолмас абадий,
Кетдилар, кетамиз, келишар кетар.*

ШОТА РУСТАВЕЛИ

(ХІ аср)

Шота Руставели грузин шоири бўлиб, ҳаёти ва ижоди ҳақида старли маълумот йўқ. Унинг *«Йуларс терисани ёппаган наҳавон»* достони ХІІ асрнинг 80 - йиллари билан ХІІІ асрнинг биринчи ўн йиллиги ўртасида яратилган. Грузин малikasi Тамара (1184-1213) ва унинг эри Давид Сосланига бағишланган. Бу асар Жаҳон адабиётининг дурдоналаридан бири. Асарда қахрамонлик, дўстлик, чин инсоний муҳаббат улуғланган, ватанни чет эл боққинчилари ҳужумидан ҳимоя қилиш зарур деган ғоя илгари сурилган. Турли халқ вакиллари - *Автадил* (араб), *Тарзэл* (Ҳинд) образлари талқини орқали халқлар ўртасидаги дўстлик мадҳ этилган. Бу асарни ўзбек тилига Мақсуд Шайхзода ва Миртемир таржима қилган.

САЪДИЙ ШЕРОЗИЙ

(ХІІІ аср)

Саъдий Шерозийнинг туғилган йили аниқ эмас. Айрим манбаларда унинг туғилган йили 1184, 1193, 1189 ёки 1203 - 1210 йиллар ораси деб тахмин қилинади. Унинг тўлиқ исми *Абу Абдуллоҳ Мушрифиддин ибн Муслиҳиддин Саъдий Шерозий* бўлиб, шерозлик давлат хизматчиси оиласида туғилган. Бағдоддаги «Низомия» мадрасасида ўқиган, Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларига кўп марта саёҳат қилган. Саъдий ўз ижодини тирик шеърлар ёзишдан бошлаган. Унинг «Гулистон» ва «Бўстон» асарлари Шарқ адабиётида дидактик йўналишни бошлаб берди. Бу асарлар Туркистон мадрасаларида ўқув қўланмаси сифатида хизмат қилган. Саъдий куллиёти 19 бўлимдан иборат. Шоир 1292 йилда вафот этган.

«*Бўстон*» асари (1257) шеърый усулда бўлиб, 10 бобдан иборат, таълимий - тарбиявий руҳдаги ибратли ҳикоялардан иборат. «*Гулистон*» асари (1258) 8 бобдан иборат бўлиб, унда ҳам таълим - тарбиявий мазмундаги ҳикоялар ва шеърый услубла ёзилган ҳикматлар мавжуд. Шайх Саъдий «Гулистон» асарининг «Сухбат қондалари баёни» бобида мол - мулк йиғиб фойдаланмайдиганлар ва илмига амал қилмайдиган одамларни устига китоб ортилган эшакка қиёслайди:

*Ҳарчанд ўқибсан, билимдонсан,
Агар амал қилмадинг, нодонсан.
Устига китоб ортилган эшак,
На олим ва на донодир бешак.
Бу миясиз қайдан топади хабар,
Устида ўтинми, ё китоб-дафтар?*

Асарларидан парчалар:

*Дарвеш агар юз номатқул иш қилса,
Бирига ҳам дўстлар қилмас эътибор.
Аммо подшоҳ бирор ҳазил сўз деса,
Иқлимдан-иқлимга ўтади тақрор.*

* * *

Сўйилган ҳайвоннинг почасидан пуфласа шишганидай, ахлоққа ҳам мақтов хуш ёқиб, семиради.

30 - МАВЗУ. ЖАҲОН АДАБИЁТИ НАМОЯНДАЛАРИ

ҲОФИЗ ШЕРОЗИЙ (1320 - 1389)

Шамсиддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозий 1320 - 1321 йиллар орасида Эроннинг жанубидаги Шероз шаҳрида, косиб оиласида дунёга келади. У отадан эрта сўлим қолган. Онаси уни нонвойга шоғирдиякка берган. Бўлажак шоир ҳам ўқийди. ҳам нонвойга дастёрлик қилади, маърака ва йиғинларда Куръон ва бошқа китобларни хушовоз билан ўқиб беради. Хушовозлиги, беҳато ўқиш ва ёзиши Шерозийга шухрат келтиради: уни Ҳофиз деб чақира бошлайдилар. Шоир шеърларида «қирқ йил ўқигани» ни алоҳида таъкидлаган. У 1389 йилда Шерозда вафот этган. Қабри машҳур Мусалло боғида жойлашган. Ҳофиздан бизга катта ҳажмдаги ғазаллар китоби етиб келган. Шоир ўз шеърларида инсонни улуғлайди, чин муҳаббат, дўстлик каби ғояларни тарғиб этди. Ёлгончилик, мунофиқликни қоралади. *Мисалан:*

*Ёмондан узоқ бўл, яхшига ёндаш,
Умринг зое кетгач, дилинг бўлур ғаш.
Ёлгон бевиқор қилур одамни,
Ёлгон шармисор қилур одамни.*

МУҲАММАД СУЛАЙМОН УҒЛИ ФУЗУЛИЙ (1498 - 1556)

Муҳаммад Сулаймон ўғли Фузулий Шарқнинг машҳур шоири, озарбайжон халқининг буюк мутафаккиридир. Фузулийнинг отаси Сулаймоннинг бир вақтлар Озарбайжоннинг Араш деган жойидан Карбалого кўчиб бориб қолганини нақл қиладилар. Фузулий 1498 йилда Ироқнинг Карбало шаҳрида туғилган. Фузулий дастлаб мактабда, кейин эса мадрасада (Бағдодда) таълим олди, тарих, медицина, астрономия, геометрия, логика ва бошқа фанлар билан шуғулланган. Мактаб ёшидаёқ шеър ёзишни машқ қилди бошлаган Фузулий моҳир ва жўшқин лирик шоир бўлиб етишди. Шоирнинг номи буюк Навоий номи билан ҳамшиша ёнма - ён келган, девони асарлар оша Навоийники билан бир қаторда мактаб-мадрасаларда ўқитиб келинган.

Дарвоқе, унинг ўз устози Ҳабибийнинг қизини яхши кўриб қолганини, унга атаб шеърлар ёзганини нақл қиладилар. Шоир 1556 йилда вабо касалидан вафот этган. Унинг ўғли Фазлий тахаллуси билан шеърлар ёзганлиги ҳам маълум. Шоир бир шеърда уч тил - *турк, араб, форс* тилларининг шухратини ўз асарлари билан оламга ёйган уч буюк дахони: *Абу Нувос, Низомий* ва *Навоийни* илгга олган. Фузулий ғазалга алоҳида ихлос ва муҳаббат билан қарайди, уни истиснодга мезон деб билди.

*Ҳазалдур сафобахши аҳли назар,
Ҳазалдур гули бустони хунар
Ҳазал билдирур шоирнинг қудратин,
Ҳазал орттирур нозиминг шухратин.*¹ деб ёзган эди шоир.

Фузулийнинг жуда кўп ғазаллари, шу жумладан

*Шифоии васл қадрин, ҳажр ила бемор уландин сўр,
Зулоли завқ-шавқин ташнаи дийдор уландан сўр* - мисралари билан бошланувчи ғазали машҳур. Фузулий XVI аср туркий шеъриятида ўзига хос ўринга эга бўлган зарбадест лирик шоирдир.

Шоир вафотининг 400 йиллиги муносабати билан 1958 йили девони, 1968 йилда Холид Расул таъаббуси билан икки жилдлик асарлари нашр этилган.

Асарлари: «*Лайлоу Мажжун*» (1537, туркий тилдаги дoston), «*Ҳафт жом*», «*Айсул қалб*» («*Қалб дўсти*»), «*Матлаъ ул-эътиқод*» («*Эътиқоднинг бошланмағи*»), «*Ринду зоҳид*» каби фалсафий дostonлар, «*Сиххат ва мараз*», «*Бангу Бода*» («*Наша ва май*»), «*Сухбат ул - асмор*» («*Мевалар суҳбати*») каби мажозий асарлар, «*Шикоятнома*» (*насрий асар*) ва бошқ.

ВИЛЬЯМ ШЕКСПИР (1564 - 1616)

Жаҳон адабиётидаги энг улкан трагедиянавис шоир Шекспир 1564 йилнинг 23 апрелида Марказий Англияда, Эйвон дарёси бўйидаги Стратфорд шаҳарчасида ҳунарманд - савдогар оиласида дунёга келган. Отаси Жон Шекспир илғари фермер бўлиб, кейинчалик савдогарлик, қўнчилик ва тикувчилик ҳунарлари билан шуғулланган. Вильям дастлаб «Грамматика мактаби» да ўқиб, латин тили, қадимги дунё тарихи ва адабиётини ўрганган. У габиатни севган. гастролга келган сайёр театр гуруҳларининг спектаклларини томоша қилган. Отасининг иши юришмай қолгач, Шекспир 16 ёшдан бошлаб оила боқишга ёрдамлашди: қушхонада ишлайди, қишлоқ мактабда ўқитувчилик қилади, 1586 йилда иш излаб Лондонга келади. Таҳминан 1590 йилда театрга ишга қиради. Шу даврдан бошлаб, Шекспир замонасининг энг машҳур театрларида актёр, режиссёр ва гуруҳ хўжайинига шерик бўлиб ишлайди. 1599-1613 йилларда «Глобус» театрида хизмат қилади. Унинг ижоди 1590 йиллардан бошланган. Театр актёридан улуг фожианавис даражасигача кўтарилган Вильям Шекспир 1616 йил 23 апрелда Стратфордда вафот этди.

Шекспир асарлари Ўзбекистонда ҳам машҳурдир. Ҳамза театри артисти Аббор Ҳидоятов (1900 - 1957) 1935 йилда *Гамлет* образини, 1941 йилда Отелло образини яратди. Шекспир асарларининг қаҳрамонлари образи Сора Эшонгўраева (*Дездемона*, *Офелия*), Шукур Бурҳонов (*Гамлет*, *Брут*), Олим Хўжаев (*Гамлет*, *Цезарь*) каби атоқли артистлар томонидан ҳам яратилган.

Асарлари: «*Венера ва Адонис*» (1593), «*Лукреция*» (1594) каби поэмалари, «*Хатолар комедияси*» (1592), «*Қийиқ қизнинг қуюлиши*» (1593), «*Икки вероналик*» (1594), «*Севининг беҳуда зўрайиши*» (1594), «*Ёз кечасидаги туш*» (1595), «*Бу сизга ёқадими*» (1599), «*Ун иккинчи туш*» (1600) каби комедиялари, «*Ромео ва Жульетта*» (1595), «*Юлий Цезарь*» (1598), «*Ҳамлет*» (1601-1602 йилларда ёзилган, образлари: *Гамлет*, *Клаудий*, *Гертруда*, *Офелия*, *Полоний* ва бошқ.), «*Отелло*» (1604), «*Қирол Лир*» (1605), «*Макбет*» (1605), «*Антоний ва Клеопатра*» (1606), «*Бурон*» (1612) каби трагедия (фожиалари ва бошқ.

ЖОНАТАН СВИФТ

(30.11.1667 й - Дублинда туғилган, 19.10.1745 й вафот этган)

Жонатан Свифт инглиз ёзувчисидир. У камбағал оилада туғилган. 1682 - 1688 йилларда Дублин университетининг Тринити - коллежида таҳсил кўрган. Свифт ўз ижодида жамият иллатларини ҳажв остига олган, ҳукмрон табақалар кирдиқорларини ҳажв қилувчи асарлар яратган.

Жонатан Свифт ўзининг «*Гулливернинг саёҳатлари*» (1726, асарнинг тўлиқ номи: «*Лемюэль Гулливернинг жаҳондаги бир неча олис мамлакатларга аввало жароҳ, кейинчалик эса бир неча кемалар капитани сифатида қилган саёҳатлари*») романида асар қаҳрамони Гулливернинг хаёлий улкалар - дилипулар (мигги одамлар), бромдингнеглар (улканлар), гуингнмлар (ақлли отлар) мамлакатларига қилган саёҳатлари билан боғлиқ ҳолда реал воқеликдаги босқинчилик урушларини, давлат идораларидаги сотқинликни, судьяларнинг адолатсизлигини ва бошқа қабоҳатларни моҳирлик билан акс эттирди.

Асарлари: «*Вильям Сяккрафтга қасида*» (1690), «*Конгретга қасида*» (1693), «*Китоблар жанги*» (1697), «*Бочка ҳақида эртас*» (1704), «*Гулливернинг саёҳатлари романи*» (1726), «*Мовутчилик хати*» (1724), «*Камтария таклиф*» (1729) ва бошқ.

ДАНИЕЛЬ ДЕФО (1660 - 1731)

Даниель Дефо машҳур инглиз ёзувчисидир. У савдогар оиласида туғилган, Диний академияни тугатиб, савдо - сотиқ ва сиёсий ишлар билан шуғулланган, журналистлик қилган. «*Ҳафталик шарҳ*» газетасини нашр этган (1704 - 13).

Асарлари: «*Ҳақиқий илғам*» (1701), «*Робинзон Крузо*» (1719), «*Кайитан Сингаптон*» (1740), «*Полаквийек Жек*», «*Молль Флендерс*» (1722), «*Роксани*» (1724) каби романлар ва бошқ.

БЕДИЛ (1644 - 1721)

Мирзо Абдулқодир Бедил улуғ шоир ва файласуфдир. Унинг ота - боболари asli барлос уруғи (ўзбек уруғларидан бири) дён бўлиб, Шаҳрсабдан Ҳиндистонга кўчиб бориб, уша ерда турғун бўлиб қолган. Бедил 1644 йилда Бенгалнинг Азимобод шаҳрида туғилди. Бир ёшида отаси ўлади. Онаси Бедилнинг тарбияси ва ўқинишга катта эътибор беради. Бедил 7 ёшидаёқ давоми бўлиб, турки китобларни, араб, Ҳинд ва урду тилларини, Шарқ ва юнон мутафаккирлари асарларини ўқийди. Урганди Бедил 10 ёшларида шеърят билан шуғулланади. 20 ёшларида шеърларини йиғиб, йўлдам тугади. У савдо ишлари билан шуғулланувчи амакиси билан бирга Ҳиндистон буйлаб саёҳат қилди, кишиларнинг стук бўлиши, эл-юртнинг яшнаб обод бўлиши ва илм-фаннинг ривожини истади. Бедил узоқ вақтлар давомида Деҳли шаҳрида яшади, кўплаб асарлар яратди ва ҳаётотлик қилди. У Деҳлида 1721 й.г 77 ёшида вафот этди. Бедил ўз асарларини форс-тожик тилида яратган. У кўп асарларини танлаб қуллиёт (асарлар тўплами) тўзган, асарларини жанрига қараб «*Ғазаллар*», «*Рубоийлар*», «*Қасидалар*» ва бошқа номлар билан қуллиётга киритган. Бедил асарлари чуқур фалсафий фикр ва мушоҳадаларга бой. Шунинг учун у «*Абрушомий*» - «*Маънолар отаси*» деб аталган.

Асарлари: «*Чор унсур*» (автобиографик асар), «*Ирфои*» (дистон ва ҳикоятлардан иборат), «*Комде ва Мудик*» (раққоса қиз Комде ва чолғувчи Муданинг севгиси ҳақида), «*Пукот*» (яхши кишилар эъзозланган, ярамас кишилар танқид қилинган) ва бошқ.

МАХТУМҚУЛИ (1733 - 1793)

Туркман шоири ва мутафаккири Махтумқули 1733 йилда Туркменистоннинг жануби - ғарб томонида. Атрек дарёсига яқин Ҳожмиговшон деган жойда Давлагмамад оиласида туғилган. Унинг отаси «*Овдий*» тахаллуси билан кўшиқ ва ғазаллар ёзган. Махтумқули дастлаб онаву мактабида, сўнг Хива, Бухоро ва Андижон мадрасаларида ўқиган. Озарбайжон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистонга саёҳат қилган. Бизча «мардлик куйчиси» деб ном олган Махтумқулининг лирик, фалсафий ва насихат характеридаги 20 минг мисрага яқин шеърлари етиб келган. Масалан, «*Булмас*», «*Келгай*», «*Емгир ёғир, султони*», «*Найлайил*», «*Куринг*», «*Етмас*» ва бошқ.

Шоирнинг тахаллусларидан бири «*Фирогий*» бўлган.

Шеърларидан намуналар:

*Ғафлатда у душман олди элимни,
Тарқатди ҳар ёнга дусту тенгимни,
Беш йил буйи ёзган китоб-шеъримни
Кичилбошлар олиб, айрон айлади.*

*Кел, кўнглим, мен сенга насихат қилай,
Ватанинг тарк этиб кетувчи бўлма,
Ўзингдан нагт бўлган ғайир, номарднинг
Хизматида қуллук этувчи бўлма.*

*Оқмасдан қолмайди бир оққан ариқ,
Бир таҷдаодам гоҳсемиз гоҳ ориқ,
Бир юзи қоридир, бир юзи ёруғ,
Қора деб қаттиқ сўз айтувчи бўлма.*

*Топсанг-да дунёда мулки Искандар,
Қорунинг моли ҳам бўлса муяссар,
Охири бўларсан ерга баробар,
Кўнглингда манманлик сотувчи бўлма.*

Саволу жавоб

Махтумқули - У нимадир, дарвозасиз қалғадир?
У нимадир, деразсиз бинодир?
У нимадир, обамларга кўринмас?
У нимадир, емадилар - тўдилар?
У нимадир, улуғ кунга кўдилар?

Шоир бўлсанг, шундан бизга хабар бер.
Дурди шоир - У кўнгилдир - дарвозасиз қалъадир,
У қабридир - деразасиз бинодир,
У балодир - келса кўзга кўринмас,
У дийдордир - емадилар, туйдилар,
У намоздир - қиёматга қўйдилар,
Биздан салом бўлсин, жавобимиз шу.

МИРЗО ҒОЛИБ

(1797 - 1869)

Ҳиндистон ва Покистоннинг фахри, урду тили тасвир имкониятларини дунёга дoston қилган шоир Мирзо Ғолиб-асли туркистонлик. Унинг асл исми Мирзо Асадуллахон бўлиб, Ғолиб унинг тахаллусидир. Асадуллахон 1797 йилнинг 27 декабрида Агра шаҳрида дунёга келган. Болалигида яхши таълим олади, отаси уни 17 яшарлигида уйлантиради. У балоғат ёшида аввал отасидан, сўнг oilанинг пушти паноҳи бўлимиг амакисидан ажралиб қолганлигидан даярли умрининг охирига қадар қашшоқликда яшайди. У 19 ёшга етганида жангда ҳалок бўлган отасининг қаердадир йўқолиб кетган нафақа пулини ундириш учун oilаси билан Деҳлига боради ва умрининг охиригача шу шаҳарда қолиб кетади. Мирзо Ғолиб умри туташига бир неча йил қолгандагина сўнгги бобурий Баҳодиршоҳ ҳукуматидан отаси учун йилига 600 рупялик нафақа ундиришга эришди. Баҳодиршоҳ Зафар унга теуурийлар хонадони тарихини ёзишни топширди. «*Меҳри нилмўз*» тарихий асари шу тариқа юзага келди. Мирзо Ғолиб 1869 йилнинг 15 февралда оламдан ўтди. Шоирнинг oilавий ҳаёти ҳам фожиали бўлди. У умр йўлдоши Умровбегим билан етти ўғил кўрдилар, лекин улардан биттаси ҳам икки ёшга етолмади.

Асарлари: «*Десам, Ғолиб, ерим - пок хоки Турон...*», «*Қоши ёси қатлима табдирдир...*», «*Эгам, исмиянгни айтмоқ журағали берсиз забонимга...*», «*Муҳаббат тухмин экдим жонимга, андин самар бўлди...*», «*Қатра суёнинг бахтидир кўлда фано бўлмағи...*» деб бошланадиган ғазаллари ва бошқ.

АЛЕКСАНДР СЕРГЕЕВИЧ ПУШКИН

(1799 - 1837)

Пушкин улуг рус адиби, янги рус адабиётининг асосчиси. Отаси Сергей Львович қадимий дворянлар авлодидан, гвардия офицери бўлиб, французча шеърлар ёзиб турарди. Онаси Надежда Осиповна Пётрнинг тарбиясида бўлган ҳабаш А. П. Ганнибал (асли исми Иброҳим) нинг невараси эди. Ота - онаси ёш Пушкинни бувиси Марья Алексеевна ва энагаси Арина Родионовна тарбиясига топширган. Унинг амакиси Василий Львович ўша даврнинг кўзга кўринган шоирлардан бўлиб, Пушкинларникига таниқли шоирлар тез-тез меҳмон бўлиб келарди. Бу муҳит Пушкинда шеърятга ҳавас уйғотди. 1811 - 1817 йилларда у Царское Селодаги лицейда таълим олган. Пушкиннинг дастлабки шеъри матбуотда 1814 йилдаёқ босилган эди. 1833 йил декабрида Николай I Пушкинни камер - юнкер қилиб тайинлаган. 1837 йилда ёш француз офицери Жорж Дантес билан дуэлда Пушкин оғир яраланиб, вафот этади.

Пушкиннинг кўплаб асарлари ўзбек тилига таржима қилинган («*Борис Годунов*», «*Дубровский*», «*Кавказ асири*» Чулпон томонидан (1936-37), «*Евгений Онегин*» Ойбек томонидан (1937), «*Боқчасарой фонтани*» Усмон Носир томонидан (1937), «*Капитан қизи*» Абдулла Қаҳҳор томонидан (1929), «*Руслан ва Людмила*» Миртемир томонидан (1948) таржима қилинган).

Асарлари: «*Эркинлик*» (1817, ода), «*Чаадаевга*» (1818), «*Қишлоқ*» (1819), «*Ҳанжар*» (1821), «*Курьонга тақлид*», «*Андрей Шенье*», «*19 октябрь*», «*Стенька Разин ҳақида қўшиқ*», «*Сибирга мактуб*», «*Армон*» каби шеърлари, «*Руслан ва Людмила*», «*Кавказ асири*» (1820-21), «*Ака-ука қароқчилар*» (1821-22), «*Боқчасарой фонтани*» (1823), «*Граф Нулин*», «*Полтава*», «*Мис чавандоз*» (1833), «*Гавриилиада*» каби поэмалари, «*Евгений Онегин*» (шеърлий роман), «*Буюк*

Петрелиг ҳабити» каби романлари, *«Борис Годунов»* (трагедия), *«Дарумга саяҳат»*, *«Дубровский»* (повесть, 1832-33), *«Калитина қизи»* (1836, повесть), *«Ур»*, *«Бурю»* каби насрий асарлари, *«Пол ва унинг хизматкори Бада ҳақида эртак»* (1830-34), *«Балақчи ва балақ ҳақида эртак»* (1830), *«Шоҳ Салтан ҳақида эртак»* (1831), *«Олтин Журоз ҳақида эртак»* (1834) каби эртаклари ва бошқ.

ХАНС КРИСТИАН АНДЕРСЕН (1805 - 1875)

Жаҳон болалар адабиётининг *Шарль Перро*, *Теодор Гофман*, ака-ука *Гриммлар*, *Жюль Родари* каби ажойиб намоёндалари каби Андерсен ҳам эртакнавис ёзувчи сифатида донг таратган. У Даниянинг Оденс деган шаҳрида камбағал оилада туғилган. Ешлигида оч - яланғоч ҳаёт кечирган ёзувчи тинмай ўқиди, хонандаликни, лотин тилини, артистикни ўрганди. Бастакор Вейзе билан, адмирал Вулф билан, Копенгагендаги Киrolлик театрининг директори Коллин билан танишган. Коллин ёрдами билан Андерсен гимназияга ўқишга киради, стипендия олади. Коллин унга хусусий дарс бериб, университетга кириши учун ҳам шароит яратди. Университетни таттағач, Андерсен Германия, Швеция, Англия, Франция ва Африка мамлакатлари бўйлаб саяҳат қилади. Андерсеннинг Шуман, Вагнер, Лист, Россини сингари бастакорлар, Дюма, Бальзак, Хюго, Ҳейне, Диккенс сингари атоқли ёзувчилар билан оилада бўлиши унинг ижодига катта таъсир ўтказган. Унинг ўнлаб эртаклари асосида театр спектакллари ва мультфильмлар яратилган.

Асарлари: *«Болалар учун айнилаган эртаклар»* (1835-1842), *«Инировизатор»* (1835, роман), *«Опа»* (1848), *«Суратсиз сурат»* (1840), *«Мулат»* (1840, пьеса), *«Шоир бозори»* (1842), *«Икки бромесса»* (1849), *«Янги эртаклар»* (1843 - 1848), *«Тарих»* (1852 - 1855), *«Янги эртаклар ва тарих»* (1858 - 1872) каби китоблари, *«Кумуш таъга»*, *«Ирқат ўрдакча»* (1843), *«Буабул»* (1843), *«Курғошпи солдатчи»* (1838), *«Қиролича»* (1844), *«Ҳайтм эртаклари»*, *«Қиролиниг янги кийими»*, *«Қор маликаси»*, *«Чакмоқтом»* каби эртаклари ва бошқ.

МИРЗО ФАТАЛИ ОХУНДОВ (1812 - 1878)

Мирзо Фатали Охундов озарбайжон ёзувчиси, маърифатпарвар ва файласуфдир. У озарбайжон драматургиясига асос солган, рус, араб ва форс тилларини яхши билган. Адиб 1812 йил 30 июнда Шеки (ҳозирги Нуха) да таваллуд топган. Унинг ижоди 30 - йиллардан бошланган. Унинг таҳаллуси *«Сабухдэй»* бўлган. Мирзо Фатали Охундов 1878 йил 26 февралда Тифлис шаҳрида вафот этган.

Асарлари: *«Пужкиниинг ўлимига шарҳ поэмаи»* (1837), *«Ҳикоятни мулла Иброҳим килмёгар»* (1851), *«Ҳожиси қора»* (1852), *«Адабияти кавокиб»* қиссаси (1857), *«Араб, форс ва турк тилларининг ёзувлари учун янги алфавит»* (1857) ва бошқ.

ТАРАС ГРИГОРЬЕВИЧ ШЕВЧЕНКО (1814 - 1861)

Т. Г. Шевченко украин шоири, рассом ва мутафаккир бўлиб, 1814 йил ҳозирги Черкасск вилоятидаги Моринци қишлоғида туғилган. У саводини қишлоқ руҳонийси кўлида чиқариб, кейинчалик Петербург Балиий академиясида ўқиган. Рассом сифатида *«Богдан Хмельницкийниг ўлими»*, *«Гребенко»* каби асарлар яратган. Шевченко умрининг ўн йилдан ортигини Қозоғистон ва Урта Осиё чўлларида қаттиқ таъқиб остида ўтказган. У 1861 йилда Петербургда вафот этган.

Асарлари: *«Кубизчи»* (1840), *«Катерина»* поэмаси (1838), *«Никита Гайдай»* (1842), *«Туз»* поэмаси (1844), *«Кавказ»* поэмаси (1845), *«Висият»* шёъри ва бошқ.

ТОМАС МАЙН РИД
(1818 й 4 апрель, Баллиронн, Ирландияда туғилган -
1883 й, 22 октябрда Лондонда вафот этган)

Майн Рид - инглиз адаби. 1838 - 43 йилларда АҚШ да бўлиб, журналистика билан шугулланган. Америка маълум халқларининг эрк учун кураш, кул савдоси даҳшатлари, индеецларнинг оқ танлиларга қарши кураши, овчиларнинг саргузаштлари, Осие, Африка ва Америкадаги ҳайвонлар ҳамда усимликлар дунёси ҳақида, Англияда рўй берган инқилобий воқеалар ҳақида кўплаб асарлар яратган. Унинг «*Бошсиз чавандоз*» детектив жанрдаги романи 1957 йилда ўзбек тилида нашр этилган.

Асарлари: «*Эркин оқишув*» (1850), «*Оқ тили йўлбошчи*» (1855), «*Кавитеронка*» (1856), «*Мароллар*» (1862), «*Оқола. Семиполяр йўлбошчиси*» (1858), «*Олтин билгезув*» (1875), «*Усимлик шикибозлари*» (1857), «*Урмон болалари*» (1864), «*Ёш овчилар*» (1857), «*Жирафа оловчилар*» (1867), «*Бошсиз чавандоз*» (1866), «*Кляпизак*» ёхуд *узқ магрибдаги саргузаштлари*, «*Оқ кўлақ*» (1867) ва бошқ.

31 - МАВЗУ. ЖАҲОН АДАБИЁТИ НАМОЯНДАЛАРИ

БЕРДАҚ (1827 - 1900)

Бердақнинг асл исми Бердимурод Қарғабой ўғли бўлиб, Бердақ унинг тахаллусидир. Бердақ қорақалпоқ адабиёти асосчиси бўлиб, тарих ва халқ оғзаки ижодини яқши билган. Бошланғич маълумотни овул мактабида олган, сўнг мадрасада таҳсил кўрган. Бердақ асарларида қорақалпоқларнинг 19 - асрдаги ижтимоий ҳаёти акс этган, инсонпарварлик, адолат ва ватанпарварлик гоялари илгари сурилган. «*Аллодлар*» асари тарихий воқеалар солномасидан иборат. Бердақ ижоди кўп қиррали. У халқнинг бахтиёр яшашини, одил подшоҳи орзу қилган. Бердақнинг «*Халқ учуви*», «*Бўлаган эмас*», «*Куртди*», «*Булбул*» каби ижтимоий-фалсафий шеърларида меҳнаткаш халқ дарди, орзу - армонлари бетакор ифода этилса, «*Нодон бўлма*», «*Қарамас*», «*Хасис экан*», «*Биласанми?*» шеърларида маънавий - ахлоқий масалалар ёритилган. «*Солиқ*», «*Терс қайтган*», «*Хўжам*», «*Дод дема*» сингари асарларида жамиятдаги ҳар хил иллатли кишилар, одатлар қораланади, фош этилади.

Бердақ «*Бўлаган эмас*» номли шеърида шундай дейди:

*Дунё яралгандан бери
Подшоҳ одил бўлган эмас,
Шоирлар қалам олганда
Хатга тўғри солган эмас.*

*Бу дунё дунё бўлмади,
Эркимизга ҳеч қўймади,
Душмanning гули сўнмади,
Тилагим ҳеч бўлган эмас.*

АҲМАД ДОНИШ (1827 - 1897)

Аҳмад Дониш Бухорода яшаган тожик ёзувчиси. Унинг отаси Носир Бухородаги кичик мадрасалардан бирида дарс берган. Аҳмад мадрасада ўқиган. Бухоро амирининг буйруғига асосан қўлёзмалар кўчирган. У 1857, 1869, 1873 йилларда Бухоро амирининг элчиларига мнрзолик қилиб Петербургда борган.

Садриддин Айний Аҳмад Донишни «*Бухоронинг қора осмондаги ёруғ юлдуз*» деб атаган эди.

Асарлари: «*Наводирул - вақое*» («*Нодир воқеалари*»), «*Таржимаи аҳволи амирони Бухоро*» («*Бухоро амирлари таржимаи ҳоллари*»), «*Меъъри Тадайюн*», «*Манозир ал - кавокиб*», «*Рисола фи амол ал - курра*» («*Глобусдан фойдаланиш йўллари*»), «*Мафрит амирлари тарихи*» (1883) ва бошқ.

Аҳмад Дониш «*Наводирул - вақое*» асарида шундай байт келтиради:

*Тиниқ сувдан беҳабар бўлган қуш
Тумшугин йил бўйи шўр сувдан олмас.*

МАРК ТВЕН (1835 - 1910)

Жаҳон адабиёти тарихида саргузашт - детектив асарлар яратган улкан адиб *Марк Твен (Самюэль Клементс)* 1835 йилда АҚШ нинг Миссури штатига қарш.ли Флорид қишлоғида хизматчи оиласида туғилди. Отаси дастлаб судда, кейин тижорат феолият курсатган, лекин «бири икки бўлмаган» одамлардан эди. Оғир турмуш шароити туфайли Самюэль 12 ёшида мактабни тарк этиб, тирикчилик қилишга киришди, ҳарф терувчи, Миссисипи дарёсида дарғалик (лоцманлик) қилади, олгин ва қумуш конларида ишлайди, мухбир бўлиб Фарбий Европада булади. «*Марк Твен*» таҳаллусининг маъноси «Бехавотир сув» демакдир. Адиб жаҳондаги миллион-миллион кишиларнинг севишли ёзувчиларидан бирига айланди, оғир мураккаб шароитларда ҳам ўзини тута биладиган, уздабурон болаларнинг образларини яратди.

Асарлари: «*Миссисипидаги ҳёт*», «*Чет эллардаги содда одамлар*», «*Том Сойер*», «*Гекльберри Финн*», «*Тоблашганлар*», «*Том Сойер ва Гекльберри Финнинг қотдан кечирганлари*», «*Том Сойернинг яши саргузаштлари*», «*Оскар Вильсон*» қиссаси, «*Яши ва қирол Артур*» романи (1889) ва бошқ.

ЖЮЛЬ ВЕРН (1828 - 1905)

Жюль Верн машҳур француз ёзувчиси бўлиб, кўнгина илмий-фантастик романлар муаллифидир. У адвокат оиласида туғилган. Дастлаб юрист бўлишни орзу қилган. Жюль Верн буюк географик кашфиётлардан бадиий фантазия учун кенг фойдаланган. Унинг биринчи романи 1863 йилда «*Ҳаво тарзда беш ҳафта*» номи билан босилган. Шундан сўнг 1863 - 1905 йиллар мобайнида ёзувчи 57 роман ёзиб, уларга «*Ажойиб ва ғаройиб саёҳатлар*» деб ном берди. Жюль Верн 1905 йил 24 мартда вафот этган.

Асарлари: «*Камитан Грант болалари*», «*Уш беш ёшда капитан*», «*Ер юзи бўйлаб 80 кулик саёҳат*», «*Капитан Гаттерас саргузаштлари*», «*Ерни кашф этиш*», «*Сирай орол*», «*Робизонлар мактаби*», «*Иккичи вама*», «*Икки йил таътил*», «*Сув остида 80 000 километр*» ва бошқ.

АБАЙ ҚУНАНБОЕВ (1845 - 1904)

Қозоқ адиби, йирик сўз санъаткори Абай 1845 йилда Қозоғистоннинг Семей вилоятига қарашли Аяқўз туманининг Чингизтоғ ёнбағрида жойлашган Қорауй овулида бой хонадонда туғилган. Отаси Қўнонбой Семейнинг эътиборли бойларидан бўлган. Шоирнинг асл исми Иброҳим бўлиб, онаси Улжон ва отасининг онаси Зийрак момо томонидан эрканиб, Абай деб чақирилар эди. Кейинчалик бу ном шоирнинг таҳаллусига айланиб кетди. Абай дастлабки маълумотни овулидаги мулла қўлида олди, 12 ёшида Оренбургдаги мадрасада ўқиди. Шу даврдан бошлаб у шеърлар ёза бошлаган, лекин отасидан чўчиб, шеърларини ҳеч кимга кўрсатмайди. Абай 35 ёшларида адабиётга қайтадан кириди, лекин бу даврда ҳам шеърларини дўстларининг номидан чоп этириб юрди. 1886 йилда «*Ёз*» шеърини биринчи марта ўз имзоси билан эълон қилган. Буюк шоир ўз ижодида Яссавий, Навоий, Фозулий анъаналарини давом эттирган, Пушкин, Лермонтов асарларини қозоқ тилига таржима қилган. У 1904 йил 6 июлда вафот этди. Абай инсонни қомил қўришни истарди, туркий халқлар тарихини яши билладиган мутафаккир эди. У Навоийни ўзининг буюк устози деб билган.

Асарлари: «*Искандар*», «*Масъуд*» достонлари, «*Қорақўз*» фалсафий дидактик асари, «*Қилич*», «*Буржумчи*», «*Қуз*» каби шеърлари, «*Азим қиссаси*» достони, «*Наҳия сўзлар*» (44 ҳикоятдан иборат) мажмуаси ва бошқ.

Шеърларидан намуналар:

Оқ кийимли, наҳлавон, оқ соқолли,

Сўқир, зунг, ҳеч танимас тирик жонни. («*Қилич*» шеърдан, 1888)

* * *

Оламга безак берган қодир мавлон,
Ер - она, кўёш - ота, нури жаҳон.
Онадай эмиздирар кўксидан ер,
Отадай меҳр тўқар ёвуғ осмон. («Кўклар» шеърдан, 1890)

ЭРНЕСТ СЕТОН - ТОМПСОН (1860 - 1946)

Таниқли адиб ва rassom Эрнест Сетон - Томпсон 1860 йил 14 августда Англияда таваллуд тошган. Унинг авлодлари тоғликлардан бўлиб, Эрнест 6 ёшда эжанлигида уларнинг оиласи Канадага кўчиб келади. Бўлғуси адиб шу ерда мактабга боради, жуда кўп илмий-бадиий асарларни мутолаа қилиб табиат, ҳайвонлар, инсон ва табиат муносабатларини тасвирловчи анималист rassom ҳамда истеъодли ёзувчи бўлиб етишди. Унинг асарлари жаҳон адабиёти хазинасидан мустаҳкам ўрин эгаллади.

Асарлари: «Мен билган жониворлар», «Қушғиндилар тақдир», «Ҳайвонлар - қадимлоқлар», «Мининг ёввойилар», «Рольф ўрмонда», «Жониворлар ҳақида ҳикоялар», «Шимолий ҳайвонлар ҳаёти» (2 жилдан иборат), «Ёввойи ҳайвонлар ҳаёти» (4 жилдан иборат), «Ёввойи йўрғи» ва бошқ.

«Ёввойи йўрғи» ҳикояси Тоғай Мурод томонидан 1989 йилда ўзбек тилига ўтирилган бўлиб, унинг асосий ғояси эркинлик ва озошлиқдир.

РОВИНДРАНАТ ТҲОҚУР (ТАГОР) (1861 - 1941)

О, Ҳиндистон, онажон, кўшиқларим
сен учун...
Юрагимиз сеники - ўзга бизда
нима бор?

* * *

Менинг истагим - фақат озошлик.

Р. Тҳоқур.

Ҳиндистоннинг буюк ёзувчиси, адиб, мутафаккир, шоир, композитор, педагог ва Нобель мукофоти совриндори Р. Тҳоқур 1861 йил 7 майда Калькутта шаҳрида бадавлат, ўқимишли оилادا туғилган. Тҳоқурлар хонадонида ҳур фикрли ижодкорлар тез - тез тўпланиб гузар эдилар. Шу сабабли Робиндранатда ижодга ҳавас эрта уйғонди. Инглиз тилини пухта ўрганиб олган адиб 1878 йилда Англияга ўқишга келди ва бир ярим йилдан сўнг адвокат бўлишдан воз кечиб, ватанига қайтади ва ижод билан шуғулланади. 1901 йилда ўз маблағи ҳисобидан «Шинтаникетон» («Тинчлик ўчоғи») деб ном олган мактаб очади, 1921 йилда эса шу ерда университет ташкил этади.

Шоирнинг «Оқтом кўшиқлари» деб номланган биринчи шеърлар тўплами 1881 йилда нашр этилган. «Ҳиндистоннинг виждони» деб ном олган Р. Тҳоқурнинг «Жанганамана» кўшиғи озод Ҳиндистоннинг давлат мадҳияси сифатида жарангламоқда. «Гитанжалш» номли шеърлар тўпламини 1912 йилда адибнинг ўзи инглиз тилига таржима қилган. Буюк мутафаккир оғир хасталикка чалиниб, 1941 йил 7 августда вафот этган. Абдулқамид Чўлпон у ҳақда мақолалар битган.

Асарлари: «Нур ва соялар» (1894), «Моҳамайя», «Токиш», «Дафтарча», «Мерос», «Ҳисоб - китоб», «Аёл мактуби» каби ҳикоялари, «Ҳалокат» романи (1902), «Кўзга тўтган кум», «Гора», «Доншманид рожа» (1887), «Гаурмахон» (1910), «Хонадон ва жаҳон» (1916), «Уч авлод» (1928) каби романлари ва бошқ.

«Нур ва соялар» (1894) ҳикояси ҳақида

Бу ҳикояда инглиз мустамлакачиларининг маҳаллий халқларга ўтказган зулми ҳаққоний тасвирланади. Ҳикоянинг қаҳрамони ёш адвокат Пошибушон инглиз мустамлакачиларининг ёвузликлари билан чиқиша олмайдди. Инглизлар ўз истаган номаъқулчиликларини қила берадилар. Вилоят судьяси ҳатто итга ҳурмат кўрсатмаганликлари учун ҳам ҳиндларни

тақдирлайди. Бошқа бир инглиз - пароход компаниясининг бошқарувчиси ўз пароходидан ўзиб кетмоқчи бўлган баркасининг елкасига ўқ узади. Кема ағдарилиб, ундаги одамлардан бири ўлади. Яна бир инглиз полиция чиновниги айланиб ўтишни ўзинга раво кўрмай, ўз қайқчиларига балиқ овловчи деҳқонларнинг дарёга ташлаган гурларини кесиб ташлашни буюради. Шуларнинг ҳаммаси Шошибушоннинг кўз олдига рўй беради. Айбдорларни судга бериб, уларни жазолашни талаб қилади. Лекин суд айбдорларни эмас, ҳақиқатни талаб қилиб чиққан Шошибушонни турмага йўллайди. Отаси Олий судга мурожаат қилмоқчи бўлганда, Шошибушон қатъий қаршилик кўрсатиб, бундай дейди: *«Турмага борганим тузук. Тамир занжирлар ёлгон сўзламайди, турма девордан ташқардаги «озодак» эса мени алдаб, мусибатларга гирифторм қилад...*». У 5 йил турмада ётиб чиқади. Бу ҳикоя мустамлакачилар устидан чиқарилган айбнома эди.

Ўқоқнинг кахвоқовлари: *Хоржумар, унинг қизи Гурибала, Шошибушон, ноиблар ва бошқ.*

ЖЕК ЛОНДОН (1876 - 1916)

Жек Лондон машҳур америка ёзувчиси. У 1876 йил Калифорния штатининг Сан - Франциско шаҳрида камбағал фермер бўлган Жон Лондон oilасида туғилган. Ёшлиги қашшоқлик ва оғир меҳнатда ўтган, ишсизликдан АҚШ ва Канадани дарбадар кезган. 16 йиллик адабий фаолияти давомида 19 роман, 18 тўплам, 152 ҳикоя, 3 пьеса, 8 автобиографик ҳамда публицистик характердаги китоб яратди.

Асарлари: *«Қор қизи» (1902), «Денгиз бўриси» (1904), «Тамир товои» (1907), «Маршн Иден» (1909), «Аёл мардаги» (1900), «Оқсоқоллар кенгаши» (1902), «Қим ҳақида қисса» (1904), «Сократментто соҳилларида» (1904), «Ҳаётга муҳаббат» (1906), «Иш ташлаш» (1906), «Йул» (1907), «Бир нарча гўшти» (1900), «Уйин» (1905), «Катта уйнинг кичик бекаси», «Уч қалб», «Олтми водий», «Саргузашт», «Уғралик», «Оқ тиш», «Шимол ҳисоллари», «Соғуқ болалари», «Оталар худоси», «Бўривачча», «Оқ сукунат», «Йўлдагилар шарафи учун», «Қирқ мил нарида», «Тубанлик китилари» (1903) ва бошқ.*

САДРИДДИН АЙНИЙ (1878 - 1954)

Садриддин Айний (*Садриддин Саидмуродов*) 1878 йил 15 апрелда Бухоро вилоятининг Ғиждувон туманидаги Соктаре қишлоғида ўртаҳол деҳқон oilасида туғилган. 1884 - 87 йилларда қишлоқдаги бошланғич мактабда, 1890 - 1900 йилларда Мир Араб, Олимжон, Бадалбек, Ҳожи Зоҳид, Кукалдош мадрасаларида таҳсил олган. Унга Аҳмад Донишнинг «Наводир ул-вақос», Хожа Мароғийнинг «Иброҳимбекнинг саёҳати» асарлари жишлий таъсир кўрсатади. Садриддиннинг биринчи газали *«Гул сурх» («Қизил гул»)* 1895 йилда ёзилгандир. Садриддин Айний Тожикистон Фанлар академиясининг биринчи президенти, Ўзбекистон Фанлар академиясининг фахрий аъзоси, тожик ва ўзбек адабиётининг буюк намояндаси, зулфисонайн ижодкордир. Айбнинг асарлари ўзбек тилида 8 жилдда босилиб чиққан. Садриддин Айнийнинг хасислик рамзи бўлган қаҳрамони *«Судхўрнинг ўлими»* асаридаги Қори Ишқамбадир. Айб 1954 йил 15 июлда Душанбе шаҳрида вафот этган.

Садриддин Айний Беҳбудий ўлимига бағишлаган марсиясида *«Санинг тарихи даворинг, санинг осори урфонинг, Санинг номинг, санинг шонинг жаҳон қолдиқча қолмасму? Ватан авлоди ёд этди, сани хурматда шод этди, Ва лекин интиқомингни ололурми, ололмасму?»* - деб ёзган.

Асарлари: *«Эсдаликлар» (таржиман ҳал асари), «Таҳсибурс - сибён» («Пок бола»), «Ёшлар тарбияси» (1909) дарслиги, «Бухоро жалаоллари» (1922), «Одила» (1924), «Кулбобо ёки икки азод» (1928), «Етими» (1940), «Судхўрнинг ўлими» (1939), «Эски мактаб» (1935) каби қиссалар, «Дохунда» (1930), «Кулар» (1934) каби романлар, «Тожик адабиётидан намуналар» (1926), «Қиз*

Бола ёки Холди» (1924), «Алишер Навоий», «Устод Рӯдакӣ» каби илмий тадқиқотлари ва бошқ.

МУҲАММАД ҲОДИЙ (1879 - 1920)

XX аср Озарбайжон адабиётининг классикларидан бири бўлиши Муҳаммад Ҳодий 1879 йилда Шамахи шаҳрида туғилган. У мулла Алиаббос қўлида таҳсил олади. Унинг отаси вафот этиб, онаси қайта турмуш қургач, бир қанча муддат отасининг дўсти Мустафо Лутфий Исмоилзода қўлида қолади. Бу йилларда Ҳодий шарқ мумтоз адабиёти ва фалсафаси билан шуғулланади. Мустафо Лутфийдан араб тилини ўрганган Муҳаммад у билан бирга Хаштархон (Астрахан) га бориб, олти йил адабиёт, ислом тарихи ва фикрдан таълим олади, мударрислар таъйиқи сабабли у мадрасани ташлайди ҳамда отасидан қолган мулкни бошқаришга уриниб кўради, лекин тез орада мулксиз, ишсиз ва пулсиз қолади. 1902 йилда Шамахидаги зилзиладан сўнг Ҳодий ҳам Курдамирга паноҳ тортиб келади. У ўз устида қаттиқ ишлаб, ижод қила бошлайди ва буюк шоир бўлиб етишади. Муҳаммад Ҳодий 1920 йилда вафот этган.

Асарлари: *«Нағмай аҳбобона», «Итқи муҳтатам», «Тоza ҳаёт», «Садо», «Ҳаққият», «Иттифоқ», «Тараққий», «Сводати зола», «Олами мусовватда мактублар», «Итқи муҳтатам ёки Афлотун севгиси», «Шукуфайи ҳикмат», «Авоҳи илтибоҳ»* ва бошқ.

32 - МАВЗУ. ЖАҲОН АДАБИЁТИ НАМОЯНДАЛАРИ

ФРАНЦ КАФКА (1883 - 1924)

XX аср адабиёти тараққийини янги йўналишга солиб юборган, инсон ва унинг умрига ўзгача муносабатни қарор топтирган Франц Кафка дунёдаги энг гаройиб ва тушунарсиз тақдир эгаси бўлган ижодкордир, дейиш мумкин. У 1883 йилнинг 3 июлида Прага шаҳрида туғилган. Отаси ўз меҳнати туфайли шаҳарда кичикроқ бир фабриканинг эгаси бўлган. У уч қизи ва ўғли Францнинг келажagini таъмин этмоқчи бўлди, лекин ўғли билан бир умр келишолмай ўтди. Францнинг онаси руҳонийлар оиласидан эди.

Кафка Прагадаги немис гимназиясини тугатиб, 1901 - 1905 йилларда Прага университетда ҳуқуқшуносликни ўрганди, санъат тарихи ва олимпшунослик бўйича маърузалар тинглади. 1906 - 1907 йилларда Прага шаҳар судининг адвокатлар идорасида амалиёт ўтади. 1907 йилнинг октябрдан бошлаб хусусий суғурта жамиятига хизматга кирди. 1908 йилда Прага тижорат академиясида шу ихтисослик бўйича малакасини оширди. Шундан сўнг у турли кам иш тўланадиган ташкилотларда ишлаган. 1917 йилда кафка сил касалига дучор бўлади, 1922 йилда нафақага чиқади. 1923 йили Берлинга кетади, лекин соғлигининг ёмонлашуви сабабли Прагага қайтишга мажбур бўлади. Франц Кафка 1924 йилнинг 3 июнида Вена шаҳри атрофидаги Кирлинг санаториясида вафот этади.

Кафка ўзи учун кўпроқ ёзган, дейишади. У ўз асарларини яхши кўрмас, уларни чоп эттиришга қизиқмас, ҳатто ўлими олдида дўсти Макс Бродга ўзининг чоп этилмаган барча қўлёзмаларини тезда ёқиб ташлашни васият қилган эди. *«Менда адабий қизиқишлар йўқ, мен ўзим адабиётдан иборатман»,* - деганди Ф. Кафка дўстларидан бирига. У ўз асарлари ҳақида: *«Мен уларни яратган онларнигина ҳурмат қиламан, ҳалос»,* - дерди. Кафканинг ёзганлари тамоман кутилмаган ва ўзига хосдир.

Асарлари: *«Бир кураш тарихи» (1902-1903, биринчи асари), «Куртлар» (1923, охири асари), «Америка» (1911-1916, биринчи романи), «Жарвё» (1915-1918, иккинчи романи), «Кўрғо» (1921-1922, охири романи), «Эврилти», «Хукм», «Жазо колониясида», «Очлик устаси», «Отамга хат»* ва бошқ.

СЕРГЕЙ ЕСЕНИН (1883 - 1929)

Жўшқин лирик ва чинакам халқона шоир Сергей Есенин ижоди рус адабиётининг ёрқин саҳифаларидан бирини ташкил этади. У совет даври талаблари қуюшқонига тушмаган ва тушишни истамаган, эркатой ва танги, аммо мислсиз иқтидорли шоир эди. Рязань шаҳри атрофидаги Константиново қишлоғида таваллуд топган шоир умрининг охиригача деҳқон - шоир, рус қишлоғи ҳаёти ва табиат куйчиси бўлиб қолди. 1924 - 25 йилларда шоир Урта Осиё ва Кавказорти минтақаларида саёҳатда бўлган, қисқа бўлса - да, Тошкентда ҳам яшаган. Есениннинг «*Фурс тароналари*» деб номланган шеърлар туркуми ана шу ўлкаларга саёҳат чоғида яратилган. Бу шеърлар туркумини ўзбек тилига Эркин Воҳидов ўтирган. Есениннинг «*Анна Стенга*» номли машҳур поэмаси Ботуми шаҳрида ёзилган. Унинг «*Гудакликдан маълум ҳар одам*» шеъри асосида курашчанлик ғояси ётади.

АБДУЛЛА ТУҚАЙ (1886 - 1913)

Абдулла Туқай татар классик шоири бўлиб, у 1886 йил Қозон губерниясининг Қишлоғуч овулида туғилган. Болалиги бировларнинг эшигида ўтган. Шоир қисқа ҳаётида мазмунга бой ва гўзал адабий мерос қолдирган. Абдулла Туқай 27 ёшида сил касалидан вафот этган.

Асарлари: «*Текикхўрларга*», «*Дунё бу*», «*Олтинга қарши*», «*Куз еллари*», «*Турмуш*», «*Давлат думасига*», «*Ойтабош*», «*Фарёд*» ва бошқа шеърлари.

МУХТОР АВЕЗОВ (1897 - 1961)

Мухтор Аvezов - машҳур қозоқ ёзувчиси, қозоқ адабиётининг забардаст вакилларидан. Ёзувчи Семей (Семипалатинск) да Чингиз овулида 1897 йилда туғилган. Ёш Мухтор мичкиналигидан Абай шеърлари билан тарбия топди, дастлаб рус мактабида, кейинчалик ўқитувчилар семинариясида, 1923 - 1928 йилларда Ленинград Давлат Университетининг тил ва маънавий маданият факультетида. 1930 йилда ТошДУ аспирантурасида ўқийди. Мухтор Аvezовнинг ижоди 1917 йилдан сўнг бошланган. Дастлаб ҳикоя ва очерклар, драмалар ёзган. 20 - йиллардан Абай ижодий меросини тўплай бошлади, Абайшуносликка асос солди. У 1961 йил 65 ёшида вафот этди.

Асарлари: «*Абай*» трагедияси, «*Абай*», «*Абай йўли*» романлари, «*Қубланди*», «*Айман ва Чўпон*», «*Тулга сарни*» каби асарлар ва бошқ.

АНТУАН ДЕ СЕНТ-ЭКЗЮПЕРИ (1900 - 1944)

Антуан 1900 йилда Франциянинг Лион шаҳрида, қадимий аристократ оиласида дунёга келган. У ёшлик чоғларида жуда шўх, ўта қизиқувчан бўлиб, ўқоқдан ёниб турган оловга қараб соатлаб хаёл суришни севган. Тонио (*ота - онаси уни шундай аташган*) 10 ёшида Ман шаҳрида коллежда, кейин Швейцарияда ва Парижда ўқиган. 12 ёшида машҳур француз учувчисининг самолётида осмонга чиқиб, учувчи бўлишни орзу қилади. 1919 йилда Антуан Париждаги Санъат мактабининг архитектура бўлимига ўқишга кириб, икки йилдан сўнг, 1921 йилда армия сафига қақирилади (бу вақтда биринчи жаҳон уруши бормоқда эди). 1926 йилда Антуан де Сент - Экзюпери «*Латеказр*» авиакомпаниясида ишга қабул қилинади. У иккинчи жаҳон уруши йилларида 1944 йил 31 июнда базага қайтиб келмайди. Унинг қачон ва қаерда ҳалок бўлганлиги сўнги кунларича сир бўлиб келди. 2004 йилнинг баҳорида Атлантика океанининг Испания қирғоқларига яқин жойда «*Лайтинг - 38*» нинг айрим парчалари топилди. Демак, самолёт Сардиниядаги ҳарбий ҳаво базасига қайтишида уриб туширилган ёки ҳалокатга учраган экан.

Учувчи - ёзувчидан «*Жанубий почтачи*» (1928), «*Кичкина таҳрида*» (1942), «*Тулга учиси*» (1931), «*Башар сайёраси*» (1939), «*Ҳарбий учувчи*» (1942) ва тугалланмай қолган «*Қалъа*» каби асарлар қолган.

ЮЛИУС ФУЧИК

(1903 - 1943)

Чехословакия халқининг миллий қаҳрамони, ёзувчи ва танқидчи, журналист ва жамоат арбоби Юлиус Фучик 1903 йил 23 февралда Чехословакиянинг Смихов районида металлург оиласида туғилди. Кўшиқ айтиш Фучиклар оиласининг энг сеvimли машғулоти эди. «*Кудестиз лабет бумлажвидек, кўшиқсиз ҳаёт ҳам йўқ*», - деб ёзган эди Фучик. У 13 ёшлиғидаёқ иккинчи мактаб журналига раҳбарлик қилди, 1921 йил Прага университетининг фалсафа факультетига ўқишга кирди. Фучик ўқиш билан бирга уй ўқитувчиси, қурилишда ишчи, спорт тренери бўлиб ишлади. 1925 йилдан бошлаб унинг журналистик фаолияти бошланади, ўз асарлари билан «*Авангард*», «*Творба*», «*Кмен*», «*Вар*», «*Диск*» каби журналларда фаол қатнашади. Юлиус Фучик 1928 йилда «*Руде право*» газетасига ишга ўтади ва умрининг охиригача шу газетада хизмат қилади. У Собик Йттифокқа бир неча бор келади, Ўзбекистон ҳаётини чуқурроқ ўрганишга интилади. Уруш йилларида Фучик яширин фаолият юритди, 1942 йил 24 апрелда қамоққа олиниб, Панкрац турмасида 411 кун қаттиқ азобланди. У 1943 йил 8 сентябрда Берлинда қатл этилди.

Асарлари: «*Эртаги кунимиз кечаги кун бўлиб қолган мамлакатда*» (мақола, очерк ва ҳикоялар тўплами), «*Чигиртка ва дил*», «*Озод ўзбек аёли ҳақида*», «*Дор остидаги сўз*» ва бошқ.

ПАБЛО НЕРУДА

(1904 - 1973)

Пабло Неруда - «*Латин Америкасининг виждони*» тинчлик курашчиси, Чили шоири Нефтели Рикардо Рейеснинг адабий тахаллусидир. У 1904 йилда Чилининг жанубидаги кичик Темукс шаҳрида темир йўл хизматчиси оиласида туғилади, 10 ёшлариданоқ шеърлар ёза бошлайди. 1921 йилда нашр қилинган «*Байрам кўшиғи*» шеъри ижодкор студентлар конкурсида биринчи мукофотга сазовор бўлди. Неруда олий маълумотни Сант-Ягода олади. 1927 йилдан бошлаб Чили давлатининг дипломатик вакили, 1934 йилдан Чилининг Мадриддаги дипломатик консули бўлади, тинчлик ва демократия учун курашади. Қаттиқ бетоб ётган Пабло Неруданинг уйига фашистлар сув бостириб юбордилар ва уни ҳам ҳалок этдилар (1973 йил 23 сентябрь). Пабло Неруда Халқаро тинчлик ва Нобель мукофоти совриндоридир.

Асарлари: «*Яман жой - ер*», «*Испания юрагинда*» тўплами (1938), «*Сталинградга янги муҳаббат кўшиғи*» гимни (1943), «*Умумий кўшиқ*» эпопеяси (1950, 15 бобдан иборат), «*Чили тоғлари*» (1951), «*Токзорлар ва тамоллар*» (1954), «*Оддий нарсалар қасидаеи*» (1957), «*Муҳаббат ҳақида юз сонет*» (1960), «*Маросим кўшиқлари*» (1961) каби шеърлар тўплами, «*Қора орола дафтари*» (1964) автобиографик поэмаси ва бошқ.

МИРЗО ТУРСУНЗОДА

(1911 - 1978)

Тожикистон халқ шоири (1961), Меҳнат қаҳрамони (1967), академик Мирзо Турсунзода 1911 йил 2 майда Тожикистоннинг Регар туманига қарашли Қоратог қишлоғида дурадгор оиласида туғилди. У болалар уйи ва интернатларда тарбияланди, аввал педтехникумни, 1930 йилда эса Тошкентдаги тожик маориф институтини битирган. Илк шеърлар ва ҳикоялар тўплами - «*Ғалаба байроғи*» номи билан 1932 йилда нашр этилган.

Асарлари: «*Ҳазон ва Баҳор*» (1937), «*Ҳасан арвақиш*» каби дostonлари, «*Хукм*» пьесаси (1934), «*Ҳеч қачон*», «*Хайр, азиз онажон*», «*Урушга*», «*Осиё овози*», «*Озод Шарқда мени*» (1950), «*Дустлик қонувлари*» каби шеърлари, «*Тоҳир ва Зухра*» мусиқали драмаси (1943), «*Ҳилдистоя қиссаси*» (1947), «*Тинчлик уруши есади*», «*Менинг қимматимни*» каби мақола ва шеърый тўпламлари ҳамда бошқ.

АЛЬБЕР КАМЮ (1913 - 1960)

Альбер Камю 1913 йил 7 ноябрда Жазоир шаҳрининг қашшоқ қанаросида дунёга келган. У бир ёшда эканлигида отаси госпиталда вафот этган. Оилани боқиб ушун онаси бой хонадонларда уй хизматчиси бўлиб ишлайди. Альбер Жазоир университетидида ўқийди, 1935 йилда театр ташкили этади, 1937 ва 1939 йилларда унинг дастлабки иккита лирик эссеси босиб чиқаришган. 1940 йил баҳорда Камю Парижга келади ва йирик газеталардан бирида ишлай бошлайди, фашистларга қарши ҳаракатларда ҳам фаол қатнашди. 1957 йил ёзувчига Нобель мукофоти берилган. Альбер Камю 1960 йил 4 январда рождество кунларидан кейин Парижга келаётиб йўлда автомобиль ҳалокатидан вафот этади.

Асарлари: «Бессона», «Ваб», «Бахтияр ўлими», «Илқироз», «Калигула», «Қамма ҳалати», «Ангеликашмосчилик», «Сизиф ҳақида эсселар», «Астер ва киф», «Йемиш дўстлар мажлуси», «Исён қилаётган одам», «Ишқ», «Ёш», «Исход ва эркинлик», «Крепчалар ва салтанат» ва бошқ.

АЗИЗ НЕСИН (1915 - 1995)

Азиз Несин ХХ аср тараққийпарвар турк адабиётининг пешқадим вакилларидадан биридир. У 1915 йил 20 декабрда Истамбул яқинида ер - сувсиз дехқон оиласида туғилди. Унинг асл исми - *Маҳмуд Нусрат* бўлиб, оддий меҳнаткаш одамлар орасида ўсди. Сағъатта қизикди, 10 ёшлиғиданоқ ёзувчи бўлишни ороу қилган. Молдйи муҳтожлик туғайли у офицер (зобит) бўлиб етишади.

Азиз Несин Ўзбекистонда ҳам бўлган (1965 й). «Болалик чоғларимдан бери Тошкент ва Самарқанд мен учун ажойиб эртаклар, тенгсиз, рўзлар ўлкаси эди, - деб ёзганли у 1968 йилда. Адиб бадиий ижодни шеърлар ёзишдан бошлаган (1939-1943 й). 1943 йилда «Миллат» журналинда унинг ҳикоялари эълон қилинади. Уларга муаллиф аввалиги *Ведия Несин* тахаллуси уринта *Азиз Несин* деган нисво қўяди. 1944 йилда Азиз Несин армия сафидан бўшаб, журналистика соҳасида ишлайди. У табиатан болажон одам, болалар ҳаётидан уларга атаб кўпиб асарлар ёзган. Азиз Несинга ижодда энг катта шухрат келтирган соҳа-ҳажвий ҳикоячилик бўлди. «Менинг ҳажвдан мақсадим - ўзим яшаётган жамият ва даврни аниқ кўрсатиб беришдан, инсон боласининг бебушов ва ҳисси раҳимий ҳужжатларга киролмайдиған юрак тепилини баён этишдан иборат...» - деб ёзган эди адиб. Таниқли турк адиби Яшар Камол Азиз Несиннинг 60 ёшга тўлишига бағишланган тантанада сўзлаган нутқиди уни «*эволюциялалг буюк ҳажвочси*» деб атаган эди. Таниқли рус ҳажвчиси Л. Ленча эса: «*Сиз бондан то тирноғинажнинг учиги қадар турксиз, худди шу миллий халқни ўзига хослик сиэнинг ёрқин истеъдодидикиниге энг кучли жиҳатидир*», - деган эди Азиз Несинга.

Асарлари: «Футбол қироли» «Толдаги жилиш», «Фарованд», «Мушк кетди», «Пуляга яраша ер берилг», «Алифбениге биринчи ҳарфи», «Халоскор ин», «Она тарбияси», «Айларга татахкур», «Хотия кети бўлганлида-т...», «Оркестр одам», «Ғаройиб болалар» романи, «Демократия шунқари» (Унда бир савдогар ийигининг ата мерос исбони қўлиб адабиёт, журналистика соҳасига киргани-ю, қандай қилиб бу соҳада донг қозониши ва мағлубиятга учраши ҳикоя қилинади. Асарда газета таҳририятиниге ноёб хабарлар юбориб турини маслаҳат бериб: «...Етмиш яшар чоқ шўбатдан хотин кишига айланиб, беш бола туғибди, деганга ўхшаш ноёб, теша тасаввал ҳодисаларга жуда муҳимлик...» деган «тавсиялари»дан кейин ёлғон-лиқ хабарлар ёиб шухрат қозонган, бир бор ҳақ гапни ёзганида эса тавқибга учраб, қамалган ҳаваскор қаламкаш ҳангомалари тасвирланган), «Дархатла туш» (Унда якка шахсинг мунофиқлиги, журватсизлиги услонда сўз боради, унинг «дахшатли туш кўришидан» мақсад ҳикоя ёзиш истаги эди), «Минг тирта шукур» (Унда оломонга хос ожизлик,

мунофиқлик кулгу остига олинади. Ҳикоя қаҳрамони Чарм камзулининг касби шофёр эди. «Ҳозир ҳаммаси мени суқияпти. «Минг марта шукур» деб турганларидаёқ буни сезган эдим. Буларни қайёққа судрасанг, уша ёққа кетаверишади. Фаҳат судраини билсанг бўлди», - дейди Чарм камзули) ва бошқ.

ЖАННИ РОДАРИ

(1920 - 1980)

Жанни Родари 1920 йил 23 октябрда Италия шимолида, Алп тоғлари этагида жойлашган Оменя шаҳарчасида дунёга келди. Унинг отаси Жузеппи Родари ширин кулчалар пиширувчи новвой бўлиб, новвойхона ва дўкон соҳиби эди. Жаннининг бутун ёшлиги олов жизилиаб турадиган тандир, ун ва қўмир солинган қоплар орасида ўтди. Отаси вафот этгандан кейин оила бошига оғир кунлар тушади. Онаси бир бойнинг уйида оқсочлик қила бошлайди. Жаннининг болалик кечинмалари шеърлари ва қиссалари бағридан ўрин олган. Жанни Родари «*Чинтолионинг саргузаштлари*» (1960), «*Умумжаҳон хоровади*» (1962), «*Қувноқ шеърлар ноғзди*» (1963) тўплами, «*Касбларнинг ранги ва ҳиди ҳақида шеър*» (1967), «*Мосий найза саргузаштлари*» (1972), «*Ҳайлот қондалари*» (1978), «*Желсомино ёлғоқчилар мамлакатида*» (1986) каби қатор асарлар муаллифидир. Езувчи 1980 йил 14 апрелда вафот этган.

Жанни Родарининг эртаклари жаҳондаги деярли барча тилларга таржима қилинган ва дунё болалари томонидан севиб ўқилади. Шундай эртақларидан бири «*Хуриини билмайдиган кучукча*» эртаги бўлиб, унинг асосий ғояси ўзликни англашдир. Унда дуч келган махлуққа ўқ отаверадиган сайёд образи мавжуд.

РАСУЛ ҲАМЗАТОВ

(1923 - 2003)

*Шеърят, мазлумга ҳимийлик қилдинг,
Қароқ бўлмадинг зўравонларнинг.
Олдинг паноҳингга нотагонларни,
Золимларни эса душман деб билдинг.*

Расул Ҳамзатов.

Доғистондаги кичкинагина авар элининг фарзанди, XX аср жаҳон шеърятининг йирик вакили Расул Ҳамзатов 1923 йилда туғилиб, 13 - 14 ёшларидан бошлаб шеър ёза бошлаган. 16 ёшида шоир сифатида танилган. Отаси - Доғистоннинг машҳур шоири Ҳамзат Цадаса унга ижод ишида ҳамниша ҳақиқатни куйлашга ўргатди. 18 ёшидан бошлаб Расул ўқитувчи, артист ва мухбир сифатида меҳнат қилди, унинг буюк истеъдоди оламга машҳур қилди. Шоирнинг биринчи китоби 1943 йилда чоп этилган. 1945 йилда Москвадаги Жаҳон адабиёти институтида таҳсил олишга киришди.

Расул Ҳамзатовга оғир хаста аёл мактуб йўллаб: «*Мени шифокорлардан, уларнинг муолажаларидан кўра Сиз ёзган асарлар кўпроқ даволади*», - деган эди.

Асарлари: «*Тоғ кўшиғи*», «*Тоғ қизи*», «*Менинг қалбим тоғларда*», «*Доғистоним*», «*Юксак юлдузлар*», «*Туғилган куним*», «*Тоғлиқнинг ватани*», «*Оғудан хат*» сингари шеърый китоблар, «*Она тилим*», «*Шу ҳам эркакми?*», «*Дустлик ҳақида қисса*» каби шеърлари ва бошқ.

Шеърларидан парчалар:

*Менинг юртим тик қоя, улкан тошлар аро жо,
Довруғи анча катта, ери кичикдир, аммо
Эртақдаги боғ эмас, кам ҳосилли ери бор,
Дустликдан қудрат топмиш, севгиси ҳур ва бисёр...*

(«Дустлик ҳақида қисса» шеърдан)

Майли, қашшоқ бўлсин, майли, беҳашам,

Лекин менинг учун азиз ва суюқ.

Жаҳон минбаридан янграмаса ҳам

Она тилим менга муқаддас, буюк...

(«Она тилим» шеърдан)

НОДАР ДУМБАДЖЕ (1923 - 1984)

Нодар Думбадзе - XX аср грузин адабиётининг ёриқ вакили. У ижодини кичик ҳикоялар ёзиш билан бошлаган. 1958 йилда босилиб чиққан «Қанчоқ болалар» ҳикоялар тўплами уни элга танитди. Нодар Думбадзенинги грузин халқи ҳаётини, миллий характери, руҳиятини ёрқин ва бетакрор тарзда гавдалантирган, умуминсоний муаммоларни кўтариб чиққан роман ва ҳикоялари ўзбек тилига маҳорат билан таржима қилинган.

Асарлари: «Мен, буюм Илско ва Иларони», «Қўнми кўрмани», «Қўрқманг, онагинам!», «Оқ байроқлар» каби романлар, «Хелладос» ҳикояси (унда Янгули исми боланинг қисмати кўрсатишган) ва бошқ.

ЧИНГИЗ АЙТМАТОВ (1928 йилда туғилган)

Чингиз Тўрақулович Айтматов XX аср қирғиз адабиётининг энг истеъодли ва жаҳонга танилган ёриқ намоёндаларидан бири бўлиб, у 1928 йил 12 декабрда Қирғизистоннинг Талас водийсидаги Шакар овулида туғилган. Бобоси Айтмат оға ажойиб қўбучи, отаси Тўрақул Айтматов давлат ва жамоат арбоби, онаси Нанма опа ўқимишли, оқила аёл эди. Чингиз дастлаб рус мактабида, кейин қирғиз мактабида ўқиди, қишлоқ шўросида котиб, солиқ йиғувчи, бригада ҳисобчиси бўлиб ишлади. У 1948 йилда Жамбул зооветеринария техникумини, 1953 йили Қирғизистон қишлоқ хўжалик институтини тамомлаган. 1956 - 1958 йилларда Москвада Ёзувчилар уюшмаси қошидаги Олий адабиётчилар курсида таҳсил олди. Чингиз Айтматов болалигиданоқ бадний адабиётга улкан меҳр кўйган бўлиб, насрий асарлар яратиш билан астойдил шуғулланади. Адиб номини илк бор халқаро миқёсда машҳур қилган, 1958 йилда ёзилиб, жаҳон халқларининг 40 дан ортиқ тилларига таржима қилинган асар «Жамила» қиссаси бўлди. «Жамила» қиссасини Луи Арагон «Муҳаббат ҳақида ёзилган жаҳондаги энг ажойиб қисса» деб атаган. Чингиз Айтматов давлат ва жамоат арбоби сифатида улкан ишларни амалга оширмоқда. У Қ. Муҳаммаджонов билан ҳамкорликда «Фудзиямадаги учрашув» номли драма ёзган. Чингиз Айтматов Қирғизистон халқ ёзувчиси (1968), 1995 йилдан Марказий Оснэ халқлари маданияти ассамблеяси Президентидир. У Мустақил Ўзбекистоннинг «Дўстлик» (1995), «Буюк хизматлари учун» (1998) орденлари билан мукофотланган. Қирғизистон Республикасида Чингиз Айтматов номидаги Халқаро «Олтин медал» мукофоти таъсис этилган (1999). Чингиз Айтматовнинг асарлари 80 дан ортиқ хорижий тилларга таржима қилинган.

Чингиз Айтматов «Момо ер», «Қизил дуррачали сарқомаши» каби асарларини аввал қирғиз тилида ёзиб, сўнг ўзи рус тилига таржима қилган. Баъзи асарлари эса, аввал рус тилида ёзилиб (масалан, «Оқ кема», «Алидо, Гуларси») сўнг қирғиз тилига ўтирилди.

Асарлари: «Юзма - юз», «Сарқомак дилбарим», «Сомон йўли» (1963), «Момо ер», «Алидо Гуларси» (1966), «Оқ кема», «Соҳил ёқалаб чопётган олавар» (1977), «Ҳошим», «Газетачи Дзюйдо», «Оқ ёмғир», «Севоячи», «Кўёмат» (1986, қаҳрамонлари: Обер-Кандалов, Исо, Авдий, Понтий Пилат, Нуда, Гришан, Бозорбой, Қўчқорбоев, Гурам Жухадзе, Бўстон, Сандро ва бошқ.), «Биринчи муаллим» (1962), «Асрга татигулик кун», «Касандра тамғиси» (1990), «Эрта қайтган турналар» ва бошқ.

«Оқ кема» қиссаси ҳақида

Бу қисса 1970 йилда ёзилган бўлиб, 7 қисмдан иборат.

Асар қаҳрамонлари қуйидагилар: Мўмин чол (у асарда «жуда қартайиб қолган, яккаю ёлғиз ўғли уруида ҳалок бўлган, умр бўйи бир ёстиққа бош қўйиб ётган хотинидан ажралган, энг катта бахтсизлиги - унинг қизларига бахт

қулиб боқмаган» дея таърифланган). *Ураққул, Бекей, бола* (балиқ бола учун эрл ва қудрат рамзи эди) ва бошқ.

«Э, бутам, ҳофизлар ҳамду сано ўқишда баҳсламса - қандай ярамаслик, улар қўшиқчидан қўшиқ кушандасига айланишади. ... Э, бутам, қадимги одамлардан қолган гап бор: «Бойлик - тақаббуриликни, тақаббурилик эса - теъжалликни тугдиради». ... Э, бутам, пул ҳукмрон бўлган жойда эзгу сўзга ўрин йўқ, сўзгалликка ўрин йўқ» деган гаплар ҳам шу асарда келтирилган.

Бу қиссадаги ривоятда душман қабиладан қолган қизча ва болани ўлдириб, қирғиз зотини йўқ қилиш Чўғир Баймоқ кампирга топширилган эди.

«Асра татигулик кун» романи ҳақида

Бу роман 1980 йилда ёзилган. Унда ўтмишни эслаш олмаслик учун инсонни хотирасидан умрбод маҳрум қилишдек қабил ҳижолатга қўл уриш ҳақида ҳикоя қилинган. Асарда «миш - мишларга қараганда, жўнжанглар қарғишга учрабди - қишда музлаб қолган Эдил дарёсидан тўп - тўп бўлиб ўтаётганларида бирдан мўз ёрилиб, ҳаммаси мол - ҳоллари билан биргаликда муз остига қўқиб кетишибди...» деган гаплар бор.

Асар қаҳрамонлари: *Эдигей Бўрон* (у Собитжонга «Илгари бош учун эъзоллашарди, бундан чиқди, энди орқаларинг учун эъзоллашар экан-да... Сен манкуртсан! Ҳақиқий манкурт!...» деган), *Собитжон*, *Жўламон*, *Найман она*, *Қазалов* (уни дафн қилишга олиб кетаётганда марҳумнинг ёнида унинг куёви - Ойзоданинг эри ўтиради), *Абутолиб Қуттибоев* ва *Зарифа* (улар сталинча қатагон қурбони бўлганлар). *Ойзода* ва бошқ.

ЎЛЖАС СУЛАЙМОНОВ

Таниқли қozoқ адаби Улжас Сулаймонов 1936 йил 18 майда Қозоғистоннинг Олмаота шаҳрида туғилган. Отаси Умар ҳарбий хизматчи эди. У. Сулаймонов дастлаб русча мактабда, сўнгра Қозоғистон Давлат университетининг геология факультетига ўқиган. У 1961 йилда Москвадан М.Горький номи Жаҳон адабиёти институтига ҳам ўқиди, 1962 - 1971 йилларда «Қозоқфильм» студиясида бош муҳаррир, «Простор» журнали бўлиб мудири, 1972 йилдан бошлаб Қозоғистон Республикаси Ёзувчилар уюшмаси бошқаруви котиби лавозимда ишлади. Қозоғистоннинг Италиядаги элчиси сифатида фаолият кўрсатди. Ҳозирги пайтда Улжас Сулаймонов турли - туман расмий ҳамда жамоатчилик вазифаларини бажармоқда. У рус тилида ижод қилади, лекин қozoқ халқига хос миллий хусусиятларни, урф - одатларни яхши билади.

Асарлари: «*Аргумоқлар*» (1961, биринчи асари), «*Қуёшдан тунлар*», «*Ажойиб тун*», «*Шарофатли вақтлар*», «*Маймун йили*», «*Лой китоб*», «*Оловнинг қўшиши*», «*Юмалоқ юлдуз*», «*Аз и Я*», «*Қойламсан инсонга, замин*» ва бошқ.

ГАБРИЭЛЬ ГАРСИЯ МАРКЕС

Маркес 1928 йилда *Колумбия*нинг шимоли - ғарбида жойлашган *Аракатука* деган шаҳарчада дунёга келган. Габо (Габриэль) ҳаётида ўчмас из қолдирган кимса унинг бобоси истеъфодаги полковник *Николас* ҳисобланади. Унинг ҳаёти аксар саҳифаларидан ўз романларида фойдаланди. «*Бобом ва бувим*, - деб эслайди Маркес, - *жинлар билан тўлиб кетган эски уйда яшар эдилар. Уларнинг ҳар иккиси ҳам иримчи бўлиб, ғаройиб тасаввурга эга бўлганлар...*». Габриэлнинг отаси дорихунос бўлиб, у ўзининг ҳам фармацевт бўлишини истар эди. Габриэль эса адвокатлик касбини орзу қилди. Маркес дастлабки ҳикоясини 17 ёшида ёзган ва 60 - йилларга қадар унинг асосий касби журналистика бўлиб қолди. Унинг бу фаолияти *Боготада*, «*Эль Эстетикадор*» («*Шарҳчи*») рўзномасидан бошланди. Адиб ёзувчи сифатида шаклланар экан, кўпроқ *Хемингуэй*, *Кафка* ва айниқса *Фолкнер* ижодидан кўпроқ баҳраманд бўлган. Ёзувчи *Парижда*, *Венесуэлада*, *Мексикада* ва *Тошкентда* ҳам бўлган.

Асарлари: «*Хосиятсиз соат*» (1961), «*Катта оланинг дафи этилатиши*», «*Полковникка ҳеч қим ёзмайди*», «*Тинчликнинг юз йили*» (1965-1966), «*Оқсоқолининг кузи*» (1975, унда Лотин Америкасини даҳшатга солиган ҳокими мутлақ тўғрисидаги афсона акс эттирилган ва фош қилинган), «*Ошқора қотиллик қиссаси*» (1981) ва бошқ.

«Ошқора қотиллик қиссаси» ҳақида

Бу асарга муаллиф ўрта асрларда яшаган португал ёзувчиси Жил Висентининг «*Такабурлик билан ҳам меҳр - муҳаббат қозониш мумкин*» деган сўзларини эпиграф (пешсўз) қилиб олган. Қиссада ётган воқеа ҳаддан зиёд оддий. Пабло ва Педро Викарио исмли эгизак биродарлар Сантьяго Насарни сўйиб ташлашга аҳд қиладилар ва ўз аҳдларини бажарадилар. Уларнинг бундай ёвузона қарорга келишларининг боиси сингиллари Анхела билан боғлиқ. Фожиадан бир кул олдин Анхела билан Байярдо Сан Романнинг тўйи бўлиб ўтган, эгизаклар ҳам, Сантьяго Насар ҳам бу тўйда ўтириб маншат қилишади. Аммо куёв Анхелани қиз чиқмагани учун тонгта яқин ўз уйига олиб келиб ташлаб кетган, Анхела эса акаларининг зугумларига чиқолмай, Сантьяго Насар номини тилга олган эди. Сантьяго Насар епископнинг улар шахрига таширф буюриши муносабати билан тонг саҳарда туриб, ўлим шарпаси кезиб юрган кўчага чиқади. Маркес бу воқеага гўё ёзувчи кўзи билан эмас, балки терговчи кўзи билан қарайди. «*Мени ишонтиринг - ақидапараст этинг, дунёни ўзгартириб юбораман*». Бу пурмаъно ибора, афсуски, ушбу қиссада ёвуз ниятли кишиларнинг ҳатти-ҳаракатини ўзида ифодалаб келади.

Асар қаҳрамонлари: *Понсио Викарио* (Анхела Викарионинг отаси), қотиллар - ака-ука *Пабло* ва *Педро Викарио*лар, уларнинг сингилси *Анхела Викарио*, хушқад, бироз ранглилар, арабий йиғит *Сантьяго Насар*, унинг ўлимидан кейин бир чегарачи билан қочиб кетган қайлиғи *Флора Мигель* ва бошқ.

ПАУЛО КОЭЛЮ

(1947 йилда туғилган)

Пауло Коэло бутунги жаҳон адабиётининг энг машҳур ёзувчиларидан. У Бразилияда яшайди, португал тилида ижод қилади. XX асрнинг 90 - йилларида яратилган «*Алхимик*» ва «*Бешинчи тоғ*» романлари билан катта шухрат қозонган. «*Алхимик*» романи қаҳрамони *Сантьяго* ўз орзу - нияти йўлида ватани Андалузия (Испания) дан Мисрга сафарга отланар экан, бу йўлда турли - турман саргузаштларни бошидан кечиради, хилма - хил одамларга дуч келади, улардан гаройиб панд - насиҳатлар, ривоятлар эшитади. «*Бахт қалими*» анна шундай ривоятлардандир.

Л У Ф А Т

Авлиёлар худонини дўстлари, маънавий камолотда олий мартабага эришиб, ҳаққа етган ва ғайб асроридан хабар бера оладиган зотлар.

Анқо - қуш номи, ўзи йўқ нарса

Адам - йўқлик

Авбар - хушбўй қора модда

Андалиб - булбул

Аргувон - қизил гулли дарахт, қизил юз маъносида ишлатилади.

Ахурамазда (Хурмузд) - зардуштийликнинг эзгулик худоси

Ажам - араблардан бошқа халқлар

Ажун - олам, дунё

Алиф - араб алифбосидаги ҳарф, тик қомат маъносида ишлатилади.

Алп - баҳодир, паҳлавон

Алдеша - ўй, фикр, хаёл, мулоҳаза

Айёб - пайгамбарлардан бири. сабр тимсоли

Аржуманд - азиз, эҳтиромли.

Афғор - фиғон, нола; қайғули.

Ағниё - ғани, бой.

Аҳбоб - дўстлар

Бақо - абдийлик

Бадхў - ёмон қилиқ

Баҳр - денгиз.

Бенаво - фақир, бечора

Беқайд - эркин.

Билга - доно

Билки - билим, илм

Буроқ - пайгамбаримиз меърож кунининг минган от

Боди сабо - тонги шамол

Бўз - газлама, кўрқиб кетган одам юзининг оқариши

Бўдун - халқ

Воъиз - ваъз, маъруза айтувчи

Войвож - бойўгли, бойкуш

Воқиф - хабардор.

Ганж - ханша, бойлик

Гала - пода

Гесу - аёллар сочи.

Гулпўш - гул сочувчи, гулловчи

Дол - букилган, эгилган

Дайр (майхона) - Оллоҳ номи муттасил зикр этиладиган жой.

Даҳр - олам, дунё, ҳақон

Даҳри дуншарвар - пасткаш дунё.

Душвор - мушкул, қийин.

Дилафғор - дили вайрон

Жабин - манглай, пешона

Жинон - жаннат.

Жовидон - абдий.

Жувонмард - олийҳиммат, саҳий.

Зоҳид - тақводор, аммо илоҳий муҳаббатдан беҳабар киши

Заврак - кема, қайиқ.

Зулф - гажак

Зиж - астрономия жадвали, тақвим

Зикриё (Закарриё) - пайгамбар, кофирлар зулмидан қочиб дарахт ичига яширинган, уни дарахт билан бирга арралаганларида ҳам худони тилидан қўймаган.

Ибтидо - бошланиш, муқаддима

Ифрот - ҳаддан ошиш, меъёридан ошиқ.

Йигоч - дарахт; масофа (гаҳм. 8 км).

Ихрож - чиқарин, ҳайдаш.

Кишвар - мамлакат.

Калимуллоҳ - Хуло билан сўзлашганга учун Мусога берилган ном.

Комрон - бахтли, орзусига эришган

Карам - яхшилик, эҳсон

Канора - қирғоқ, чегара

Кавсар - афсонавий жаннат бўлоғи

Лафз - оғзаки айтилган сўз

Лайли (арабча) - тунни

Мажнун - девона

Маснад - суянчиқ, тахт

Матлаъ (ар.) - чиқиш жойи (Ўш ва Кўёш ҳақида)

Муштарий - сотиб олувчи

Матлуб - орзу этилган нарса

Мятлаб - истак, орзу.

Махмур - май ичган, масг.

Мардум - 1) одамлар 2) кўз қорачиқ, ганҳари

Машшота - нардозчи

Мақолат - сўз, нутқ; боб.

Монез - тўсиқ, ғов

Мисқол - 4,1 грамм

Меҳроб - масжид тўридаги тўғаси қайрилма қилиб ишланган тўкча

Мужгон - кинрик

Музмар - яширин

Муқаррар - такрор. қайта-қайта

Менг - хол

Маҳшар - қиёматда инсонлар тўпланадиган майдон

Мижмар - чўғдон

Мискин - камбағал, бечора

Муғ - оташпараст, май сотувчи

Мусҳаф - Қуръон

Мусоҳиб - яқин киши.

Михра (Митра) - кўёш худоси

Мугриб - куйиш, ашулачи, чолғучи
Мухтасар - қисқа, ихчам, қалта.
Муҳиб - севган, муҳаббат ихҳор этган.
Мур - чумоли
Назира - ўхшаш, монанд, гени
Нару - бошқа, бўлак
Новак - камоннинг ўқи, мажозий: киприк
Нун - араб алифбосидаги ҳарф, мажозий: ёрнинг бақбақаси.
Ниҳон - яширин
Ориф - билувчи, танувчи, доно
Осиё (Муҳимий шеърида) - тегирмон тоши, мусибат
Олячуқ - чайла, қапа
Пайкар - ҳайкал, жусса, гада
Паймона - қадаҳ, умри тугаган
Пири муғон - тарикат раҳбари, илоҳиёт сари бошловчи пир.
Рум - Византия (Италия), кичик Осиё ва қисман Греция.
Ризвон - розилик, мажозий: жаннат
Равънат - халқ, фуқаро
Расан - арқон, арғамчи
Работ - қўрғон, карвонсарой
Равоқ - луғ. *маъноси*: имораг, уй, бино, яшаш жойи, *кўчма маъноси*: дунё, олам, жаҳон
Робита - боғланиш
Саҳиҳ - соғлом, тўғри
Сайфи - қилч
Сухайл - бир ёруғ юлдуз
Сайёд - овчи.
Сарв - тик ўсадиган дарахт; қадду қомат.
Сафо - тозалик, мусаффолик.
Саъд - хосиятли, бахт келтирувчи.
Сорбон - туякаш.
Сугун - устун, тиргович.
Тазкира - қайд этиш, ёзиб қўйиш
Тарсо - христиан
Таковар - тезювар, йўрга от
Тажалли - жилоланиш. Тасаввуфга кўра, бутун оламдаги ҳаракат, кўкариш ва янгиланиш, ҳусну жамол, ҳақтининг узи ҳам руҳи мутлақ нурининг таралиши туфайлидир.
Тавозе - одоб сақлаш, хокисор бўлишлик
Тафрит - сусткашлик.
Таҳайюл - ҳаёлга келтириш, ҳаёл қилиш
Таҳамтан - афсонавий Рустамнинг лақаби.
Тубий - жаннат дарахти, келишган қомат
Туман - ўн минг
Уммон - ҳозирги Арабистон денгизи

Улиғ - улуғ, хисса
Фаррух - гўзал, бахтли
Фархундавай - қутлуғ қадам
Фан - расм, одат, кўникма
Фоний - ўқинчи, йўқ бўлувчи
Фурқат - айрилик, жудолик
Фитрат - гўма истеъдод
Фироқ - айрилиқ.
Хуршид - қуёш, офтоб
Хилқат - ярагилиш
Халил - дўст, ёр
Чарх - осмон, фалак
Черик - қўшин, лашкар
Чавғон - учи эгик таёқ
Чўлпон - Венера (Зухра) юлдузи
Шамшод - хушқомат дарахт
Шамс - қуёш
Шона - тароқ
Шароби антаҳур - покланиш шароби
Шубон - чўпон
Эрам - афсонавий бог
Эрик - тиришқоқ
Юсуф - пайғамбар, адабиётда гўзаллик рамзи
Кўҳқан - Фарҳод образига маънодош ("Тош қазувчи")
Қаз - роз ўйналадиган жой
Қайсар - Цезарнинг лақаби.
Куръон - Оллоҳнинг ҳикмати, илми ва сирларининг баёни.
Ғаний - бой, бадавлат
Ҳасан - яхши, гўзал
Ҳалилудлоҳ - Оллоҳнинг дўсти, Катъбага асос солган Иброҳим пайғамбар лақаби.
Ҳидоят - тўғри йўл кўрсатиш
Ҳотам - саҳийлик, қўли очиклик
Ҳувайдо - ошқора, аён, равшан
Ҳилол - ярим ой

ва бошқалар.

ЎРТА МАКТАБДА ЎРГАНИЛАДИГАН БАДИИЙ АСАРЛАР РЎЙХАТИ

1. «Уч оғайни ботирлар», «Сусамбил», «Хусниябону», «Али бобо ва қирқ қароқчи» эртақлари ва бошқ.
2. «Тумарис», «Широқ» афсоналари.
3. «Тунюқук», «Кул Тигин», «Билга ҳоқон», «Ирқ» битиклари.
4. «Равшан», «Кунтуғмиш», «Алпомиш», «Гурӯғли» дostonлари.
5. Ю. Х. Ҳожиб «Қутадуғ билиғ».
6. М. Қошғарий «Девону луғотит турк»
7. А. Югнакий «Ҳибатул-ҳақойиқ»
8. «Алп Эр Тунга» марсияси.
9. Кайковус «Қобуснома».
10. А. Яссавий «Девони ҳикмат».
11. Фирдавсий «Шоҳнома».
12. Хоразмий «Муҳаббатнома».
13. Сайфи Саройи «Сухайл ва Гулдурсун».
14. Имом ал-Бухорий «Ал-адаб ал-муфрал».
15. С. Шерозий «Гулистон», «Бўстон».
16. Рабғузий «Қисаси Рабғузий».
17. Гуджаний «Зарбулмасал».
18. Атоий «Жамолинг васфини қилдим чаманла...», «Кўнглим олдинг, бегим, ёшурмогинг не?», «Агар кўнглинг тилар жонимни олмоқ» каби ғазаллари ва бошқ.
19. Умар Ҳайём «Ул ёрки дилим...», «Бир қўлда тутиб», «Лойимни ўзинг қорган...», «Ҳайём гуноҳга», «Эй чарх...» каби дубоийлари ва бошқ.
20. Лутфий «Сенсан сеवारим...» «Мени шайдо қилодурғон бу кўнғилдир, бу кўнғул», «Аёқингга тушар ҳар лаҳза гесу...» каби ғазаллари ва бошқ.
21. Мужрим Обид «Арзи аҳвол».
22. Х. Ҳувайдо «Роҳати дил» дostonи ва бошқа шеърлари.
23. Фузулий «Лайлову Махнун».
24. Кутб «Хисрав ва Ширин».
25. Дурбек «Юсуф ва Зулайҳо».
26. Ҳайдар Хоразмий «Бўз тўқувчи кампир ва баззо» ҳикояти, «Гул ва Наврўз» дostonи.
27. Ш. Мунис «Шеър ул тиги дудамдурким» ва бошқа шеърлари.
28. Амирий «Лаб уюр такаллумға».
29. Анбар Отин «Алифбо».
30. Нодира «Фироқнома» ва бошқа шеърлари.
31. Увайсий «Букун, эй дўстлар фарзанди жононимни соғиндим», «Анор», «Ёнғоқ», «Кун ва тун» ва бошқа шеърлари.
32. Машраб «Ўртар», «Қилди манга бир жилва, ногоҳ боқа қолдим» ва бошқа шеърлари.
33. Огаҳий «Таъвиз ул-ошиқин», «Қасидаи насихат» ва бошқа шеърлари.
34. Сайидо Насафий «Ўхпаш», «Қолмабди», «Ўт эрур» каби ва бошқа шеърлари.
35. Муқимий «Саёҳатнома», «Танобчилар».
36. Фурқат «Фасли навбахор ўлди...», «Сурмадин кўзлар қаро» («Келинчак»), «Саргузаштнома», «Киши ҳолимни билмас», «Сайдинг қўябер, сайёд» ва бошқа шеърлари.
37. Махмур «Ҳапалак», «Ҳақим Туробий ҳажви».
38. Турди «Тор кўнғулук беклар», «Турдиман», «Ёд мандин ким берур: яхши замонлар кўрдиман» ва бошқа шеърлари.
39. Конфуций «Сухбатлар ва муҳокамалар».
40. Антуан де Сент-Экзюпери «Кичкина шаҳзода».
41. Нодар Думбадзе «Хелладос».

42. Жанни Родари «Рим эртақлари», «Учтадан охири бор эртақлар», «Хуришни билмайдиган кучукча» ва бошқалар.
43. Ж. Свифт «Гулливернинг саёхатлари».
44. Зоҳир Аълам «Афандининг қирқ бир папшаси».
45. Умар Сайфиддин «Нақорат».
46. Расул Ҳамзатов «Она тилим», «Шуям эркакми?».
47. Р. Тўқур «Нур ва соялар», «Ҳалокат».
48. С. Есенин «Донлар кетмиш мажруҳ кўнгиладан...», «Хуросонда бир дарвоза бор», «Форс тароналари», «Гудакликдан маълум ҳар одам».
49. Софокл «Шоҳ Эдип».
50. Шекспир «Ҳамлет».
51. Пушкин «Евгений Онегин».
52. Альбер Камю «Бегона».
53. Марк Твен «Том Сойернинг янги саргузаштлари».
54. Эрнест Сетон-Томпсон «Еввойи йурға».
55. М. Солиҳ «Шайбонийнома».
56. Дилшоди Барно «Таржимаи ҳол».
57. А. Жомий «Баҳористон».
58. Маҳтумқули «Бошлади», «Элингта» ва бошқа шеърлари.
59. А. Дониш «Наводирул-вақосъ».
60. И. Иброт «Гаърихи Фарғона».
61. М. Ю. Ваёний «Шажараи Хоразмшоҳий».
62. Алманай «Калила ва Димнайн туркий».
63. Азиз Несин «Даҳшатли туш».
64. Г. Г. Маркес «Ошқора қотиллик қиссаси».
65. А. Навоий «Хамса», «Лисонут-тайр», «Маҳбуб ул-қулуб», «Салотин бобида», «Меҳр ва Суҳайл», «Кеча келгумдур...», «Қаро кўзум», «Кўргали ҳуснинги...», «Қоши ёсунму...», «Жонга чун дермен», «Ёрдин айри кўнгул...» ва бошқа шеърлари.
66. З. М. Бобур «Бобурнома», «Мубаййин», «Волидия» асарлари ва бошқа шеърлари.
67. Бердақ «Халқ учун», «Нодон бўлма».
68. С. Айний «Судхўрнинг улими».
69. А. Ҳтар «Тил» ва бошқа шеърлари.
70. Х. Х. Андерсен «Қор маликаси», «Булбул», «Чақмоқтош».
71. Ч. Айтматов «Асрга татиғулик кун», «Қиёмат», «Оқ кема».
72. А. Қодирий «Уткан кунлар», «Жинлар базми», «Меҳробдан чаён», «Улоқда».
73. М. Бехбудий «Падарқуш».
74. А. Фитрат «Абулфайзхон», «Миррих юлдузига», «Ўгут», «Гўзалим, бевафо гулистоним», «Юрт қайғуси».
75. А. Авлоний «Туркий гулистон ёхуд ахлоқ», «Тулки ила қарға».
76. Чўлпон «Кеча ва кундуз», «Кишан», «Виждон эрки», «Кўнгил», «Қаландар ишқи», «Ёнгин», «Бинафша», «Гузаль», «Бузилган улкага» ва бошқа шеърлари.
77. У. Носир «Яна шеъримга», «Юр, тоғларга чиқайлик», «Юрганмисан бирга ой билан», «Гулзор-чаман...», «Юрак», «Насимага деганим», «Нил ва Рим», «Монолог».
78. Миркарим Осим «Тумарис», «Широқ», «Темур Малик».
79. Ф. Ҳулм «Шум бола», «Соғиниш», «Вақт», «Сен етим эмассан», «Билиб куйки, сени Ватан кутади», «Менинг ўғригина бола».
80. А. Қаҳҳор «Синчалак», «Асрор бобо», «Ўғри», «Бемор», «Минг бир жон», «Даҳшат».
81. О. Ёқубов «Музқаймоқ», «Улуғбек хазинаси», «Кўҳна дунё», «Эр бошига иш тушса», «Диёнат».

82. Ҳ. Олимжон «Роксананинг кўз ёшлари», «Зайнаб ва Омон», «Холбуки тун», «Ғазал», «Ойгул билан Бахтиёр».
83. М. Шайхзода «Искандар Зулқарнайн», «Йилларнинг саломин йилларга элиб...», «Мирзо Улғбек».
84. Ойбек «Навойи», «Наъматак», «Қутлуғ қон», «Чимён дафтари», «Гулнор опа», «Фонарчи ота».
85. Шукрулло «Умр ҳақида эртақ», «Оналар ташвиши», «Қабр топи».
86. А. Орипов «Тилла балиқча», «Дорбоз», «Хусумат», «Ишонч кўприклари». «Она сайёра», «Сароб», «Баҳор», «Генетика», «Баҳор кунларида», «Кўз манзаралари», «Ҳолат», «Кетганлар ёди бу», «Ўзбекистон», «Жаннатга йул».
87. П. Қодиров «Юлдузли тунлар», «Авлодлар довони».
88. Э. Воҳидов «Рухлар исёни», «Рашким», «Сирдарё ўлани», «Ницо», «Инсон», «Ўзбегим», «Ёшлигим», «Тандир кийган Матмуса» ва бошқ.
89. Зулфия «Ўғлим, сира бўлмади уруш», «Кўрганмидинг кўзларимда ёш», «Баҳор келди сени сўроқлаб», «Тун», «Не балога этдинг мубтало», «Сенсиз», «Ойдинда», «Сен қайдасан, юрагим».
90. Миртемир «Сурат», «Мен турилган тупроқ», «Тошбу». «Онагинам», «Балиқ ови», «Булуғ», «Тўрғай», «Ҳандалак».
91. Ҳ. Тўхтабоев «Сариқ девни миниб», «Қасоскорнинг олтин боши».
92. А. Мухтор «Бухоронинг жин кўчалари», «Поэзия», «Ниҳол», «Чинор».
93. Ў. Ҳошимов «Дунёнинг ишлари», «Урушнинг сўнгги қурбони».
94. Ҳ. Даврон «Падаркуш», «Ватан ҳақида етти ривоят».
95. С. Аҳмад «Қоплон», «Собиқ», «Уфқ», «Чўл бургути».
96. Ҳамза «Йиғла, Туркистон», «Туркистон», «Дардига дармон истамас», «Ўзбек хотин-қизларига».
97. Ш. Ҳолмирзаев «Ўзбеклар», «Зов остида адашув», «Ўзбек характери».
98. Уйғун «Оқ қилар», «Баҳор қўшиғи», «Нима иш қилгансан?», «Шоир ва болари», «Тонг», «Ариқ».
99. Р. Файзий «Ҳазрати инсон».
100. Носир Фозилов «Саратон».
101. Ўлмас Умарбеков «Ҳаёт қўшиғи».
102. Абай шеърлари.
103. Тоғай Мурод «Юлдузлар мангу ёнади», «Отамдан қолган далалар».
104. Мирмуҳсин «Меъмор».
105. Неъмат Аминов «Чолболанинг эртаклари».
106. С. Зуннунова «Рух билан суҳбат».
107. Муҳаммад Али «Гумбаздаги нур».
108. А. Суюн «Баҳодирнинг қиличи», «Оқ ва қора». «Дарада», «Тутқун», «Баҳодирсиз қайтди аргумоқ».
109. Рауф Парфи «Она Туркистон», «Чўлпон», «Тонг отмоқда», «Ёмғир ёғар», «Абдуллажон марсияси».
110. Омон Матжон «Кўрдим Шукур Бурҳон», «Қайси йил кўкламда Жайҳун бўйида», «Қўшиқ».
111. Шавкат Раҳмон «Туркийлар», «Тунги манзара», «Тонг очар кўзларин», «Ой синиғи», «Ҳамал».
112. Тура Сулаймон «Илтимос», «Армон», «Тавалло», «Гул бир ён, чаман бир ён».
113. Ҳ. Худойбердиева «Дориломон кунлар келди», «Бегим, сизни табиат», «Бугун туркка не керак...».
114. Ш. Бошбеков «Темир хотин».
115. М. Юсуф «Юртим, адо бўлмас армонларинг бор», «Меҳр қолур» ва бошқ.
116. Ҳ. Султонов «Саодат соҳили».
117. Ўлжас Сулаймонов «Аргумоқ», «Мамбет ботирнинг қатл олдидадан айтганлари» ва бошқалар.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР:

1. «Ўзбек адабиёти», 5-синф учун дарслик - мажмуа. Тошкент, «Ўқитувчи», 1993 й.
2. «Adabiyot», 5-sinf uchun darslik - majmua, Toshkent, "O'qituvchi", 2000 y.
3. «Ватан адабиёти», 5-синф учун дарслик - хрестоматия, Тошкент, «Ўқитувчи», 1990
4. «Ўзбек адабиёти», 6-синф учун дарслик - мажмуа, Тошкент, «Ўқитувчи», 1995 й.
5. «Ватан адабиёти», 6-синф учун, Тошкент, «Ўқитувчи».
6. «Adabiyot», 6-sinf uchun darslik - majmua, Toshkent, «O'qituvchi», 1999 y.
7. «Ўзбек адабиёти», 7-синф учун дарслик - мажмуа, Тошкент, «Ўқитувчи», 1997 й.
8. «Adabiyot», 7-sinf uchun darslik - majmua, Toshkent, «O'qituvchi», 2000.
9. «Ўзбек адабиёти тарихи», 8-синф учун дарслик, Тошкент, «Ўқитувчи», 1986 й
10. «Адабиёт хрестоматияси», 8-синф учун, Тошкент, «Ўқитувчи», 1986 й.
11. «Ватан адабиёти», 8-синф учун дарслик - хрестоматия, Тошкент, «Ўқитувчи», 1992
12. «Ўзбек адабиёти», 8-синф учун дарслик - мажмуа, Тошкент, «Ўқитувчи», 1993 й.
13. «Ватан адабиёти», 9-синф учун дарслик - хрестоматия, Тошкент, «Ўқитувчи», 1993
14. «Ўзбек адабиёти», 9-синф учун мажмуа, Тошкент, «Ўқитувчи», 1993 й.
15. «Ўзбек адабиёти», 9-синф учун дарслик, Тошкент, «Ўқитувчи», 2000 й.
16. «Adabiyot» (N. Karimov va boshq.), 9-sinf uchun darslik, Toshkent, «Ma'naviyat», 2002.
17. «Ўзбек совет адабиёти», 10-синф учун дарслик, Тошкент, «Ўқитувчи», 1984 й.
18. «Ўзбек адабиёти», 10-синф учун мажмуа, Тошкент, «Ўқитувчи», 1995 й.
19. «Ўзбек адабиёти», 10-синф учун дарслик, Тошкент, «Ўқитувчи», 2000 й.
20. «XX аср ўзбек адабиёти», 11-синф учун дарслик, Тошкент, «Ўқитувчи», 1995 й.
21. «XX аср ўзбек адабиёти». мажмуа, Тошкент, «Ўқитувчи», 1993 й.
22. «XX аср ўзбек адабиёти», мажмуа, 11-синф учун, Тошкент, «Ўқитувчи», 1997 й.
23. «Adabiyot» (B. Qosimov va boshq.), 10-sinf uchun darslik, Toshkent, 2004.
24. «Adabiyot» (N. Karimov va boshq.), 11-sinf uchun darslik, Toshkent, 2004.
25. Б. Тўхлиев «Адабиёт» (Академик лицей ва касб-хунар коллежлари учун дарслик), Тошкент, «Ўқитувчи», 2002 й.
26. Н. Каримов, С. Мамажонов, Б. Назаров, У. Норматов, О. Паррафиддинов «XX аср ўзбек адабиёти тарихи», Тошкент, «Ўқитувчи», 1999 й.
27. Ҳ. Умуров «Адабиёт қондалари» (Академик лицейлар учун), Тошкент, «Ўқитувчи», 2002 й.
28. «Ўзбек совет энциклопедияси», 14 томлик. Тошкент, 1977.
29. «Ўзбекистон Республикаси», Энциклопедия, Тошкент, «Қомуслар бош тахририяти», 1997 й.
30. «У ким, бу нима», болалар энциклопедияси, Тошкент, 1988.
31. «Бедиль. Пахлавон Махмуд. Рубай» Ташкент, Издательство литературы и искусства имени Г. Гуляма, 1991 г.
32. «Шоҳ ва шоир Ҳусайн Бойқаро», Тошкент, 1995 й.
33. «Алишер Навоий. Фазаллар. Шарҳлар» Тошкент, «Камалак», 1991 й.
34. «Ўзбек шоирлари баёзи. Увайсий. Нодира». Тошкент, «Фан», 1993 й.
35. «Ҳ. Ҳ. Ниёзий. «Узилган чечаклар», Тошкент, Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986 й.
36. Насафий «Хожа Аҳмад Яссавий». Тошкент, 1993 й.

37. Незмат Жаббаров «Хожа Аҳмад Яссавий - тасаввуф осмонининг порлоқ қуёши». Тошкент, 1994 й.
38. «Абу Муслим Жангномаси», Тошкент, «Ёзувчи», 1992 й.
39. Чулпон «Адабиёт надир», Тошкент, 1994 й.
40. Т. Бобоев «Шеър илми таълими», Тошкент, «Ўқитувчи», 1996.
41. Т. Бобоев «Адабиётшуносликка кириш курси бўйича ўқув - методик қўлланма», Тошкент, «Ўқитувчи», 1979.
42. Т. Бобоев «Адабиётшунослик асослари», Тошкент. «Ўзбекистон», 2002.
43. А. Ҳожиаҳмедов «Мактабда аруз вазиини урганиш», Тошкент, «Ўқитувчи», 1995.
44. А. Ҳожиаҳмедов «Шеърини санъатлар ва мумтоз қофия», Тошкент. 1998.
45. А. Ҳожиаҳмедов «Ўзбек арузи лугати», Тошкент, 1998.
46. А. Ҳожиаҳмедов «Мактабда ўрганиладиган мумтоз шеърининг вази курсаткичлари», Тошкент, 2001.
47. Азиз Қаноов «Алишер Навоий», Тошкент, «Камалак», 1991
48. А. Фитрат «Аруз ҳақида», Тошкент, «Ўқитувчи», 1997.
49. Уллубек Долимов «Исҳоқхон Иброт», «Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг бош таҳририяти, Тошкент, 1994.
50. Ж. Лапасов «Мумтоз адабий асарлар ўқув лугати», Тошкент. «Ўқитувчи» 1994 й.
51. Ҳ. Ҳомидий, Ш. Абдуллаева, С. Иброҳимова «Адабиётшунослик терминлари лугати», Тошкент, «Ўқитувчи», 1967 й.
52. Ж. Йўлдошев, С. Ҳасанов «Авестода ахлоқий-таълимий қарашлар», Тошкент, «Ўқитувчи», 1992 й.
53. Ҳамиджон Ҳомидов «Қирқ беш аллома ҳикояти», Тошкент, «Фан», 1995 й.
54. Ҳамиджон Ҳомидов «Олис- яқин юлдузлар», Тошкент, «Чулпон», 1990 й.
55. М. Жумабоев «Ўзбек ва жаҳон болалар адабиёти», Тошкент, «Ўқитувчи», 1996 й.
56. Н. Каримов «Усмон Носирнинг сўнги кунлари», Тошкент, 1994 й.
57. Ҳалим Худойназаров «Абулғози Баҳодирхон тарихчи ва адиб», Тошкент, «Ўзбекистон», 1994 й.
58. С. Мирвалиев «Ўзбек адиблари», Тошкент, «Фан», 1993 й.
59. О. Ҳасанбоева «Педагогика тарихидан хрестоматия», Тошкент, «Ўқитувчи», 1993 й.
60. «Буюк сиймолар, алломалар» (3 томлик), Тошкент, 1996 й. 1997 й.
61. Ш. Каримов, Р. Шамсутдинов «Ватан тарихи», Тошкент, «Ўқитувчи», 1997.
62. «Ўзбекистон тарихи», 8-синф учун дарслик, Тошкент, «Ўқитувчи», 1994 й, 1999 й.
63. Исо Жабборов «Руҳий олам: жаҳолат ва камолат», Тошкент, «Ўзбекистон», 1988 й.
64. Убайдулла Уватов «Донолардан сабоқлар», Тошкент, 1994 й.
65. «Ўзбек тили» (рус мактабларининг 10 ва 11-синфлари учун дарслик), Тошкент. «Ўқитувчи», 1993 й.
66. Умумий ўрта таълимнинг давлат таълим стандарти ва ўқув дастури, 1-махсус сон, 1999 йил ва Академик лицей ўқув дастурлари.
67. «Ахборотнома»лар, ўқув юрларига кириш учун тест саволлари, Тошкент, 1996-2003 йиллар.
68. «Бошланғич таълим» журналлари.
69. «Даракчи» газетлари.
70. Малласев Н. М. «Ўзбек адабиёти тарихи», Тошкент, 1965 й.
71. «Ўзбек педагогикаси антологияси», I жилд, Тошкент, «Ўқитувчи», 1995 й.
72. Ш. Роқимий «Тарихи томм», Тошкент, «Маънавият», 1998 й.
73. «Unitilmas siymolar» (Jadidchilik harakatining namoyandalari), Toshkent , 1999.
74. «Маънавият юлдузлари», Тошкент, 1999.
75. А. Камю «Избранное», Москва, 1990.

76. "Ўзбекистон Миллий энциклопедияси", Тошкент, 2000.
77. Т. Жалолов «Ўзбек шоирлари», Тошкент, 1970 й.
78. А. Хайитматов «Адабий меросимиз уфқлари», Тошкент, 1997 й.
79. К. Хопимов, С. Нишонава, М. Иномова, Р. Ҳасанов «Педагогика тарихи», Тошкент, 1996 й.
80. К. Имомов, Т. Мирзаев, Б. Саримсоқов, О. Сафаров «Ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоци», Тошкент, «Ўқитувчи», 1990 й.
81. О. Мадасев, Т. Собитова «Халқ оғзаки поэтик ижоди» (Академик лицейлар учун дарслик, мажмуа), Тошкент, 2001 й.
82. Н. Шукуров, Н. Хотамов, Ш. Холматов, М. Маҳмудов «Адабиётшуносликка кириш», Тошкент, «Ўқитувчи», 1984.
83. У. Гуйчиев «Ўзбек совет поэзиясида бармоқ системаси», «Фан» нашриёти, 1966 й.
84. «Адабий турлар ва жанрлар» (Уч жилдлик), «Фан» нашриёти, 1992 й.
85. Азиз Каюмов «Алишер Навоий», Тошкент, «Камалак», 1991 й.
86. Алишер Навоий «Сабъи сайёр», Тошкент, 1991 й.
87. Бурибой Аҳмедов «Ўзбекистон тарихи манбалари», Тошкент, «Ўқитувчи», 2001 й.
88. Saodat Yo'ldosheva «Xalq urf-odatlari va an'analari», Toshkent, "Ijod dunyosi", 2003.
87. «Адабиёт ўқитиш методикаси» (С.Долимов ва бошқ.), Тошкент, 1967.
88. Иззат Сулгон «Адабиёт назарияси», Тошкент, «Ўқитувчи», 1980.
89. «Буюк истеъдод соҳиблари» (Тузувчи М. Хайруллаев), ихчам маълумотнома, Тошкент, «Адолат», 2002.
90. В. А. Абдуллаев «Ўзбек адабиёти тарихи», Тошкент, «Ўқитувчи», 1967.
91. N. Karimov, U. Normatov «Adabiyot» (5 - sinf uchun o'quv qo'llanma), Toshkent, "Sharq", 2004.
92. B. Qosimov, S. Ahmedov, Sh. Rizayev, R. Qo'chqorov «Adabiyot majmuasi» (5 - sinf uchun), Toshkent, "Ma'naviyat", 2004.
93. S. Ahmedov, R. Qo'chqorov, Sh. Rizayev «Adabiyot» (6 - sinf uchun darslik - majmua), Toshkent, "Ma'naviyat", 2005.
94. Q. Yo'ldoshev, B. Qosimov, V. Qodirov «Adabiyot», (7 - sinf uchun darslik), Toshkent, "Sharq", 2005.

МУНДАРИЖА

Кирриш. Адабиёт - суз санъати.....	3
1-маъзу. Халқ оғзаки ижоди.....	5
2-маъзу. Шеърый жанрлар (<i>лирика</i>).....	11
3-маъзу. Шеърый жанрлар (<i>давоми</i>).....	16
4-маъзу. Бадий санъат турлари.....	23
5-маъзу. Бадий санъат турлари (<i>давоми</i>).....	28
6-маъзу. Шеърый тизимлар. Аруз вази.....	33
7-маъзу. Бармоқ вази. Бадий ижод усуллари ва бадий асар тузилиши.....	40
8-маъзу. Адабиётшунослик атамалари.....	44
9-маъзу. Адабиётшунослик атамалари (<i>давоми</i>).....	48
10-маъзу. Энг қадимги алабий ёдгорликлар.....	52
11-маъзу. Ўзбек халқ достонлари (« <i>Алтомаш</i> », « <i>Рашиан</i> », « <i>Кунтуғмиш</i> », « <i>Малика Айёр</i> »).....	57
12-маъзу. VIII - XV асрнинг биринчи ярми адабиёти (<i>сайёҳлик асарлари, Урта Осиёнинг қомусий олимлари: Форобий, Ал-Ҳоразмий, А. Фарғоний, Беруний, Ибн Сино, Улугбек</i>).....	63
13-маъзу. Тасаввуф ва адабиёт. Тасаввуф алломалари (<i>И. Адҳам, М. Ҳаллоҷ, Мотуридий, А. Гиждуноний, Ф. Аттор, А. Яссавий, Б. Нақибанд, Ҳожа Аҳрор Валий</i>).....	69
14-маъзу. IX - XIV аср адабиёти намояндалари (<i>Ал-Бухорий, М. Қошғарий, Ю.Х.Ҳожиб, М.Замашарий, А.Юнакий, Рабғузий, П.Маҳмуд, С.Саройи</i>).....	72
15-маъзу. XIV-XV аср адабиёти намояндалари (<i>Хоразмий, Лутфий, Кутб, Атоий, Ҳ. Хоразмий, Ҳ.Бойқаро, Шайбонийхон, Мажлисий, Гадоий, Саккокий, Дурбек</i>).....	81
16-маъзу. «Хамса» чилик тарихидан (<i>Н. Ганжавий, Ҳ.Дехлавий, А.Жомий, XV асрнинг иккинчи ярмидан XVII асргача булган давр адабиёти ҳақида</i>).....	86
17-маъзу. А. Навоийнинг ҳаёти ва ижоди.....	89
18-маъзу. XV - XVIII аср адабиёти намояндалари (<i>XVII-XVIII асрлар ва XIX асрнинг биринчи ярми адабиёти ҳақида. М.Содиқ, Бабур, Ҳожа, А.Баҳодирхон, Суфи Оллоёр, Зебунисо бегим, Машираб, Турди Фароғий, Сайидо Насафий, Ҳувайдо</i>).....	97
19-маъзу. XVIII - XIX аср адабиёти намояндалари (<i>Пулханий, Мунис, Махмур, Мужрим-Обид, Амирий, Нодира, Увайсий, Дилиоди Барно, Огаҳий, К.Хоразмий</i>).....	105
20-маъзу. XIX аср адабиёти намояндалари (<i>XIX асрнинг иккинчи ярми адабиёти ҳақида, Мирий, Муҳий, М. Бағний, Феруз, Алмаий, Муқимий, Фуқат, Завқий, Ибрат, А. Табибий, Анбар Отин, А.Ўтир</i>).....	112
21-маъзу. Жаид адабиёти намояндалари (<i>Ўзбек жаид адабиёти ҳақида, XX аср адабиёти ҳақида, Шавкат, Бехбудий, Мунаввар қори, Фитрат, Авлоний, Суфизода</i>).....	118
22-маъзу. XX аср бошидаги адабиёт намояндалари (<i>Ҳамза, А.Қодирий, Чулпон</i>).....	126
23-маъзу. XX аср адабиёти намояндалари (<i>Ғ.Ғулом, Ойбек, Уйғун, А.Қаҳҳор, М.Осим, Қ. Муҳаммадий</i>).....	134
24-маъзу. XX аср адабиёти намояндалари (<i>М.Шайхзода, Ҳ.Олимжон, К.Яшин, Миртемир, Усмон Носир</i>).....	140
25-маъзу. XX аср адабиёти намояндалари (<i>Зулфия, Ш.Рашидов, Р.Файзий, Шўхрат, С.Аҳмад, А.Мухтор, Шукрулло, Мирмуҳсин, С.Зуннуова</i>).....	144

26-мавзу. XX аср адабиёти намояндалари (О.Ёқубов, П.Қодиров, Н.Фозилов, Х.Тўхтабоев, У.Умарбеков, Тура Сулаймон, Э.Воҳидов, Н.Аминов, Б.Бойқобилов)	149
27-мавзу. XX аср адабиёти намояндалари (Ш.Холмирзаев, А.Орипов, У.Ҳошимов, Муҳаммад Али, Зоҳир Аълам, Омон Матжон, Р.Парфи, Тоҳир Малик, Азим Суён).....	156
28-мавзу. XX аср адабиёти намояндалари (Х.Худойбердиева, Тоғай Мурод, М.М.Лўст, Шавкат Раҳмон, У. Ашм, Ш.Бошбеков, Хушийд Даврон, М.Юсуф, М.Кенжабек, Х.Султонов, С. Саййид, Ҳозирги адабий жараён)	162
29-мавзу. Жаҳон адабиёти намояндалари («Али бобо ва қирқ қароқчи» эртаги, Софокл, Конфуций, Рудакий, Фирдавсий, Кайковус, Н.Хусрав, У.Ҳайём, Шота Руставели, С.Шерозий)	168
30-мавзу. Жаҳон адабиёти намояндалари (Х.Шерозий, Фузулий, Ш.Кспир, Ж.Свифт, Д.Дефо, Бедил, Махтумқули, Мирзо Ғолиб, Пушкин, Х.К.Андерсен, М.Ф.Оқундов, Шевченко, Майн Рид)	174
31-мавзу. Жаҳон адабиёти намояндалари (Бердақ, А.Дониш, Марк Твен, Жюль Верн, Абай, Эрнест Сетон-Томпсон, Р.Тўқур, Жек Лондон, С.Айний, М.Ҳодий).....	179
32-мавзу. Жаҳон адабиёти намояндалари. (Ф.Кафка, С. Есенин, А.Тўқай, М.Авезов, Антуан де Сент - Экзюпери, Ю. Фужик, П. Неруда, М. Турсунзода, А. Камю, А. Негин, Ж.Родари, Р.Ҳамзатов, Н.Думбидзе, Ч.Айтматов, У.Сулаймонов, Г.Г.Маркес, П. Козло)	183
Луғат	191
Ўрта мактабда ўрганиладиган бадий асарлар рўйхати	193
Фойдаланилган адабиётлар	196

Сафо Матжон, Широкжон Сарғеев

Ўзбек адабиёти

(Ўрта мактаб, академик лицей ва касб - ҳунар коллежларининг ўқувчилари ҳамда олий ўқув юртига кىрувчи абитуриентлар учун қўлланма) - тўлдирилган ва қайта ишланган олтинчи наشري,

Тошкент, 2005 - 200 бет

Б. 35. Адаби 100. Ҳажми 6 т.